

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СТУДІЇ ТА ДЖЕРЕЛА

Книга 1

Київ
2018

Редакційна колегія:

Галина Бурлака, Ігор Гирич (голова),
Валентин Кавунник (секретар),
Мирон Капраль, Світлана Панькова,
Георгій Папакін, Валентина Піскун,
Віталій Тельвак, Оксана Юркова

У збірнику надруковано студії, присвячені археографічним та історичним дослідженням Михайла Грушевського, організаційним заходам вченого у створенні наукових центрів в Австро-Угорській (Львів) та Російській (Київ) імперіях, процесу підготовки четвертого тому «Історії України-Руси», а також його ролі в академічній європейській історіографії. У джерелах опубліковано листи Олександра Лотоцького, одного з найвидатніших представників української колонії у Петербурзі, раніше не відомий лист Закордонного комітету Української партії соціалістів-революціонерів до Михайла Грушевського, листи українського вченого до колеги Аркадія Ляценка у Петербурзі, а також згадки про Михайла Сергієвича у справі-формулярі Федора Савченка.

ISBN 978-966-02-8730-0 (загальний)

ISBN 978-966-02-8731-0 (Кн. 1)

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 7 від 11 грудня 2018 року)*

© Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2018

© Автори статей, 2018

Від редакції

Ідея видання періодичного збірника, з надією, що це буде щорічник, виникла з моменту заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Відтоді вона неодноразово обговорювалася очільниками Інституту (Павло Сохань, Георгій Папакін) з відомими дослідниками життя та творчості видатного історика — засновником наукового грушевськознавства, Головою Українського історичного товариства у США, професором Любомиром Винаром, директором Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві Світланною Паньковою та завідувачем відділу джерелознавства нової історії України ІУАД Ігорем Гиричем. На заваді здійсненню проекту, як і розпочатому ІУАД у 2002 році проекту видання повного зібрання праць М. С. Грушевського у 50 томах українською мовою, стала відсутність коштів. Надання коштів у 2018 р. дозволило розпочати науковий проект «Михайло Грушевський: студії та джерела».

Сучасне грушевськознавство нараховує значну кількість дослідників. Насамперед центрами грушевськознавства від 1990-х рр. стали установи Національної академії наук, як Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського у Києві та Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові. У співпраці науковців цих установ розпочато та продовжується серійне видання повного зібрання праць М. Грушевського у 50 томах українською мовою (Ігор Гирич, Світлана Панькова, Мирон Капраль, Андрій Фелонюк, Оксана Юркова, Галина Бурлака, Наталка Лисенко, Віталій Тельбак, Ольга Мельник, Ольга Тодійчук, Варвара Шульга, Інна Старовойтенко, Валентин Кавунник). Актуальним проблемам сучасного грушевськознавства присвячені численні публікації відомих істориків Сергія Білоконя, Руслана Пирога, Юрія Шаповала, Ігоря Верби, Олексія Яся, Ярослава Федорука, Володимира Пришляка, Надії Халак, Леоніда Зашкільняка, Миколи Крикуна, Галини Сварник, Івана Сварника, Миколи Кучеренка, Марії Магунь та ін. Фахівці з проблем грушевськознавства працюють у різних навчальних центрах України: Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького — Віталій Масненко (дослідник творчої спадщини М. Грушевського, В. Липинського); Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова — Вадим Хмарський та Олександр Музичко (досліджував співпрацю професорів І. Линниченка, О. Маркевича, М. Слабченка з НТШ та М. Грушевським); Івано-Франківському національному університеті нафти і газу — Василь

Педич (студіював Львівську історичну школу М. Грушевського 1894–1914 років разом з В. Тельваком); Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка — Віталій Тельвак. Віталій Васильович на сьогодні є одним з найплідніших дослідників життя і діяльності М. Грушевського. Він автор книжок про історичні погляди та творчу спадщину М. Грушевського в історіографічній думці кінця XIX – початку XX ст.

Постать Михайла Грушевського, наукова та організаційна праця якого в історичному житті українського народу безперечно є епохою, заслуговує на існування окремого спеціалізованого фахового видання, яке б систематично займалося вивченням його біографії, наукової, державницької та громадсько-політичної діяльності.

В Україні існують проекти наукових видань, присвячені Тарасу Шевченку та Івану Франку. Так, до 180-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 1994 р. вийшов перший випуск збірника «Шевченкознавчі студії», у 1999 р. — другий, а від 2001 р. — видання виходить щорічно. До 100-річчя від дня народження І. Я. Франка при Львівському національному університеті імені Івана Франка у 1956 році започатковано франкознавчий збірник «Іван Франко. Статті і матеріали». Щоправда, збірник не виходить як самостійне видання, а є тематичною частиною збірника наукових праць «Українське літературознавство», яке друкує матеріали не лише пов'язані з І. Франком, але й статті з мовознавства, літературознавства, фольклористики. Вийшло 82 випуски, де близько двох третин праць стосується франкознавчої проблематики. «Франкознавчі студії» видає і Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, проте періодичним це видання не стало. За охопленням сфер впливу на українське суспільство Михайло Грушевський випереджає і Тараса Шевченка, і Івана Франка. Він був не тільки істориком, але й політиком, творцем новітньої української держави. Своїми творами і діяльністю Михайло Сергієвич долучився до появи ментального типу сучасного українця. На жаль, до сьогодні ми не маємо друкованого форуму, де б постійно досліджувалося життя і діяльність найвідомішого українця XX століття. Наукове грушевськознавство зародилося та існувало поза межами України, коли Любомир Винар до 100-річчя від дня народження Михайла Грушевського заснував в «Українському історичному» рубрику — грушевськознавство.

У 1997 р. Українське історичне товариство в Америці та Інститут української археографії імені М. С. Грушевського НАН України розпочали серійне видання «Епістолярні джерела грушевськознавства», яке є незамінним джерелом у вивченні академічно-наукової, суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності вченого і політика. До сьогодні опубліковано лише шість томів епістолярію Михайла Гру-

шевського, хоча у відомому фонді 1235 ЦДІАК України зберігається 610 справ листування історика.

Проект «Михайло Грушевський: студії та джерела» дозволить ввести до наукового обігу значний обсяг біографічних матеріалів вченого, розвідки про наукові та особисті контакти М. Грушевського з відомими і маловідомими вітчизняними та зарубіжними істориками, мовознавцями, громадськими та політичними діячами, видавцями. Чекає оприлюднення значний масив документів, заборонених у свій час до публікації дореволюційними і комуністичними державними органами, невідомих документів з фондів меморіальних музеїв у Києві та Львові, архівів, матеріалів, які накопичилися в процесі підготовки до публікації історичної, публіцистичної та літературної спадщини історика і політичного діяча внаслідок дослідницьких пошуків грушевськознавців.

Редакційний комітет обрав для збірника структуру наукового періодичного видання. Першу частину складатимуть оригінальні студії, другу — джерела з передмовою та коментарями. Надалі передбачається також запровадити розділ рецензій, оглядів та бібліографічних заміток, де публікуватимуться наявні грушевськознавчі праці, тематичну бібліографію; рубрику «Хроніка біжучого грушевськознавства» — для інформування про виставки, вистави, музейні експозиції тощо, пов'язані з іменем М. Грушевського, що відбувалися в Україні та за її межами.

У перших двох книгах збірника «Михайло Грушевський. Студії та джерела» вміщено різножанрові матеріали. Відкриває збірник дослідження директора інституту Георгія Папакіна про археографічний доробок видатного історика, який на межі XIX–XX ст. став організатором археографічної діяльності в Україні. Вважаючи джерелознавчу та археографічну працю невід'ємною складовою історичних досліджень М. Грушевський створив з цією метою та майже двадцять років керував Археографічною комісією НТШ, започаткував Археографічну комісію УНТ в Києві та відродив Археографічну комісію ВУАН.

Дотичною за тематикою до публікації Г. Папакіна є стаття львівських істориків Мирона Капраля та Андрія Фелонюка, вміщена у другій книзі. У ній автори досліджують діяльність М. Грушевського на чолі Археографічної комісії НТШ за період 1894–1913 рр. У 1894 р. вченим було розроблено проект видання історичних джерел, які тематично розширили б рамки української історичної науки у серіях «Жерела до історії України-Руси» та «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури». Науковці детально розглядають, які плани і які видання вдалося реалізувати комісії під керівництвом М. Грушевського. Статтю доповнює Додаток видавничих проектів НТШ (за роками).

Відома дослідниця життя та наукової діяльності М. Грушевського Світлана Панькова подає дві, як завжди, розлогі публікації. Перша — про історію написання М. Грушевським IV тому «Історії Украї-

ни-Руси». Глибокі знання біографії вченого та архівних матеріалів дозволили автору детально проаналізувати та відтворити у публікації хронологію написання не лише четвертого тому, але й наступних п'ятого та шостого томів упродовж 1901–1907 рр., з перервами. Показати не лише творчу лабораторію історика під час роботи над цими книгами, а паралельно відтворити його діяльність за цей період життя: перенесення «ЛНВ» до Києва, написання публіцистичних статей для «ЛНВ» та «Украинского вестника» у Петербурзі, політичної програми для української фракції І Державної думи Росії, вирішення редакційних питань, як перенесення друку «Історії України-Руси» до Києва тощо.

Друга стаття присвячена історії відкриття 25 березня 1928 р. виставки пам'яті Володимира Антоновича, ініційованої М. С. Грушевським, у будинку Історичної секції ВУАН — першої і останньої до сьогоднішньої експозиції про життя і творчий доробок фундатора київської документальної історичної школи в Університеті Св. Володимира. У публікації вперше представлено рідкісні фотодокументи.

Дві публікації київського історика, фахівця з проблем історії політичної думки, грушевськознавства Ігоря Гирича висвітлюють роль М. С. Грушевського у процесі об'єднання підавстрійської та підросійської України, який розпочався з проекту відкриття київської редакції «Літературно-наукового вісника у Києві» та організації роботи Українського наукового товариства у Києві, головою якого його було обрано у 1907 р. Аналізується суспільно-політичний аспект проекту та його наслідки для українського національного життя в умовах загальнодержавної кризи в Російській імперії.

У рік сторіччя Національної академії наук України великий інтерес викликає історія її заснування у 1918 р. Цьому питанню присвячена друга стаття Ігоря Гирича. Історик аналізує концепції М. Грушевського та В. Вернадського, запрошеного в Україну тодішнім міністром освіти в уряді П. Скоропадського М. Василенком з метою створення академії. Розглядається також концепція заснування у Німеччині, згодом у США і Канаді в 1945 році Української вільної академії наук (УВАН у США), що базувалася на пріоритетах, покладених в основу Історичної секції ВУАН на чолі з М. Грушевським.

Аспірант Інституту Віталій Хоменко у своїх публікаціях розглянув діяльність М. Грушевського в Українській партії соціалістів-революціонерів, з якою очільник Центральної Ради співробітничав з весни 1917 р. до повернення на батьківщину у березні 1924 р. Автор детально аналізує епістолярій сучасників та однопартійців історика, зокрема, В. Виниченка, М. Шаповала, Є. Чикаленка, М. Чечеля, О. Жуковського. Повернення М. Грушевського в Україну в 1924 р. окремі його однопартійці та одночасно політичні опоненти, члени Закордонного комітету УПСР, який очолював політичний супротивник М. Грушевського в еміграції Микита Шаповал, засудили таке рішення вченого та звер-

нулися до нього з листом «До Голови Української Центральної Ради пана Михайла Грушевського». Текст листа, який зберігається в особовому фонді № 3563 М. Шаповала в ЦДАВО України, публікується В. Хоменком у першій книзі.

Галина Бурлака у статті «Тематична палітра прозових творів Михайла Грушевського» аналізує, про що писав Грушевський-белетрист.

Рецепцією наукової спадщини М. С. Грушевського вже багато років плідно займається дрогобицький історик Віталій Тельвак. Він є визнаним фахівцем у світі з цієї проблематики. У виданні вміщено статтю, де автором проаналізовано погляди польських істориків Ф. Равіти-Гавронського, О. Брікнера, Л. Колянковського, чеських — К. Кадлеца, Я. Славіка, німецьких — Р. Штібе, О. Гетча, українських — В. Мільковича, С. Томашівського, І. Франка та ін. щодо наукових тез М. С. Грушевського, висловлених ученим у своїх працях починаючи від початку 90-х рр. XIX ст. до середини 30-х рр. XX ст. (антинорманська теорія, існування доварязької Русі, українська мова у наукових працях та ін.). Автор доводить, що завдяки праці М. С. Грушевського «українське питання з малознаного у світі регіонального перетворилося на самобутній феномен Центрально-Східної Європи».

Епістолярні джерела представлені кількома авторами. Найцікавіші за змістом вміщеної в них інформації, з усіх відомих, є листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського за 1894–1914 рр. (обсяг 13, 5 др. арк.). Упорядкував до друку Валентин Кавунник спільно з Світланою Паньковою. О. Г. Лотоцький був наближеною особою М. С. Грушевського. Їхнє співробітництво розпочалося у Києві в період діяльності таємної української семінарської громади та плідно продовжувалося після від'їзду М. Грушевського в Галичину у 1894 р., а О. Лотоцького в Петербург — у 1900 р. Співзасновник видавництва «Вік» (1894), заступник голови «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг» у Петербурзі (1900–1914), очільник Української громади у Петербурзі, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1900) та Українського наукового товариства у Києві (1909), автор численних публікацій у «ЗНТШ», «ЛНВ» та ін. виданнях, організатор видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914, 1916), член першого складу Ради Української Центральної Ради (1917) та багато ін. — це короткий перелік з багатогранної діяльності О. Г. Лотоцького як громадського, політичного і державного діяча, видавця, письменника тощо, відображеної у листуванні.

Однією з форм рецепції є ставлення до суспільно-політичної спадщини М. Грушевського. Після поразки у визвольних змаганнях 1917–1923 рр. його публіцистика з «важкої» руки Дмитра Донцова вважалася неактуальною, або навіть «шкідливою» для долі Української революції. Рубіж 1950–1960-х рр. — час «зміни віх» у ставленні політиків та істориків до Михайла Грушевського як політичного діяча. Про перше

посмертне видання публіцистичних творів М. С. Грушевського у Нью-Йорку у 1960 р. під назвою «Вибрані твори», упорядковане до 25-річчя з дня смерті історика, йдеться у листах діяча української діаспори в Америці, журналіста, учасника національно-визвольних змагань за відновлення української державності у 1917–1923 рр. М. С. Галія до одного з перших істориків національного руху XIX – поч. XX ст., співзасновника Революційної української партії, голови Бібліографічної комісії НТШ (від 1913 р.), директора бібліотеки НТШ (1937–1944), який співпрацював з М. С. Грушевським на його запрошення, В. В. Дорошенка. Документи (57 од. зб.) зберігаються у ще не описаному архівістами фонді В. Дорошенка в Українській вільній академії наук (США). Публікацію листів здійснив Ігор Гирич.

Листи члена-співробітника Українського наукового товариства у Києві Наталії Романович-Ткаченко до Михайла Грушевського за 1908–1914 рр. подала Варвара Шульга. Листування дає уявлення про непрості умови організації наукової роботи в товаристві, яке існувало виключно на кошти меценатів та членські вкладки, підготовку до друку та друк «Записок Українського наукового товариства у Києві».

В Особовому фонді Санкт-Петербурзького архіву РАН зберігаються 12 листів російського історика, члена НТШ та УНТ в Києві Аркадія Лященка, які подав у виданні Віталій Тельвак. Окремою групою представлено В. Тельваком неопубліковані листи М. Грушевського до представників петербурзького видавничого світу (М. Лемке, Е. Радлова, В. Миролюбова, В. М'якотіна), в яких порушуються видавничі питання: друк творів М. Грушевського та його батька Сергія Федоровича, співпраці в часописах.

Джерелознавчий матеріал про слідчу справу українського історика, близького співробітника М. Грушевського, керівника Комісії історії Західної України Ф. Я. Савченка, яка ще не була предметом наукового дослідження, опублікувала київський історик Оксана Юркова. У справі відклалося 442 документи від 1921 до 1970 рр. та 6 перлюстрованих листів М. С. Грушевського до дружини Марії Сильвестрівни та дочки Катерини під час їхнього перебування у Відні в 1928 р. Доля Ф. Я. Савченка двічі заарештованого у сфабрикованій справі в 1931 та 1937 рр. до кінця не з'ясована.

Редакційний комітет сподівається на подальший випуск збірника «Михайло Грушевський: студії і джерела» і запрошує до участі дослідників життя та наукової творчості М. С. Грушевського у наступних книгах.

1

СТУДІЇ

Георгій Папакін (Київ)

Археографічний доробок Михайла Грушевського (з наукової спадщини вченого)

Дослідження життя, діяльності та творчої спадщини Михайла Грушевського було започатковане в 1960-х роках відомим українським істориком діаспори Л. Винаром як окрема наука — грушевськознавство. З тих пір розвиток згаданої науки йде за кількома напрямками, головні з яких полягають у всебічному дослідженні загальнонаукового, громадського, політичного, державотворчого доробку великого українця. Нещодавно видано англійською та українською мовами інтелектуальну біографія М. Грушевського, яка не лише подає факти його життя, але й розкриває основні віхи інтелектуального зростання, значення наукових ідей академіка¹. Докладно розкрито більшість аспектів його історичних поглядів, історіософію². В академічному зібранні його творів, яке вже більше 16-ти років готується Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України у співпраці з іншими академічними та науковими інституціями, активно публікуються твори різноманітної тематики, написані самим науковцем³.

Певна увага приділялася також дослідженню творчого доробку академіка в різних галузях знань, зокрема в царині таких наук, як джерелознавство й археографія. Першим на це звернув увагу відомий історик діаспори Б. Крупницький⁴. Від початку 1990-х років відомі та молоді дослідники оприлюднили кілька наукових розвідок, що розкривають загальні факти й окремі аспекти археографічної спадщини М. Грушевського. Насамперед це дослідження інституційно-організаційної співпраці вченого з існуючими, заснування нових археографічних інститу-

¹ *Plokhyy S.* Unmaking imperial Russia. Michailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. — University of Toronto, 2005; *Плохий С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайло Грушевського. — К.: Критика, 2011.

² *Пріцак О.* Історіософія та історіографія М. Грушевського. — К.; Кембрідж, 1991; *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.). — Нью-Йорк; Дрогобич, 2002.

³ Див.: *Гирич І.* П'ятидесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи // УІЖ. — 2016. — № 2. — С. 51–69.

⁴ *Крупницький Б.* Археографічна діяльність М. Грушевського // Історія української археографії: персоналії. — К., 1993. — Вип. 17. — С. 84–97.

цій у Києві та Львові. У такий спосіб окреслено його роль як організатора археографічної діяльності в Україні⁵.

Отже, загальноновизнаними є вагомий внесок академіка в наукову, методологічну, методичну та організаційно-практичну складові української археографії на зламі XIX–XX ст., постійна увага М. Грушевського до організації джерелознавчої та археографічної діяльності очолюваних ним наукових установ у Львові, Києві, меншою мірою — у Празі.

Проте досі всебічно не розкриті творча лабораторія академіка з опрацювання джерел і пам'яток минулого, погляди на евристичну, камерально-едиційну діяльність тощо. Можна згадати лише розвідки П. Ку-

⁵ Див.: *Бутич І.* Михайло Грушевський — археограф // Михайло Грушевський: 3б. наук. пр. і мат-лів Міжнар. ювілейної конф. присв. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 50–57; *Канраль М.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914) Михайло Грушевський і Львівська історична школа: мат-ли конф. — Нью-Йорк; Львів, 1995. — С. 166–173; *Зашикільняк Л., Крикун М. М. С. Грушевський і Київська археографічна комісія* // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). — К., 1997. — С. 254–265; *Гирич І.* Деякі питання організації М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя (1894–1914) // Там само. — С. 266–293; *його ж.* Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя (1894–1914) // УІЖ. — 1997. — № 1. — С. 72–86; *Водотика С.* Михайло Грушевський і діяльність Археографічної комісії ВУАН // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). — С. 295–310; *Владига О.* Археографічна спадщина Михайла Грушевського в сучасній українській історіографії // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Іст. науки». — 2012. — Вип. 19 — С. 302–313; *Йї ж.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського в 1894–1895 рр. // Гуржіївські історичні читання. — 2012. — Вип. 5. — С. 72–74; *Йї ж.* Михайло Грушевський — голова Археографічної комісії НТШ // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. XVI. — Дрогобич: Коло, 2012. — С. 261–274; *Йї ж.* Михайло Грушевський та археографічні плани Українського наукового товариства // 3б. наук. пр. Серія «Історія та географія». Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Харків: Колегіум, 2012. — Вип. 46. — С. 118–123). Науковому аналізу була піддана також роль М. Грушевського в підготовці до друку окремих документальних видань, дослідженні видатних історичних пам'яток (*Кулаковський П.* Михайло Грушевський як дослідник Руської (Волинської) Метрики // Український історик. — Т. XXXV. — 1998. — С. 66–171; *Майборода Р.* Михайло Грушевський і українська «програма» видання люстрацій королівщини XVI–XVIII ст. // Вісник Київського університету «Слов'янський університет». — Вип. 7: Історія. — К., 2000. — С. 111; *Бутич М.* З історії підготовки до друку збірника «Кирило-Мефодіївське товариство» у трьох томах // Український археографічний щорічник. — К.; Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8–9. — С. 796–798.

лаковського, О. Владиги, в яких згадується про теоретичні і методичні засади археографічної діяльності академіка в певні періоди його діяльності⁶. Не створено праць, які б детально висвітлювали значення започаткованих і здійснених особисто Грушевським археографічних проєктів з публікації джерел XIV–XVII ст.

Існуюча історіографія констатує, що першою археографічною працею М. Грушевського стали два томи актових та описово-статистичних джерел з історії Барського староства XV–XVIII ст. Вони були опубліковані у 1893–1894 р. як початок нової, восьмої серії багатотомного видання Київської археографічної комісії «Архив Юго-Западной России» (Матеріали до історії місцевого самоуправління і станових установ). Виходячи з цього факту, дослідник історії КАК О. Журба наполягає, що майбутній академік «із співробітництва з Київською археографічною комісією розпочав свою археографічну діяльність»⁷. На той час Грушевський був професорським стипендіатом (магістрантом) кафедри російської історії Київського університету св. Володимира.

Але не зайвим буде згадати, що дещо раніше у київському продовжуваному виданні «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» як додаток до статті про географічну локацію Болохівської землі ним був опублікований виявлений в Литовській Метриці невідомий лист королеви Бони до кременецького старости Петра Семашка, датований 1553 р.⁸ У вступних заувагах до публікації документа історик напоягав на тому, що географічно Болохове XVI ст., згадане у листі королеви Бони, пов'язане з Болоховим XII та XIII ст. Тому варто вважати саме оприлюднення згаданого листа найпершою археографічною вправою М. Грушевського, яка, власне, і започаткувала його археографічну діяльність. Збірник документів про Барське староство став його першою великою археографічною працею.

Ініціатором здійснення такої значної джерельної публікації став наставник молодого вченого — професор Київського імператорського університету св. Володимира В. Антонович. Останній мав вирішальний

⁶ Кулаковський П. Михайло Грушевський як дослідник Руської (Волинської) Метрики // Український історик. — Т. XXXV. — 1998. — С. 166–171; Владига О. Михайло Грушевський — голова Археографічної комісії НТШ. — С. 261–274.

⁷ Журба О. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 109.

⁸ Грушевський М. К вопросу о Болохове // ЧИОНЛ. — Т. 7. — 1893. — С. 3–11. Згадана публікація, очевидно, стала з'єднуючою ланкою між дослідженням барської шляхти і вже опублікованою на той час в першому випуску «Записок Наукового товариства імені Шевченка» під псевдонімом «М. Сергієнко» відомою розвідкою про «Болохівських людей» (Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Руси в XIII ст. // Записки НТШ. — Т. I. — Львів, 1892. — С. 1–28).

уплив на обрання тем як магістерської дисертації свого учня, так і джерельної збірки. За свідченням щоденника майбутнього академіка, 3 вересня 1891 р. В. Антонович запропонував йому «написати записку для Комісії про видання» актів Барського староства⁹. Лише 22 листопада 1891 р. записка з обґрунтуванням археографічного проекту молодого вченого була офіційно прийнята керівництвом Археографічної комісії¹⁰. Таким чином народився перший створений самим Грушевським документ щодо видання джерел конкретної тематики, хронології та регіональної прив'язки.

Молодий науковець зазначав, що готуватиме збірник обсягом 25–30 др. арк.; документи в основному мали розповідати про барську шляхту, зокрема її походження, стану діяльність, економічно-правове становище. В якості передмови до видання планувалося оприлюднити дослідження про Барське староство XV–XVIII ст. Все це, на думку упорядника збірника, мало вписуватись у програму четвертої серії «АЮЗР», де оприлюднювалися документи з історії шляхетських родів Правобережжя¹¹.

На жаль, у записці відсутні будь-які натяки на погляди молодого науковця на археографічну діяльність узагалі, його власні підходи до виявлення, відбору документів до публікації, засади опрацювання історичних текстів для передавання їх засобами тогочасного друку. Очевидно, що він змушений був пристати на ті засади підготовки документальних видань, які було покладено в основу едиційної діяльності КАК, задля гарантування виходу видання. Втім, певні розбіжності між Грушевським та Владимирським-Будановим у підходах до підготовки археографічних публікацій усе ж таки проявилися. Зокрема, молодий учений волів ретельно звіряти тексти актів перед друком, а маститий професор не вважав це за потрібне: «Ввечері вчора став ще раз переглядати документи, та й зажурився з поводу непевностей і Буданівського змагання друкувати як єсть»¹².

Суть проблеми полягала в тому, що за існуючою на той момент практикою для підготовки публікації тексти історичних джерел копіювалися від руки. Це робив або сам упорядник, або за домовленістю з ним — працівник архіву. Зроблені в такий спосіб копії джерел хибували на спотворені фрагменти, пропуски в тексті, неправильні прочитання

⁹ Грушевський М. Щоденник 1888–1894. — С. 126 (запис від 4 вересня)). Перемовини щодо публікації збірника тривали доволі довго, адже ще 9 листопада голова КАК М. Владимирський-Буданов відповідав ухильно («...с удовольствием, но...») (Там само. — С. 138).

¹⁰ «Учора віддав записку Буданову, просячи враз і грошей». — Там само. — С. 141, запис від 23 листопада).

¹¹ ЦДІАК України Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 1 зв.

¹² Там само. — С. 191.

слів, окремих літер тощо. Молодий археограф наполягав на звірванні остаточно підготовленого до друку рукопису з оригіналом в архіві, а також вивірянні набраного тексту (гранок) за архівними оригіналами. Все це затягувало публікаційний процес. Але як на початку своєї наукової кар'єри, так і в її зеніті (львівський період), і пізніше Грушевський вважав таку операцію одним зі суттєвих етапів підготовки джерел до друку, обов'язковою науковою складовою справжньої археографічної праці¹³.

Звідси стає очевидним, що вже на початку своєї археографічної діяльності М. Грушевський, загалом поділяючи наукові та методологічні принципи, закладені в основу підготовки видань КАК, бачив певні недоліки (або принаймні зіткнувся ними) у підходах до організації археографічної праці Тимчасової комісії для розбору давніх актів.

Буквально за два роки, підбиваючи підсумки 50-річної діяльності КАК, майбутній академік відзначив деякі інші вади в організації археографічної роботи згаданої інституції. Вони носили методологічний характер, спричинений тематичною побудовою основного видання комісії («Архив Юго-Западной России»): «... як матеріал групувався тільки під поставлену згори справу чи питання, то питання, не заведені в сю програму, zostавалися майже без відповіді. Як усталилася практика, що кожний том (до того розміру досить великого, бо звичайно томи виходили аркушів 40–60 і тільки останніми часами редакція хоче зменшити томи до 25–30 арк.) містить в собі тільки документи до одної справи чи питання, то тільки ті питання звичайно і входили сюди, до котрих співробітник Комісії мав так велику серію документів. Менші серії документів, поодинокі, хоч би дуже важні документи, звичайно zostавалися поза вида[нням], хіба проходили як-небудь контрабандно в іншій серії чи друкувались в інших вида[ннях], що також траплялось нечасто. Співробітник звичайно вишукував документи для одної-двох тем, перекидаючи часом для сього страшенну силу актового матеріалу, мало звертаючи увагу на документи до інших питань чи справ, і звичайно кожному приходилось пророблювати сю роботу знову, кожний вів роботу на свою власну руку». Тут сформульовано найважливіший пункт розходження між поглядами на археографічну роботу Грушевського та керівництва КАК. Перший прагнув іти від джерела до публікації; археографи КАК практикували добирання джерел під визначену тему, відкидаючи все те, що в поставлене завдання не вписувалося.

Для розв'язання такої ситуації львівський професор пропонував публікацію джерел різноманітного змісту («збірві томи») поза тематичними томами АЮЗР. Він також говорив про видання найважливі-

¹³ Див.: *Гирич І.* Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя (1894–1914) // УІЖ. — 1997. — № 1. — С. 72–86.

ших актів, незалежно від їхнього змісту, з окремих міських і гродських книг, тобто оприлюднення актового матеріалу не тільки за тематичною, а за й видовою та регіональною ознакою. Львівський професор справедливо дорікав археографам — упорядникам видань КАК у недостатній увазі до оприлюднення джерел економічної історії, нерівномірності публікації актів різних регіонів України, зокрема за обмаль видрукованих подільських джерел, повне ігнорування історичних документів Холмщини та Белзьщини¹⁴. Саме таким переважно регіональним, а не тематичним підходом зрештою відзначилася його власна документальна публікація, що поєднала різноманітні документи різних архівів про Барське староство на Поділлі. Збірка очевидно не вписувалася у традиційні для КАК серії, отже, задля неї було засновано нову серію — «Материалы для истории местного управления в связи с историей словесных организаций».

Як свідчить щоденник М. Грушевського, впродовж 1891–1892 р. учений ретельно опрацював архіви Києва, Москви, Варшави, вишукував барські акти у приватних зібраннях. Унаслідок цієї важкої праці народився перший повноформатний збірник документів, виявлених, відібраних та впорядкованих особисто Грушевським. Прикметно, що голова КАК М. Владимирський-Буданов наполягав на попередньому своєму перегляді рукопису збірника, що дуже не подобалося упоряднику¹⁵.

Вищенаведене засвідчує той факт, що Грушевський, як і його вчитель В. Антонович, вважав джерелознавчу та археографічну працю невід'ємною складовою, вихідним етапом здійснення історичних досліджень. Це яскраво проявилось, зокрема, в часи перебування вченого у Львові на посаді професора кафедри всесвітньої історії Львівського університету та на чолі заснованої ним у 1897 р. Археографічної комісії НТШ.

Створенню Археографічної комісії НТШ передувала записка, підготовлена науковцем для філологічного відділу товариства. Цей документ не лише обґрунтовував такі організаційні зміни в його структурі й статутній діяльності. Тут містився виклад поглядів Грушевського на роль і місце публікації історичних джерел у науковому історіографічному процесі. Вже на початку записки вчений стверджував, що сучасний стан дослідження історії України, незважаючи на «корисні здобутки і гарний поступ останніх кількадесяти літ», є фактично тільки «програмою дальшої історичної праці». Те, що вже зроблено, «вимагає в

¹⁴ *Грушевський М.* Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. За традицією київська археографічна. Наукова хроніка. До 50-річного ювілею Київської археографічної комісії // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 5: 1888–1896. — Львів: Світ, 2003. — С. 351–359. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

¹⁵ *Грушевський М.* Щоденник 1888–1894 років. — С. 191.

значній мірі критичної перевірки і детальних студій для основнішого і певнішого в'яснення, а поміж того зробленого зостаються ще значні частини незроблені і дефектні, які вимагають ще багато праці». Причини даного кризового явища, на переконання молодого професора, криються в недостатній актуалізації історичних джерел: «Такий стан в значній мірі залежить від великих недочетів в готовому історичному матеріалі, в джерелах. Публікації останніх років показують, що і для періоду давнього (до пол[овини] XIV в.) наші і чужі бібліотеки і архіви не використані добре, що ж казати за період середній і новий! Тут тільки деяким поодиноким справам чи місцям пощастило так, що мають більш-менш докладний запас публікованого матеріалу, інші ж зостаються цілком майже позбавлені джерел». Грушевський накреслив шіроку програму едиційної діяльності НТШ: «Без живіших заходів коло публікації історичного матеріалу не можна сподіватись корисного поступу студій історичних і історіографії руської, в справі сій не можна складатись на видавництва російські і польські, участь яких, хоч би яка корисна, завше мусить бути в значній мірі частковою, а самим забиратись до археографічної роботи. І Наукове товариство ім. Шевченка, заступаючи інтереси історіографії українсько-руської, повинно взятись в найближчому часі до видавання джерел до історії Русі в широкому розумінні слова "історія": пам'яток літописних, правних, історично-літературних, історично-статистичних і етнографічних, до історії церкви, освіти, побуту і т. ін.» Перелік тем і регіонів, джерела щодо яких мали бути оприлюднені Археографічною комісією в найближчий час, нараховував 13 позицій, причому йшлося про пам'ятки, «що добре відомі, не потребують, щоб їх вишукувати, під рукою». Глибші археографічні плани з польової, евристичної, камеральної та едиційної археографії сягали дослідження Литовської, Коронної, Руської метрик, «дорогоцінні акти московських «приказів» щодо зносин з Україною; справ заграничних, де переховується також частина "Діл малоросійських" і дипломатичні акти Коронної метрики (зносини з Кримом, Москвою etc.)», актів з історії козаччини XVII–XVIII ст.; обстеження таких архівосховищ, як «рукописний відділ Петербурзької публічної бібліотеки, Історичний архів харківський, колекція Маркевича в Рум'янцевському музеї etc., etc.»¹⁶.

Як бачимо, підготовлена Грушевським записка мала не лише науково-організаційне значення. Насправді вона засвідчила новий етап у розвитку поглядів ученого на суть і завдання археографічної діяльності, організацію всього археографічного процесу. Він задекларував, що пу-

¹⁶ Грушевський М. Про видання джерел до історії українсько-руської (Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка) // *Його ж. Твори*: У 50 т. — Т. 5: 1888–1896. — Львів: Світ, 2003. — С. 29–32. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

блікації історичних джерел є невід'ємною й обов'язковою частиною історичних досліджень, їх вихідним етапом. Саме тому вчений наполягав на публікації найповнішого комплексу письмових джерел з історії всієї України (Східної, Центральної, Західної) за всі історичні епохи аж до кінця XVIII ст., усього видового репертуару (актові, описові, правові, історико-літературні, як-от літописи, хроніки, церковні, етнографічні тощо). Це не було проявом «прожектерства», а реальним усвідомленням залежності розвитку історичної науки від повноцінної, комплексної публікації якомога більшої кількості першоджерел.

Сам професор вважав найінформативнішим видом джерел різноманітні описи, люстрації, інвентарі XV–XVIII ст. Ним особисто був здійснений фундаментальний проект публікації корпусу обліково-статистичних джерел з історії Західної України, насамперед люстрацій та інвентарів королівщини на руських землях XVI ст. Збірники, підготовлені вченим, склали чотири томи едиційної серії Археографічної комісії НТШ «Жерела до історії України-Руси», видані відповідно у 1895, 1897, 1900, 1903 р.

У передмові до першого тому цього серійного видання Грушевський уперше докладно сформулював свої підходи до едиційної техніки. Наведемо їх повністю: «...друкувати буква в букву, нічого не змінюючи, навіть блудів — без занотування; заховано правопис оригіналу, з такими виїмками: що *и* і *у* уживаються без різниці всякої, тож задержано букви *сі* лише в іменах власних, а де-инде ставилося одну чи другу букву відповідно вимові; *у*, що заміняє *ії*, в друку означено через *ij*; *β* заміняно на *ss*; *еѣ* удержано там, де було видно якусь консеквенцію в уживанню (напр., перед носовими), де ж воно уживається без різниці з *е* (а в деякім письмі — напр., варшавського кодексу годі їх навіть розрізнити часом), там *сії* відміни не понотовано; великі літери й пунктуацію замінено відповідно правилам сучасним. Все додане таке, чого не було в оригіналі, поставлено в []; все внесено в текст з скорочень, означених значками, або доповнене з контексту на видертих або вилинялих місцях, взято в (). На маргінезі означено нумерацію оригінала. На останку просимо звернути увагу на “похибки”, де виправлено зауважені помилки, не нотуючи одначе такі, як в інтерпункції, або в руських словах, що нікого в блуд ввести не зможуть»¹⁷. Цей принциповий підхід до відтворення тексту джерела засобами поліграфії (метаграфування) Грушевський аргументував у листі до М. Біляшівського від 14 грудня 1895 р. неможливістю окреслення наукових критеріїв такого втручання до тексту пам'ятки: «Я маю методу видавати польські акти письмом оригіналу точно. На мою думку, поправляти на сучасну правопись не є

¹⁷ Грушевський М. Передмова до тому 1-го «Жерел до історії України-Руси» // Там само. — С. 43.

щасливо, бо в таких поправках, раз на сю стежку ступити, ніколи не можна поставити міцного критерія»¹⁸.

Про засади методологічні, а саме принципи відбору джерел для публікації, так ясно у передмові до цього та інших томів не йшлося. Але з викладеного там стає зрозумілим, що з двох примірників збірки актів першої люстрації руських земель, здійсненої впродовж 1564–1566 р., що зберігалися у складі Метрики Литовської (Московський архів Міністерства юстиції Росії) — власне люстрації, та інвентарю доходів королівських маєтків з Архіву скарбу коронного (Варшавська казенна палата), за основу взято «московську» пам'ятку. «Варшавська» використовувалася для доповнення тієї інформації, що була відсутня у першій. Зокрема, це люстрації деяких староств і окремих сіл, відсутні у «московському» кодексі, а також дефектні місця основного джерела, що відновлювалися за інвентарем. Притому «московський» рукопис люстрації Грушевський визнав за більш науково вартісний. «Варшавський» відрізнявся скороченим обсягом, був «позбавлений поіменних реєстрів людності і далеко бідніший щодо тих незвичайно важних пояснень, які по дорозі дають в значному числі справоздання люстрації...»¹⁹.

Аналогічна ситуація була з виданням матеріалів другої люстрації королівщин (1570) на руських землях Корони Польської, оприлюднених як четвертий том цієї серії. Вона збереглася в одному архіві (Головний архів у Варшаві), але у двох примірниках, не в усіх деталях ідентичних: не збігалися деякі назви сіл, цифри обрахунків тощо. Деякі відмінності спостерігалися також у переліку люстрованих земель. В основу видання було покладено першу книгу як найповнішу. Відмінності між книгами подавалися у примітках або у тексті в ламаних дужках. Публікація не стала корпусною, тобто відтворенням джерела в його повному обсязі. З огляду на брак місця було вилучено частини люстрації, опубліковані раніше. Йшлося про матеріали Барського староства, оприлюднені самим Грушевським у його першій великій археографічній праці, Скальського та Коломийського староств, що вже були видані у 1859 та 1869 р.²⁰.

У такий спосіб було закріплено найважливіші принципи комплексного підходу до опрацювання джерела для публікації: досліджува-

¹⁸ Лист М. Грушевського до М. Біляшівського від 14 лютого 1895 р. // Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — С. 33. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹⁹ *Грушевський М.* Передмова до тому 1-го «Жерел до історії України-Руси» // Там само. — С. 42.

²⁰ Див.: *Грушевський М.* [Передмова] // Жерела до історії України-Руси. Описи королівщин в землях руських XVI віку, видані під редакцією Михайла Грушевського. — Т. 4. Люстрація 1570 р. — Львів, 1903. — С. II.

ти історію створення і місця зберігання джерела; провадити порівняльний аналіз наявних рукописів з оцінкою їхньої інформаційної вартості; в разі збереженості кількох варіантів за основу обирати найінформаційніший, за потреби доповнюючи його відомостями з інших. Із зауваження, що попередні публікації люстрації Галицького староства 1876 р., а Сяноцької землі 1860 р. були здійснені з неякісних копій XVIII ст., можна зробити висновок, що вчений вимагав використовувати для археографічних проєктів переважно оригінали джерел або їхні автентичні доброякісні копії²¹.

Окремо слід відзначити увагу науковця до довідкового апарату видання. Для всіх чотирьох томів мали бути підготовлені іменний та географічний покажчики, вміщені у третьому томі серії. Четвертий том мав окремі покажчики, що було пов'язано з порушенням запланованого графіку публікації через брак коштів. Отже, довідковий апарат виявився розірваним між першими трьома і останнім томами. У такій ситуації більш раціональним рішенням було б додавати його окремо до кожного тому.

Учений вважав за доцільне в передмові подавати також детальну характеристику джерела: його камеральний і текстологічний опис, інформацію про зовнішній вигляд, написи, присвяти та інші маргіналії, особливості розташування окремих частин тексту, наявні виправлення, особливості почерку, чорнила тощо. Все це стало складовими високої археографічної культури підготовлених видань.

Зацікавленість М. Грушевського в оприлюдненні пізньосередньовічних обліково-статистичних джерел проявилася не тільки в повноформатних археографічних публікаціях. На сторінках «Записок НТШ» він видрукував описи подільських замків 1494 р.; найдавніший короткий інвентар Львівського замку з 1495 р.; описи перемиського староства 1494–1497 рр.; описи Ратенського староства з 1500–1512 рр.²². Такі публікації оприлюднювалися як частина майбутніх великих археографічних проєктів: Подільського дипломатарію XV–XVI ст.; збірки найдавніших інвентарів кінця XV – початку XVI ст.; інвентарів королівщин руських земель XVI ст. та ін. На жаль, ці видання, над якими працював львівський професор, не були завершені в першу чергу через

²¹ *Грушевський М.* Передмова до тому 2-го «Жерел до історії України-Руси» // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 5: 1888–1896. — Львів: Світ, 2003. — С. 44. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

²² *Грушевський М.* Описі Перемиського староства 1494–1497 рр. // Там само. — С. 84–105; *його ж.* Виймки з жерел до історії України // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 6: 1895–1900. — Львів: Світ, 2004. — С. 68–83. — (Серія: Історичні студії та розвідки); *його ж.* Опись Львівського замку р. 1495. // Там само. — С. 144–153; *його ж.* Описі Ратенського староства з 1500–1512 рр. // Там само. — С. 259–261.

недостатнє фінансування археографічної діяльності НТШ. Едиційні за-
сади, що використовувалися М. Грушевським, були незмінними як для
великих збірників документів, так і для окремих публікацій: відтворю-
вати текст суворо за оригіналом, за потреби звіряючи з архівним при-
мірником; при метаграфуванні дотримуватися особливостей тексту, але
вживані безсистемно літери (наприклад, *u* та *v* у латинських текстах)
друкувати за правилами; скорочення оригіналу і вставки, що вплива-
ють з контексту, подавати у дужках²³.

На сторінках «Записок НТШ», що редагувалися ним власноруч,
уміщено також значну кількість публікацій малого обсягу, але вели-
кого значення. Так, привертає увагу невеличка замітка з публікацією
тексту запису на передавання земель у с. Задеревич шляхтичу на умо-
вах військової служби 1473 р. М. Грушевський оцінив цей документ як
один з малого числа галицьких актів XV–XVI ст., писаних руською мо-
вою, а тому гідний оприлюднення²⁴. Публікація документа була здійс-
нена за фондами Крайового архіву у Львові, де перебувала пізніша ко-
пія, зі збереженням усіх мовних особливостей. Лише літера «*v*», що
зустрілася в одному місці, була замінена апострофом. У жанрі «малої
археографії» в «Записках НТШ» було опубліковано також скаргу вір-
менських купців на пограбування їх козаками з намови київського каш-
теляна П. Сапегі, датована 1570 р.²⁵; першу достеменну згадку про
Полтаву 1630 р. у наданні Сигизмунда III королівському секретарю
Б. Обалковському на «слободу, звану Пултава»²⁶ та ін. Загалом можна
назвати 10 таких документальних публікацій професора Львівського
університету, в яких він оприлюднював з дотриманням всіх видавни-
чих правил виявлені ним по різних архівах джерела XV–XVIII ст.

Таким чином, можна стверджувати, що основні методологічні та
методичні засади поглядів М. Грушевського на археографію як публі-
кацієзнавчу науку сформувалися під час перебування професора у Льво-
ві і керівництва Археографічною комісією НТШ. Учений урахував ті
теоретичні засади, якими користувалася КАК, і в передмові до четвер-
того тому серії підкреслив, що технічні засади київського і львівського
видань ідентичні: «Опущено лише люстрацію Барського староства, ви-
дану мною не так давно в VIII частині I томі Архива Юго-Западной Рос-
сии, отже в виданню загально приступнім, з тієї рукописи тим же спо-

²³ Грушевський М. Опис Подільських замків 1494 р. // *його ж.* Твори: У 50 т. —
Т. 5: 1888–1896. — Львів: Світ, 2003. — С. 68–83. — (Серія: Історичні студії
та розвідки).

²⁴ Грушевський М. Запись руська 1473 р. // Там само. — С. 66–67.

²⁵ Грушевський М. Київський каштелян і козаки // Там само. — С. 129–132.
// ЗНТШ. — Т. 6. — Львів, 1895. — С. 5–9.

²⁶ Грушевський М. Слобода Полтава в 1630 р. // Там само. — С. 141–142.

собом, як і отсе видання цілої люстрації»²⁷. З практики КАК були запозичені ґрунтовні передмови (власне історико-джерелознавчі розвідки) до видання, які стали її науковою візитівкою: «Заведені розправи, без котрих не видавалися матеріали, не зоставляли справи *in crudo*, а подавали громаді ґрунтовні монографії на основі сучасного матеріалу, а не *congrat* сучасної науки. Через се вида[ння] Комісії мали більш ваги, аніж якого іншого видання джерел в Росії»²⁸.

Вчений також узяв до уваги напрацювання тогочасної польської археографії, що засвідчено його шанобливими відгуками про джерельні видання, здійснені його попередниками зі Львова та Кракова²⁹. Але, як бачимо, сам він пішов значно далі, опрацював методику підготовки до видання складних джерел, що збереглися у кількох примірниках зі істотними різницями. Нагадаємо, що для КАК саме ця проблема стала каменем спотикання, предметом пристрасних дискусій уже на початку ХХ ст., як можна побачити з практики публікації матеріалів Генерального слідства про маєтності малоросійських полків.

Напрацьовану впродовж більш ніж 10-ти років едиційну методику зрештою було обговорено на спеціальному засіданні АК НТШ у липні 1909 р. Зокрема, там ішлося про поділ джерел на категорії, хронологію, правопис, відбір для публікації оригіналів та копій джерел, принципи відтворення — цілком чи фрагментами³⁰.

Науковий доробок М. Грушевського стосується також сфери камеральної археографії. Він першим подав докладний опис складу і змісту Архіву скарбу коронного у Варшаві, що наприкінці ХІХ ст. перебував в архіві Варшавської казенної палати (російської державної фінансової установи на теренах підросійського Царства Польського). Вчений зазначив, що відділ архіву казенної палати зберігав значну кількість документів центральних фінансових інституцій Речі Посполитої, зосереджених в секції під назвою «Старопольський архів». Йому належить перша стисла характеристика наявних там фондів, яку з огляду на її значущість варто навести повністю: «З сього числа на ХV в. припадає

²⁷ Грушевський М. [Передмова] // Жерела до історії України-Руси. Описи королівщин в землях руських ХVІ віку, видані під редакцією Михайла Грушевського. — Т. 4. Люстрація 1570 р. — Львів, 1903. — С. II.

²⁸ Грушевський М. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. До 50-річного ювілею Київської археографічної комісії // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 5: 1888–1896. — Львів: Світ, 2003. — С. 351–359. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

²⁹ Грушевський М. Передмова до тому 1-го «Жерел до історії України-Руси» // Там само. — С. 38; його ж. Передмова до тому 1-го «Жерел до історії України-Руси» // Там само. — С. 44

³⁰ Засідання комісій. Археографічна комісія // Хроніка НТШ. — Ч. 39. — Львів, 1909. — С. 23.

дуже небагато, і те, що заховалося, — заховалося припадково, хіба з кінця того віку; зате почавши від початку XVI в. і до кінця XVIII в., архів подає велику силу дорогоцінного матеріалу для внутрішньої історії земель Корони Польської. Сей матеріал архівальний можна поділити на дві нерівні частини — акти центрального скарбового урядування і акти місцевих скарбових урядів і агентів (хоч акти обох категорій часом стрічаються в тих самих книгах і актах). До першої категорії належать загальні справоздання з доходів і видатків Скарбу Коронного, від початку XVI і до кінця XVIII в., книжки записні (окремо споряджені для в. XVIII), асигнати і квіти, видані скарбу, і взагалі кореспонденція скарбова від початку XVI в., реєстри податків, уложені в скарбі по поодиноким місцевостях, а також рахунки з регалії (штемпля, тютюну і т. ін.), з спеціальних доходів королівських і з удержання королівської резиденції, видатків на військо і т. ін. Осібний відділ становлять книжки Равського скарбу в справі побирання і роздавання кварти, почавши від початку її, далі записки і рахунки з вироблення монети і т. ін.

Далеко цікавіші для нас матеріали місцеві: сюди можна віднести поборові реєстри різних категорій і з поодиноким земель і повітів. Далі реєстри доходу (*registra proventus*) поодиноким староств і держав; до сеї категорії близько приходять, з одного боку, інвентарі староств і держав, часом з означенням тільки майна (будови, інвентарю господарського, запасів і т. ін.), часом ширшого змісту, з означенням доходів, податків з людності, навіть іноді з поіменними реєстрами людності; ці інвентарі, зложені то при переході держави від одного державця до другого, часом — як наслідок ревізії, в'яжуться з люстраціями, — що уряджувались одночасно для всіх королівщин; з другого боку, до згаданих реєстрів приходять річні справоздання державців з їх доходів, також уложені то ширше, то в формі просто рахунків. Осібну категорію становлять справоздання й записки митних комор, часом з детальним означенням переїзжого люду, перевезеного краму. Всі ці матеріали, як і акти центрального скарбового урядування, виступають масою, почавши з початку XVI в.; найдавніші поборові реєстри — краківські, сандомирські, серадзькі, брестсько-куявські, люблінські, нурські, ломжинські, з наших — подільські — починаються з кінцем XV в. (1494 і 1499), інші — з XVI, особливо з 2-ї чверті сього віку. Те ж саме бачимо і з інвентарями, що йдуть потім густою низкою до першої люстрації королівщини року 1564–1565 і далі — аж до кінця XVI в.). Таким чином, у камерально-археографічній розвідці Грушевський не лише подав докладний опис архіву, а й виклав власне бачення схеми класифікації наявних там джерел.

Говорячи про багатющий вміст архіву, дослідник водночас відзначив проблеми доступу до нього, пов'язані з «браком ширших інвентарів і показчиків. В сім віці архівісти спорудили, правда, інвентар —

й за се належить їм подяка чимала, бо деякі архіви, як знаємо, й без такого інвентарю живуть — але інвентар сей подає лише коротку характеристику кожної книжки та й то не завше»³¹. Тому маємо вважати цю коротку розвідку про Скарбовий архів певним унеском у поширення інформації про архівні скарби з історії України, які зберігалися у Варшаві.

На посаді керівника цієї архівної установи в 1894–1898 рр. перебував відомий київський науковець М. Біляшівський, який прагнув розгорнути як едиційну, так і камеральну діяльність архіву. Львівський професор надавав йому цінні поради стосовно підготовки інформатора про архів. У листі за грудень 1894 р. Грушевський писав: «Скарби Вашого Архіва (з якого я дещо мав через посередництво В. Б. Антоновича від Рудченка) невідомі, оскільки я знаю, цілком, тому огляд Архіву Вашого був би річчю дуже цікавою. Але краще, як би Ви спромоглися на писаря і за його поміччю уложили каталог архіву, подібний до “Описання Метрики” Пташицького, наприклад. Але й більш докладний огляд є дуже корисним і він міг би бути навіть передмовою до люстрацій»³². Проте таке довідкове видання здійснити не вдалося. Сам професор користувався коротким покажчиком, складеним в архіві у 1880 чи 1890 р.

Окремо слід сказати про досягнення М. Грушевського з поля евристичної археографії. Удосконалювати власну майстерність він почав ще під час підготовки своєї першої повноформатної документальної збірки. Опрацьовуючи архіви Москви, молодий науковець продемонстрував високий фах евриста. Він відзначав, що назагал Московський архів міністерства закордонних справ Росії був дуже бідним на потрібні вченому актові документи. Але в щоденнику зафіксований такий факт, що яскраво характеризує увагу дослідника до найменших дрібниць: «Був в іност[ранному архіві] — для прилуки [...] і вже де з ким попрощався, та розв’язавши так, щоб не седіти, перед виходом вязку подольську й звернувши увагу на корол[івську] печать, надібав барські документи»³³.

У львівський (1894–1914) та київський (1924–1931) періоди наукової творчості Грушевського евристично-археографічні проблеми перебували в центрі наукової й організаційної діяльності професора. У перший період він особисто активно виявляв потрібні для опублікування

³¹ *Грушевський М.* Архів скарбу коронного в Варшаві. Замітка археографічна // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 5: 1888–1896. — Львів: Світ, 2003. — С. 33–37. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

³² Лист М. Грушевського до М. Біляшівського від грудня 1894 р. // Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — С. 26. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

³³ *Грушевський М.* Щоденник. — С. 158.

джерела в архівах Львова, Києва, Варшави, організовував їхнє копіювання. Крім того, з 1905 р. до архівів Харкова, Петербурга, Москви, Відня, Будапешта, Кракова, Ватикану споряджувалися цілі наукові експедиції з молодих учнів Грушевського І. Джиджори, В. Герасимчука, І. Кривецького, М. Кордуби, І. Крип'якевича, М. Стадника, С. Томашівського. Вони здебільшого працювали в рамках «козацької» серії видань³⁴. Другий період став логічним продовженням, пов'язаним з першим як постаттю самого академіка, так і більшістю прізвищ виконавців. У рамках діяльності Археографічної комісії ВУАН та науково-дослідної кафедри історії України відбувалися нові експедиції з виявлення й копіювання джерел з історії України в московських архівах (С. Глушко, В. Євфимовський, Д. Кравцов, В. Юркевич та ін.). Львівські вчені, залучені до роботи в інституціях ВУАН, продовжували опрацьовувати архіви Австрії, Польщі, Угорщини. Ця евристична робота вирізнялася продуманим, системним і комплексним характером, запровадженням академіком у рамках археографічної діяльності ВУАН³⁵.

Наостанок варто зазначити, що в цей період творчості М. Грушевського публікація історичних документів посіла особливе місце в IX та X томах «Історії України-Руси». Майже у повнотекстовому форматі там друкувалися найголовніші виявлені в ході таких археографічних експедицій документи різних архівів. З цього приводу в історіографії існують різні думки і припущення. Так, видатний історіософ О. Пріцак дорікав Грушевському, що «М. Г. потопає в матеріалі. Він більше не володіє ним, а матеріал стає його паном»³⁶. Сучасний дослідник С. Плохій вважає цю особливість останніх томів ознакою «опору зовнішньому тиску», спробою «уникнути впливу мінливих політичних обставин», пов'язаних з поверненням Грушевського у Радянську Україну³⁷. Але якщо оцінювати ситуацію з професійної археографічної точки зору, то висновок має бути іншим. У кінцевому результаті завдяки титанічній праці академіка маємо майстерно вмонтовану у текст історичної праці публікацію значного джерельного матеріалу, вперше введенного до наукового обігу та опублікованого за найкращими зразками

³⁴ Див.: *Гирич І.* Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя (1894–1914) // УІЖ. — 1997. — № 1. — С. 72–86.

³⁵ Див.: *Кіржаєв С.* Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. канд. іст. наук. — К., 1994. — 243 с.; *Юркова О.* Археографічна експедиція науково-дослідної кафедри історії України (1926–1930) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. — Т. 2. — К., 1997. — С. 458–474.

³⁶ *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 1. — К., 1993. — С. LVIII.

³⁷ *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — С. 258–259.

археографічної методології того часу. Тому не буде перебільшенням стверджувати, що останні томи *Opus magnum* академіка перетворилися на великий збірник нововиявлених історичних документів XVII ст.

Отже, у нас є всі підстави говорити про величезний внесок М. Грушевського в розвиток української археографії на межі XIX–XX ст. Він далеко не вичерпується організаційними зусиллями академіка, який створив і керував упродовж майже двадцятиліття Археографічною комісією НТШ, започаткував археографічну складову УНТ у Києві, відродив Археографічну комісію ВУАН. Науковець упродовж усього життя розпрацьовував методологічні й методичні засади публікації джерел української історії, археографічну техніку, враховуючи всі тогочасні досягнення російських, польських, угорських та німецьких археографів. Значною також стала спадщина академіка у сфері евристичної, камеральної археографії. Для її детального розкриття потрібні подальші ґрунтовні наукові розвідки. На окреме дослідження заслуговують засади формування наукових планів підготовки серій видань з актуальних проблем української історії, що їх неодноразово складав М. Грушевський. Вони, безперечно, є яскравими зразками справжнього наукового підходу до актуалізації джерельної спадщини українського народу від давнини до сучасності.

Ігор Гирич (Київ)

Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції

У 1905–1907 рр. тривав процес перенесення М. Грушевським до Києва з Галичини науково-культурних інституцій — йдеться про видання «Літературно-науковий вісник» та утворити в підросійській столиці центру культурної сепарації від Росії Українське наукове товариство. Насправді це були лише дві ланки у процесі політизації українського руху на Наддніпрянщині, який мав з десятків інших складових. Боротьба за соборницький проект М. Грушевського тривала навколо кількох інституційних моментів:

- 1) опанування всеукраїнською газетою «Громадська думка»/«Рада»,
- 2) заміна журналу «Нова громада» на ЛНВ,
- 3) закриття «Киевской старины» і вихід замість неї «Записок УНТ» та згодом «України»,
- 4) розбудова Українського наукового товариства, яке б було в Києві аналогічною НТШ установою,
- 5) проект заснування в Києві Інституту українознавства – прообразу гуманітарної секції національної Академії наук,
- 6) утворення народного університету для населення з читанням публічних лекцій для широкого загалу,
- 7) спроби утворити при київському університеті українознавчої кафедри, а для цього,
- 8) зайняти вакантну посаду професора на кафедрі «руської» історії в Університеті св. Володимира, що звільнилася по смерті П. Голубовського,
- 9) організація Товариства прихильників української літератури, науки і штуки – неофіційного «Міністерство фінансів» для підтримки національної культури, науки і мистецтва,
- 10) організація видавничої структури на кшталт львівської та заснування мережі книгарень у Києві та Великій Україні.

Саме Михайло Грушевський відіграв ключову роль в об'єднанні двох Україн, у «зшиванні» підавстрійської і підросійської України в одне культурне тіло. Процес цей набув практичних рис лише в 1905–1907 рр. Без цього періоду дуже складно було б говорити про спільну боротьбу УНР і ЗУНР за незалежність у 1917–1921 рр., про акт злуки 1919 р. та й сучасну українську історію.

Михайло Грушевський потрапив до Львова у 1894 р. внаслідок здійснення політики «галицького П'ємонту», яку домовилися проводити в середині 1880-х років лідери наддніпрянського і галицького українських рухів В. Антонович, О. Кониський, О. Барвінський. М. Грушевський мав розвинути загальноукраїнські культурно-громадські установи, щоб за слушної нагоди перенести їх до Києва як майбутньої української столиці. Така слушна мить настала з Першою російською революцією 1905 р.

Про початки перенесення структур загальноукраїнського характеру М. Грушевським до Києва у 1905 р. ми писали у главі «Взаємини з Наддніпрянською Україною» у статті «Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником)»¹.

Йдеться не стільки про перенесення зі Львова до Києва журналу ЛНВ і НТШ, скільки про «клонування» їх на Наддніпрянщині. М. Грушевський не ліквідував редакцію у Львові, а створив паралельну редакцію у Києві. Журнал друкувався як у Львові (для Західної України), так і в Києві (для України Східної). Існували дві контори журналу: київську очолював Юрій Тищенко (Сірий), львівську — Всеволод Козловський. Але редакційна праця вже відбувалася не у Львові, а в Києві. Так само УНТ в Києві — це було нове наукове товариство, яке попри подібність до НТШ, мало й свої особливі риси, проте у головному повторювало НТШ — було ніби його копією для російської України.

Треба також мати на увазі не лише ЛНВ та УНТ, але долю старих видань Київської громади («Киевской старины»); був також задум видання всеукраїнської газети в Києві, яка б виходила під ідейним керівництвом М. Грушевського як лідера українського національно-визвольного руху.

Ті співробітники М. Грушевського, які лишалися у Львові, не були в захопленні від ідеї перенесення ЛНВ та НТШ до Києва. На зміну «старої фамілії» (І. Франко — В. Гнатюк) М. Грушевський творить нову (І. Джиджора — Ю. Тищенко) — саме вона допомагала здійснювати практичні кроки для такого перенесення. М. Грушевському довелося долати спротив тих культурних установ Києва, які хотіли залишатися при старому ідейному багажі й ідеологічно перебували на сервілістичних позиціях стосовно російської культури і політики. Стара київська громада під керівництвом В. Науменка була в опозиції до загальноукраїнської безпартійної організації В. Антоновича — О. Кониського, і стосунки між ними заслуговують на окреме дослідження.

Молоді українські сили, що гуртувалися навколо видавництва на паях «Вік» були найближчими спільниками М. Грушевського наприкін-

¹ Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К.: Смолоскип, 2016. — С. 344–351.

ці XIX – на початку XX століття, але після переїзду до Києва Б. Грінченка і пов'язання з останнім С. Єфремова відбувся дрейф «віківців» від М. Грушевського в напрямку наддніпрянського партикуляризму.

Окреме місце займали пертракції М. Грушевського з Петербургом. Союзником львівського історика став О. Лотоцький і почасти П. Стебницький, але інші українські петербуржці радше поділяли становище київських старогромадівців і В. Антоновича стосовно «прожектів» М. Грушевського. У Києві союзниками М. Грушевського стали Євген Чикаленко і Володимир Леонтович.

Розклад сил перед акцією М. Грушевського був переважно не на користь його планів; він мав навколо себе не стільки симпатиків, скільки прихованих і відвертих противників. Спочатку у 1905–1906 рр. в нього практично не було союзників, на кого б він міг спиратися. Лише незламна воля, послідовний тиск, переконування більшості у власній правоті дали змогу М. Грушевському перемогти, а Україна отримала перші плоди спільної діяльності української галицько-наддніпрянської еліти на терені всеукраїнської столиці.

Спробуємо послідовно розглянути усі ланки протистоянь, з яких М. Грушевський вийшов переможцем.

Підготовчі дії М. Грушевського з реалізації соборницького проекту у 1905 р.

Після отримання дозволу на Гур 18 грудня за ст. ст. 1904 р. він пише листа на ім'я Святополка Мирського з проханням про дозвіл розповсюджувати на підросійській Україні (і загалом по імперії) ЛНВ². Відповідний запис М. Грушевський зробив ще 20 грудня 1904 р., коли Петербурзька академія наук висловила побажання про скасування заборони на українське слово³. 7 березня 1905 року М. Грушевський занотує в щоденнику розмову з Є. Чикаленком про потребу журналу в Росії і готовність їхати з «компанією» до Києва. Проте з середини 1905 р. почалися контрзаходи Б. Грінченка і С. Єфремова, які мали намір видавати свій журнал без участі М. Грушевського і галичан.

З місією прозондувати галицький ґрунт до Львова з Києва прибуває Б. Грінченко (запис у щоденнику М. Грушевського від 6 червня 1905 р.). З Б. Грінченком у М. Грушевського стосунки не заладилися від ранніх часів, але із С. Єфремовим творчі взаємини були дуже тісними і плідними. Сергія Олександровича М. Грушевський сподівався залучити до щільнішої співпраці в Києві. І не лише у «Віснику». В листі від

² Паралельно Б. Грінченко виконував «конспіративну» місію, вирішуючи проблему видання УРП.

³ *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником). — С. 349.

4 (13) вересня 1905 р. М. Грушевський повідомляє С. Єфремова про плани видавання в Києві газети, прообразу «Громадської думки», у якій керівну функцію мав виконувати львівський професор. Він розпочав пайову акцію збору коштів. Головну суму обіцяв дати поляк-українофіл К. Володкович. Разом з В. Смиренком і Панкієвим вони виділяли по 5,000 руб. По 2,500 обіцяли дати Є. Чикаленко, В. Лесевич і В. Леонтович, 2,000 М. Грушевський давав за себе і НТШ⁴.

У жовтні 1905 р. вже виношувався план видання україномовної газети в Києві. В кінці жовтня того року (запис від 24–26 жовтня 1905 р.) у Львові відбулася нарада між киянами, яких представляв Федір Матушевський, і львів'янами — М. Грушевським, І. Франком і В. Гнатюком. М. Грушевський знову висловив бажання перенести ЛНВ до Наддніпрянщини.

У цей же час М. Грушевський викладає в листі О. Лотоцькому план творення осередків для пропагування культурної соборності в Києві. На це Олександр Гнатович відповідав: «План Ваш — строгий і сміливий. Проведення його — то мрія кількох десятиліть, коли українці працювали в Галичині в надії перевести колись результат тої праці на сей бік кордону. Ви кажете, що тепер вже прийшов час се зробити. Рішучо згоджуюся з Вами, але з одною виїмкою... не палити за собою кораблів у Галичині... Коли Україна не заявить себе зараз солідною культурною роботою — побіч необхідної політичної — то упаде вона так, що піднятися їй після буде в сотню разів трудніше»⁵. Порада виявилася дуже слухною, бо М. Грушевському довелося стикатися не стільки зі сприянням у ніби рідному середовищі, скільки з нерозумінням, заздрістю, а іноді навіть і з ворожістю.

Разом з тим О. Лотоцький визнавав, що іншої людини, яка б могла здійснити цей проект в Україні, не було. Він писав М. Грушевському: «“Без лесті” скажу, що Ви єдиний чоловік, що міг би взяти на себе сю місію. У Вас єсть для того талан, енергія, наука. У Вас єсть також “опит и практика — великое дело”... Ви знаєте наших шановних земляків — по своїх замахх — хуторських генералів, а по вдачі — гоголівських Пацюків, що воліли, аби їм все само в рот падало. Найбільш боюся я, що Ви не досить оцінюєте ті їх риси і що через то можете після розчаруватися. Треба розчаровуватися зразу і навіки, щоб після усі неприєм-

⁴ Інститут рукопису НБУВ. — Ф. 317. — № 296.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 245–247. У спогадах О. Лотоцький об'єктивно підтвердив напрям листувань і своїх порад щодо перенесення ЛНВ і НТШ. Він повторює у мемуарах пораду «не палити кораблів», бо ситуація в Росії з політичного боку була непевна і відчувався сильний брак кадрів. (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Т. 3. — Варшава, 1934. — С. 354–355.

ності були звичайним ділом, а приємність — несподіваним сюрпризом»⁶.

Кияни виявляють небажання перенесення ЛНВ до Києва, як і небажання, щоб Грушевський керував газетою, яку планували не для інтелігенції, а для селянства (запис від 24 листопада 1905 р.). Грінченківці в кінці листопада переконують Є. Чикаленка давати гроші на своє видання — журнал «Нову громаду» без «галичан і М. Грушевського», який дозволено цензурою. М. Грушевський констатує в грудні у щоденнику: «Нас не хочуть» (запис від 3 грудня 1905 р.).

Негативне ставлення львівської «фамілії» М. Грушевського до переносу ЛНВ до Києва

І. Франко і В. Гнатюк розуміли, що для продовження співробітництва М. Грушевським тепер треба буде переїжджати до Києва. А це було неможливо як для одного, так і для другого. По-перше, в обох погіршилося здоров'я, вони були вже у поважному віці та мали родини (Франко — багатодітну), що не сприяло переселенським настроям. Тому, не висловлюючись проти самої акції, бо ж обидва були ідейними соборниками, до справи перенесення інституцій вони поставилися дуже прохолодно, більше відраджуючи М. Грушевського.

Проїснувала стара «фамілія» до жовтня 1907 р. Проставив дату завершення спільної акції першої «кліки» професора сам М. Грушевський у щоденнику. За 12–13 жовтня він занотував: «Відбули засідання секції, і по ній була розмова — висловив я свої жалі Франкові і Гнатюкові (зачав рано перед Франком). Гнатюк відгризався. Томашівський взяв роль примирителя. Навряд чи що буде з того. Розійшлася наша фамілія»⁷. І головною причиною її розходження була тяжка хвороба І. Франка, а друга, не менш головна, — перенесення ЛНВ до Києва.

У франкознавчій літературі в радянській час було загальним місцем звинувачувати М. Грушевського в тому, що перенесення ЛНВ до Києва залишило Івана Яковича без шматка хліба. М. Грушевський сподівався на співробітництво І. Франка як автора, чого не відбулося через хворобу літератора, і через що дуже переймався М. Грушевський. І. Франко міг одержувати кошти як гонорар за публікації в журналі, якби мав можливість їх писати у тій кількості, що раніше⁸.

Спочатку усі троє співробітників М. Грушевського, на наполягання останнього були включені в число співробітників першої наддніп-

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 246–247.

⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 162

⁸ Дет. окладніше див. *Гирич І. М. Грушевський та І. Франко: громадське і приватне // його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації.* — К.: Смолоскип, 2016. — С. 604–678.

рянської української газети «Громадська думка». Степан Томашівський з подачі М. Грушевського пише до газети в Київ статтю — інформаційну рецензію про вихід видання «Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)» (Львів, 1906). 9 березня 1906 р. у «Громадській думці» (Ч. 55) було надруковано редакційне звернення «До наших галицьких товаришів». Воно носило форму роз'яснення галицьким дописувачам, які нарікали на відмову друкувати їхні статті або на значні редакційні й мовні втручання в тексти. У зверненні висловлювалося побажання до кореспондентів з Галичини, матеріали яких редакція вважала надзвичайно важливими, «писати популярно, дуже простою народньою мовою, — такою, якою говорить у нас народ [...]. Рукописи мусять бути писані дуже чітко і не тісно, щоб поміж рядками зоставалося досить місця на виправки». На останній сторінці цього ж числа газети було також подано коротку «Відповідь редакції. Д[обродіє]ві С. Томашівському».

Редакція скаржилася на незрозумілу наддніпрянцям мову і на те, що селянинові нецікаво читати прізвища і назви статей, уміщених в ювілейному збірникові. Коли брати фактичну сторону справи, то стаття-роз'яснення нібито була аргументованою і переконливо написаною. Проте певні нюанси дали підстави М. Грушевському вважати цю замітку провокацією. Збірник на пошану М. Грушевського був твором осіб, які визнавали необхідність покінчити в громадському житті з таким явищем, як роздвоєність національної ідентичності, — малоросійською самоідентифікацією інтелігенції у Великій Україні, рутенством і москвофільством у Галичині. М. Грушевський у передмові збірника виступав як представник Великої України, який здійснює головну ідею політики «галицького П'ємонту», для того, щоб спільну культурну матрицю згодом перенести на підросійську Україну. Це 10-річчя виповнювалося у 1904 р., а вийшов збірник у світ 1906-го, символізуючи початок здійснення тих прагнень української еліти, яка у 1880-х започатковувала політику «нової ери».

Отже, збірник мав символічне значення, і тому формальні зауваження у редакційному зверненні М. Грушевський сприйняв як виступ проти тієї великої ідеї, яка за ним стояла. Називаючи і М. Грушевського «галичанином», редакція підсвідомо, можливо, ображала історика. Адже він, навпаки, завжди підкреслював свою наддніпрянськість, а його публічно свої звать чужим — представником Західної України, якого вже не чекають у Києві. Не могла не здивувати й форма зауважень, якою редакція фактично підважувала ідею соборності, бо підтверджувала агітаційні чорносотенців щодо «штучної мови» і різниці культурних уподобань між галичанами і наддніпрянцями.

У березні 1906 року в щоденнику М. Грушевський занотував: «Самі прикрості: в “Громадській Думці” появилась відповідь Томашів-

ському і стаття до галичан; се виходить просто на провокацію; думаю зібрати колективну заяву, щоб зняли наші імена з листа співробітників». І. Франко та В. Гнатюк зовсім не хотіли приставати на такий демарш щодо киян, але піддалися пресії М. Грушевського. «Гіркий світ, — занотував історик у щоденнику, — а на рішучий виступ теж енергії не мають; з заявою до “Громадської Думки” криються» (запис від 14 березня 1906 р.). 17 березня 1906 р. М. Грушевський такого листа заготував. І зустрівся з усіма трьома «фаміліатами» у львівській кав'ярні «Віденській». «Франко пристав на гадку, — записав М. Грушевський, — а Гнатюк хилився, але в кінці стало на тім, щоб післати заяву». З листом М. Грушевський ознайомив членів «фамілії» 20 березня й вислав до «Громадської думки» на ім'я В. Леонтовича.

В кінці березня 1906 р. у Львові перебував Євген Чикаленко. Розмови про спільну культурно-суспільну акцію велися в присутності «фамілії». М. Грушевський неодноразово наголошував на щирості товаришів по суспільній праці у справі соборницької акції (запис від 25 та 26 березня 1905 р.). Такої щирості товаришів по праці в НТШ та ЛНВ М. Грушевський не відчував ще від кінця 1905 р.

М. Грушевський збирається тимчасово відправити до київської редакції свого учня Івана Джиджору. Він обговорює плани щодо заснування в Києві філії книгарні та залучення кореспондентів із Джиджорою і Франком (запис за 16 липня 1906 р.). 18–19 липня того ж року М. Грушевський знову веде розмови з Франком, «але на мої київські проекти Франко висуває різні скептичні міркування» (нотатка 18–19 липня 1906 р.).

4 жовтня М. Грушевський у Львові проводив засідання Видавничої спілки у справі перенесення друку до Києва. У щоденнику фіксує реакцію І. Франка, найбільшої творчої сили: «Франко як маринований. Один мусів давати собі репліки. Сумний настрій огорнув мене» (нотатка за 4 жовтня 1906 р.).

Коли вже питання початку друку ЛНВ у Києві було вирішено, в листопаді 1906 р. у М. Грушевського з І. Франком відбулася розмова на тему «кислоти», яка тече від членів «старої фамілії» до Києва. Франко твердив, що не казав нічого поганого про М. Грушевського (запис від 22 листопада 1906 р.). 6 грудня 1906 р. Грушевський провів конференцію зі співробітниками з приводу перенесення журналу до Києва. Підтримували це рішення І. Труш і М. Лозинський, а І. Франко взагалі не прийшов (запис від 6 грудня 1906 р.). Михайло Сергійович пише в «Раду» статтю про початок виходу в Києві ЛНВ. Цю статтю попередньо він публічно читає в присутності С. Томашівського та І. Франка. «Франкові стаття здалася заважко написаною», — відзначив історик (запис від 9 грудня 1906 р.). Він ще раз прочитав її вголос і цього не зауважив.

М. Грушевському треба було також з'ясувати питання з підтримкою соборницької ідеї лідерами національно-демократичної партії, які керували українською політикою в Галичині. Націонал-демократичні політики, члени Галицького сейму і австрійського парламенту, об'єктивно були зацікавлені у від'їзді опозиційного їм політика, якого не вдалося переагитувати, перетягти на свій бік, зробити прихильником австрійської орієнтації в політиці, як це сталося під їхнім впливом з одним з головних представників «фамілії» Степаном Томашівським. М. Грушевський завжди мав на оці переважаючий інтерес Великої України над Галичиною, адже підросійське українство значно переважало підавстрійське. Галицькі політики позитивно сприйняли ідеї М. Грушевського.

11 грудня 1906 р. відбулася конференція лідерів націонал-демократів з групою М. Грушевського з приводу галицько-українських літературних і політичних відносин. Присутніми на ній були Л. Бачинський, В. Охримович, М. Заячківський, Л. Цегельський та Т. Ревакович. Від НТШ на зборах були О. Колесса, І. Франко, С. Томашівський, В. Гнатюк, І. Джиджора, М. Лозинський, Д. Лукіянович. Ідеї М. Грушевського за його твердженням у щоденнику, були сприйняті «дуже прихильно». Йому було запропоновано увійти до Тіснішого Комітету націонал-демократичної партії.

12 грудня 1906 р. перемовини тривали. М. Грушевський виставив дві умови: 1) входження до націонал-демократичної партії на правах гостя, 2) спілка з газетою «Діло», яка до цього часу сама постійно опонувала Грушевському і підтримувала його опонентів. Керівництво націонал-демократів, схоже, прийняло умови М. Грушевського і настав нетривалий мир у стосунках професора з галицькою націонал-демократією.

16 грудня 1906 р. «Діло» передруковує статтю М. Грушевського з ЛНВ і устами головного редактора Л. Цегельського обіцяє дальшу підтримку, визнаючи, що раніше воювала з М. Грушевським (запис у щоденнику від 16 грудня 1906 р.).

Того ж 16 грудня у Михайла Сергійовича відбулася розмова з В. Гнатюком: «Я сьому докоряв, що з Франком підозрівають мене, що я всякі жалі на них перевозжу на грошеві їх відносини. Гнатюк заперечував, аби він або Франко щось подібне казали: взагалі запевняв у щирості».

Ситуація між колишніми найбільшими промоутерами НТШ загострювалася й надалі. Грушевський у щоденнику за 6 і 9 березня 1907 р. відзначає, що його засмучує апатія Франка щодо вже київського «Вісника». М. Грушевський продовжує наполягати, щоб Іван Якович давав щось у видання, підконтрольні істориків. І. Франко пише рецензію на журнал Старої громади «Україна», у якій проводить думки М. Грушев-

ського про ідейну застарілість видання, відставання його від суспільних потреб. Цю рецензію читали публічно в редакції «Ради» (запис від 10 квітня 1907 р.).

У Києві завирували справи, і Львів для Грушевського перетворюється на тиху пристань (запис від 9 травня 1907 року). Підтримки з боку «старої фамілії» він вже зовсім не відчуває. 12–13 жовтня 1907 р. М. Грушевський констатує, що «старій фамілії» настав кінець, бо І. Франко водиться з О. Сушком (істориком школи М. Грушевського, який *поширював* відому чутку про подорож Грушевського і Франка до Італії в вагонах різного класу). А С. Томашівський робив різні зауваження щодо недоліків ЛНВ (запис за 18 жовтня 1907 р.).

Нова «фамілія» — «нова кров» для здійснення соборницького проекту

Ключовою фігурою у «новій фамілії» стає Іван Джиджора⁹. Михайло Грушевський почав вводити його до гурту «старої фамілії» ще у 1906 р. Символічно, що саме при І. Джиджорі М. Грушевський покликав 16 липня І. Франка і обговорював з ними план перенесення ЛНВ до Києва (запис від 16 липня 1906 р.). Влітку 1906 р. Івана Джиджору М. Грушевський запрошує на конференцію з парламентською і сеймовою репрезентацією українських послів. Потім у 1907 р. Іван Миколайович вже стає головним виконавцем громадських доручень М. Грушевського у Києві, правою рукою його діяльності з перенесення спільних культурних здобутків до міста над Дніпром. 11–17 червня М. Грушевський знову відряджає І. Джиджору до Києва, бо там загострюється політична ситуація через закриття першої Державної Думи, а І. Джиджора був єдининою людиною, що могла відразу вирушити з Галичини до Російської імперії, та також єдиною особою, якій беззастережно довіряв М. Грушевський.

Іван Джиджора налагоджував справу з друком ЛНВ, писав статті в руслі суспільної концепції вчителя для «Ради», став очима і вухами голови НТШ в Києві, повідомляв про всі закулісні перемовини і новини з протиборчих кіл як у середині українського руху, так і в ворожому стані російських чорносотенців, губернаторської влади і цензури. Як знавець літературної мови львівських видань професора, він допомагає з редагуванням скриптів (рукописів).

На тимчасових правах помічника М. Грушевського у Києві був Іван Кревецький, проте довірою І. Джиджори він не користувався, лише

⁹ Див.: Панькова С., Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування М. Грушевського та І. Джиджори / упоряд. С. Панькова, В. Пришляк. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто; 2008. — С. 11–56. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

допомагав останньому в роботі редакційної контори журналу в українській столиці. Зокрема 28–31 січня 1907 р. у щоденнику М. Грушевський фіксує заклик І. Кривецького їхати до Києва, щоб провести перемовини з цензором Сидоровим, аби той не наказав припинити видання ЛНВ. У своєму листі від 22 січня Кривецький оповідав, як у розмові з М. Синицьким (офіційним відповідальним редактором ЛНВ), цензор сказав: «А “Вістник” пропагує сепаратизм, він старається розбити “русский” народ... Чому Ви не видаєте “Нової Громади”, — там ся справа не ставилася так остро. Ми дістали приказ з канцелярії генерал-губернатора слідити дуже строго за “Літературно-Науковим Вістником” і на щось подібного не дозволити»¹⁰. Виконавши епізодичну роль І. Кривецький повертається до Львова і там незабаром приєднується до опозиції голові НТШ, яку очолив С. Томашівський.

Найбільшою фігурою, яка допомогла М. Грушевському налагодити працю усіма його виданнями від 1907 р. і до часів Першої світової війни, був Юрій Тищенко (Сірий), який працював в конторі як нелегал, а тому офіційно звався Павлом Пилиповичем Лавровим.¹¹ Він став ключовою фігурою в ЛНВ (збирав матеріали до номерів журналу), вів книгарню ЛНВ, провадив експедицію журналу, листувався і спілкувався з авторами і друкарями, виплачував гонорари, активно працював у Видавничій спілці, вів пізніше редакцію газети «Село», зносився з цензорами і т. п.

Ю. Тищенко випадково потрапив в поле зору М. Грушевського, для якого було цінним, що Тищенко-Сірий — наддніпрянець, відомий соборник і розділяє концепцію М. Грушевського. До 1906 р. він був діяльним еседеком, брав участь у збройних конфліктах в часах першої російської революції, змушений був нелегально переїжджати до Львова і там був «завербований» М. Грушевським на працю у видавничій сфері, завдяки чому став одним з найвидатніших діячів українського книговидання першої половини ХХ століття.

Ю. Тищенку допомагав у редакційній роботі галицький українець Леопольд Будаї (паспорт мав на прізвище Михайла Котика, під таким ім'ям і проходить у листуванні історика). Л. Будаї спільно з Ю. Сірим провадив редакційну працю київської контори ЛНВ. Проте називати Будаї представником «нової фамілії» не варто. Він був просто виконавцем наказів М. Грушевського, за ним не було права, як за старої фамілії відстоювати свою думку.

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 567. — С. 22–23.

¹¹ Див.: Мельник О. Михайло Грушевський та Юрій Тищенко: розмова упродовж двох десятиліть // Листування Михайла Грушевського. — Т. 6: Листування М. Грушевського та Ю. Тищенка / упоряд. О. Мельник. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто; 2012. — С. 14–41. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

До «нової фамілії» можна б зарахувати ще галичан М. Мочульського та М. Лозинського. Обидва активно співпрацювали з ЛНВ. Але якщо літературознавець М. Мочульський більше допомагав у львівських справах і ніби замінив собою І. Франка і В. Гнатюка, то політолог і суспільствознавець М. Лозинський заангажувався і до київських видань М. Грушевського. Багато писав він і для «Ради».

Між «старою» і «новою» фаміліями була та відмінність, що перша складалася з рівнозначних М. Грушевському наукових і суспільних особистостей, науковців-концептуалістами, із власним баченням шляхів розвитку України. У «фамілії» вони мали своє вагоме слово, яке бралося до відома М. Грушевським. «Нова фамілія» — це був гурт залежних фінансово людей, вони належали до молодшого покоління, народилися у 1880-х роках. Їхні стосунки ґрунтувалися на пошануванні вчителя учнями.

М. Грушевський і Стара київська громада

Стара київська громада склалася як ідеологічний гурток однодумців на початку 1890-х років. Його друкованим органом був журнал «Киевская старина» (1882–1906). Остання завжди була сервілістично налаштована до російської влади, лояльно ставилася до факту російського культурного впливу на Україну, вважала за нормальне існування амбівалентного статусу українця: народжений українцем, але політичний росіянин. Старогромадівці та їхній лідер Володимир Науменко не сприймали ідеї «Галичина — український П'ємонт», будучи прихильниками російської національної ідеї, вони вірили у можливість узгодження її з українським культурним, але не політичним інтересом.

До М. Грушевського керівництво Старої громади від початку ставилося як до відпоручника В. Антоновича та О. Кониського, його діяльність вважали австрофільською, а політичну позицію — антиросійською, бо вона протиставлялася державному російському інтересові.

Переносячи ЛНВ до Києва, М. Грушевський не бажав конкуренції «Віснику» з боку «Киевской старины», яка і так розбивала незначні літературні сили між трьома напрямками: українофільським (старогромадівським), партикулярним (наддніпрянським «Нової громади») та всеукраїнським («вісниківським» М. Грушевського). Об'єктивно кволе українське суспільство Києва не могло утримувати одразу три видання. Реально могло існувати лише одне. Адже «Киевская старина» була дотаційним проектом, а гроші надходили з того ж джерела, що й кошти для «Нової громади» й почасти ЛНВ, тобто з бюджетів В. Симиренка і Є. Чикаленка та В. Леонтовича.

В. Науменко, розуміючи патову ситуацію, а також неприхильне ставлення В. Симиренка та Є. Чикаленка до його політичної лінії, не хотів втрачати «Киевскую старину» й пропонував модернізувати ос-

танню перетворивши її в «Україну», змінивши назву, а не сутність видання. Під такою новою назвою журнал виходив весь 1906 рік, поки під тиском М. Грушевського остаточно не було визнано, що це видання виконало свою історичну суспільну місію на період українофільства і мусить поступитися місцем загальноукраїнському ЛНВ, яке стоїть на соборницько-національних позиціях, покінчило з мовним утравізмом і пропагує ідею української окремішності від Росії.

М. Грушевський, перебуваючи у Києві, зустрічається з В. Науменком. Та й Володимир Павлович не прагне до зближення з М. Грушевським, розуміючи, що переконати останнього в продовженні малоросійської лінії в його журналі не вдасться. Але такі зустрічі були необхідні, щоб законним способом припинити вихід «Киевской старины». 27 серпня 1906 р. у щоденнику Михайла Сергійовича є запис про нараду між ним, В. Науменком та І. Стешенком у зв'язку з ситуацією в «Громадській думці» й «ексклюзивністю компанії», яка цю газету робить.

Закриття «Киевской старины» було болючим фактом для всіх її давніх симпатиків. Крім В. Науменка, захищали її від закриття і секретар редакції Орест Левицький, і дружина В. Антоновича Катерина Мельник.

Михайло Грушевський і Володимир Антонович

В. Антонович з О. Кониським відправляли М. Грушевського до Львова з напутнім словом повернутися до Києва зі спільним культурним надбанням. Проте не так сталося, як гадалося¹². Змінилися часи, підупав на здоров'ї Володимир Боніфатійович, з політика він перетворився на археолога, відійшов від активної громадської роботи. Від підтримки М. Грушевського у справах НТШ усунувся майже зовсім. Обіцяних наукових праць для «Записок НТШ» й ЛНВ не давав.

Однією з причин охолодження взаємин між М. Грушевським і В. Антоновичем була зміна напрямних політичної лінії голови НТШ. Він змінив своє ставлення до О. Барвінського й старих народовців і став орієнтуватися на І. Франка й молодих радикалів. Це підтверджують спогади іншого учня Володимира Боніфатійовича – чернігівця А. Верзилова, який писав: «Як мені під час київського Археологічного з'їзду казав Т. Рильський, у Антоновича попсувались відносини з Грушевським на ґрунті політики, і то галицької переважно»¹³.

¹² Див.: *Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації*. — К.: Смолоскип, 2016. — С. 453–485.

¹³ *Верзилів А. Мої спогади про чернігівських археологів // Український історик*. — Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів; 1991. — Ч. 1–2 (108–109). — С. 101–102.

У 1906 р. в Києві силами професури київського університету і представників Старої громади відзначили 35-річний ювілей професорської діяльності В. Антоновича. До М. Грушевського пише листа його учень, професор Університету св. Володимира Митрофан Довнар-Запольський із запрошенням взяти участь у збірникові на пошану В. Антоновича. Цікава реакція М. Грушевського в щоденнику. Він пише про жаль М. Довнар-Запольського від того, що «“первые малороссы” не ідуть за ними, коли вони надумали виручити їх в їх індиенції й справити їм ювілей “українського діяча”, як пани справляють весілля довголітній слугі» (запис від 7 квітня 1906 р.).

Після М. Довнар-Запольського до Грушевського написав листа Орест Левицький з тим же проханням. М. Грушевський розуміє, що відбути мовчанкою ювілей, який за датою не є круглим, а досить-таки надуманим, не можна і «треба ладити привіти» (запис від 24 квітня 1906 р.). До слова, вплив М. Грушевського який постійно ще не перебував у Києві, на київські наукові справи виявився дуже відчутним. Його думка мала вирішальне значення для того чи іншого наміру. Відмовився він та його співробітники брати участь у збірнику ювілейних статей — збірник той так і не вийшов друком. В. Антоновичу дарували незавершене видання в кількості одного примірника.

Знаючи про ювілей М. Грушевський замовляє С. Томашівському історіографічну статтю про В. Антоновича для своїх журналів¹⁴. В листі від 26 листопада 1905 р. С. Томашівський пише про плани такої статті: «Вона не може бути поверховна, але має дати дійсний образ наукового доробку В. Б. Антоновича. Зроблю се так, що перейду його всі важніші праці в історичній хронології (археологія, княжі часи, литовські, козаччина і т. и.), а не в хронологічному порядку написання»¹⁵.

В. Антонович завжди перебував в полі зору М. Грушевського як непомильний авторитет та єдина (крім В. Леонтовича) людина, яка мала вплив на мецената Василя Симиренка. Через В. Антоновича М. Грушевський тиснув на Василя Федоровича, щоб отримати чергові транші на українські культурні потреби. 28 квітня 1907 р. В. Антонович повідомив його, що В. Симиренко дає половину коштів на друкарню і що виступає за продовження субсидій на галицькі культурні справи — львівське НТШ (запис від 28 квітня 1907 р.).

Зі смертю П. Голубовського звільнялася посада завідувача кафедри «русской» історії в київському університеті. М. Грушевський, у зв'язку із планами перебратися до Києва, виношував думку податися

¹⁴ Див. «Степан Томашівський» в статті: *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // *його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К.: Смолоскип, 2016. — С. 333–335.

¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 792. — Арк. 208 зв.

на вибори професора на історико-філологічному факультеті, розраховуючи на посаду завідувача кафедри. У цій справі він сподівався на підтримку В. Антоновича як професора університету, але несподівано для себе дізнався, що Володимир Боніфатійович протегував на це місце Василя Данилевича, іншого свого учня, який займав нейтральне, аполітичне становище і не ангажувався в український рух. У щоденнику Михайло Сергійович відзначає, що В. Антонович ніби «благоволіт» до нього, а проводить на посаду в університеті В. Данилевича (запис від 18–24 червня 1906 р.). Це було дійсно несподівано, враховуючи що справою влаштування М. Грушевського в київський університет займався філолог Володимир Перетц — росіянин, колишній професор Петербурзького університету, який зайняв кафедру в Києві зовсім нещодавно.

У проблемі «В. Антонович — М. Грушевський цікавими є взаємини між Михайлом Грушевським і Орестом Левицьким — креатурою В. Антоновича в Києві — М. Грушевський поставився з підозрою. Орест Левицький сподівався очолити або Філологічну, або Історичну секцію УНТ. Відбулися Загальні збори УНТ, на яких в обох випадках Ореста Івановича «провалили». М. Грушевський задоволено і не без зловтіхи відзначав: «Ор. Левицький [на засіданні Філологічної секції] вийшов з себе на моїй промові. Вважав, що його оберуть, як приятеля В. Антоновича» (запис від 11 листопада 1907 р.). При конституюванні Історичної секції та в справі наукового органу «О. Левицький хотів бути головою, але я відсадив “генеральський чин” (працюючи в четвертій гімназії О. Левицький дослужився до дійсного статського радника — цивільного генерала)».

«Віківці» і Б. Грінченко та М. Грушевський

«Віківці» складали молоде крило Старої київської громади, були членами «Загальної української безпартійної демократичної організації», а згодом активістами Радикально-демократичної партії. Усі вони входили до видавничого товариства акціонерного типу «Вік», яке стало у 1896–1898 рр. і складалося з вихованців київської духовної семінарії. Його кістяком були Олександр Лотоцький, Сергій Єфремов, Василь Доманицький, Федір Матушевський, В’ячеслав Прокопович, Володимир Дурдуківський. Усіх їх більшою або меншою мірою можна вважати вихованцями Олександра Кониського. «Віківці» були першим поколінням власне політичних українців, а не українофілів, і свій українізуючий вплив вони поширювали на стару редакцію «Киевской старины» та Стару громаду. З М. Грушевським дружні взаємини склалися передусім у О. Лотоцького та С. Єфремова. Багато праць на замовлення голови НТШ виконував для «Записок» В. Доманицький. На зламі

століть переїхав з Києва до Петербурга О. Лотоцький, де став правою рукою історика у зв'язках з українською петербурзькою громадою.

Ідеологічних розходжень між М. Грушевським та С. Єфремовим не було до 1906–1907 рр. На останнього орієнтувалися всі інші представники видавництва «Вік». Ситуація змінилася, коли до Києва з Чернігова переїхав Борис Грінченко, який став редагувати тлумачний словник української мови та очолив місцеву «Просвіту». Він поселився поруч із С. Єфремовим і утворив з ним публіцистичний тандем. Поволі відсторонюючи Сергія Олександровича від М. Грушевського, Б. Грінченко підштовхував С. Єфремова провадити власну політичну лінію.

З постановом УРДП суспільний статус С. Єфремова змінився, незрівнянно виріс. Він був тепер уже не просто виконавцем настанов М. Грушевського, а самостійним політиком із власною політичною силою. Нове становище Сергія Олександровича розхитувало громадську рівновагу, роками вибудовану стратегію, з соборницького культурного об'єднання обох Україн.

Багато наддніпрянців сприймали ЛНВ не стільки як загально-українське, як передусім галицьке видання. Іван Кревецький в листі до М. Грушевського від 28 січня 1907 р. так змальовує поведінку київських українців щодо ЛНВ: «Взагалі ті круги киян, що виявляють свою антипатію до неросійських українців, зовсім не сумують за “Літ.-Н. Вісником”, — може, навпаки. Се помітно навіть досить виразно. Так само історії з т. зв. “галицизмами” повторяються ще від часу до часу. Попри те нема повного зрозуміння ваги теперішньої хвилі, нема зрозуміння тих широких і далекосяглих плянів, які бажалось би здійснити. Одна одиниця, що здає собі справу з ваги хвилі і задач супротив неї — т. Дорошенко, що торкається нас, то мимо нашої найщирішої волі не можемо зблизитися до тутешніх кругів в такій мірі, як се бажалось би. Може, з часом се переломиться. Були ми всі передвчора на засіданню Видавничої комісії в “Просвіті” і — більше вже туди не підемо. Коли б не п. Леся Українка, що заговорила слово-два, то просто треба б було виходити серед засідання. Дехто питав все, коли ми поїдемо з Києва»¹⁶. Замість пошуків спільного, відчуття важливості моменту, розуміння цінності галицького досвіду. Б. Грінченко сіяв ворожнечу і недовіру до всього галицького. Особистий мотив – несприйняття М. Грушевського, — переважив загальнонаціональні інтереси.

Початком конвергенції, злиття в єдину сутність двох різних українських організмів могло стати лише перенесення вищезгаданих структур зі Львова до Києва, які від початку планувалися як спільні структури для підросійських і підавстрійських українців. М. Грушевський уособлював собою соборність, був своєрідною еманациєю ідеї. І хоч

¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 567. — Арк. 31.

би як ми ставилися до нього, в інтересах України було здійснити саме план М. Грушевського, а не Б. Грінченка / С. Єфремова.

«Громадська думка» / «Рада», «Нова громада» і ЛНВ

Концептуальним рівнем «Громадської думки» М. Грушевський не був задоволений. У щоденнику історик десятки разів згадує цю наддніпрянську газету, яка мала бути речницею всенародного інтересу. Її значення мало переважати навіть значення львівського «Діла» — все ж таки передусім регіональної газети. На початку 1906 р. М. Грушевського вразила «осторога» щодо «Вісника»: «Прикро, зрештою слабо дуже» (запис від 12 січня 1906 р.). Але залишати «Громадську думку» поза своїм впливом М. Грушевський не збирався. Він пише статтю для неї, а також листи до головного редактора і видавця газети: Ф. Магшевського і Є. Чикаленка (запис від 20 січня 1906 р.).

30 січня 1906 р. «Громадська думка» була припинена цензурою. Це прикро вразило М. Грушевського попри її «сепаратизм» стосовно Галичини: «Я вперед про се думав, і прикра була така можливість, але все ж справдження сього страху ще більш привалило, яка б там не була та “Думка”», — писав у щоденнику історик (запис від 30 січня 1906 р.). 5 лютого того ж року у Львові опиняється Є. Чикаленко і розповідає М. Грушевському про неприхильне ставлення до нього «кружка Грінченка». А в кінці місяця — 25 лютого 1906 р. вчений нотує: «“Громадська думка” до обридження чужденна й нерозумна».

Потім на початку березня 1906 р. сталася вищезгадана історія зі статтею в «Громадській думці» проти С. Томашівського, через що М. Грушевський зібрав колективну заяву про вихід з редакції (запис від 11 березня 1906 р.). Голова НТШ відчував своє ізоляцію з двох боків. Іде «війна» на галицькому фронті з проводом національно-демократичної партії, «стара фамілія» проявляє апатію і не підтримує професора, київські українці вставляють палиці в колеса загальноукраїнського проекту. «А “Громадська думка”, — відзначає М. Грушевський, — пише собі лише те, “що всім уже звісно”, і нічого знати не хоче й не потребує. Але на розум взявши, треба все се брати байдуже. Род человеческого мусить іти діагонально» (запис від 15 березня 1906 р.).

Ключовою постаттю, яка могла переломити негативну тенденцію в акції М. Грушевського, був Євген Чикаленко — головний спонсор видань грінченківців. Його переконали Б. Грінченко і С. Єфремов, що вони зможуть самі, без М. Грушевського, видавати свої журнал і газету. Проте вже початок 1906 року продемонстрував, що принаймні з газетою існуватимуть серйозні проблеми. Протягом березня 1906 р. між М. Грушевським та Є. Чикаленком відбулося кілька розмов «на щирість» (запис від 26 березня 1906 р.). Перша спроба професора схилити Євгена Харлампійовича на свій бік закінчилася невдачею.

М. Грушевський, бачачи спротив його планам щодо «Громадської думки», мав намір заснувати свою газету в Києві (у 1909 р. нею стало «Село») (запис від 2 травня 1906 р.). Щодо цього проекту він радився із братом і членами «старої фамілії», але його ніхто не підтримав.

Влітку 1906 р. Олександр Лотоцький повідомляє М. Грушевському про зміну настроїв Є. Чикаленка. «З особистих джерел знаю, — писав Олександр Гнатович, — що Чикаленко має на меті, щоб не переривати газети, надати їй більш буржуазний характер, бо обстоювання голоти проти сільської буржуазії ні до чого не доводить. Попереджаю Вас, се буде між нами, що можуть Вам зробити таку пропозицію. Сей нещасливий план показує лиш, як зле стоять справи, коли люде кидаються просто в огонь». Далі О. Лотоцький просить не розривати стосунків з Б. Грінченком і К^о: «Перш за все Ви тут, на моє переконання, багато переоцінюєте в лихий бік; до Вас особисто нема такого відношення, як Ви уявляєте. Крім того се власне єдина літературно-робоча кампанія, без помочи якої обійтися буде трудно, коли навіть можливо. Треба знайти з ними [компроміс], бо старі — і лукаві, і ледачі — оставлять Вас на слизькому!»¹⁷.

У серпні «Громадську думку» вдруге закривають. Арештовують головного публіциста «Ради» С. Єфремова, який тоді заступав посаду головреда газети. Настає криза. М. Грушевський пише Є. Чикаленку, чи треба йому їхати до Києва на допомогу. Євген Харлампійович повідомляв про розгром редакції і арешти. М. Грушевського стурбувала ситуація можливого остаточного закриття газети. Він записує до щоденника: «Невважаючи на всі прикrostи, які я мав від тої компанії, дуже мене ся вість пригнітила» (запис від 22 серпня 1906 р.).

Професор їде до Києва і робить другу спробу опанувати ситуацією з газетою і журналом, ведучи настійливі атаки на сумління Є. Чикаленка. 29 серпня 1906 р. М. Грушевський відбуває конференцію з Євгеном Харлампійовичем. Від видавця дізнається, що інтелігентного читача газета за півроку не здобула. Тоді ж з Ф. Матушевським історик намагався з'ясувати справу непорозумінь киян і галичан. Наступного дня, 30 серпня 1906 р., М. Грушевський знову говорить з Чикаленком про план із ЛНВ і НТШ / УНТ. «Чикаленко відповів, що не помічник, бо хочеться держатися грінченкової кампанії; се зробило на мене дуже прикре вражіння, — відзначає історик, — відчулась певна нещирість чи малодушність в ліпшій разі; я був здепримований до того, що попросив Сашу (брата. — *І. Г.*) піти зі мною, щоб трохи розірватися» (запис від 30 серпня 1906 р.).

31 серпня у помешканні, хаті Є. Чикаленка в присутності П. Стебницького і В. Леонтовича відбулася чергова розмова про «ексклюзивність компанії» Б. Грінченка. В. Леонтовичу постановка проблеми

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 242–245.

М. Грушевським зробила «велику приємність» (запис від 31 серпня 1906 р.). В. Леонтович був дуже незадоволений радикальним курсом газети Б. Грінченка і навіть змушений був піти з посади відповідального видавця.

Вирішальна зустріч відбулася у того ж таки Є. Чикаленка 1 вересня 1906 р., наступного дня. Крім чотирьох попередніх переговорників були ще Ф. Матушевський і Б. Грінченко. М. Грушевський переконував у своїй правоті, говорив про «розбиття України, страту перспективи — залишення культурної й теоретично-національної сторони, ослаблення Києва й розпад України». Промова справила сильне враження, і «Є. Чикаленко вже не казав, що не помічник» (запис від 1 вересня 1906 р.). Євген Харлампійович хотів знайти консенсусне рішення, — злучити «Нову громаду» з ЛНВ (очевидно, йшлося, що лишається при роботі стара редакція «Нової громади», але назва міняється на ЛНВ і головним редактором стає М. Грушевський. Михайло Сергійович певний час не був проти такого вирішення конфлікту. Але непримиренну позицію зайняв Б. Грінченко, і тоді й Грушевський став принципово на становищі не злиття з «Новою громадою», а перенесення «Вісника»¹⁸.

Щодо злуки «Нової громади» з ЛНВ М. Грушевському давав поради О. Лотоцький. Він відзначав слабкий господарський бік справи ведення газети. Вважав, що далі нового року газета не протримається, відзначав хистке становище «Громадської думки» з боку цензури. З точки зору літературного матеріалу «Нова громада», на думку О. Лотоцького, краща за газету. Але матеріально ні вона, ні журнал не можуть утримати «пишучу братію». На літературних хлібах міг існувати лише Сергій Єфремов. Галичани на таких гонорарних умовах в цих виданнях не змогли б працювати. Утім він погоджувався з бажаністю тимчасового приїзду до Києва когось із галичан. О. Лотоцький схилився перед героїчною працею С. Єфремова: «Тепер все робить Сергій: сидить на двох редакціях, пише не менш як по три статті на день і не знати, чи надовго його стане. Грінченко держиться осторонь, самотньо, активної ролі майже не бере, хіба що в товаристві “Просвіта”. Пише лише після особистих замовлень»¹⁹.

Про проект злуки йшлося на нараді 2 вересня 1906 р. Б. Грінченко висловив побоювання щодо галицьких впливів. М. Грушевський «застерігся»: «При страху перед галицькими впливами буде лише мука, але треба концентрації» (запис від 2 вересня 1906 р.). 3 вересня відбулася остаточна нарада за участі М. Грушевського, Є. Чикаленка, П. Стебницького, О. Юркевича, В. Леонтовича. Є. Чикаленко став на бік

¹⁸ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). — Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1955. — С. 469–470.

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 280 (Лист написаний не пізніше 25 серпня 1906 р.)

М. Грушевського остаточно і виступав за потребу перенесення ЛНВ, бо Грінченко був різко проти злуки «Нової громади» і ЛНВ (запис від 3 вересня 1906 р.).

Свій вибір на користь М. Грушевського Є. Чикаленко мотивував у своїх спогадах так: «Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі, як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядній ролі не помиряться, кожний з них схоче бути першим і один одному старшинства булави не поступить. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилялися всі українці, крім тих, хто претендували на гетьманство, як наприклад Науменко і Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди “Літературно-Наукового Вісника” переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роля серед українців, от через що він рішуче стояв проти перенесення ЛНВ до Києва ще в кінці 1905 року і тепер...»²⁰.

М. Грушевський вертається до Львова і чекає на практичне вирішення ситуації з газетою і журналом у Києві. Нарешті 21 жовтня 1906 р. приходить лист Є. Чикаленка із закликом їхати до Києва на нараду. «Є се знак краху Грінченкової кампанії, — констатує М. Грушевський, — але не весело братися до направи так сильно попсованої ситуації. Принаймні хоч би оден був там певний і щирий — якби Лотоцький пішов» (запис від 21 жовтня 1906 р.).

Великі надії щодо літературної допомоги історик покладав на О. Лотоцького. Сподівався, що той повернеться до Києва і до переїзду М. Грушевського очолить його представництво в українській столиці. Але через фінансові причини, Олександр Гнатович не міг з родиною полишити Петербург.

«Громадська думка» — вже під назвою «Рада» — переходить під ідейний вплив М. Грушевського, який фактично разом з Є. Чикаленком і В. Леонтовичем стає її видавцем та до того ж визначальником суспільно-політичної лінії. Цілковито виданням М. Грушевського «Рада» не стала. Найбільше його вплив відчувався у 1906–1907 рр. Потім професор розчарувався в «Раді» через те, що редакція більше протиставлялася напрямним М. Грушевського, ніж ішла у фарватері його порад. Про те, що «Рада» — не його газета — він неодноразово казав Є. Чикаленку. Власне для того, щоб мати свою газету у Києві М. Грушевський і заснував «Село».

Розпочалося керування М. Грушевським «Радою» з бойкоту редакції через незгоду зі звільненням подружжя Грінченків. Ф. Матушевський відмовлявся виконувати функцію головного редактора, якщо не повернуть родину Грінченків. Відбувалися тривалі переговори співро-

²⁰ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). — Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1955. — С. 470.

бітників, з одного боку, та М. Грушевського, Є. Чикаленка і В. Леонтовича — з другого. Про це докладно згадує у своїх «Спогадах» Євген Харлампійович. Співробітникам було доведено, що всі залишаються при роботі і зарплатні, але що питання з Грінченками вирішено остаточно. До редакції М. Грушевський долучає Симона Петлюру — людину з інших культурних кіл, представника не радикальних демократів, а соціал-демократії, який не був людиною Грінченка — Єфремова (запис у щоденнику від 17–19 грудня 1906 р.).

Паралельно М. Грушевський займається організацією редакції ЛНВ. Він обурювався, що всі вважають ЛНВ особистою приватною справою самого Грушевського. Іван Стешенко, який став правою рукою М. Грушевського в УНТ та у співпраці з Українським клубом з організації публічних викладів з українознавства, виговорює М. Грушевському за відсунення від праці Б. Грінченка (запис від 24 грудня 1906 р.). М. Грушевському важко у Києві. Він занотовує у щоденнику, що майже ніхто не допомагає, «наче се і не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає» (запис від 1 січня 1907 р.).

М. Грушевський, хоч ще й не став киянином, бере тут на себе такий тягар громадських справ, якого до нього не брали ні Є. Чикаленко, ні Б. Грінченко. І справ на перший погляд не своїх. Так, він 2 січня іде на прийом до київського, подільського і волинського генерал-губернатора, щоб упередити закриття «Ради» за її публікації. В. Леонтович відмовився ходити, хоч «Рада» була спільним, його і Чикаленка, дітищем (запис від 2 січня 1907 р.). Газету вдалася зберегти, констатує історик у щоденнику (запис від 3 січня 1907 р.).

Не встиг М. Грушевський приїхати до Львова як за кілька тижнів впала на голову нова проблема з Києва — прийшла телеграма про можливість закриття «Літературно-наукового вісника» «і наче затруїла мене, — нотує М. Грушевський. — Три дні ходжу сам не свій. Даремно ми з Маринцею себе підбадьорюємо, щоб не вдаватися в тугу, а вона все налягає» (запис від 26 січня 1907 р.). Наступного дня історик пише листа Чикаленкові та Леонтовичеві, щоб на всяк випадок готові були на заміну пускати «Нову громаду», дозвіл на яку ще був чинний. І. Кривецький закликав М. Грушевського їхати на зустріч з цензором Сидоровим, хоч побоювався несподіваного арешту по прибутті до Києва (запис від 28–31 січня 1907 р.).

Зустрічали М. Грушевського наприкінці зими 1907 р. в Києві і редакції «Ради» значно тепліше, — «вітали як бажаного», — з задоволенням констатує історик. Приходили С. Петлюра, М. Павловський, Є. Чикаленко (запис від 5–6 лютого 1907 р.). 7 лютого Михайло Сергійович був у С. Єфремова. «Не зовсім він, видко, без задньої думки, — вважав М. Грушевський, — але стоїть на тім, що тепер треба підперти ЛНВ (запис від 7 лютого 1907 р.).

У «Раді» М. Грушевський відчув взаємне невдоволення між уредпістом М. Павловським і еседеком С. Петлюрою. Професор вважав, що еседеки мали намір прибрати до своїх рук газету (запис від 8–9 лютого 1907 р.). Очевидно, напрям першого був ближчим М. Грушевському, бо незабаром С. Петлюра пішов з «Ради».

У середині лютого 1907 р. на засіданні редакції М. Грушевський задає газеті політичний напрям у зв'язку з діяльністю Державної думи. Як і у Львові, історик критикує усілякий опортунізм, хоча Є. Чикаленко був іншої думки. Під опортунізмом у політиці М. Грушевський розумів, очевидно, бажання йти у фарватері чужої національної політики. Галичанин він критикував за блокування з польськими політичними колами, які провадили в Галичині свої національну політику, на Великій Україні він намагався змусити політиків провадити самостійну українську лінію, а не бути доважком до діяльності російських поміркованих партій (запис від 13–14 лютого 1907 р.).

У квітні 1907 р. М. Грушевський вже пише про потепління атмосфери в редакції, працювати йому стало приємніше (запис від 4 квітня 1907 р.). Позалаштункову боротьбу з М. Грушевським вів В. Науменко. У «Киевской старине» / «Україні» він надрукував велику статтю І. Нечужа-Левицького про недоліки галицької мови і желехівського правопису. Через «Раду» М. Грушевський дав відсіч, надрукувавши рецензію на журнал «Україна» Івана Франка (запис від 10 квітня 1907 р.).

Завершенням справи газети «Громадська думка» / «Рада» стало розірвання взаємин із С. Єфремовим. У з'ясування стосунків між М. Грушевським і Б. Грінченком С. Єфремов відкрито не встрявав, хоч був на стороні останнього. Але відчуття зачеплених амбіцій через загибель його улюбленого дітища — «Нової громади» — залишалося. Це був єдиний і останній журнал, офіційним головним редактором якого був С. Єфремов. Більше таких посад на себе він вже ніколи не брав, хоча йому їх і пропонували. Як М. Грушевський бачив у «Новій громаді» негатив з точки зору публіцистичного матеріалу, так С. Єфремову в очі впадали лише негативи в доборі художньо-літературного матеріалу. Бо мав він жаль до М. Грушевського: у невдалому, на його погляд, виборі красного письменства до друку він звинувачував головного редактора ЛНВ. Цей настрій Сергія Олександровича вилився в липні 1907 р. у статті в рубриці, яку він вів: «Відгуки з життя і письменства». В ній Єфремов «розделав» редакторську працю професора. М. Грушевський занотував у щоденнику: «Стаття від С. Єфремова направлена contra “Вісника”: виглядає на зачіпку до розриву» (нотатка від 2 липня 1907 р.). М. Грушевський не міг її надрукувати, бо тоді треба було б полемізувати, писати редакційне спростування. А така полеміка підігріла б настрої чорносотенного Києва, який на всі заставки критикував галицьку мову і літературу, — а тепер з ними суголосну

думку висловлював найбільший український літературознавчий авторитет. Відмова М. Грушевського у друці статті С. Єфремова дійсно стала приводом до розриву. 11 липня М. Грушевський одержав лист С. Єфремова про це (запис від 11 липня 1907 р.). Закінчився рік надрукуванням С. Єфремовим подібного матеріалу, але вже в російськомовній газеті «Киевские вести».

Петербурзькі українці і О. Лотоцький як речник ідей М. Грушевського

О. Лотоцький був ідейним побратимом М. Грушевського у Петербурзі. М. Грушевський особисто знав його з Києва від початку 1890-х років. З ним він готував рецензійний матеріал для «Записок НТШ». Вдача О. Лотоцького була подібною до характеру М. Грушевського: енергійний, працелюбний, здатний українську справу ставити на чолі всіх інших життєвих проектів.

Що ж до іншої публіки, яка складала суспільний простір російської столиці, то з нею львівський професор мав подібну проблему, з якою він зіткнувся у 1905–1907 рр. у Києві. Переважна кількість людей не мислила категоріями політичного українця, а продовжувала по-українофільськи оцінювати перспективи України в межах Російської імперії. Петербург мав так само своїх Науменків і Лазаревських, з якими треба було витримати баталії і здобути моральне право на кермування петербурзькими українцями в сенсі досягнення соборності та політизації українського руху, перемоги ідеї культурної окремішності від Росії.

Найбільшу прію М. Грушевському довелося на петербурзькій площині вести з родиною Русових, які, опинившись у місті на Неві, стали центром поляризації для всіх осіб українського походження. Олександр Русов належав до покоління Ореста Левицького і, попри його більш рішучий і сміливий характер, все ж був ментально близьким до попереднього покоління діячів з подвійною національною самоідентифікацією.

Про становище Олександра і Софії Русових в Петербурзі Олександр Лотоцький писав в листі за травень 1906 р. до М. Грушевського так: «Вони (Русови. — І. Г.) оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдо українські елементи. Але разом з тим вони — особливо вона — внесли в тутешні відносини принципи цілковитого “приклонения и поклонения”, що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву особистих рахунків. Мені довелося зазнати з того великих прикрозей. Бувало, що я примушений був ухилятися від милої справи, бо справді не можна було переносити тої атмосфери особистого чаду... Русова, не знаю через які причини, має до Вас почуття мало не вороже;

а може довести до відносин, що може викликати глибоке обурення на діловому ґрунті»²¹.

О. Русов намагався провадити самостійну політику від Львова, покладаючися на власну громадську харизму. Йому належала ідея видати популярного характеру книжку «История Малороссии в очерках». У ній планувалося 12 глав, які мали писати різні автори: про мову — А. Кримський, минуле — В. Доманицький, соціально-економічний розвиток — О. Русов, політичні, побутові та релігійні погляди, поезію і мистецтво — В. Лесевич, українську літературу та цензуру — С. Єфремов, школу — Б. Грінченко, український рух XIX ст. — О. Русов, сучасне становище національної справи в Галичині — М. Славінський, ставлення російського і польського суспільств до українського руху — О. Лотоцький, про сучасне становище, мету і майбутнє українського питання — П. Стебницький. М. Грушевському відводилася не просто скромна роль, а функція статиста. З 30-ти друкованих аркушів обсягу збірника на нього припадало лише півтора аркуші тексту. Дивно, що історію України мав писати В. Доманицький, який був співробітником, до певної міри учнем, М. Грушевського в НТШ, а про українську політичну свідомість — людина, яка щойно перед тим обрала з російської українську ідентичність. Сучасний політичний рух в Галичині доручили писати М. Славінському, який погано в тому питанні орієнтувався. Очевидним нонсенсом виглядало, що про мету і завдання українського руху мала писати не людина, яка ним фактично керувала, а П. Стебницький, який в тому русі відігравав хоч і помітну, але скромну роль. Очевидно, що всі вищезазначені теми за логікою речей мав би писати М. Грушевський, який їх вже й науково виписав у багатотомній «Історії України-Руси».

О. Русов в листі до М. Грушевського запрошував його до участі у проєкті, який мав бути закінчений ще восени 1905 р.²²

Реакція М. Грушевського була різкою. В щоденнику він говорить про наостанок залишений «загумінок», який лише формально зазначає участь історика в цьому проєкті. В листі він коротко відповів, що не має часу писати якісь статті, що не бачить певного загального плану книжки. О. Русов не заспокоївся, а попросив дати не оригінальну статтю, а варіант статті, друкованої в «Сыне Отечества», лише трохи більше за обсягом²³.

М. Грушевський відчув в цьому листі нерозуміння не лише О. Русовим, але й українським громадянством Петербурга й Києва (більшість авторів були киянами) тієї всеукраїнської місії, яку він саме у

²¹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 263–268 (лист написано не пізніше 20 травня 1906 р.).

²² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 726. — Арк. 302–303 (1–2).

²³ Там само. — Арк. 304–305.

той час виконував. О. Русов навіть термінологію вживав ще попереднього періоду українського руху, пишучи не про українську, а «малорусскую» мову і літературу. В самій книзі не відчувався органічний підхід. До того ж М. Грушевський вже видав «Очерки истории украинского народа», де на концептуальному рівні був виписаний і розділ про український рух XIX століття на Великій Україні та в Галичині й продумана й викладена мета української справи. Книга О. Русова для М. Грушевського виглядала конкурентною до його «Очерков». І, очевидно, так воно і було.

Цікаво, що таких нюансів не відчув О. Лотоцький. Він нагадував М. Грушевському про збірник О. Русова в листі без дати (очевидно, за квітень 1905 р.). Олександр Гнатович закликав подати таку статтю, бо її легко Грушевському написати, «за часом»²⁴. Про статтю О. Лотоцький нагадував кілька разів, навіть пропонував переддрукувати туди відповідний розділ з «Очерка истории украинского народа». М. Грушевський стояв на своєму і цікаво, що той збірник О. Русова так і не з'явився друком. Все ж таки у 1905–1907 рр. жодна всеукраїнська ініціатива не могла відбутися без схвалення М. Грушевського.

Відносини М. Грушевського з багатьма українцями Петербурга склалися непросто. Г. Житецький написав частково критичну рецензію на томи «Історії України-Руси». Видали у Петербурзі і праці з історії «Малоросії» Олександри Єфименко, написані з культурницьких позицій і без врахування державно-політичного чинника. Вона, а не М. Грушевський, була висунута на премію «Киевской старины». І за цією акцією стояв В. Науменко. Отже вплив Старої Громади з Києва на петербуржців-українців був досить відчутний.

Уся українська політична акція в російській столиці робилася через Олександра Лотоцького. З П. Стебницьким у М. Грушевського не склалося таких душевних і теплих взаємин, як з Олександром Гнатовичем. У своїх спогадах Лотоцький писав: «Близьке ідейне співробітництво навіть на віддаленню, за засадничої єдності поглядів, приводило нас до думки dokonати льокальної близькості сього співробітництва. Ще на студентській лаві запалився я думкою перенестися по закінченню школи в Галичину й там провадити працю під проводом Грушевського»²⁵.

У підсумку піднесено і патетично оцінював О. Лотоцький діяльність М. Грушевського в Петербурзі: «Наче сніп проміння падав тоді на наше життя. Бо в тій людині з утлим тілом душа була така многогранна, з таким невичерпним джерелом ініціативи й енергії, так перейнята святим неспокоєм, що життєвої її сили вистарчило б не на одного чоловіка»²⁶.

²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 726. — Арк. 354–357.

²⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Т. 3. — Варшава, 1934. — С. 355.

²⁶ Там само. — С. 155.

У травні 1906 р. М. Грушевський приїжджав до Петербурга для того, щоб запустити проект загальноукраїнського рівня — видання журналу «Украинский вестник». «Украинский вестник» мислився як тижневик. Було зібрано 1,000 руб., яких мало вистачити на вісім номерів, тобто на два місяці. Один номер планувався обсягом у чотири друкованих аркуші. Гонорарів платити не збиралися, передбачалася тільки платня редакторів. «Український вісник» мав бути органом української парламентської групи. Українська фракція мала висловити в Думі ідею української автономії. Через послів М. Грушевський сподівався поживавити політичне життя і в самому Києві.

Видавати тижневик мав Пирожков, який очолював видавництво «Общественная польза», де вийшов «Очерк истории украинского народа» М. Грушевського. Хоч грошей було на два, але Лотоцький сподівався три місяці видавати газету. Перше число мало з'явитися між 14–21 травня 1906 р.

М. Грушевський намагається зберегти «Украинский вестник» як загальноукраїнський орган в російській столиці, видання, яке є до певної міри доповненням до ЛНВ, на відміну від «Нової громади». Тому на зборах тріумвірату керманічів соборницької акції (М. Грушевський, Є. Чикаленко, В. Леонтович) він наполягає по трьох місяцях виходу «Українського вісника» виділити ще на його утримання необхідних 2,000 руб. (запис від 29 серпня 1906 р.).

На початку жовтня О. Лотоцький повідомляв М. Грушевському, що доведе видання «Украинского вестника» до кінця 1906 р. — вже як його головний редактор (М. Славінський відмовився від цієї посади). Просив підтримки видання статтями. М. Грушевський зазначив у щоденнику, що «не зігріває вже» це його до участі (запис від 15 жовтня 1906 р.).

З приводу вироблення тактики української групи депутатів Державної думи збирався у Києві 22–23 квітня 1907 р. з'їзд Радикально-демократичної партії. Грушевський волів утворення окремої української групи (не йти на «опортунізм»), щоб триматися свого національного інтересу, а не розчинятися в діяльності кадетів. У щоденнику він відзначає, що більшість його не підтримала (запис від 22–23 квітня 1907 р.).

Через О. Лотоцького М. Грушевський у Петербурзі шукає контакт з лідерами кадетів. Цей альянс він сприймав спочатку негативно. Але Олександр Гнатович переконав, що це єдина сила в суспільстві Росії, яка може підтримати українські конституційні домагання.

Невдала спроба стати професором київського університету

Наприкінці 1905 — початку 1906 р. М. Грушевський майже не мав на кого спиратися в Києві. Переломне значення мав перехід на стано-

вище підтримки завершення політики «галицького П'ємонту», запропонованої головою НТШ Євгенові Чикаленку. Підтримав Є. Чикаленка і В. Леонтович, який мав свої міркування, щоб стати на бік львівського професора²⁷. Склався своєрідний тріумвірат лідерів, які далі рухали план з об'єднання переважно малоросійського Києва з переважно українським (не рахуючи польського і єврейського населення) Львовом. Своїм солідарним впливом їм вдалося остаточно схилити на свій бік головного мецената руху — Василя Симиренка.

Харизма Грушевського зуміла переконати всіх, що саме його кандидатура — єдиний можливий вибір тих діячів громади, які стоять за політизацію національно-визвольної боротьби. М. Грушевський став над партіями своєрідним надкласовим представником, що об'єднав на національній основі і лівих, і центристів, і правих.

Реально вести українську справу ніхто, крім М. Грушевського, не міг. Лише за його присутності у Києві рухалася справа. Без Грушевського зупинялася будь-яка конструктивна праця. Про це зокрема в середині липня 1906 р. писав О. Лотоцький. Закликав Михайло Сергійович їхати до Києва, бо «всяка робота упадає» (запис від 18 липня 1906 р.). Стало зрозумілим — без присутності М. Грушевського у Києві української столиці не збудувати. Тема переходу історика до Києва була зачеплена в розмові Є. Чикаленка і В. Леонтовича 3 вересня 1906 р. (запис від 3 вересня 1906 р.).

М. Грушевський мусив полагоджувати такі справи, з якими б впоралися люди зі значно меншою кваліфікацією, нижчим суспільним статусом і т. п. Як уже згадувалося, на початку 1907 р. професор з розпачем писав: «Ніхто майже не помагає, наче се не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає» (1 січня 1907 р.).

Через Миколу Василенка²⁸ з Києва М. Грушевський здобував вплив на кадетську партію (другою такою людиною «зв'язківцем» з кадетами у Петербурзі був О. Лотоцький). І це притому що з Миколою Прокоповичем в нього було серйозне зіткнення у 1905 р., коли М. Грушевський друкував у редагованій Василенком газеті «Киевские отклики» статтю про польсько-українські взаємини²⁹. Тоді М. Василенко як

²⁷ *Гирич І.* Володимир Леонтович в українському громадсько-політичному житті // Український археографічний щорічник. — К., 2012. — Вип. 16/17. — С. 268–299.

²⁸ Див.: *Гирич І.* М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) // *його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К.: Смолоскип, 2016. — С. 486–503.

²⁹ *Грушевський М.* Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1 (1894–1907). — Львів: Видавництво Світ, 2002. — С. 485–527. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

кадет відмовлявся подавати у стилістиці М. Грушевського критику політики польського експансіонізму проти українців в Галичині³⁰. Мабуть, М. Грушевському вдалося переконати М. Василенка бачити і український бік національної справи, а не лише загальноросійський³¹. Принаймні не випадково саме М. Василенко став одним з найбільших пропагандистів «Звичайної схеми “русской” історії...» в російськомовних виданнях.

Проте річна боротьба М. Грушевського за український Київ не минула марно. М. Василенко погодився з доводами голови НТШ і прийняв його план. Тому в лютому 1907 р. М. Грушевський занотував у щоденнику: «Здівався з Василенком на вулиці. Посперечався з ним за старе досить сильно, а потім пожалував. Написав, пропонуючи зійтися і побалакати, й провели разом вечір. [Заповідається] на другу “союзну державу”» (запис від 17 лютого 1907 р.).

Все міцніше М. Грушевський відчував ґрунт під ногами в Києві. На перше березня 1907 р. було вже 1,200 передплатників ЛНВ лише з Великої України, тоді як «Нова громада» мала вполовину менше. Ще більше зміцнилося становище професора, з його обранням 29 квітня головою УНТ (запис від 29 квітня 1907 р.).

Є. Чикаленко постійно повторював про бажаність переходу М. Грушевського принаймні на приват-доцента київського університету (4–5 травня 1907 р.). Бідкався, як то буде без нього в Києві (18–19 травня 1907 р.) Але М. Грушевський хотів міцнішої позиції і подав свою кандидатуру на посаду повного професора кафедри «русской истории» в Університеті св. Володимира.

Шансів на київське професорство майже не було. М. Грушевський це розумів. Університет державний, діяльність М. Грушевського визнавалася протидержавною. Склад професури не просто правий, а чорносотенно-великодержавний. А їй голосуванням вирішувати долю

³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 92. (Лист Василенка до М. Грушевського від 20 липня 1905 р.): «У нас здесь идут как раз соглашения с поляками, думают писать против “Киевлянина” и поддерживать Вас и вдруг...».

³¹ Микола Прокопович не вважав український національний інтерес самоцінною річчю, а лише відгалуженням загальноросійського інтересу. Він писав у листі М. Грушевському: «Я — украинец, но я никогда не замыкался в круг только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня скоса, иногда даже подозрительно. Но что же поделаешь, когда мое мировоззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федеративного устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов польского, еврейского, латышского и пр.» (Лист М. Василенка до М. Грушевського від 6 липня 1905 р. // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 93–94.

М. Грушевського. Про свій настрій щодо університету в Києві професор писав: «Тягне туди, й прикро, що з того, мабуть, нічого не буде» (25–30 червня 1907 р.).

Але спробувати було треба, хоч наперед за це очікувалися образи й нагінки з боку великодержавної спільноти Києва. Найбільшу підтримку М. Грушевському виявляв Володимир Перетц. Він повідомляв у листах новини, роз'яснив справу термінів конкурсу на заміщення посади (запис від 16 серпня 1907 р.). В серпні 1907 р. М. Грушевський у Києві відвідує всю київську професуру, передусім впливових осіб. За порадою Перетца ходив до декана М. Бубнова та свого вчителя В. Іконникова. Бував у першого разом із професорами Леціусом і Данилевичем (запис від 16 вересня 1907 р.). Зрештою обрання закінчилося невдачею. Б. Юзефович у своїй газеті облив М. Грушевського брудом, назвав «науковим брехуном». Почався тривалий судовий процес про образи честі і гідності, який теж скінчився нічим.

Проте М. Грушевський не концентрувався на невдачах. Він зосереджувався на позитивній роботі, зокрема на читанні публічних лекцій з рамена УНТ та на базі Українського клубу. Перша лекція відбулася 10 листопада 1907 р., 12 листопада була друга лекція. Читав М. Грушевський, на власну думку, краще, а людей було вже менше. Після третьої публічної лекції 15 листопада настрої лектора погіршилися.

У листопаді 1907 р. М. Грушевський ставив питання про творення вже не самого наукового товариства, а Інституту українознавства, очевидно на загальних принципах народного університету і з систематичними викладами українознавчих дисциплін. То мала бути своєрідна альтернатива офіційному київському університету. Проте В. Леонтович на це гроші В. Симиренка не дав, і, на жаль, цей проект не було здійснено (запис від 16 листопада 1907 р.). Український державний університет поруч зі старим Університетом св. Володимира постав аж у 1917 р.

Висновки

1. Перенесення установ М. Грушевського зі Львова до Києва стало завершенням ідеї «Галичина — український П'ємонт» — національного проекту Київської громади О. Кониського, В. Антоновича та О. Барвінського 1880-х років. Таке перенесення дозволило зберегти спільну візію української еліти на соборне майбуття України. Вдалося уникнути формування двох різних України: православної і греко-католицької; російської і європейськи зорієнтованої, України з двома різними мовно-правописними системами і літературами.

2. Українізація культурно-громадського життя Великої України мала розпочинатися зі столичного Києва. Та попри теоретичну підтримку суспільства, що стояло за політизацію українського національ-

но-визвольного руху, в реальному вимірі ця ідея не мала абсолютної більшості. М. Грушевському довелося стати рушієм процесу, практичним його втілювачем.

3. На київський ґрунт М. Грушевський переніс «Літературно-науковий вісник», українські наукові інституції, перебрав під своє керівництво газету «Рада», заснував замість «Киевской старины» науковий журнал «Записки УНТ», науково-популярний журнал «Україна» (почав виходити вже 1914 р.). Елементами соборницької акції було заснування українознавчих кафедр у київському університеті (та інших університетах України). Так само Михайло Сергійович для забезпечення усіх культурницьких акцій коштами заснував Товариство прихильників літератури, науки і штуки – своєрідний культурний банк для національних ініціатив. Також планувалося заснування Інституту українознавства – народного університету.

4. Київські політичні українці не становили більшості, до 1905 р. українофільськи налаштовані громадські діячі воліли зберігати статус-кво, не порушувати дуалістичної національної ідентифікації, йшли у фарватері т. зв. поступових російських партій. Кияни-українці поділялися на малоросійський табір (В. Науменко, І. Лучицький та ін.) та український, який намагався розбудувати у Києві альтернативні М. Грушевському структури («Громадське слово», «Нова громада», «Киевская старина» / «Україна»).

5. Політичні ідеї культурної окремішності від Росії не користувалися великою популярністю. Мала вплив ще російська великодержавна ідея про «триединый русский народ». Формування самостійної української культури вважалося галицьким винаходом — австрофільством, а М. Грушевський сприймався вже як галичанин, а не як представник Великої України у Львові.

6. Ідеї перенесення ЛНВ і НТШ не співчували старі співробітники установ М. Грушевського у Львові (І. Франко, В. Гнатюк та ін.). М. Грушевський складає «нову фамілію» (І. Джиджора, Ю. Тищенко (Сірий) та ін.), де стосунки будувалися не на засадах «рівні з першим серед рівних», а як між керівником і підлеглими.

7. Не співчувала ідеї М. Грушевського і київська Стара громада, яка воліла і далі сервілістично домовлятися з російськими ліберальними політичними колами коштом українських інтересів. Старий провідник українського руху В. Антонович, зі своїми співробітниками (О. Левицький, К. Мельник та ін.) так само зайняв очікувальну позицію і не підтримав цілковито М. Грушевського.

8. М. Грушевського підтримали основні меценати українського руху Є. Чикаленко і В. Леонтович (у Києві), які утворили з істориком своєрідний тріумвірат громадського провідництва українським рухом у Києві. Є. Чикаленко справив вирішальний вплив на перехід на пози-

ції М. Грушевського «віківців», які складали основу редакції газети «Громадська думка» / «Рада». Фронду Б. Грінченка — С. Єфремова вдалося подолати.

9. «Єдиноначаліє» було викликано не лише «авторитаризмом» М. Грушевського і його бажанням бути першою особою в українському русі. За слабкості суспільства, його малої культурно-політичної активності, на чолі руху мала стояти одна людина, яка б уособлювала прагнення до соборності.

Світлана Панькова (Київ)

**Четвертий том «Історії України-Руси»
Михайла Грушевського: між двома «українськими
крилами в могутнім національнім леті»**

Завершивши перший цикл «Історії України-Руси», який охоплював киево-руську добу й склав три томи національного гранд-наративу, Михайло Грушевський підійшов до нового, «своїм змістом невеселого» циклу, а власне, нового періоду в житті українського народу – литовсько-польського¹. Часами «занепаду» називає ту епоху Михайло Грушевський у томі четвертому, присвяченому політичним відносинам XIV–XVI віків². З часом термін «часи занепаду» автор замінює «часами переходовими». Підсумовуючи опрацьоване та намічаючи перспективи проекту, у вступних замітках до 3-го видання першого тому «Історії України-Руси» вчений, зокрема, наголошував: «Середніми десятиліттями XIV в. відкривається другий, переходовий період нашої історії. Українські землі входять в склад двох сусідніх держав — В[еликого] кн[язівства] Литовського і королівства Польського. [...] Оглядів сих переходових, литовсько-польських часів, присвячені томи IV, V і VI нашої історії»³.

¹ Перші три томи «Історії України-Руси» були видані відповідно у 1898, 1899 та 1900 роках (*Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. — К., 1992. — С. 206–207). Відповідне окреслення хронологічних рамок українського минулого XIV–XVI вв. та його назва («литовсько-польська доба») подані М. Грушевським також у статті про традиційну схему «руської» історії (1904) та «Ілюстрованій історії України» (*Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 77. — (Серія: Суспільно-політичні твори); *його ж.* Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 142–227). Зміст IV тому та відповідне тематичне наповнення кожного розділу М. Грушевський розкрив у статті «Львівське наукове товариство імені Шевченка і його внески у вивчення Південної Русі», опублікованій у рік його 1-го видання (1903) в «Журналі Міністерства народного просвіщення» (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 7: 1900–1906. — Львів: Світ, 2005. — С. 513. — (Серія: Історичні студії та розвідки)). Не раз повертався до характеристики періоду і в інших наукових працях.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1993. — Т. IV [репринт 2-го видання]. — С. 4.

³ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1994. — Т. I [репринт 3-го видання]. — С. 19.

Проте незмінним залишалося сутнісне визначення епохи – «литовсько-польська доба». Соборницька візія великого наративу вченого не дозволила йому піти за попередниками, Михайлом Максимовичем та Олександром Єфименко, які розмежовували литовсько-польський період на дві окремі епохи української історії. На думку сучасних дослідників, зокрема Сергія Плохія, «поділ української історії на литовську та польську добу відмежовував пізньосередньовічну галицьку історію від історії решти українських територій, адже Галичина в середині XIV століття увійшла до польської держави, а українські землі на схід перебували під владою литовських князів. Запроваджуючи поняття “литовсько-польська доба”, Грушевський діставав змогу розглядати і східно-, і західноукраїнські землі до Люблінської унії як одне ціле»⁴. Навіть в часи переходові, коли українські землі були розділені, Михайло Грушевський розглядав їх як органічну цілість, бо «органічна зв’язлість і тяглість народного життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід»⁵.

Перше видання тому

Литовсько-польська доба завжди була в дослідницьких та видавничих планах М. Грушевського: за первісним задумом проект суцільної історії України вчений бачив у вигляді «короткої й загальнодоступної, в трьох невеликих томиках, які б обіймали старий, литовсько-польський і новий період»⁶. Підготовлені та видані у 1898–1900 рр. перші три томи давнього періоду української історії розширили масштаби, але не змінили концепції проекту. На той час політична історія литовсько-польського періоду, яка склала основу IV тому «Історії України-Руси», вже була апробована молодим професором Львівського університету перед студентською аудиторією впродовж семи семестрів 1894–1897 рр. та повторена на весняних семестрах 1898–1901 рр.⁷ Окрім того, ця тема презентувалася також і перед слухачами Російської вищої школи суспільних наук у Парижі, куди М. Грушевський був запрошений навесні 1903 р.⁸.

Саме з цією подорожжю пов’язаний епізод, що висвітлює долю важливого джерела до вивчення історії написання IV тому «Історії України-Руси» — його рукопису (автографу). З листування Михайла Грушевського з відомим українським антропологом, етнографом і архе-

⁴ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. — К., 2011. — С. 184.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. VII. — С. VIII.

⁶ Грушевський М. С. Автобіографія. 1906 р. — С. 206.

⁷ Там само. — С. 206.

⁸ Там само. — С. 209.

ологом Федором Вовком, який ініціював і організував виклади львівського професора в Парижі, відомо, що історик хотів мати під рукою не лише видання своїх праць, але й рукописи тих, що ще не вийшли у світ. Тому до Парижа разом зі вченим прибули й автографи IV і V томів «Історії України-Руси». Повертаючись через Лондон, Липськ (Ляйпціг) та Берлін, М. Грушевський не наважився везти з собою рукописи, доручивши Ф. Вовку відправити їх до Львова посылкою.

Ризикована від самого початку акція завершилася, на щастя, успішно, хоча спричинила зайві переживання. Прибувши до Львова і не заставши «безцінних» автографів, 22 (9) травня 1903 р. М. Грушевський писав до Парижа: «Не дивуйтеся, що бомбардую Вас листами, коли це я в великім страху. Досі нема ані вязки рукописей, що я передав Вам в канун нашого виїзда і просив вислати поштовою посылкою, ані тої дерев'яної коробки, що Ви мали вислати по нашій виїзді. Тим часом в тій вязці і в тій коробці були, як я Вам і сказав, рукописи IV і V томів “Історії...” і конспекти викладів – річі для мене цінности неоціненної, і я попросту голову трачу на гадку, що вони могли пропасти. [...] Такий лишній клопіт вийшов з тим, що й не сказати. Треба кінчати друк IV тому – манускрипт в посылці»⁹. 23 (10) травня 1903 р. посылка надійшла до Львова, чим неабияк потішила вченого¹⁰. Так обов'язковість Ф. Вовка та добра робота пошти врятували важливе джерело наукової спадщини видатного історика.

Сам манускрипт, що побував з автором у Парижі, являє собою 1001 аркуш (17, 2×21 см) двостороннього рукописного тексту (в окремих випадках одностороннього), написаного чорним чорнилом з авторськими виправленнями переважно графітним олівцем. Третина кожного аркуша праворуч, а на звороті ліворуч, залишена для подальших уточнень і доповнень. Загалом рукопис досить охайний у порівнянні, наприклад, із шостим томом. Відчувається, що писався він на одному диханні. Вірогідно, що й при перегляді перед друком, яке розпочалося не пізніше 12 січня 1903 р., вчений був задоволений текстом, не внівши до нього суттєвих змін¹¹. Рукопис складається з 704-х аркушів основного тексту, прикінцевих приміток з виправленнями та доповненнями (арк. 705–977 зв.), змісту (арк. 978–986), генеалогічних таблиць з примітками до них (арк. 987–995 зв.) та приміток до мапи (арк. 996–

⁹ Лист М. Грушевського до Ф. Вовка від 22 квітня 1903 р. // Листування Михайла Грушевського. — Т. 2 / упоряд. Р. Майборода В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — С. 184. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹⁰ Там само. — С. 185.

¹¹ Дата перегляду (12/I [за ст. ст.] [1]903) виявлена на полях одного з аркушів рукопису (Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 422 зв.).

1001 зв.)¹². Відомості, подані М. Грушевським у автобіографіях щодо часу написання тому («протягом 1901 р.»), деталізуються в рукописі до днів: «5 (18)/I [1]901» – «31/X(13/XI) [1]901»¹³.

Ці крайні дати доповнені проміжними, зазначеними графітним олівцем дрібнесеньким «мачком» на полях тексту. Вони не мають певної системи, часом вказують на початок роботи над главою (IV), часом на завершення окремого сюжету, а часом проставлені поруч з незакінченим реченням. Ця авторська хронологія роботи над четвертим томом «Історії України-Руси» набуває особливої ваги з огляду на прикру обставину: у 1901 р. М. Грушевський не вів щоденника¹⁴. Отже, в рукописі I глави, окрім початкової дати («5 (18)/I [1]901») зафіксовані наступні: «7/II [1]901 н. ст.» та «11(24)/II [1]901»; II глави: «31/III (13/IV) [1]901. Вел[икодня] субота», «6(19)/IV [1901] рано», «7(20)/IV [1901] вечір»; III глави: «5/VI н. ст. [1]901», 8(20)/IX. [1]901»; IV глави, окрім прикінцевої («31/X(13/XI) [1]901»): «26/IX (9/X) [1]901», «14(27)/X [1]901»¹⁵. Принагідно відзначимо, що подібна звичка фіксувати хронологію написання праць характерна і для наступних томів циклу литовсько-польської доби (V та VI), хоча вичерпно її назвати не можна¹⁶. Зрозуміло також, що поміж цими днями вчений не раз відволікався для вирішення низки інших проблем. Зокрема, впродовж 1901 р. він підготував та опуб-

¹² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 135.

¹³ *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. — С. 209; ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 2, 704.

¹⁴ Запис від 10 лютого (28 січня) 1902 р. свідчить про те, що в цей день «по кількох літах» вчений відновив ведення щоденника (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 15).

¹⁵ Там само. — Спр. 135. — Арк. 67 зв., 68, 216 зв., 237, 511, 552, 638 зв., 639.

¹⁶ Особливо рясно усипані датами поля рукопису п'ятого тому, над яким вчений працював з перервами від листопада 1901 р. до грудня 1905 р.: 1(14)/XI, 8(2[1])/XI, 9(22)/XI, 10(2[3])/XI, 14(27)/XI, 1(14)/XII, 2(15)/XII 1901 р.; 20/III (2/IV), 5(18)/V, 7(20)/V, 9(22)/V, 12(15)/V, 28/V(10/VI), 11(24)/VI, 22/VI(5/VII), 24/VI(7/VII), 30/VI(13/VII), 20/IX(3/X), 22/IX(5/X), 12(25)/X, 16(29)/XI 1902 р.; 19/I(1/II) 1903 р.; 8(21)/XII, 16(29)/XII, 25/XII(8/I) 1904/1905 р.; 29/X (11/XI), 25/XI(8/XII), 2(15)/XII 1905 р. (Там само. — Спр. 137. — Арк. 4, 9 зв., 10, 16, 32, 39, 165, 171, 377, 507 зв., 509, 527 зв., 528, 1020 зв., 900, 1018 зв., 1063, 1080, 563, 572, 928, 912, 679 зв., 410-а, 1021, 1058 зв., 766 зв., 899, 815). Маємо також авторську хронологію написання VI тому: 16(29)/VII, 23/IX(6/X) 1904 р.; 10([23])/XII 1905 р., 28/XII([10/I]), 31/XII ([13/I]) 1905/1906 р.; 25/II(10/III), 26/II([11/III]), 27/II([12/III]), 4(17)/III, 7(20)/III, 10(23)/III, [1]9/III (1/IV), 24–26/III([6–8/IV]); 22/IV(5/V), 21/VII (3/VIII), 11(24)/VIII, 28/IX (11/X), 7(20)/XI, 29/XI([12/XII]) 1906 р.; 26/II([11/III]), 14([27])/III 1907 р. (Там само. — Спр. 138. — арк. 3,71,141 зв., 186, 202 зв., 436 зв., 225, 228, 229 зв., 246, 251 зв., 257 зв., 285 зв., 295 зв., 328, 467 зв., 482 зв., 515, 631, 654, 737, 785 зв.).

лікував 6 публіцистичних виступів, 4 історичні праці, 3 некрологи, 30 рецензій та оглядів¹⁷.

Приступивши до написання четвертого тому на перехресті століть, Михайло Грушевський відтворив у ньому перехрестя історичних епох в долі українського народу. Відчуттям нових перспектив переповнена промова вченого на відкритті Загальних зборів НТШ 25 березня (н. ст.) 1901 р.: «Мило мені повітати вас уперше у власній хаті Товариства, на сих перших зборах нового століття! А нинішні збори розпочну бажанням, щоб се нове століття було свідком дальшого успішного й невинного розвою нашого Товариства»¹⁸.

Проте в рік написання чергового, четвертого тому великого національного нарративу світлі події в житті львівського професора – перші кроки доньки, придбання парцелей на околицній Софіївці для спорудження власної вілли, обрання дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей і почесним членом Волинського церковно-археологічного товариства – перехрещувалися з неприємними і навіть трагічними¹⁹. Найбільшою втратою стала смерть батька, Сергія Федоровича, який відійшов у кращі світи 9 лютого (27 січня) 1901 р.²⁰. Навесні царська цензура заборонила поширення на території Російської імперії «Літературно-наукового вістника» – улюбленого дітища Михайла Грушевського²¹. Влітку назріла чергова криза в НТШ, яка змусила

¹⁷ Михайло Грушевський — перший президент України, академік. Бібліографія (1885–2000 рр.) / Укладач Борис Грановський. — К., 2001. — С. 165–168. Передруки праць див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 1. — Львів, 2002. — С. 208–233; Там само. — Т. 2. — Львів: Світ, 2005. — С. 483–486; Там само. — Т. 7. — Львів, 2005. — С. 76–77; 302–303; 327–387; 483–494; 546–561; Там само. — Т. 15. — Львів: Світ, 2012. — С. 24–42; 91; 144–167; 221–223; 304–307; 316.

¹⁸ *Грушевський М.* [Промова на Загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка 25 березня 1901 р.] // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 483. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹⁹ *Панькова С. М.* Хто першим придбав грунт на Львівській Софіївці — Іван Франко чи Михайло Грушевський? // *Вістник НТШ.* — 2010. — Ч. 44. — С. 45–48; *Верстюк В., Пиріг Я. М. С.* Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996. — С. 35–36.

²⁰ *Кучеренко М.* «Ділу сьому посвятив він всею душею» (Сергій Федорович Грушевський) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К., 2006. — С. 74–123. Свою статтю «Хронологія подій Галицько-Волинської літописі», написану 5 листопада (23 жовтня) 1900 р., М. Грушевський опублікував з посвятою: «Пам'яті мого батька († 27/І (9/ІІ). 1901)» (ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. ХІІ. — Кн. ІІІ. — С. 1–72; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 7: 1900–1906. — Львів: Світ, 2005. — С. 327–387. — (Серія: Історичні студії та розвідки)).

²¹ *Кобрич Г.* Журнал «Літературно-науковий вісник» львівського періоду (1898–1906). — К., 1999; *Бурлака Г.* Співпраця Михайла Грушевського та Осипа

М. Грушевського 12 липня (н. ст.) вперше і, на жаль, не востаннє, заявити про резигнацію з посади голови товариства. 16 жовтня (н. ст.) він відмовився також від посади голови Історично-філософічної секції та редактора «Записок НТШ»²². Незважаючи на прохання Виділу та секції, вчений не бажав змінювати свою позицію. Разом з ним до демісії вдалися Іван Франко, Володимир Гнатюк та Стефан Томашівський. Усвідомлюючи загрозу для подальшого розвитку наукової інституції, громадські діячі з Чернігова в особі Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського, Іллі Шрага та інших звернулися до всіх, хто відійшов від НТШ, з проханням «не покидати роботу в Товаристві, нашій єдиній науковій інституції, яка працює таких людей, як Грушевський, Франко, Гнатюк і ті[х], кого вони зуміли з'єднати круг себе, стала високо на славу й добро рідному народові»²³. Малочисельна опозиція не вносила конструктиву в діяльність НТШ, і вже на початку наступного, 1902 р., на чергових загальних зборах 48 з 58 голосів були віддані за голову товариства М. Грушевського²⁴.

Одночасно, в середині 1901 р., на загальному тлі непростих українсько-польських відносин у Галичині загострилися суперечності й з деканом філософського факультету Казимиром Твардовським. На засіданні вченої ради факультету він поставив перед Грушевським вимогу промовляти не українською, а польською мовою, що змусило вченого залишити зібрання. Цей гучний, але не перший конфлікт українського історика з університетською польською владою виплеснувся на шпальти львівської преси. У своєму відкритому листі до декана Твардовського вчений відстоював права української мови з огляду на утраквістичний в принципі характер університету: «Не маючи обов'язку уміти по-польськи, підписаний має zarazом те переконання, що ідея рівноправності обох краєвих мов на Львівським університеті [...] не годиться з виключенням руської мови від уживання в конференціях і в зносинах поодиноких професорів з університетськими властями, і всяке ограни-

Маковея в перші роки видання «Літературно-наукового вістника» (з додатком вибраних листів О. Маковея до М. Грушевського) // Слово і час. — 2004. — № 5. — С. 58–75; *Франко Ів.* Заборона Літерат.-Наук. Вістника в Росії // ЛНВ. — 1901. — Т. XVI. — Кн. X. — С. 35–39.

²² Хроніка НТШ. — Львів, 1901. — Ч. 7. — С. 4; Ч. 8. — С. 2, 6; *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934. — Нью-Йорк; Дрогобич; Львів, 2006. — С. 77–82.

²³ *Мороз М.* Матеріали до хронології діяльності Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1944 роки) // 3 історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. — Львів, 1998. — С. 278.

²⁴ Хроніка НТШ. — Львів, 1902. — Ч. 10. — С. 8.

чення в сім напрямі було б кривдою для професорів, які займають кафедри руські»²⁵.

Поруч з численними утисками українського студентства з боку польського керівництва університету і ця обставина, зокрема, змусила молодь скликати на 19 листопада (н. ст.) 1901 р. віче протесту. Акція стала черговим кроком у змаганнях за самостійний український університет у Львові, клич до якого ще 1897 р. кинув Михайло Грушевський своєю публікацією «Добиваймося свого університету!» з безкомпромісною домінантою: «Львівський університет належить русинам!»²⁶. Незважаючи на заборони, що йшли від ректорату, віче відбулося, завершившись студентським маршем львівськими вулицями зі співами «Ще не вмерла...» та «Не пора». Сотні студентів, а серед них і слухачі Михайла Грушевського, з 1 грудня (н. ст.) 1901 р. вдалися до сецесії, перейшовши до інших університетів²⁷. Поза всяким сумнівом, польська адміністрація університету добре усвідомлювала реальний вплив М. Грушевського на всі ці студентські акції, що спонукало представників української університетської корпорації опередити чергові конфлікти та вступитися за честь колеги перед австрійським урядом. «Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора [...], хоть Грушевський якнайбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вияснити міністрови, бо тут раді би вижерти Грушевського», – писав 5 грудня (за н. ст.) 1901 р. професор Львівського універси-

²⁵ Лист проф. Грушевського до декана Твардовського // *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 219. — (Серія: Суспільно-політичні твори).*

²⁶ *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 175. — (Серія: Суспільно-політичні твори).* Вперше стаття опублікована в липні 1897 р. у львівській газеті «Діло» (Ч. 145. — С. 1; Ч. 146. — С. 2; Ч. 147. — С. 1–2). Пізніше її текст увійшов до ширшого есею вченого «Листи з-над Полтви. Лист третій», надрукованого під псевдо *Observator* в «Літературно-науковому вістнику» (ЛНВ. — 1899. — Т. VIII. — Кн. XI. — С. 84–116). Передрук: *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 164–187. — (Серія: Суспільно-політичні твори).*

²⁷ *Кугутяк М. Проблема українського університету в суспільно-політичному русі Східної Галичини (1848–1918) // Науковий збірник Українського вільного університету: Матер. конф. «Український вільний університет з минулого в майбутнє». — Мюнхен; Львів, 1993. — С. 16–20; Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). — Львів, 1999; Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. — Львів; Нью-Йорк, 1999. — С. 53–58; Завальнюк О. Ідея українського університету і студентські віча в Західній Україні (1880–1905) // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. — 2007. — Т. 17. — С. 32–40; Зайцева З. Проблема українського університету у Львові: публіцистичний вимір (1899–1914 рр.) // Історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 71–82.*

тету, філолог-славіст Кирило Студинський до посла австрійського парламенту Олександра Барвінського²⁸. Не раз повертаючись у своїх публіцистичних виступах до проблеми самостійного українського університету у Львові, вчений «з великим співчуванням стежив за цими змаганнями молоді, був вірним її радником, стримував не раз занадто велику запальність і, передусім, виказував усе, що студенти повинні поглиблювати свої знання і працювати науково, бо це найпевніша основа майбутнього університету»²⁹.

У цьому контексті «вижерти» слід розглядати й скаргу декана філософського факультету до Галицького намісництва про читання М. Грушевським лекцій українською мовою. Розглянувши відповідне подання намісництва від 30 жовтня (за н. ст.) 1901 р., вже у травні наступного року Міністерство віросповідань і освіти у Відні підтримало позицію професорської колегії факультету щодо порушення професором Грушевським розпорядження про офіційну і службову мову академічних установ Львівського університету³⁰.

Українсько-польський культурно-історичний конфлікт XIV–XVI віків не відійшов у минуле. Кількасотлітня за давнєна домінація польського елементу в Галичині залишалася в основі українсько-польських відносин на перехресті XIX і XX століть. На думку сучасного дослідника великого наративу М. Грушевського С. Плохія, глибока криза українсько-польських відносин кінця XIX – початку XX століть не могла не вплинути на виразну антипольську позицію вченого в інтерпретації ранньомодерної української історії, але не дозволила йому маніпулювати джерелами. Отже, вона не відбилася на науковій об'єктивності твору, написаного, як і всі тогочасні історії націй, з точки зору національного інтересу. Та й справді литовсько-польська доба, презентована істориком у IV–VI томах «Історії України-Руси», сповнена прикладами потужного українсько-польського антагонізму і репресій уряду Речі Посполитої проти руських підданців³¹.

В унісон звучить і переконлива теза відомого дослідника творчої спадщини Михайла Грушевського Віталія Тельвака: «Можемо впевне-

²⁸ Цит. за: *Расевич В.* Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і українська історична наука: матер. конф. — Львів, 1999. — С. 161.

²⁹ *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 241.

³⁰ Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Каталог / Упоряд. О. Мартиненко; редактор Г. Сварник; науковий редактор Я. Дашкевич. — Львів, 2005. — С. 177–178.

³¹ *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — С. 196–197.

но сказати, що український вчений був переконаним ворогом ідеї, як він писав “історичної Польщі”, яка беззастережно утверджувала польськість усіх своїх “кресів” у кордонах першої Речі Посполитої. Він був затятим опонентом польських еліт, котрі поширювали шовіністичні тези про культурно-освітню та політико-державну меншовартість українців (яких вони принципово називали “русинами”))»³².

Розвиваючи цю точку зору, один із провідних грушевськознавців сучасності Ігор Гирич обґрунтовано стверджує, що Михайло Грушевський не був ні ворогом поляків, ні полонофобом: він був противником продовження польського панування в краї, де переважну більшість людності, приблизно 70 %, складали українці³³. Саме тому проблему «українсько-польське протистояння і Грушевський» слід розглядати у площині боротьби лідера українського руху не з поляками, а виключно за політичну рівність українців з поляками, за національні інтереси і права українців. «Русини домагаються, щоб з ними рахувалися як з національністю, нарівні з польською, й надали їм те місце у Східній Галичині, яке поляки займають на своїй етнографічній території Галичини», — так М. Грушевський сформулював головні вимоги українства Галичини з надією на встановлення «привабливої національної гармонії»³⁴.

Приїхавши в Галичину як прихильник політики польсько-українського порозуміння — « нової ери », М. Грушевський досить швидко став переконаним опозиціонером, рішучим противником домовленостей з польською політичною елітою взамін на незначні преференції для українців. Як провідник українства, вчений не міг залишатися байдужим

³² Тельвак В. Рец.: Łukasz Adamski. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę a polaków. — Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2011. — 369 s. // Український археографічний щорічник. — К., 2012. — Вип. 16/17. — С. 647.

³³ Гирич І. Чи був М. Грушевський полонофобом? Міркування у зв’язку з відповіддю Лукаша Адамського Віталію Тельваку // *Реж. доступу*: historians.in.ua/index.php/dyskusia/718-ihor-hyrych-chy-buv-mhrushevskiy-polonofobom-mirkuvannia-u-zv'iazku-z-vidpovidiu-lukasha-adamskoho-vitaliiu-telvaku. Посилаючись на офіційні видання, 1905 р. М. Грушевський писав: «Русини в Східній Галичині становлять корінне автохтонне населення. До цього часу, попри багатовікову денационалізацію русинського елементу, вільну й невільну, вони й тепер становлять значну більшість у цьому краї. Навіть за офіційною галицькою статистикою, яка загалом подає відсоток поляків більшим порівняно з дійсністю, русини, за переписом 1900 р. [...] становлять близько 70 відсотків усього місцевого населення, тим часом як решта 30 відсотків ділиться між євреями і поляками» (*Грушевський М. Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 491. — (Серія: Суспільно-політичні твори)*).

³⁴ Там само. — С. 494, 525.

до численних надуживань польської адміністрації. Проте він чітко розмежовував наукове й публіцистичне поле. Використовуючи публіцистичну трибуну, посилав нарікання на адресу не лише поляків, але й української політичної репрезентації, яка була покликана очолити боротьбу за безпосереднє і загальне виборче право, забезпечити вимоги щодо рівноправності мови, створення українських гімназій, вищих шкіл, академій тощо. Усі ці вимоги М. Грушевський детально обґрунтував, насамперед, у статті «Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна)» (1905) та збірці суспільно-політичних праць «Наша політика» (1911)³⁵.

Підсумовуючи, в автобіографії 1906 р. вчений писав: «В польських кругах становище моє в університетській справі, близькість до української університетської молодіжи і рішучість, з якою я проводив ідею національної рівноправності українського елемента з польським (і російським), накликали на мене особливо сильні атаки під час боротьби за університет 1901–3 рр., коли польські націоналісти обсипали мене різними інсинуаціями в уличній пресі, жадали усунення з університету, віддання під суд й ин. [...] В такій тривожній, воевничій атмосфері нелегко було вести наукову роботу, що вимагає спокою й скуплення. Тим часом її не убувало, а прибувало»³⁶.

Наперекір усьому, Михайло Грушевський знаходив у собі енергію продовжувати розпочатий цикл литовсько-польської доби, мріючи видати разом томи IV («XIV–XVI віки — відносини політичні») і V («Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків»). Як свідчить хронологія творення томів даного циклу, зафіксована автором на полях рукописів, на другий день після завершення четвертого тому (31/XII (13/I) 1901 р.) вчений взявся за п'ятий (1 (14) 1901 р.)³⁷. Та вже невдовзі зрозумів, що його написання займе немало часу, отже, може затримати попередника. 27 (14) квітня 1902 р. він занотував: «Том сей, V, багато дає роботи, бо приходится від “а” до “z” його наново писати, і я все-таки ще з страхом подумую, що міні лишилося його яких може $\frac{2}{3}$ або й $\frac{3}{4}$ »³⁸.

³⁵ Грушевський М. Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — С. 485–527 (у статті «Із польсько-українських стосунків Галичини» автор посилається, зокрема, і на IV–VI томи «Історії України-Руси», де детально висвітлені історичні витоки польсько-українських взаємин в Галичині); Грушевський М. Наша політика // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 251–324. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

³⁶ Грушевський М. Автобіографія. 1906 р. — С. 203.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 704; Там само. — Спр. 137. — Арк. 4.

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 18. На інтенсивній роботі з «перегляду», доповнення, підготовки до друку та завершення остан-

Така ж сама історія вийшла і з VI томом, працю над яким історик детально описав 27 (14) березня 1907 р. у щоденнику: «Нині скінчив нарешті т. VI. Я зачав його з поворотом з Риму, в часи найгіршої майже депресії. В 1904 р. зробив тоді, літом, і з поворотом, під осінь, перші 4 ½ аркуші. Потім перейшов до т. V і вернувся до VI тому при самім кінці 1905 р. й інтензивно зачав робити, упоравшись коло т. V; написав з початку 1906 р. цехи, під весну гл[аву] II (сільське господарство). По повороті з СПб. робив над освітою й культурою. В сумі я зробив його за рік, коли випустити мої подорожі 1906 р. і роботу публіцистичну. Деякі партії треба було б поглибити, але я боявся застрянути й переходив подекуди на лекших мостах, сподіваючися вернутися пізніше. Коли б удалося!»³⁹.

За всіма масштабними й часом непередбачуваними планами, четвертому тому судилося стати першим серед попередників монументального проекту, який «відлежався» перед друком більш як півтора року. Не сподіваючись за перевиданням першого тому та підготовкою «Очерка истории украинского народа» на швидке закінчення V тому, вчений вирішив видати IV том ще з початком 1903 р. 31 січня (за н. ст.) 1903 р. на засіданні Історично-філософічної секції було ухвалено друкувати його як VI том «Збірника» секції⁴⁰. Проте 10 серпня (за н. ст.)

ніх глав V тому вчений зосередився у листопаді–грудні 1904 р., квітні–травні 1905 р., жовтні–грудні 1905 р. та впродовж січня — початку лютого 1906 р. (Михайло Грушевський. Щоденник [1904–1905 pp.] // Український історик. — 2006–2007. — Ч. 4/1–2. — С. 27–34, 49–51, 53, 60, 67, 70, 72–74; ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 101 зв.–103 зв., 104 зв.). Перша частина п'ятого тому «Історії України-Руси» (глави I–V) вийшла навесні 1905 р., друга (глави VI–VII) — на початку лютого 1906 р. (на титулі — 1905), про що вчений занотував: «Вийшли з друку перші примірники V тому» (Там само. — Арк. 104 зв. (запис за 7 лютого 1906 р.); *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 5. — С. VII; *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. — С. 211–212; *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником) // Український історик. — 2007–2008. — Ч. 3–4/1–2. — С. 201–203; Хроніка НТШ. — Львів, 1906. — Ч. 26. — С. 4, 22).

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 146–146 зв. Подана М. Грушевським хронологія написання VI тому збігається з датуванням, поданим ним на полях рукопису тому. Так само збігається і останній день праці, про що наприкінці тексту під датою 14([27]) / березня 1907 р. автор зазначив: «Кінець т. VI» (Там само. — Спр. 138. — Арк. 785 зв.). Так само на рукописі тому відбився й психологічний стан вченого 1904 р., про який він нотує як у щоденнику, так і в автобіографії (Там само. — Спр. 138; *Грушевський М. С.* Автобіографія. 1906 р. — С. 210–211). Шостий том побачив світ у Києві наприкінці 1907 р., його друк відбувався паралельно з IV томом.

⁴⁰ ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 49; Хроніка НТШ. — Львів, 1903. — Ч. 14. — С. 9.

1903 р. з невідомих причин секція постановила розділити четвертий том «Історії України-Руси» на дві частини та друкувати у VI та VII томах її збірника. За декілька днів це рішення підтримав і Виділ НТШ⁴¹. Щоправда, на Виділі було внесено поправку: другу частину друкувати у 1904 р.⁴² На практиці не пізніше кінця серпня 1903 р. четвертий том «Історії України-Руси» М. Грушевського вийшов у спарених VI–VII томах «Збірника Історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка». У «Хроніці НТШ» за травень–серпень 1903 р. том уже зазначений серед нових видань товариства, а у наступній, за вересень–грудень, повідомлено про його вихід окремим відбитком⁴³.

Першим і єдиним відомим на сьогодні відгуком-рецензією на четвертий том у першому виданні стала праця Василя Доманицького, яка носила популяризаторський характер з метою поширення творчих ідей Михайла Грушевського серед широкої читацької аудиторії⁴⁴. Саме він рік перед тим подав огляд попередніх трьох томів корпусу⁴⁵. Оцінюючи загалом весь «грандіозний труд», рецензент особливо наголошував на науковому апараті, який надавав твору характер історичної

⁴¹ Хроніка НТШ. — Ч. 15. — С. 17, 12.

⁴² Там само. — С. 12.

⁴³ Там само. — С. 28; Там само. — Ч. 16. — С. 22. Окремі відбитки томів «Історії України-Руси» зі «Збірників Історично-філософічної секції НТШ» виходили як наклад автора. Усі томи корпусу у першому виданні, що побачили світ у 1898–1913 рр. (I–VIII (ч. I)), вийшли під титулом «Збірника Історично-філософічної секції НТШ» (Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1885–1939). Анотований покажчик. — Львів, 1998. — С. 39–40). Із 17 томів «Збірника», які вийшли у 1898–1934 рр., 11 були віддані для друку «Історії України-Руси».

⁴⁴ Доманицький В. Рец. на вид.: М. Грушевський. Історія України-Руси. Том IV. XIV–XVI віки — відносини політичні (Збірник історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка, томи VI і VII). У Львові, 1903 // Киевская старина. — К., 1903. — Т. LXXXIII. — Декабрь. — С. 163–171. Готуючи рецензію, В. Доманицький уважно ознайомився зі змістом тому, зауваживши навіть помилки, про які пише М. Грушевському з надією, що вони будуть виправлені при виданні тому німецькою мовою: «Разом, для власного Вашого ужитку — може здасться, як перекладатимуть Ваш IV том, — [засилаю] деякі похибки, не виказані в реєстрі похибок в кінці книги. Суть тут і варті уваги, і зовсім дрібні, але я, маючи здавна коректорське око, виловив їх гуртом і подаю zarazом» (Листування Михайла Грушевського. — Т. 3 / упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 330. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»). Згаданий додаток з помилками виявити не вдалося.

⁴⁵ Доманицький В. Рец. на вид.: Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського. Видання Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів, 1898–1900 рр. Томи I (1–495 стр.), II (1–403), III (1–700) // Киевская старина. — К., 1902. — Т. LXXIX. — Декабрь. — С. 186.

енциклопедії. Зауваживши на необхідності ґрунтовного критичного аналізу як четвертого, так і попередніх томів, автор детальніше зупинився на окремих сюжетах, які, на його думку, варті уваги завдяки «своей оригинальности, и новизне, и яркости освещения»⁴⁶.

Серед таких виділяє пояснення М. Грушевським причин всесильності Любарта на галицько-волинському престолі після смерті Юрія-Болеслава очевидним призначенням самими боярами, які заздалегідь намітили його в князі. Наголошує рецензент і на освітленні автором тому популярності Любарта на Волині, де він оселився давно й сприймався місцевою людністю як свій, і несприйнятті його, чужинця, в Галичині, де правив посередництвом непопулярного боярства. Особливу увагу звертає В. Доманицький на причини добровільного переходу українських земель під владу Литви, обґрунтовані М. Грушевським руським характером Великого князівства Литовського в мовному, релігійному, правовому полі тощо. Зупиняється рецензент і на політичній діяльності Свидригайла, який вважався ватажком руської аристократії й не мав підтримки народних мас. «Хороша также характеристика польско-литовского правительства XV в. Благодаря более чем недалновидной, безнадежной политике этого правительства — Казимира и его сыновей — русско-украинским землям в конце XV ст. пришлось испить чашу, какой еще на памяти истории они не запомнят», — так характеризує оглядач III главу тому «Українсько-руські землі під зверхністю Литви й Польщі в XV віці»⁴⁷. Не проминає наголосити й на такій історичній події, як Люблінська унія, якій у томі відведена остання, четверта, глава.

Підсумовуючи, В. Доманицький писав: «В заключении, остается лишь пожелать почтенному автору сил и энергии, дабы мы могли в возможно близком будущем увидеть в печати дальнейшие томы “Истории Украины”, обнимающие еще более важный период активного выступления украинского народа на историческую сцену и участия, в качестве самостоятельной нации, в общей исторической жизни других народов»⁴⁸.

Між Києвом і Львовом

Переміни, які віщувало XX століття для Наддніпрянської України, прийшли лише з першою російською революцією 1905–1907 рр. Знакові події, принесені нею – царський маніфест від 17 жовтня (ст. ст.) 1905 р. про непорушні основи громадянських свобод, втрата чинності Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р., нові правила про пресу, вибори до Державної думи — покликали М. Грушевського до

⁴⁶ Доманицький В. Рец. на вид.: М. Грушевський. История України-Руси. Том IV... — С. 164.

⁴⁷ Там само. — С. 168.

⁴⁸ Там само. — С. 170–171.

активної громадської, науково-видавничої, культурно-освітньої діяльності на теренах підросійської України. Як понад 10 років тому, коли 28-річний магістр був «спроваджений» до Львова, тепер уже визнаний історик, фундатор власної наукової школи, автор 5-ти томів «Історії України-Руси», голова Наукового товариства імені Шевченка активно «спроваджує» свою енергію до Києва. Вважаючи «українство занадто живим і здатним до життя» за нових політичних реалій, він виконує волю своїх попередників і скеровує власну енергію на перетворення Києва на загальноукраїнський П'ємонт⁴⁹. Адже саме тут, на Великій Україні, де мешкало етнічних українців майже у 8 разів більше, аніж в Галичині, вирішувалося питання української ігредент'и. Впродовж 1906–1914 рр. життя історика було поділено між двома «українськими крилами в могутнім національним леті» — Києвом і Львовом⁵⁰.

«В Киев меня сильно потянуло. Есть теперь возможность — хотя и не блестящая, работать дома, у себя, в том направлении, в каком 15 лет тому нельзя было работать. И хотелось бы в условиях все же далеко более мне близких попробовать, пока еще есть силы, достигнуть того, что удалось до некоторой степени здесь — в условиях в значительной степени чужих — наладить работу культурную, научную, серьезную, строго объективную», — так змалював свої плани Михайло Грушевський у листі від 27 (14) серпня 1907 р. до колеги із Санкт-Петербурга Олександра Лаппо-Данилевського⁵¹.

Не відійшовши від українсько-польського протистояння в Галичині, вчений наштовхнувся на українсько-російське у Наддніпрянщині, торуючи свій шлях до історичної української столиці через офіційну столицю російську. Як видатний історик він розумів, що всі перетворення можливі лише за умов легалізації національного руху, активної боротьби за конституційні права українства, на захист яких рішуче піднімає свій голос. У статті «Українство і питання дня в Росії», підготовленій у березні 1905 р., вчений закликав не чекати, коли «принесуть готову конституцію на тарелі, здобуту чужими заходами, і нею “розв'язують” українське питання»⁵². Власне, це звернення він спрямовував і собі.

⁴⁹ Грушевський М. Перша річниця російської конституції // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 375. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵⁰ Галицько-українські взаємини. Урочисте засідання Історичної Секції з Академічною Комісією Західної України 7 жовтня 1927 р. Вступне слово, сказане на початку засідання головою Історичної Секції акад. Михайлом Грушевським // Україна. — К., 1928. — Кн. 2 (27). — С. 4.

⁵¹ Ссылка М. С. Грушевского / Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. — [Вып.] 23. — СПб., 1998. — С. 244.

⁵² Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 295. — (Серія: Суспільно-політичні твори). Вперше стаття опублікована:

Уже у травні 1905 р. у черговій публіцистичній праці «Конституційне питання і українство в Росії» М. Грушевський оприлюднив власний конституційний проект, оснований на національно-територіальній децентралізації Російської імперії⁵³. Головні постулати проекту він активно розвиває у статтях, опублікованих на сторінках «Украинского вестника» — неофіційного органу української фракції I Державної думи Росії (27 квітня – 8 липня (за ст. ст.) 1906 р.). На заклик одного з очільників Української громади у Петербурзі, Олександра Лотоцького, для формування політичної програми й головних вимог українства 25 (12) травня 1906 р. Михайло Грушевський виїхав до російської столиці, де пробув до 16 (3) червня. За три тижні він відбув низку редакційних засідань «Украинского вестника», до якого написав 7 статей, виступив перед українцями-депутатами, більшість з яких були «без проводу, без попередньої політичної школи»⁵⁴. У цей самий час підготував текст «Декларації про автономію України», презентація якої через розпуск Думи не відбулася⁵⁵.

І після цієї подорожі вченого не раз тягнуло у «думський вир»⁵⁶. Часом нетерпляче очікуючи М. Грушевського у Петербурзі, О. Лотоцький, зокрема, розмірковував: «Що втратить на тому Лев Галицький, коли Ви його опишете не тепер, а літ через десять, — ждав він сотки літ, то пожеде і менше»⁵⁷. І неспокійна вдача Михайла Сергійовича зму-

Літературно-науковий вістник. — Львів, 1905. — Т. XXX. — Кн. IV. — С. 1–10. Згодом увійшла до збірки: *Грушевський М. 3 біжучої хвилі*. Статті й замітки на теми дня 1905–[190]6 рр. — К., 1906. — С. 5–15.

⁵³ Вперше стаття надрукована у журналі: Літературно-науковий вістник. — Львів, 1905. — Т. XXX. — Кн. VI. — С. 245–258. Згодом увійшла до збірки: *Грушевський М. 3 біжучої хвилі*. Статті й замітки на теми дня 1905–[190]6 рр. — С. 16–32.

⁵⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 115–117 зв. Всього на сторінках «Украинского вестника» у 1906 р. були опубліковані 11 статей М. Грушевського. Згодом всі вони увійшли до збірки «Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки» (СПб., 1907). Передруки див.: *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 393–428; 441–452; 456–457; 528–535. — (Серія: Суспільно-політичні твори).*

⁵⁵ Окремі сучасні дослідники, йдучи за спогадами О. Лотоцького, вважають, що декларація була підготовлена українською парламентською фракцією. Проте щоденникові записи М. Грушевського однозначно вказують на її автора. Так, 27 травня (за ст. ст.) 1906 р. вчений занотував: «Писав декларацію». 1–2 червня після наради з Іллею Шрагом, Миколою Біляшівським, Володимиром Шеметом, Петром Стебницьким, Софією Русовою та іншими українськими діячами «переписував декларацію», а 3-го, перед самим від'їздом, «зрانا присів фалди, щоб переписати решту» (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 116 зв. — 117 зв.).

⁵⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 147 зв.

⁵⁷ Там само. — Спр. 613. — Арк. 333.

шувала відгукуватись, бо дуже «наелектризовували» історика «звістки по газетах про пляни автономії Україн[ської] громади і закликання мене»⁵⁸.

Але головним центром енергії Михайла Грушевського у 1907 р. став, безперечно, Київ, де зосередились всі його наукові й видавничі проекти. Спостерігаючи за бурхливою діяльністю вченого впродовж 1907 року, його учень і помічник у всіх київських справах Іван Джиджора писав: «На його голові тільки спочиває клопотів і робот, якими можна обділити сотню розумних людей і ще було б для них забагато»⁵⁹.

Найпершою акцією Грушевського на київських теренах стало перенесення сюди «Літературно-наукового вістника» (ЛНВ) та перетворення його на всеукраїнський орган, ідейний символ соборності. Намагаючись донести свою позицію, наприкінці 1906 р. і на початку 1907 р. М. Грушевський неодноразово звертався до читачів вісника з вірою, що це починання буде щасливим, сприятливим, вдалим⁶⁰. Отримавши 24 (11) грудня 1906 р. від київського губернатора офіційний дозвіл на видання ЛНВ у Києві, М. Грушевський шукав прихильників його перенесення до «єдиного історичного центру України»; неодноразово зустрічався у Києві з видавцями і меценатами Євгеном Чикаленком, Володимиром Леонтовичем, Петром Стебницьким, а у Львові радився з провідними співробітниками журналу та однодумцями, які підтримували цей задум⁶¹. «Зберегти своє домінантне становище, яке займав він стільки років, міг ЛНВ тільки при умові перенесення його зі Львова до Києва. [...] Треба було не допустити розійтися двом віткам одного укра-

⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 150 (запис за 30 травня (за ст. ст.) 1907 р.).

⁵⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАЛ України). — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2317. — Арк. 24 зв. — 25 (лист від 19 (6) серпня 1907 р.).

⁶⁰ Грушевський М. До наших читачів в Галичині // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 282–283. — (Серія: Суспільно-політичні твори); *його ж.* До наших читачів в Росії // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 327–331. — (Серія: Суспільно-політичні твори). Детально про перенесення часопису та діяльність на київському ґрунті див.: Гирич І., Панькова С. Публіцистика М. Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вістника» (1907–1914) // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. V–XXIII. — (Серія: Суспільно-політичні твори); Панькова С. «Літературно-науковий вістник» — рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.) // Київ і кияни: Матер. щорічн. наук.-практ. конф. — К., 2005. — Вип. 4. — С. 139–157.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 1–2; Там само. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 138 (запис за 6 грудня (за ст. ст.) 1906 р.).

їнського народу, не дати витворитися окремим центрам і окремим племенам — галицькому й наддніпрянському», — писав багатолітній співробітник журналу Володимир Дорошенко⁶².

Київські будні «Літературно-наукового вістника» розпочались у нелегкій боротьбі зі «зброєю» царської адміністрації: тимчасовими закритами, штрафами, конфіскаціями, арештами. Вважаючи, що М. Грушевський переніс ЛНВ до Києва з метою «подняти агітацію против единства малороссов с русским народом», вже 27(14) січня 1907 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор видав наказ про «тщательное наблюдение за редактируемым Грушевским журналом и его литературными произведениями, если таковые будут издаваться в Киеве»⁶³. За декілька днів, 31(18) січня 1907 р., щойно вийшло перше число, видання було призупинено, «принимая во внимание вредное и тенденциозное направление такого номера»⁶⁴.

Побоюючись опинитись в «Івановій хаті», як звали українці в'язницю, М. Грушевський часом зупиняв себе від нагальних приїздів до Києва. Усі роки видання перебувало під пильним наглядом цензури, причиною тому була «легендарна популярність у ворожих українству колах» її невтомного редактора та його гостре публіцистичне перо⁶⁵. У одному з листів Євген Чикаленко дослівно передав свою розмову з начальником київського охоронного відділення, який відкрито погрожував: «А ему (Грушевскому) место давно в тюрьме, и я таки его когда-нибудь посажу. Скажите пожалуйста, что ему здесь нужно? Если не доволен Россиею, то пусть сидит в своем Львове и кричит во все горло, а не приезжает сюда»⁶⁶. На всі ці гнівні сичання блискучий публіцист М. Грушевський відповідав: «На мертвого собаки не брешутъ. Видко, чується в українстві сила, рух, життя, коли страшаться ним»⁶⁷. Про високий авторитет ЛНВ свідчить лаконічна фраза редактора «Ради»

⁶² Дорошенко В. Літературно-науковий вістник // Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932) / Уклав Богдан Ясінський. — К., 2000. — С. 532.

⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 3–3 зв.

⁶⁴ Там само. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 567. — С. 16–17; Там само. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 5–8.

⁶⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Видання Української православної церкви в США, 1966. — Частина II. — С. 156.

⁶⁶ Листування Михайла Грушевського. — Т. 5: Листування М. Грушевського та Є. Чикаленка / упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто; 2010. — С. 112. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

⁶⁷ Грушевський М. Грім — та не з тучі... // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 44. — (Серія: Суспільно-політичні твори). Вперше стаття опублікована у книжці «Літературно-наукового вістника» за серпень–вересень 1907 р.

Андрія Ніковського в день закриття журналу з початком Першої світової війни: «Le roi est mort!» [«Король помер!»]⁶⁸.

ЛНВ став справжнім рупором громадсько-політичної праці Михайла Грушевського на київському ґрунті. Розглядаючи справу національної освіти як одну з ключових проблем національного розвитку, він з особливим завзяттям підтримував домагання студентства Одеси, Харкова й Києва щодо заснування університетських українських курсів та кафедр. Найбільшого розголосу набрала ця справа у Києві, де на студентському віче 29 (16) жовтня 1906 р. було вирішено підготувати відповідну петицію. Через місяць, зібравши 1430 підписів, студенти подали своє звернення про заснування чотирьох українських кафедр ректору Університету св. Володимира Миколі Цитовичу⁶⁹. Петиція не знайшла співчуття серед професорської корпорації. Розглянувши подання, Рада університету прийняла негативне рішення. Малочисельним був і гурт ширших поборників кафедри серед професорів історично-філологічного факультету: Володимир Антонович, Іван Лучицький, Володимир Перетц, Григорій Павлуцький, Фрідріх Кнауер та Йосип Леціус⁷⁰. І хоча студенти продовжували боротьбу і надалі, вона не увінчалася успіхом. Українських кафедр у Київському університеті відкрито не було. Певною сатисфакцією стало запровадження Володимиром Перетцом та Андрієм Лободою лекцій з української літератури на Вищих жіночих курсах.

М. Грушевський, з ім'ям якого пов'язували майбутні українські кафедри, всіляко підтримував ідею студентів і поширював її у суспільстві. На початку 1907 р. він опублікував у ЛНВ статтю «Справа українських кафедр і наші наукові потреби», в якій обґрунтував та окреслив чітку програму українознавчих дисциплін⁷¹. Вищою метою творення українознавчих кафедр було навчання й виховання української інтелігенції на власному історико-культурному досвіді, плекання молодих науковців, здатних вивести національну науку на європейський рівень. Тому як історик М. Грушевський наголошував на неприйнятній схемі «русской истории», наслідком якої в університетських курсах «історія України представлялась якимсь безформеним обрубком, який в очах одних мав бути виведений на сцену в XIV–XV вв., в очах інших — в

⁶⁸ Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упоряд. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. — К., 2010. — С. 281–282.

⁶⁹ Рада. — 1906. — № 64. — 28 листопада; № 65. — 29 листопада.

⁷⁰ Панькова С. М. Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. — К., 2012. — Вип. 16/17. — С. 393.

⁷¹ Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 458–484. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

XVI–XVII вв.»⁷². Слушно зауважував і на прогалинах у студіюванні історії права, над яким так само тяжіла схема «руської історії». Працюючи в цей час над підготовкою циклу литовсько-польської доби, Михайло Сергійович наголошував: «Доперва останніми часами почали заходити в сю сферу розсліди над правом Вел[икого] князівства Литовського, що розвивало спадщину старого київського права в XV–XVI вв. Але те, що було спеціально власністю права українських земель сих століть, до сих часів майже не було предметом наукового розсліду»⁷³.

Обмірковуючи шляхи розвою національної науки та вищої школи, Михайло Грушевський розробляє також проект приватного Інституту українознавства, який наприкінці 1907 р. оприлюднив на сторінках ЛНВ у статті «Чи не спроможемось?»⁷⁴. Тісно пов'язуючи цей проект з проблемами українських університетських кафедр, автор переконував суспільство у винятковій ролі майбутнього інституту: «Я не фантаст, а чоловік з досить холодною головою, але я не можу знайти досить сильних виразів на те, щоб відповідно оцінити культурне й національне значення такої інституції для України в теперішнім часі»⁷⁵. Проект вимагав від 35 до 40 тисяч рублів на рік, що складало дохід з капіталу в сумі 800–900 тисяч рублів. На той час це була позахмарна сума, хоча вчений розраховував на меценатську підтримку Василя Симиренка. Ідея припала до душі багатьом прихильникам М. Грушевського. Так, публіцист і громадський діяч Леонід Жебуньов вірив, що видатний вчений може повернути до справи «якогось одного богатиря», а сам був готовий «пропогандіровати цю ідею, скільки стане моїх сил»⁷⁶. Заохочував не відмовлятися від актуального проекту і учень Михайла Грушевського Іван Джиджора, сподіваючись, що гроші можна добути, а Київ у цій справі «повинен бути головним центром уваги»⁷⁷. Через фінансові проблеми проект реалізувати не вдалося. Василь Симиренко називав ідею заснування Інституту українознавства «ділом дуже гарним», проте коштів безпосередньо для цієї мети не виділив⁷⁸.

⁷² Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — С. 464–465.

⁷³ Там само. — С. 466.

⁷⁴ Грушевський М. Чи не спроможемось? // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 347–352. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁷⁵ Там само. — С. 352.

⁷⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 473. — Арк. 12–12 зв.

⁷⁷ Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування М. Грушевського та І. Джиджори / упоряд. С. Панькова, В. Пришляк. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто; 2008. — С. 167. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

⁷⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 209 зв.

Серед численних київських проблем, які падали на голову Михайла Грушевського в процесі перевидання IV тому «Історії України-Руси», слід розглядати і його участь у конкурсі на заміщення другої кафедри російської історії Університету св. Володимира, яка стала вакантною після смерті професора Петра Голубовського⁷⁹.

Ще не встиг М. Грушевський обміркувати й подати свою кандидатуру на конкурс, як підняла голову шовіністично налаштована більшість університету та українофобське середовище Києва. Перед вів «Киевлянин» з невтомним майстром інсинуацій та давнім опонентом львівського професора Тимофієм Флоринським⁸⁰. У березні 1907 р. розпочався похід проти вченого і в газеті «Закон і правда» за редакцією Бориса Юзефовича. Там було оприлюднене анонімне «Письмо в редакцию», яке вилило бруд на історика і все українство з безапеляційною категоричністю: «для г[осподина] Михаила Грушевского в Киевском университете места нет и быть не должно. Киев — колыбель России и центром украинской автономии никогда не был и не будет»⁸¹.

Честь колеги взявся публічно захищати історик права Микола Василенко, наголосивши: «Заступивши цю кафедру, Мих. Грушевський дуже прислужився б для університету й для історичної науки. [...] Крім того, Мих. Грушевський звернув би, натурально, свою особливу увагу на українську історію, на те, щоб підготувати працівників, що взяли би її розроблювати, як це він зробив у Львові»⁸². Якраз цього найбільше боялася професорська корпорація поборників «единой и неделимой», яка у відповідь М. Василенку устами анонімного «Киевлянина» ще завзятіше взялися розпинати львівського професора, закидаючи йому

⁷⁹ Грушевський М. Петро Голубовський. Некролог // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 8: 1906–1916. — Львів: Світ, 2007. — С. 550–552. — (Серія: Історичні студії та розвідки). У цій некрологічній замітці М. Грушевський зауважував: «Історіографія України стратила знову здібного й заслуженого робітника [...]. Вирощений на Україні, в Чернігові, вихованець Чернігівської гімназії й Київського університету, він живився з минулим України, а заняття в університеті під проводом проф. Антоновича звернули його інтереси до старинного, київського періоду, і він зістався йому вірним потім ціле життя».

⁸⁰ Половинчак Ю. Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації: Монографія. — К., 2008; Тельвак В. «Ересиарх украинского движения» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ століття // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2010. — Вип. 20. — С. 131–154.

⁸¹ К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в Университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. — К., 1908. — С. 7.

⁸² Статтю М. Василенка «К замещению кафедры русской истории в Киевском университете» опублікував «Киевской голос» (1907. — № 81) та передрукувала без підпису газета «Рада» (1907. — № 71. — 25 березня. — С. 2).

незнання російської мови, «нагороджуючи» титулом «президента будущей “украинской” республики» та «врага России»⁸³. Найобразливіша фраза «ученый лгун» переповнила чашу терпіння, і Михайло Грушевський подав судовий позов за образу честі та гідності на редактора Б. Юзефовича, який в результаті отримав вирок: 10 руб. штрафу та триденний домашній арешт. 29 (16) січня 1908 р. навіть такий «суворий» вирок Київського окружного суду від 22 (9) жовтня 1907 р. був скасований⁸⁴.

З огляду на такий старт майбутнього конкурсу, львівський професор не плекав надії на успіх, але відступитися він не міг, усвідомлюючи роль історичного центру Великої України та її провідної вищої школи у злеті київського національного крила. Мріяли бачити Михайла Грушевського на київській кафедрі і українські студенти, і прибічники вченого серед університетської професури. Одним з найактивніших промоторів цієї справи був літературознавець, мовознавець, фольклорист, професор кафедри російської мови та словесності Київського університету Володимир Перетц. 30 березня (за ст. ст.) 1907 р. він заохочував львівського колегу словами: «Конечно, при конкурсе — если бы Вы пожелали принять в нем участие — солиднее Вас не было бы никого»⁸⁵. Передбачаючи можливість кількох претендентів, В. Перетц був певний, що М. Грушевський залишиться єдиним гідним кандидатом, хоча і висловлював побоювання, що чорносотенці «будут стараться никого не пропуститъ, дабы с заднего крыльца прошел “союзник” их»⁸⁶. Ця думка звучить і в листі самого Михайла Грушевського до академіка Петербурзької академії наук Олександра Лаппо-Данилевського: «Вакантная кафедра, оказавшаяся в это время в Киеве, подала повод к разным планам и пожеланиям моего перехода в местных прогрессивных кругах, и к большому переполоху в сферах “истиннорусских”. Переполох, вероятно, совершенно напрасный ввиду известного характера киевской университетской корпорации»⁸⁷. І ці передбачення, на жаль, справдились.

Після довгих роздумів і консультацій 9 листопада (ст. ст.) 1907 р. львівський професор подав документи на конкурс, в якому, окрім нього, взяв участь професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька Володимир Савва⁸⁸. Поштовхом до цього остаточ-

⁸³ К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории... — С. 16–19. Черговий пасквіль був опублікований у № 158 «Закона і правди» за 7 квітня 1907 р.

⁸⁴ Там само. — С. 20–35.

⁸⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 687. — Арк. 29–30 зв.

⁸⁶ Там само. — Арк. 50–51 зв.

⁸⁷ Ссылка М. С. Грушевского. — С. 244 (лист від 19 листопада (за ст. ст.) 1907 р.).

⁸⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 687. — Арк. 42.

ного рішення могла бути і студентська депутація з проханням обійняти кафедру, яку вирішили вислати до М. Грушевського на загальних зборах українського студентства на початку жовтня 1907 р.⁸⁹. По завершенні конкурсу Володимир Перетц сповістив до Львова про засідання Ради історично-філологічного факультету та результати голосування, яке відбулося 24 квітня (за ст. ст.) 1908 р.: «Ни Вы, ни он — не избраны. Он получил все же +7 и -7, Вы +6, -8, т. е. ни один не собрал абсолютного большинства. Мы лишились Вас — м[ожет] б[ыть], навсегда, м[ожет] б[ыть], на долгое время»⁹⁰.

На думку В. Перетца, відкритими опонентами вченого, а отже і українства загалом, залишалися тогочасний декан історично-філологічного факультету Микола Бубнов, славіст, візантолог, професор кафедри слов'янської філології, один з теоретиків українофобства Тимофій Флоринський та професор кафедри римської словесності Юліан Кулаковський⁹¹. Серед прибічників, окрім Володимира Перетца, були професор кафедри теорії та історії мистецтв Григорій Павлуцький, професор кафедри російської мови і словесності Андрій Лобода, професор кафедри загальної історії Олексій Покровський, професор класичної філології Йосип Леціус та, найвірогідніше, професор кафедри порівняльного мовознавства і санскриту Фрідріх Кнауер⁹². Власне, ті ж самі особи, які підтримали й ідею заснування українських кафедр. Проте їхніх голосів було замало, щоб Рада факультету віддала перевагу львівському професору, визнаному лідерові українства. Підсумовуючи конкурс, газета «Рада» наголошувала, що його результат є образою не лише української науки, а й усієї української нації⁹³. Сам же М. Грушевський будь-які прояви антиукраїнських сил вважав потужним каталізатором згуртування й наголошував: «Українство взагалі не має вірніших і корисніших союзників і помічників, як вороги українства. В сім прошу мені повірити»⁹⁴.

Тож незважаючи на всі негаразди, якими зустрів Київ Михайла Грушевського 1907 р., Золотоверхий зваблював і сповнював думки видатного історика: «Гадка перейти в Київ все більше нас опановує»; «А

⁸⁹ Рада. — 1907. — № 224. — 5 жовтня. — С. 3.

⁹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 687. — Арк. 8–9 зв.

⁹¹ Там само. — Арк. 59 зв.–60, 5–5 зв., 8–9.

⁹² Там само. — Арк. 8–9. Незадовго до виборів М. Грушевський провів низку консультацій щодо справи конкурсу з Г. Павлуцьким, В. Перетцем, О. Покровським та Й. Леціусом (Там само. — Спр. 25. — Арк. 180 зв.).

⁹³ [Дорошенко Д.] Нова пляма на київському університеті // Рада. — 1908. — № 100. — 1(14) травня.

⁹⁴ Грушевський М. На українські теми. «Кінець рутенства!» // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 60. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

наші душі в Київі»; «Рострівожився я Київом, смутили мою душу — тягне туди й прикро, що з того, мабуть, нічого не буде»⁹⁵.

Чи не найважливішими проектом, який все більше притягував М. Грушевського до Києва, стало заснування Українського наукового товариства (УНТ). Ініціаторами утворення УНТ була група членів Київської громади, яка гуртувалася навколо журналу «Киевская старина»: Володимир Антонович, Іван Лучицький, Павло Житецький та Володимир Науменко. За їхніми підписами було подано і Статут, затверджений у грудні 1906 р.⁹⁶ Поширену й донині в наукових та довідкових виданнях тезу про М. Грушевського як засновника УНТ однозначно спростовує й запис самого вченого у щоденнику в день виборів очільника товариства – 29 квітня (за ст. ст.) 1907 р. Про свій вибір головою УНТ Михайло Грушевський занотував: «Дуже несподіваний вибір зробив на мене дуже приємне вражіння. Я почув ґрунт в Київі і позицію для роботи»⁹⁷. При голосуванні М. Грушевський отримав 14 голосів, І. Лучицький – 2, В. Науменко – 2, Ф. Вовк – 1⁹⁸. Вірогідно, подія була несподіваною для вченого насамперед тим, що старогромадівці, які обстоювали лінію застарілого українофільства, не віддали перевагу В. Науменку, який взяв на себе організаційні заходи із заснування товариства. Проте це був кращий з найкращих виборів, і, безперечно, не будучи «батьком» УНТ, М. Грушевський став справжнім творцем «нового огнища української наукової мислі», використавши для розбудови нової наукової національної інституції весь унікальний досвід титанічної праці в НТШ⁹⁹.

Упродовж усього 1907 р. тривали гострі дебати щодо друкованого органу УНТ. Прихильники «Киевской старины», яка у 1907 р. виходила під назвою «Україна», наполягали на перетворенні її на титульне видання Українського наукового товариства. М. Грушевський відстоював академічну концепцію видавничої діяльності новоутвореної інституції, наголошуючи на заснуванні «чисто-наукового українського видавництва, якого досі бракує в Росії зовсім»¹⁰⁰. Він відхилив пропозицію взяти

⁹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 148, 148 зв., 151 зв. (записи від 1–3 травня (за ст. ст.); 15–16 травня (за ст. ст.); 25–30 червня (за ст. ст.) 1907 р.).

⁹⁶ *Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.). — К., 2006. — С. 201–211.

⁹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 148.

⁹⁸ ІР НБУВ. — Ф. І. — № 3847. — Арк. 7.

⁹⁹ *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Київі й його наукове видавництво // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 8: 1906–1916. — Львів: Світ, 2007. — С. 177–184. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

¹⁰⁰ Там само. — С. 183; *Грушевський О.* «Українське Наукове Товариство в Київі» та «Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук» в рр. 1914–1923 // *Україна.* — К., 1924. — Кн. 4. — С. 181.

«Україну» під опіку наукового товариства, вважаючи, що журнал не має чіткої редакційної політики, хибує на двомовність і за структурою не відповідає рівню наукових видань. Закриваючи «Україну», її редактор Володимир Науменко висловив побажання: «Хай зробить ліпше той, хто може!»¹⁰¹. Це зміг зробити М. Грушевський, започаткувавши «Записки Українського наукового товариства у Києві» на основі багатолітньої редакторської школи «Записок НТШ».

«Серед сих різноридних інтересів, і занять, і частих переїздів, і подорожей головне наукове діло, “Історія України-Руси”, посувалось в дещо помалішим темпі», — так вчений підсумовував рік інтенсивної праці «між двома українськими крилами»¹⁰².

Підготовка перевидання тому

Насправді ж головний життєвий нерв вченого — національний наратив української історії — завжди залишався в центрі уваги. Серед усіх проєктів та задумів Михайла Грушевського, втілення яких він інтенсивно розпочав з 1907 р. у Києві, важливе місце зайняло перенесення сюди друку власних видань і, насамперед, «Історії України-Руси». Такий крок став «наслідком неможливого, чисто заборонного мита на українські книжки заграничного друку, яке від минушого (1906) року почали побирати російські комори, безправно підтягнувши українські книжки під рубрику “русских”»¹⁰³.

Четвертий том став останнім із корпусу фундаментального проєкту Михайла Грушевського, який було перевидано в доопрацьованому, розширеному варіанті. Наступні томи — V–VII, IX — побачили світ за життя автора лише в одному виданні, як і X, підготовлений до друку після смерті історика його донькою. Практично без змін, але через різні обставини, були перевидані й три частини VIII тому¹⁰⁴.

¹⁰¹ Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку... — С. 241.

¹⁰² Грушевський М. Автобіографія. 1926 р. — С. 236.

¹⁰³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ–Львів, 1907 (Накладом автора). — Т. VI. — С. [670].

¹⁰⁴ Перша і друга частини, випущені відповідно 1913 р. та 1916 р. незначними тиражами, за час Першої світової війни стали бібліографічною рідкістю, тому автор передрукував їх 1922 р. (Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. I [репринт 2-го видання]. — С. [2] (Передмова до 2-го видання); Ч. II [репринт 2-го видання]. — С. [2] (Передмова до 2-го видання)). Того ж, 1922 р., за єдиним примірником першого видання, що побачило світ бурхливого 1917 р., була повторена і III частина VIII тому. Детально колізії цієї частини М. Грушевський описав у передмові до повтореного другого видання: «[...] коли мене переведено на жите до Москви, на осінь 1916 р., стало для мене можливим довести роботу до межі, котру я поставив для VIII тому [...]. Не вважаючи на дуже трудні обставини мого зас-

Окрім того, IV том у другому виданні став першим серед томів «Історії України-Руси», який побачив світ на підросійській Україні. Він випередив навіть шостий том, з якого розпочалася акція щодо перенесення до Києва друку монументальної історії. Щоб зрозуміти, чому четвертий випередив друк шостого, треба потримати в руках рукопис (автограф) VI тому й матеріали до перевидання IV¹⁰⁵. Скласти київським зецерам з руки М. Грушевського VI том з численними виправленнями і доповненнями було у стократ складніше, аніж набирати з переважно друкованого тексту з відносно невеликою кількістю дописок на полях чи окремих аркушах¹⁰⁶.

Обставини, що спонукали автора до розширеного видання четвертого тому, слід шукати, насамперед, у стильовому підході Михайла Грушевського до всього великого наративу, який змушував його переглядати й поглиблювати окремі позиції, на чому він наголошував у передмові до п'ятого тому: «Попередні томи не виходили з моїх рук як останнє моє слово, всеоружною Атеною з Зевсової голови, і дані в них погляди і розв'язки питань зістаються предметом дальших студій і перевірок»¹⁰⁷. Підсумовуючи ці студії і перевірки, вчений писав: «багато часу було відда-но переробці для нового видання т. IV»¹⁰⁸.

Хронологію цього процесу допомагає відтворити унікальне джерело — щоденник історика. Скінчивши 14 березня (за ст. ст.) 1907 р. підготовку VI тому, за декілька днів, 18 березня, вчений «зачав пере-

ланського життя, я на зиму 1916/1917 р. довів до кінця сю працю й почав її друкувати в Москві, саме коли почалась революція й покликала мене до Києва. Книга друкувалась потім цілий рік, і незадовго перед зірванням зносин між Україною й Московщиною пішли її останні коректи. Потім я довго не мав про неї вістей, і тільки підчас мирових переговорів, літом 1918 р., через імпровізованих поштарів, які возили пошту з Києва до Москви і назад, я передав наказ друкарні випустити книгу — і дістав разом з рахунком оден примірник з друкарською розцінкою. Не знаю, чи випустила друкарня книгу до книгарень: не бачив і не чув я ніде її сліду, і передрукову ю тепер з того єдиного примірника, який тоді отримав. Не роблю в ній змін, щоб не вносити до викладу ніякої “політики”, навіяної подіями останніх літ. Нехай буде такою, якою писалась тоді, коли українців ще не ділила нинішня політика» (Там само. — Ч. III [репринт 2-го видання]. — С. 4).

¹⁰⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 138; Спр. 136.

¹⁰⁶ Численні проблеми з набором шостого тому породили у київських помічників М. Грушевського думку переписати рукопис (Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування М. Грушевського та І. Джиджори / упоряд. С. Панькова, В. Пришляк. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто; 2008. — С. 124. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»)).

¹⁰⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1905 (Накладом автора). — Т. V. — С. VI–VII.

¹⁰⁸ *Грушевський М.* Автобіографія. 1926 р. — С. 236.

глядати IV том до друку»¹⁰⁹. Приємно налаштувала на роботу радісна звістка: «Дістали приємну новину, що Саша викладає по-українськи». Для старшого брата це була надзвичайна подія. Запровадження молодшим, Олександром Грушевським, курсу української історії в Новоросійському університеті рідною мовою стало одним із першим здобутків у змаганнях за українські кафедри в підросійських університетах¹¹⁰. 11–13 травня вчений знову береться за працю над томом. У середині травня (18–19) Михайло Грушевський повернувся з Києва в «тиху пристань», до Львова, пригніченим. Його переповнювали вагання між двома настроями: «то надзвич[айна] вражливість на свою репутацію словну — щось не упустити, не зістатися позаду, і з другого боку — гадки, що се все марниця, що все піде в “ніщо”, що немає ніякого значіння не тільки слава, популярність etc., а навіть якась робота для суспільности, культури, поступу etc.»¹¹¹. Тим часом, однак, клопоти з четвертим томом повернули до рівноваги. Записи про роботу над ним 22 травня (за ст. ст.) та 18–24 червня – лаконічні, а 2 липня – розлогіший: «Докінчую IV том; роблю в унів[ерситетській] бібліотеці для історії Унії справляю мапи»¹¹².

Дослідження збереженого друкарського примірника 1-го видання четвертого тому з доповненнями автора до 2-го видання дає змогу встановити декілька принципових змістовних відмінностей між двома ви-

¹⁰⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 146–146 зв., 147.

¹¹⁰ Восени 1906 р. О. Грушевський (1877–1942) переїхав до Одеси, де впродовж січня 1907 р. — вересня 1908 р. працював в Новоросійському університеті на посаді приват-доцента кафедри російської історії історико-філологічного факультету. Вчений був послідовним поборником впровадження української мови в наукову сферу. Він першим серед викладачів університету навесні 1907 р. розпочав викладати спеціальний курс з історії України рідною мовою. Однак уже через рік за поданням навчального округу міністерство освіти винесло О. Грушевському догану з попередженням, що продовження цих лекцій буде розглядатися як підстава до звільнення. Через несприятливі обставини для реалізації своїх починань вчений змушений був залишити стіни цієї вищої школи.

¹¹¹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 148 зв.–149.

¹¹² Там само. — Арк. 149 зв., 151 зв., 152. Збережені доповнення до приміток до мапи засвідчують особливу увагу М. Грушевського до нової літератури з історичної географії. Сам текст приміток розширився вдвічі, що, звісно, відбулося і на самій мапі, хоча мапи з виправленнями, на жаль, у справі не збереглося. Серед спеціальних праць вчений відзначив дослідження М. Кордуби, А. Яблоновського, видання історичних мап Польщі (1896, 1899 pp.) (Там само. — Спр. 136. — Арк. 293 зв., 295–295 зв., 296–297). Як «цінний здобуток» відзначив виданий А. Яблоновським «Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej», рецензію на який подав 1904 р. в «Записках НТШ» (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 15. — Львів, 2012. — С. 271–272).

даннями¹¹³. Насамперед, 1-ше видання мало чотири глави: «I. Окупація українсько-руських земель Литвою й Польщею; II. Українсько-руські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV в.; III. Українсько-руські землі під зверхністю Литви й Польщі — в XV віці; IV. Довершення інкорпорації українсько-руських земель Польщі». У другому виданні третю главу автор розділив на дві, зазнали редагування й інші, в результаті чого зміст тому склали п'ять глав: I. Окупація українських земель Литвою й Польщею; II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV [вв.]; III. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі від середини XV віка до початків XVI-го; IV. Зміни в українських степах і на Чорноморю. Сформування Кримської орди й татарські спустошення; V. Політичні обставини в XVI в. — влучення українських земель до Польщі»¹¹⁴.

Принципово новим у 2-му виданні IV тому стало впровадження автором нової термінологічної формули: «українсько-руський» у назвах глав і текстів (хоча і не всюди) він власноруч виправляє на «український»¹¹⁵. Це був той час, коли поступово, але послідовно М. Грушевський покінчує з рутенством, відмовляється від двочленного терміна «Україна-Русь», сконструйованого О. Барвінським та поширеного В. Антоновичем і О. Кониським, та переходить від терміна «Україна-Русь» до «України», від «українсько-руський» до «український», а тому і попередні, і нові форми зустрічаються на сторінках четвертого тому.

Розвій українського національного життя на початку XX ст. вплинув на впровадження вченим термінологічних новацій: поширення топоніма «Україна» та етнічного «українці» в статусі національного імені. Як будівничий модерної української нації М. Грушевський послідовно підкреслював, що «самоусвідомлений народ не може залишатися без імені»¹¹⁶.

¹¹³ ЦДІАК України. — Ф. 1235.— Оп. 1. — Спр. 136.

¹¹⁴ Первісний варіант IV глави мав назву: «Українські землі з середини XV віка до початків XVI в. Сформування Кримської орди і татарські спустошення» (Там само. — Арк. 137).

¹¹⁵ Окрім перших томів «Історії України-Руси», М. Грушевський широко вживав формулу «Україна-Русь», «українсько-руський» у виданнях НТШ, концептуальній статті «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904). За спостереженнями С. Плохія, саме ця стаття стала останньою для поширення цього терміна. Уже в «Очерке истории украинского народа» (1904) вчений відмовився від «України-Руси» на користь «України» (Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — С. 179).

¹¹⁶ Грушевський М. Україна і українство // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 3: 1907 — березень 1917. — Львів: Світ, 2005. — С. 141. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

Як автор націотворчого гранд-наративу, М. Грушевський у вступних замітках до 3-го видання I тому «Історії України-Руси» (1913) пояснював введення до наукового обігу імені «Україна»: «В міру того як зростала свідомість тягlosti і безперервности етнографічно-національного українського життя, се українське ім'я розширилося на всю історію українського народу. Щоб підчеркнути зв'язки нового українського життя з його старими традиціями, се українське ім'я уживано також (в останній чверти минулого століття) в зложеній формі “Україна-Русь”, “українсько-руський”: старе традиційне ім'я зв'язано з новим терміном національного відродження і руху. Але останніми часами все в ширше уживання і в українській і в інших літературах входить просте ім'я “Україна”, “український”, витісняючи інші назви. В дальшій викладі буде уживатися як сей новий термін, так і старий “Русь”, “руський”, “староруський”, і зложений — “українсько-руський”, відповідно до часу і поняття, про який йде мова, хоч властиве значіння їх одно — вони означають те, що ми мислимо тепер як український народ»¹¹⁷.

Одночасно з впровадженням нового терміна до наукового обігу, вчений активно виступав за вкорінення його в суспільно-політичній сфері, зокрема, в назві новопосталого українського клубу австрійського парламенту. У статті «Геть з рутенством!» він наголошував: «З термінами “руський”, “ruthenisch”, “малоруський”, “український” зв'язана ціла скаля національного поступу, ціла еволюція національної української ідеї [...]. Сформування в теперішній хвилі “Українського” (ukrainisch) клубу в віденському парламенті було б величавою маніфестацією новочасного українського руху, одності українського народу, солідарності українства австрійського і російського, і се скріпило б моральні сили як того, так і другого, — як українського руху в Росії, так і нашого національного поступу в Австрії»¹¹⁸. Єдине національне ім'я пов'язує зі спільними коренями та безперервністю історичного життя українського народу¹¹⁹. Термінологічні ініціативи М. Грушевського відразу викликали дискусію в наукових колах, сфокусували на них увагу й діячі правомонархічного табору. Один із його представників, А. Стороженко, наголосив, що з початку ХХ ст. всюди, «на кожній сторінці українофільських друкованих органів замайоріли тисячі слів: “Україна”, “український”; запанувала “українська” мода. Проф. Грушевський за-

¹¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. I [репринт 3-го видання]. — С. 2.

¹¹⁸ Вперше стаття опублікована в львівській газеті «Діло» (1907. — Ч. 129. — 22 (9) червня. — С. 1–2). Передрук: Грушевський М. «Геть з рутенством!» // Там само. — С. 29–32.

¹¹⁹ Грушевський М. «Кінець рутенству!» // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 50–60. — (Серія: Суспільно-політичні твори); його ж. Українці // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 3: 1907 — березень 1917. — Львів: Світ, 2005. — С. 86. — (Серія: Суспільно-політичні твори); його ж. Україна і українство // Там само. — С. 140–142.

провадив навіть звичай зубоскалити над малоросіянами, які називали себе цим народним іменем, беручи в лапки буцімто їхні слова: “ми також малороси”»¹²⁰.

За набутим досвідом перевидання попередніх трьох томів «Історії України-Руси» вчений і цього разу використав розширений книжковий блок першого видання, на сторінки якого вносив доповнення та виправлення¹²¹. Загалом таких виправлень небагато, окремі з них подано на полях, деякі — на окремих аркушах у вигляді рукописних текстів. Серед свіжих текстів варто відзначити «загальний погляд», який відкрив нову четверту главу, значно доповнено й кінець п'ятої¹²². Прикінцеві примітки, які були подані після основного тексту в першому виданні, переформатовані: посилання на літературу та джерела виділені для перенесення посторінково, а виокремленим розлогим історіографічно-бібліографічним екскурсам автор надав відповідно 49 заголовків. І хоча нових праць до тематики тому після 1903 р. було не густо, М. Грушевський «звертав багато уваги на здобутки історіографії на тім полі», ретельно вистудіював їх, про що свідчить найбільша кількість доповнень саме до оглядів наукової літератури¹²³.

Історіографічні нотатки

Історична думка переходової, литовсько-польської доби, як і попередньої давньоруської, була представлена передовсім літописами. Джерелом «першорядної ваги» для студіювання епохи М. Грушевський називає «русько-литовський» літописний цикл другої чверті XV ст.¹²⁴

¹²⁰ *Стороженко А. В.* Происхождение и сущность украинофильства. — 2-е изд. — К.: Типограф. С. В. Кульженко, 1912. — С. 43.

¹²¹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 136. Справа складається з 302 аркушів, з них арк. 1–207 зв. — текст з доповненнями, виправленнями та рукописними вставками на окремих 30 аркушах; арк. 208–292 зв. — примітки з назвами оглядів рукою М. Грушевського, численними доповненнями на полях та окремих аркушах; арк. 293–297 — примітки до мапи з доповненнями (сама мапа відсутня); арк. 298–302 зв. — зміст з виправленнями відповідно до нового видання.

¹²² Там само. — Арк. 137–137 зв.; Арк. 201–205 зв.

¹²³ *Грушевський М.* Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 8: 1906–1916. — Львів: Світ, 2007. — С. 285. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

¹²⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IV [репринт 2-го видання]. — С. 425. Пізніше, у 1914 р., М. Грушевський подав узагальнено-критичний погляд на це джерело: «[...] корпус литовських літописей (XVII т. «Полного собрания [русских] летописей») приніс чимало цінного, а ще більше, так би сказати, розв'язав руки і сумління дослідників, показавши, в чім вони не повинні сподіватися чогось від сих літописей, що так давно зіставалися зачарованим скарбом для ширших кругів дослідників [...]. І взагалі треба ска-

Цими літописами М. Грушевський зацікавився ще наприкінці XIX ст., коли їх дослідження лише починалося¹²⁵. Його стаття «Похвала в[еликому] кн[язю] Витовту, кілька уваг про склад Найдавнішої русько-литовської літописі», опублікована 1895 р. в «Записках НТШ», стала важливим доробком у цій царині¹²⁶. Як голова нетитулованої національної академічної інституції та редактор її титульного органу, «Записок НТШ», М. Грушевський дбав про введення до наукового обігу різноманітних джерел з історії України під владою Литви та Польщі. У коло його дослідницьких зацікавлень потрапляли не лише знакові хроніки, але й інші пам'ятки цього перехідного періоду національної історії. Ґрунтовний підхід, детальний аналіз дав змогу історикові простежити традиції, стилістично-змістовні особливості, нові історіографічні та літературні форми літописів, спричинені спільним проживанням в одній державі кількох народностей, тощо¹²⁷. У результаті джерельні лакуни української історії XIV–XVI віків помалу заповнюються публікаціями низки документів, статтями та рецензіями, підготовленими як самим Михайлом Грушевським, так і колегами з фаху (Петром Івановим, Антонієм Прохаскою, Михайлом Зубрицьким, Омеляном Терлецьким, Олександром Лотоцьким), а згодом і учнями (Стефаном Рудницьким, Стефаном Томашівським, Олександром Сушком)¹²⁸.

Працюючи над розширеним виданням четвертого тому, вчений нетерпляче очікував виходу повного зводу «русько-литовських» літописів за всіма відомими кодексами, версіями та редакціями, який по довгих п'ятдесятилітніх заходах готувався до друку Петербурзькою археографічною комісією у корпусі «Полного собрания русских летописей»¹²⁹. Користуючись приятельськими взаєминами, львівський професор звернувся до одного з упорядників літописів Олексія Шахматова. 26 (12) травня 1907 р. Михайло Грушевський писав до Петербурга: «В настоящее время я приготавливаю новое издание IV тома своей “Исто-

зати, що видавництво матеріалів сильно відстало від розвою наукового досліджу литовської доби і не доганяє його» (*Грушевський М.* Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд. — С. 285).

¹²⁵ М. Грушевський називав ці літописи русько-литовськими, 1907 р. в «Полном собрании русских летописей» вони вийшли як західноруські, в сучасній літературі за ними закріпилася назва білорусько-литовських.

¹²⁶ *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 5. — Львів, 2003. — С. 50–63, 418–420.

¹²⁷ *Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. — Київ; Дрогобич, 2005. — С. 160–170.

¹²⁸ *Грушевський М.* Львівське наукове товариство імені Шевченка і його внески у вивчення Південної Русі // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 515–517. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹²⁹ Про колізії, пов'язані з цим виданням, див.: *Улащик Н.* Подготовка к печати и издание тома XVII «Полного собрания русских летописей» // *Летописи и хроники.* 1973. — М., 1974. — С. 360–368.

рии Украины”, где речь идет между прочим и о литовских событиях XIV–XV вв. Необходимо, нужно бы мне просмотреть Ваш сборник литовских летописей, по слухам, давно напечатанный. Не могли ли бы Вы ссудить меня корректурным экземпляром, хотя бы заимообразно: я возвратил бы его в случае в самоскорейшем времени. Не откажите, пожалуйста, в этой научной услуге: том мой должен выйти в августе, так что мне желательно бы просмотреть Ваш сборник немедленно, хотя бы в самое короткое время»¹³⁰. Перебуваючи на той час на відпочинку, Олексій Шахматов все ж не відмовив колезі у науковій послугі. Він обіцяв надіслати запит на свій примірник і переслати його до Львова, зауваживши, що не вповні задоволений збіркою, основна робота з упорядкування якої належала Станіславу Пташицькому.

Певно, через усі пересилки М. Грушевський отримав відбиток видання «Западнорусских летописей» уже на час літніх вакацій у Криворівні¹³¹. Щоденникова нотатка від 22 (9) серпня 1907 р. зафіксувала результат епістолярного діалогу Михайла Грушевського з Олексієм Шахматовим: «Дощ. Я сиджу коло Литовських літописей (т. XVII) — якраз дощова справа»¹³². Дотримуючись правил наукової етики, у примітках до другого видання четвертого тому «Історії України-Руси» вчений зауважував, що мав нагоду познайомитись з цим томом «русько-литовських» літописів, ще не випущеним у світ. Впорядковані тексти вчений використав для обґрунтування чи спростування окремих сюжетів та версій¹³³.

На час написання і особливо перевидання четвертого тому «Історії України-Руси» вже постала й гідно заявила про себе історична школа Михайла Грушевського¹³⁴. Це унікальне явище в українській історіографії непереврене досі як монументальною постаттю вчителя, так і

¹³⁰ Макаров В. І. Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 94.

¹³¹ Полное собрание русских летописей. — СПб., 1907. — Т. XVII: Западно-русские летописи.

¹³² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 156.

¹³³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV [репринт 2-го видання]. — С. 425, 430, 432, 457. Збереглися ці автографи-доповнення до історіографічних оглядів, написані на окремих аркушах або на полях аркушів 1-го видання (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 136.– Арк. 209, 217, 236–236 зв.). У шостому томі М. Грушевський також наголошував, що ознайомився з підготовленим корпусом «русько-литовських» літописів тоді, коли том уже друкувався (Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. VI [репринт 1-го видання 1907 р.]. — С. 356). У цьому ж шостому томі він подав загальну характеристику джерела та наголошував, що брак публікацій текстів «русько-литовських» літописів гальмував подальші студії над ними (Там само. — С. 356–361).

¹³⁴ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. — Львів: Світ, 2016. — 440 с.

здобутками учнів. Великий національний наратив мав великий вплив на формування дослідницьких зацікавлень вихованців, адже вчений зводив його на їхніх очах, «впроваджуючи їх до середини своєї лябораторії, дозволяючи, а навіть помагаючи їм слідкувати за кожним каменем, вкладеним до тієї будови»¹³⁵. Залучаючи молодих adeptів історичної науки до розробки найактуальніших тем та археографічних студій, підтримуючи їх стипендіями й субсидіями, він з гордістю посилався у своїй праці на їхні, часом перші, наукові дослідження. Така «поведінка» вчителя виходила із засад наукової школи — презентувати у науковому світі імена та здобутки її представників. А вони швидко опановували науковий інструментарій і переходили від рефератів до самостійних оцінок, від дрібних праць в *Miscellanea* до самостійних розвідок¹³⁶.

М. Грушевський не лише підносив авторитет своїх учнів, але й завзято захищав їхню честь перед «злобними напастями». Так історик назвав свій публічний протест проти необґрунтованих закидів польської преси щодо наукового рівня українського студентства¹³⁷. Конфлікт виник після оголошення восени 1907 р. конкурсу на стипендію для наукових студій українських студентів, фундовану польським землевласником, українофілом Константином Володковичем¹³⁸. Проведення конкурсу меценат доручив Українському педагогічному товариству, кураторами фонду були призначені Олександр Барвінський, Богдан Лепкий та Кирило Студинський. «Оцінити» майбутніх претендентів взявся краківський часопис «Świat Słowiański», де й з'явилася упереджена стаття «Polska Fundacya dla Rusinów».

Ця «латка», пришита українській молоді, збурила Михайла Грушевського: «І все-таки, кажу це з притиском, чиста неправда, ніби українська молодіж так “розполітикувалася”, що втратила всякі наукові інтереси й перестала видавати з-поміж себе одиниці з науковими кваліфікаціями»¹³⁹. Як професор університету й голова Наукового товариства імені Шевченка, під крилом якого гуртувалися молоді наукові сили,

¹³⁵ Кордуба М. Грушевський як учений // Український історик. — 1984. — Ч. 1–4. — С. 41.

¹³⁶ Грушевський М. Автобіографія. 1906 р. — С. 204.

¹³⁷ Грушевський М. Злобна напасть // Діло. — 1907. — Ч. 246. — 14 (1) листопада. — С. 1. Передрук: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 3: 1907 — березень 1917. — Львів: Світ, 2005. — С. 39–43. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹³⁸ Журавлі повертаються... З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд., авт. передм., прим. і комент. В. Качкан. — Львів, 2001. — С. 48, 50, 52–53, 55–56, 65, 78, 80–81.

¹³⁹ Грушевський М. Злобна напасть // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 3: 1907 — березень 1917. — Львів: Світ, 2005. — С. 39. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

М. Грушевський назвав імена студентів, які від університетської сецесії 1901 р. заявили про себе самостійною працею: Богдан Барвінський, Богдан Бучинський, Василь Герасимчук, Федір Голійчук, Іван Джиджора, Іван Кревецький, Іван Крип'якевич, Зенон Кузеля, Іван Созанський, Федір Срібний, Олександр Сушко та інші. За збігом обставин, це була генерація, яка виросла науково в міжчасі написання четвертого тому та його перевидання: 1901–1907 рр.

Серед названих учнів були «автор більшої праці з історії Вел[и-кого] кн[язівства] Литовського і кількох дрібніших статей і заміток» Б. Барвінський та покійний Б. Бучинський, «що незважаючи на заінтересоване “політикою” інтензивно працював над історією України XV–XVI в.»¹⁴⁰. Саме на їхні студії, тематично споріднені з політичними відносинами XIV–XVI віків, М. Грушевський звертає увагу читача у перевиданні четвертого тому, аналізуючи той незначний історіографічний доробок після написання тому в 1901 р.¹⁴¹

Так, у бібліографічному огляді «Література подій по смерті Витовта» автор називає дослідження стипендіата фундації Володковича Богдана Барвінського — «Жигимонт Кейстутович — великий князь литовско-руський (1432–1440 рр.). Історична монографія» (Жовква, 1905). Ця студія була виконана під опікою професора Грушевського. Про перебіг роботи над темою Б. Барвінський детально інформував учителя у листах, звертаючись за консультаціями, допомогою з рідкісними виданнями та дякуючи «за клопіт, за прихильну раду»¹⁴². Проте це не стало перешкодою до критичного освітлення монографії, про що зауважено у примітках IV тому: «старанно зроблений перегляд матеріалу, хоч не поглиблений і мало оригінальний взагалі»¹⁴³.

¹⁴⁰ *Грушевський М.* Злобна напасть // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 3: 1907 — березень 1917. — С. 40. Яскраві спогади про свого студентського товариша, з яким пройшов школу «історичних вправ» («історичного семінару») М. Грушевського, залишив І. Крип'якевич: «...найбільш вникливим аналітиком був Бучинський, що спеціалізувався у середньовіччі, дуже глибоко розумів епоху і розмови з ним давали незвичайно багато користи» (*Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 90).

¹⁴¹ Імена учнів та їхні праці дописані автором на полях приміток до 1-го видання (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 258 зв.).

¹⁴² Там само. — Спр. 334. — Арк. 1–11 зв.

¹⁴³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IV [репринт 2-го видання]. — С. 477. Див. також: *Дзьобан О.* Богдан Барвінський — український історик, педагог, бібліотекар, архівіст, журналіст (За архівними матеріалами) // *Українська періодика: історія і сучасність / Доповіді та повідомлення п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27–28 листопада 1998 р.* — Львів, 1999. — С. 546–551.

Своєрідною шаною пам'яті й нерозкритого таланту стали згадки на сторінках розширеного IV тому «Історії України-Руси» праць 24-річного Богдана Бучинського. Восени 1901 р. громадський діяч, фольклорист і етнограф Мелітон Бучинський доручив свого сина як майбутнього слухача-історика Львівського університету опіці Михайла Грушевського. Запальна вдача кинула студента у вир боротьби за самостійний український університет у Львові та не дозволила довести до кінця розпочаті студії. І все ж згадки про дві єдині статті, опубліковані за коротке життя молодого вченого – «Кілька причинків до часів вел[икого] князя Свитригайла (1430–1433)» та «Новійші праці по історії Вел[икого] кн[язівства] Литовського в XV віці» – увійшли до великого національного наративу¹⁴⁴. Ці праці, як і студії Б. Барвінського, були написані під безпосереднім керівництвом М. Грушевського, про що свідчать збережені епістолярні джерела¹⁴⁵. Звістку про передчасну смерть свого учня професор Грушевський отримав 15 (2) липня 1907 р., саме в той день, коли закінчував перегляд та доповнення IV тому¹⁴⁶. Згадуючи про перше знайомство та все швидкоплинне життя студента, у некрологічній замітці вчений наголошував: «[...] покійник просив одного з товаришів зайнятися його працями в разі смерті й приладити до друку. Се поручення покійника буде правдоподібно сповнене, і наукова спадщина, підготовлена на стільки, що може появиться в друку, буде опублікована як пам'ятка по предчасно страченим молодім adeptі історичної науки»¹⁴⁷. І вчитель виконав цю обіцянку, опублікувавши в «Записках НТШ» та «Записках Українського наукового товариства в Києві» всі його праці¹⁴⁸.

Особлива увага автора «Історії України-Руси» до нових наукових здобутків у проблемно-тематичній царині IV тому відбилася і в його рецензіях, з яких постає ерудит з енциклопедичними, фундаментальними знаннями й чіткою позицією творця великого національного наративу. Як слушно відзначають сучасні дослідники, рецензійна діяльність М. Грушевського стала унікальним історіографічним явищем в

¹⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV [репринт 2-го видання]. — С. 477, 481. Названі праці Б. Бучинського опубліковані: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVI. — С. 117–142; ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXV. — С. 131–166.

¹⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 370.

¹⁴⁶ Там само. — Спр. 25. — Арк. 152.

¹⁴⁷ Грушевський М. Богдан Бучинський. Посмертна згадка // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 8: 1906–1916. — Львів: Світ, 2007. — С. 542. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

¹⁴⁸ Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 3: 1907 — березень 1917. — Львів: Світ, 2005. — С. 553. — (Серія: Суспільно-політичні твори); його ж. Твори: У 50 т. — Т. 8: 1906–1916. — Львів: Світ, 2007. — С. 679–680. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

українському інтелектуальному просторі та була нерозривно пов'язана з його науковою спадщиною і, насамперед, великою історією. Рецензії стали важливими складниками відомих та неповторних “грушевичівських” бібліографічно-історіографічних приміток (фактично ніхто після нього в українській історіографії не застосовував їх), вміщених наприкінці кожного тому «Історії України-Руси»¹⁴⁹. На цій складовій наукового апарату монументального проекту наголошував ще учень Михайла Грушевського Василь Герасимчук: «Отсими примітками автор немов зазначає, що свого труду не вважає за альфу й омегу на будуче. Показуючи нам матеріал різних верств своєї будови, він подає zarazом вказівки і ключ майбутнім робітникам-дослідникам»¹⁵⁰.

Праці російських та польських вчених М. Грушевський розглядав, насамперед, з точки зору дослідження українських земель, негативно реагуючи на необізнаність із сучасним станом українознавства. Вчений принципово, але обґрунтовано виступав проти польських та російських історіографічних концепцій, спрямованих на заперечення історичної самобутності українського народу: «Спадщина історичної Польщі тяжким каменем лежить на сучасній Польщі. Виходячи з становища тої історичної Польщі, сучасні польські учені трактують Україну-Русь, Білорусь, Литву як домени польської науки, що ex officio [досл.: з обов'язку; тут: автоматично] мусять входити в круг польських дослідів, так само як учені всеросійського напрямку втягають ті ж самі предмети в круг російської науки як її інтегральні складники»¹⁵¹.

Незалежно від приналежності автора до тої чи іншої історичної школи, М. Грушевський особливо гостро та іронічно наголошував на дилетантському характері та компілятивності окремих «безвартісних статейок», публікаціях вже давно виданих джерел, ігноруванні автентичними пам'ятками та правилами їхнього археографічного опрацювання, незнанні «новішої» літератури тощо. Такі важливі зауваження вчений розглядав як свій фаховий обов'язок. Одночасно з великим задоволенням відтіняв якісні грані, відзначав об'єктивність та широкий контекст поважних досліджень, які стали «цінними вкладками» в історичну літературу. Коло авторів, наукові інтереси яких були пов'язані з перехідним, литовсько-польським періодом української історії, завжди залишалося в орбіті рецензійних вправ професора Грушевського: Антоній Прохаска, Олександр Яблоновський, Станіслав Кутшеба, Фрідерік Папе, Матвій Любавський, Митрофан Довнар-Запольський, Іван

¹⁴⁹ Капраль М., Фелонюк А. Рецензійна діяльність Михайла Грушевського у 1905–1913 pp. // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 15: 1898–1904. — Львів: Світ, 2012. — С. VI. — (Серія: Рецензії та огляди).

¹⁵⁰ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // *Записки НТШ.* — Львів, 1922. — Т. СХХХІІІ. — С. 10.

¹⁵¹ *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 15: 1898–1904. — Львів: Світ, 2012. — С. 243. — (Серія: Рецензії та огляди).

Лаппо та інші. Нові праці цих вчених він аналізує і в примітках до IV тому¹⁵². І в подальшому джерела та література з історії України литовсько-польської доби не залишалися поза увагою вченого, про що свідчить, зокрема, його ґрунтовний огляд «Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського», що вийшов 1916 р. в «Українському науковому збірнику»¹⁵³.

Друк розширеного видання

Ще не завершивши повністю нову редакцію розширеного IV тому, М. Грушевський розгорнув справу з підготовкою праці до друку. Паралельно з досить повільним набором шостого тому, з початком червня 1907 р. у Києві взяли́сь до четвертого, плануючи видати його вже в серпні. Проте перша спроба «друкування поза очима» спричинила цілу низку проблем, які вчений намагався упередити. Для розгортання на київському ґрунті «Літературно-наукового вістника» ще від початку 1907 р. М. Грушевський спровадив зі Львова свого учня й близького приятеля Івана Джиджору, на руки якого впала також нелегка й не відома йому справа організації видання великої історії вчителя¹⁵⁴. Оцінюючи свою роль, молодий адепт української науки писав: «Грушевський просто здоровле тратить, організуючи тутешню місцеву й позамісцеву українську громаду, я ж, де тільки в чім можу, допомагаю йому. [...] В кождім разі наш Київ тепер в порівнянні до других досить вже добре зачинає презентуватися»¹⁵⁵. Як і його вчитель, Іван Джиджора був закоханий у Київ, називаючи його «Містом Богів»¹⁵⁶.

Вчений усвідомлював, що київські друкарі не мали досвіду складати українською, тому для налагодження видавничого процесу він намовив поїхати до Києва вправного львівського зецера Юрія Сидоряка, який набув двадцятилітнього досвіду друкарської майстерності в часописі «Діло». Окрім того, до команди, яка працювала над підготовкою до видання розширеного четвертого тому, влився й львівський коректор Василь Скрипчук.

Листи членів цього «києво-львівського видавничого товариства» і, насамперед, збережений епістолярний діалог Михайла Грушевського з Іваном Джиджорою зафіксували всі колізії виходу в світ даного то-

¹⁵² Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 15. — С. 217–272; Т. 16. — С. 77–121.

¹⁵³ Грушевський М. Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 8: 1906–1916. — Львів: Світ, 2007. — С. 285–302. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

¹⁵⁴ Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування М. Грушевського та І. Джиджори. — С. 11–47.

¹⁵⁵ ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1.— Спр. 2317. — Арк. 13.

¹⁵⁶ Там само. — Арк. 24 зв. — 25.

му¹⁵⁷. Як «Літературно-науковий вістник», так і IV і VI томи «Історії України-Руси» друкувалися в «Друкарні Петра Барського», яка містилася на Хрещатику, 40 (будинок не зберігся). На той час власником друкарні був Костянтин Петрович Григорович-Барський — молодший син Петра Олександровича Григоровича-Барського (1822–1907). «То була звичайна собі московська друкарня, досі нічого українського не друкувала. Складачі по-українськи складали поволі, бо не вміли читати рукописів і робили безліч помилок», — згадував пізніше багатолітній завідувач видавничих справ Михайла Грушевського у Києві Юрій Тищенко¹⁵⁸.

Саме на голови цих київських зецерів, які припускалися численних помилок, «скандальних пропусків» щодо вставок, використовували «чужі літери», ігнорували всі виправлення в першій коректі, вимагали доплат за набір українською як за іноземну мову, нарікали на якість рукописів, сипалось найбільше нарікань у листах І. Джиджори, Ю. Сидоряка та В. Скрипчука до М. Грушевського. А Ю. Сидоряку доводилось після них «ламати» набори, вносячи коректурні правки та пропуски. Імена цих «горе-складачів» — Зайцева, Забіяки й Запорожця — увійшли також в історію IV тому: вони зафіксовані на полях робочого примірника тому з доповненнями автора до 2-го видання¹⁵⁹.

Справжнім скандалом обернулися київським друкарям їхні чергові «непорядки» — друк понад визначений наклад зайвих примірників IV та VI томів «Історії України-Руси» для реалізації без відома автора. Про це повідомляв у своїх листах Ю. Сидоряк, який займався складанням томів і мав точні відомості про реальний наклад (надрукували 2075 примірників IV тому замість 2000, 2060 примірників VI — замість 2000)¹⁶⁰. Ця інформація має і позитивний аспект, адже подає важливі відомості про наклад томів, чого не зазначали в тогочасних виданнях. Але тоді ця історія викликала обурення, особливо у Ю. Тищенка, який замінив І. Джиджору на початку вересня 1907 р. Відразу після виходу IV тому він мав розмову з управителем друкарні і той «обіцяв повернути все, що зістанеться, і не одмовлявся, що надруковано більше»¹⁶¹.

¹⁵⁷ Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування М. Грушевського та І. Джиджори. — С. 78–153; ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 741 (листи Ю. Сидоряка до М. Грушевського); Там само. — Спр. 751 (листи В. Скрипчука до М. Грушевського).

¹⁵⁸ Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади. — К., 1997. — С. 33.

¹⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 15, 15 зв., 19, 25, 43, 90, 119, 125, 131 зв., 139, 146, 155, 158, 161, 167 зв., 175, 188, 249, 253.

¹⁶⁰ Там само. — Спр. 741. — Арк. 73.

¹⁶¹ Лист Ю. Тищенка до М. Грушевського від 20 жовтня 1907 р. // Листування Михайла Грушевського. — Т. 6: Листування М. Грушевського та Ю. Тищенка / упоряд. О. Мельник. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто; 2012. — С. 52. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

Долаючи всі ці перешкоди та набуваючи досвіду, помічники М. Грушевського намагалися «якмога найбільш посунути наперед» справу набору, коректи та друку «Історії», хоча й не обіцяли бути «мудрими зміями»¹⁶². Набрані, видрукувані та вчитані в ході першої коректи аркуші разом з авторським оригіналом тому посилалися до Львова чи Криворівні. Особливо активізувалися роботи на початку липня і в серпні¹⁶³. На 23 (10) серпня вже дійшли до головної лабораторії автора — приміток, і М. Грушевський зажадав вислати їх до Криворівні, «бо мушу тут упорядкувати остаточно до друку»¹⁶⁴. Власне, завдяки цьому листу, маємо ще одну важливу хронологічну позицію щодо роботи автора над підготовкою до друку розширеного видання IV тому: доповнювати та редагувати примітки він розпочав приблизно 27 (14) серпня 1907 р.¹⁶⁵ А тим часом, доки професор працював над головним науковим апаратом, його учень І. Джиджора отримав розпорядження до 8 жовтня (25 вересня) якнайшвидше завершити роботу з підготовки покажчика¹⁶⁶.

Власне, вересень став вирішальним у виході 2-го видання IV тому. М. Грушевський усвідомлював необхідність своєї присутності в Києві на його фініші. 9 вересня (27 серпня) 1907 р. він надіслав до Києва чергову вказівку: «На 5–6/IX [за ст. ст.], себто на мій приїзд, Сидоряк має приготувати багато зецерів, багато корпусу»¹⁶⁷ (приміток etc. буде аркушів на 5), і тоді форсовно буде складатися IV том, поки я буду в Києві яких 3 тижні, щоб скінчити й випустити. Упередіть його»¹⁶⁸.

З приїздом Михайла Грушевського, який пробув у Києві рівно місяць (з 4 вересня до 4 жовтня (за ст. ст.) 1907 р.), «зачали форсувати IV том та застрягли за браком корпусу. Відносини з друкарнею Барського взагалі скисли й так і не вийшли з тої кислоти аж до самого мого виїзду [...]. Переговорював з Кульженком і ин[шими]»¹⁶⁹. Полагоджу-

¹⁶² Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування М. Грушевського та І. Джиджори. — С. 79–80.

¹⁶³ Там само. — С. 93–95, 104, 106, 110–143.

¹⁶⁴ Там само. — С. 125, 136.

¹⁶⁵ Примітки вислані з Києва 25 (12) серпня 1907 р. (Там само. — С. 136).

¹⁶⁶ Там само. — С. 151.

¹⁶⁷ Корпус — типографський шрифт, кегль якого становить 10 пунктів.

¹⁶⁸ Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування М. Грушевського та І. Джиджори. — С. 151.

¹⁶⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 159–161 зв. Усі ці непорозуміння спричинили до розірвання угоди: К. Григорович-Барський повідомив М. Грушевського, що з 1 січня 1908 р. не буде друкувати «Літературно-науковий вістник» (Там само. — Спр. 97. — Арк. 12 (лист від 23 листопада (за ст. ст.) 1907 р.). Наприкінці січня 1908 р. М. Грушевський подав до київського губернатора заяву про перенесення друку ЛНВ до друкарні Першої київської артілі друкарської справи (Там само. — Ф. 295. — Оп. 1. —

ючи всі інші київські справи — зустрічі з університетською професурою, загальні збори Українського наукового товариства, затвердження плану організації секцій та перші наукові засідання товариства — вчений все відкладав від'їзд із надією, що «може IV том вийде при міні. Але надія ся не збулась»¹⁷⁰.

Історик повернувся до Львова, так і не дочекавшись виходу тому, який побачив світ невдовзі, не пізніше 16 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. Завершальні акорди виходу розширеного видання IV тому випали вже Юрію Тищенко, а Іван Джиджора повернувся до улюбленої справи — наукових студій Гетьманщини. «В середу по обіді “Історія” вийде з друку», — писав до Львова 9 жовтня (за ст. ст.) 1907 р. Ю.Тищенко¹⁷¹. Наступною серединою після 9-го було 16 жовтня, яке можемо вважати днем народження доповненого й розширеного IV тому «Історії України-Руси»¹⁷². До Львова примірники нового видання надійшли 30 жовтня (за ст. ст.) 1907 р., розвіявши занепокоєння вченого¹⁷³.

У світ вийшов том «Історії України-Руси», на титулі якого вперше було зазначено місце видання: «Київ–Львів».

Рецепція

Новий цикл великої української історії М. Грушевського, який відкривав IV том, перебував, природно, під пильною увагою польського інтелектуального середовища, яке уважно стежило за науковим злетом історика з його перших студентських праць¹⁷⁴. Цього разу до гурту рецензентів (Алоїзія Шарловського, Антонія Прохаски, Олександра Яблоновського та Олександра Брюкнера) долучився Людвік Ко-

Спр. 20 — Арк. 9–10). Проте черговий (VII) том «Історії України-Руси» після переговорів Ю. Тищенка з управителем друкарні П. Михайловським та письмового звернення останнього до М. Грушевського вийшов з «Друкарні П. Барського» (Там само. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 582. — С. 133–134; Спр. 97. — Арк. 16).

¹⁷⁰ Там само. — Спр. 25. — Арк. 161–161 зв.

¹⁷¹ Листування Михайла Грушевського. — Т. 6. — С. 50.

¹⁷² Повідомлення, що «за кілька день» вийде четвертий том «Історії України-Руси» в розширеному другому виданні ще 5 жовтня 1907 р. на першій сторінці вмістила газета «Рада». Ймовірно, забігаючи наперед, 12 жовтня вона повідомила про вихід з друку даного тому, а вже від 16 жовтня аж до середини листопада майже щотижня в газеті повторювалася ця новина (19, 27, 30 жовтня; 3, 4, 7, 9, 16 листопада). У той самий день, 5 жовтня, Ю. Сидоряк писав М. Грушевському, що 10 жовтня (за ст. ст.) буде надруковано останні 8 сторінок тому (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 741. — Арк. 73).

¹⁷³ Там само. — Спр. 25. — Арк. 163 зв.

¹⁷⁴ Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.) // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 67–83.

лянковський. Його розлога рецензія на IV–VI томи «Історії України-Руси», подана у 1913 р. на сторінках друкованого органу польського Історичного товариства у Львові «Kwartalnik Historyczny», продовжила польсько-український історіографічний діалог¹⁷⁵. Вона була розширеним варіантом його реферату, прочитаного 15 березня 1913 р. на одному з засідань Історичного товариства.

Насамперед Людвік Колянковський категорично виступив проти вживання М. Грушевським терміна «український», заявивши, що поляки мусять завжди послуговуватися історичними термінами «Rus» і «ruski»¹⁷⁶. Поляки сприймали «Русь» як частину свого питомого простору, а сама назва «Україна» стверджувала, що українці ментально заперечують польське право на цю територію. Далі в досить виважених академічних тонах рецензент подав загальну характеристику всього другого циклу «Історії України-Руси». Притому зауважив, що IV–VI томи з точки зору польського історика викликають найбільше зацікавлення, адже у висвітлюваний час «Русь входить у простір історії Польщі, зокрема Речі Посполитої, так що період, охоплений у них Гр[ушевським], займає в нашій історії добу перетворення Польщі з королівства Казимира на Річ Посполиту». Власне, з точки зору «нашої» (польської) історії написано всю рецензію, а тому її автор був поза межами сприйняття багатьох тез М. Грушевського, що стосувалися українсько-польської боротьби. Щодалі, то тональність тексту набуває категоричнішого відтінку. Польський історик називає аргументи М. Грушевського щодо ягеллонської доби як часу занепаду Русі «повністю фальшивими», а його визначення ролі козацтва як органу самооборони руського суспільства та чинника національного відродження — «грубим перебільшенням». Зустрічаються й інші епітети щодо наукових засад вченого та особисті образи: «фальшиві інтерпретації», «наукові вольності», «смертельний ворог Польщі». Зосереджується Л. Колянковський і на дискусійних моментах IV тому, об'єднавши їх довкола таких проблем, як політика Казимира Великого стосовно Русі та Люблінська унія. Свою точку зору

¹⁷⁵ Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1913. — Rocznik XXVII. — S. 348–365 (передрук: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 46. Кн. I: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). — Львів, 2015. — С. 459–476. — (Серія: Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви)). Окрім загальних оглядів IV тому (в розширеному виданні) «Історії України-Руси», поданих у відгуках на V та VI томи литовсько-польського циклу, рецензія Л. Колянковського залишається єдиною на історію політичних відносин в українських землях XIV–XVI ст. в освітленні львівського професора (Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). — Київ; Дрогобич, 2008. — С. 100–101).

¹⁷⁶ Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1913. — Rocznik XXVII. — S. 348.

обґрунтовує, зрозуміло, польськими історіографічними традиціями, які не завжди корелюються з об'єктивними дослідженнями згаданих історичних сюжетів¹⁷⁷. Рецензент вперто наголошував на нібито упередженому баченні М. Грушевським ролі Польщі в українській історії. Він вважав це наслідком тогочасних напружених «польсько-руських» взаємин в Галичині, які, на його думку, призвели до того, що «надзвичайно працьовитий, просто невтомний дослідник у своїм творі, який має всі зовнішні ознаки наукової праці, дає цілі уривки й розділи, гідні хіба поганого публіциста»¹⁷⁸.

* * *

Так виглядала «війна пер» початку ХХ ст., яка, на жаль, не закінчилася й понині, прикладом чого може слугувати монографія сучасного польського дослідника Лукаша Адамського¹⁷⁹. Ця книга є промовистим підтвердженням тези відомого українського історика Леоніда Зашкільняка: «Конфронтаційність у польсько-українські стосунки була внесена обома сторонами, а обидві історіографії добре попрацювали, аби вони не вкрилися пилом»¹⁸⁰.

Усвідомлюючи, що написання «Історії України-Руси» М. Грушевського збіглося з процесом націотворення і не могло не вплинути на формування образу України та її сусідів, українські історики початку ХХІ ст. намагаються виробити нові підходи до інтерпретації минулого й поборювання образу «зовнішнього ворога». Йдеться, насамперед, про версію національної історії, запропоновану Наталією Яковенко та Ярославом Грицаком і спрямовану, зокрема, й на дослідження польсько-українських відносин¹⁸¹. У контексті змісту IV тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського та історичних обставин його підготовки наголосимо на тезі Я. Грицака, яка збігається з вищевикладеними думками С. Плохія, В. Тельвака, І. Гирича: поляки й українці виступали на історичній арені як рівноправні суперники, що мали свої інтереси, ідеали та прагнення, зіткнення яких внесло чимало трагічних сторінок у взаємні стосунки.

¹⁷⁷ Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI. — S. 349–365.

¹⁷⁸ Цит. за: Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — С. 198.

¹⁷⁹ Adamski Łukasz. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę a Polaków. — Warszawa, 2011. — 370 s.

¹⁸⁰ Зашкільняк Л. Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матер. міжнар. наук. конф., Київ, 15–16 грудня 2005 р.). — К., 2008. — С. 36.

¹⁸¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної і модерної України. — Вид. 2-е, перероб. і розш. — К., 2005; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століть. — 2-ге вид. — К., 2000.

Поза всіма критичними й новаційними поглядами, які визначають модерне обличчя української історіографії, монументальний проєкт Михайла Грушевського у сприйнятті сучасних істориків залишається «непорівнянним за фаховою ерудицією» твором¹⁸². І це вповні стосується й IV тому, двом виданням якого судилося побачити світ між двома «українськими крилами в могутнім національнім леті».

¹⁸² Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси» // Образ Іншого в сусідніх історіях... — С. 89–103.

Володимир Пришляк (Луцьк)

**«Вів свою лінію українську»: гетьман Данило Апостол
в оцінці Михайла Грушевського**

Козацько-гетьманська епоха — знаковий період ранньомодерної української минувшини, свого роду її «золота доба». Вона позначила існування автономного козацького Гетьманату на окремішній території з особливою формою управління. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. і Вічного миру 1686 р., за традицією, Гетьманщиною зазвичай іменували десять полків Війська Запорозького — Лівобережної України з Києвом, на противагу Правобережній і Слобідській, що не входили до гетьманського регіменту. В російському офіціозі XVIII ст. козацька автономія здебільшого фігурувала як «Мала Росія».

У доволі насиченій подіями та героями історії Гетьманщини першої половини XVIII ст., для якої після виступу Івана Мазепи, відтак упокорення на крові — «батуринської різні», «лебединського колесування» та програної разом зі шведами Карла XII мазепинцями Полтави, розпочався досить жорсткий проколоніальний період — часи Івана Скоропадського, Малоросійської колегії, Правління гетьманського уряду. Світлим проміжком тут виділялися неповних шість з половиною років гетьманування Данила Апостола (1 жовтня 1727 р. — 17 січня 1734 р.).

Михайло Грушевський (1866–1934) — вихованець «документальної школи» свого наставника, професора Володимира Антоновича, спеціально академічно не студіював історію Гетьманської України першої половини XVIII ст. Найцікавіші теми з історії України цієї непроминальної доби, втім, залишалися в полі зору дослідника і завзятого популяризатора українського минулого. Патріарх інтелектуальної України надолужував напрацювання у цій царині передовсім у науково-популярних та публіцистичних творах, підручниках, оглядах і рецензіях першої третини XX ст., а також у тематиці наукових розвідок своїх учнів львівської та, згодом, київської історичної школи. «Неонародницька» школа Грушевського як у Львові, так і в Києві формувалась, очевидно, під впливом західноєвропейської соціології кінця XIX — початку XX ст.¹. На початку XX ст. позитивістський — «критичний» проєкт «національної біографії», як і концепція сакралізації національного

¹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — К.; Кембридж, 1991. — С. 23.

буття у часі та просторі, зокрема у ретроспективі, зазнали істотних інтелектуальних і культурних трансформацій².

У львівській рецензії 1898 р. на україномовний курс лекцій 1895–1896 рр. свого університетського вчителя проф. В. Антоновича «Бесіди про часи козацькі на Україні» М. Грушевський зауважив про зменшення владних повноважень гетьмана станом на 1727 р. Він писав, що «*при виборі Апостола гетьманська власть далеко не була вернена до statu quo ante [до первісного стану] Полтавської катастрофи, вона була обмежена значно в порівнянні навіть з практикою останніх років Скоропадського і т. ін.*»³.

«Нарис історії українського народу» був написаний М. Грушевським у Львові російською мовою у першій редакції 1903 р. Вперше опублікований у Санкт-Петербурзі наступного 1904 р. Згодом нарис ще тричі перевидався: у 1906, 1911 (у Києві) та 1913 рр.⁴. У XXIII розділі під назвою «Останні гетьмани» М. Грушевський звернув увагу на дві передумови лібералізації урядового курсу новопосталої Російської імперії на початку другої чверті XVIII ст. Ці політичні чинники, на думку вченого, «*уповільнили злиття України з іншими провінціями імперії й відтермінували на кілька десятиліть ліквідацію української автономії*»⁵. Першою причиною пом'якшення стосунків імперії-центру та автономії-периферії, аж до дозволу виборів гетьмана, була близька перспектива війни з Туреччиною. Другою — зішестя на престол у 1727 р. сина царевича Олексія — Петра II. З цього приводу М. Грушевський писав не про повноцінні вибори «вольними голосами», а фактичне призначення гетьманом уже поважного в літах миргородського полковника Данила Апостола. Історик зазначав також про місію царського резиден-

² Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. — К., 2014. — Ч. 1. — С. 431.

³ Грушевський М. Примітки до історії козащини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні // *його ж.* Твори: У 5 т. — Т. 6: 1895–1900. — Львів: Світ, 2004. — С. 568. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

⁴ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904. — 380 с.; Изд. 2-е, доп. — СПб., 1906, — 521 с.; Изд. 3-е, доп. — К., 1911, 568 с.; Грушевський М. Иллюстрированная история украинского народа. — СПб.: Тип. Т-ва «Екатериногорск. печатное дело», 1913. — Вып. 1. — С. 3–64; Вып. 2. — С. 64–160; Вып. 3. — С. 161–256; Вып. 4. — С. 257–366. — (Бесплатное приложение к неделе «Вестника Знания»).

⁵ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / сост. и ист.-биограф. очерк Ф. П. Шевченко, В. Смолій; примеч. В. Рычки, А. Гуржия. — 2-е изд. — К., 1991. — С. 254 («Памятники исторической мысли Украины»); Грушевський М. Останні гетьмани // *його ж.* Твори: 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Видавництво Світ, 2015. — С. 298. — (Серія: Монографічні історичні праці).

та і міністра-комісара Ф. В. Наумова, який виконав доручення не допустити обрання іншої особи. *«Тим паче, — висновував дослідник, — що Апостол був зовсім не поганим кандидатом — одним з останніх представників кращих часів старих поколінь автономістів, які ще не розчарувались у можливості принципової політики»*⁶.

Враховуючи неспокійну зовнішньополітичну обстановку, 16 (27) червня 1727 р. Верховна таємна рада ухвалила рішення про перенесення українських справ із Сенату до Колегії іноземних справ⁷. Про це з Глухова 8 жовтня 1727 р. Д. Апостол писав Петру II. У листі значилося, що *«вся Малоросия и все малороссийские дела з высокого Сената в Г[осу]дарственную Иностранных дел коллегия взяты ныне по-прежнему»*⁸. Сюди ж 18 (29) серпня 1727 р. були перенесені справи із Синоду. Так із переплетіння загальнодержавних і приватних (йдеться, зокрема, про певне лобіювання з боку князя О. Д. Меншикова) чинників впливло *«соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу»*⁹. М. Грушевський зазначав про середульшого сина гетьмана — Петра Апостола, майбутнього лубенського полковника, який *«для більшої надійності»* залишався заручником у Санкт-Петербурзі¹⁰.

М. Грушевський звернув увагу на докладені гетьманом зусилля *«підготувати ґрунт для більш повного відновлення давніх вольностей»*¹¹. Як відомо, у лютому 1728 р. новообраний гетьман Данило Апостол їздив до Москви на пишні урочистості з нагоди коронації юного імператора Петра II¹². Тоді ж при нагоді він подав петицію про відновлення старих державних прав Гетьманщини на основі «Березневих ста-

⁶ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 255; Грушевський М. Останні гетьмани // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — С. 299.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 160: Архів та зібрання рукописів Київської духовної академії. — № 1123. — Арк. 1–1 зв.

⁸ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. — Оп. 29. — Д. 1793. — Л. 632.

⁹ РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Д. 1780. — Л. 97–98.

¹⁰ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 256; Грушевський М. Останні гетьмани // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — С. 299. Детальніше про цю сторінку в біографії Петра Апостола див.: Пришляк В. Записна книга Лубенського полку 1730 року // Український археографічний щорічник. — К., 2012. — Вип. 16/17. — С. 695.

¹¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 256; Грушевський М. Останні гетьмани // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — С. 299.

¹² Материалы для отечественной истории / изд. М. Судиенко. — К., 1853. — Т. I. — С. 1–124.

тей» 1654 р. Йшлося про так звані «Просительні статейні пункти», в яких обумовлювалися «нужди Малоросії»¹³. Зміст цієї української петиції, що складалася з 20-ти пунктів, 12 березня 1728 р. гетьман подав молодому цареві для розгляду *«хорошо ли они сочинены»*, через канцлера і президента Колегії іноземних справ, графа Г. І. Головкина. Документ зводився в основному до таких питань: 1) відновлення Київської митрополії; 2) заборона духовенству і монастирям купівлі козацьких земель й отримання маєтностей за заповідями; 3) узаконення самостійного судочинства та видрук книги «Прав малоросійських»; 4) виведення з тих міст Гетьманщини, де вони раніше не дислокувались, російських гарнізонів; 5) отримання документів, забораних у наказного гетьмана Павла Полуботка і генеральної старшини під час арешту; 6) можливість повернення запорозьких козаків на старі місця; 7) облаштування «Малоросійського двору» в Москві — та до низки інших вимог¹⁴. Нарешті, як затягну відповідь-резольцію 22 серпня 1728 р. були надані так звані «Рішительні пункти», які, за висловом М. Грушевського, *«встановлювали точні підстави нової української конституції»*¹⁵. Його улюблений учень, дослідник цього періоду Іван Джиджора в листі до свого наукового керівника — *«високоповажаного дорогого пана професора»* від 2 (15) червня 1908 р. писав з Москви, що в архіві *«знайшов масу документів, які освітлюють закулісну роботу російських інституцій (резидента, Колегії [и]ностр[анных] дѣл і Верх[овного] Т[айного] Совѣта), якої результатом була конституція, т. зв. рішительні пункти і боротьбу Апостола проти тих обмежень»*¹⁶. Уперше за всю практику українсько-російських відносин після Переяслава-1654 не було підписано традиційних статей між гетьманом, який вступав на посаду, і царським урядом, а видано спеціальний звід правових норм. Це свідчило про послаблення централізаторського курсу російського уряду і певний дипломатичний успіх нового гетьмана¹⁷. Вчений слушно зазна-

¹³ Детальніше про це див.: Пришляк В. В. Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії до історії Гетьманщини часів Данила Апостола // Архіви України. — 2013. — № 1 (283): січень–лютий. — С. 151–152.

¹⁴ Материалы для отечественной истории. — Т. I. — С. 23–25.

¹⁵ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 255; Грушевський М. Останні гетьмани // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — С. 299.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1235: Грушевські — історики і філологи. 1830–1958 рр. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 186 зв.; опубл.: Лист № 99 // Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. — С. 169. — (Епістолярні джерела грушевськознавства; т. IV).

¹⁷ Авторську інтерпретацію цих подій див.: Пришляк В. [Розд. 5]: Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій

чав про цілу низку суттєвих обмежень української автономії. Вони стосувалися виборів та затвердження царським урядом посад полковників і генеральної старшини, функціонування військового суду, контролю над фінансами, а саме запровадження подвійного урядування з українського і російського боку двох генеральних підскарбіїв, розквартирування в Гетьманщині російських полків.

Позитивними моментами у часи правління Данила Апостола М. Грушевський вважав упорядкування судочинства в дусі реформ Павла Полуботка, зокрема його інструкцію українським судам, а також початок роботи Кодифікаційної комісії. У правничій сфері Д. Апостол став ініціатором створення комісії «зводу прав» — першого збірника законів Гетьманщини, який би мав удосконалити державне судочинство. Багатолітня праця, започаткована за Данила Апостола у квітні 1729 р. над складанням та перекладом зводу прав, закінчилася аж навесні 1743 р. Якраз тоді у Глухові було завершено «Права, за якими судиться малоросійський народ»¹⁸. Зміни у судочинстві полягали у реформуванні насамперед полкових судів та запровадженні обов'язкової документації. З цього приводу відома його інструкція з 14-ти пунктів про суди від 13 липня 1730 р., власноручно затверджена гетьманом в Москві через імператорську жалувану грамоту¹⁹.

Проведення «Генерального слідства про маєтності» у 1729–1730 рр. мало на меті не лише звичайну ревізію рангових (державних, отже, тимчасових — «до ласки войскової»), церковних, монастирських, приватних маєтків, щоб упорядкувати земельні відносини в десяти полках Гетьманщини, а передусім сприяло поверненню до державного фонду рангових маєтностей тих маєтків, які з тих чи інших причин незаконно перейшли у приватну власність. Як далекоглядний державець, Д. Апостол саме через Генеральне слідство здійснив спробу якщо не ліквідації російських маєтків на українській території, кількість яких помітно збільшилася за гетьманування одного з його попередників — гетьмана Івана Скоропадського та урядування Малоросійської колегії, то принаймні запобігання їх зростанню. Слідство припинило подальший перехід у приватну власність рангового земельного фонду.

першої половини XVIII ст. // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: У 2 кн. — Кн. 1 / ред. кол.: В. Смолій та ін. — К., 2018. — С. 167–169.

¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 3284. — 204 арк.; Материали для отечественной истории. — Т. I. — С. 68; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / підгот. К. Вислобоков. — К., 1997.

¹⁹ Федотов-Чеховский А. А. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам // Киевская старина. — 1887. — Т. VII. — Январь. — С. 139–154.

Особливий сентимент у автора виклала ініціатива гетьмана стосовно повернення Запорозької Січі з ханської території — «з агарянської землі». До весни 1733 р. Д. Апостол сприяв поверненню Коша за порожців із кримськотатарських володінь «під ясні зорі, на тихі води» і навіть домогся дозволу заснувати Нову (Покровську) Січ на р. Підпільній, в урочищі Базавлук недалеко від Чортomla²⁰. Історик відзначив згортання курсу на лібералізацію за Анни Іоанівни наприкінці гетьманування Д. Апостола, коли його хвороба і смерть у січні 1734 р. стали зручним приводом для російського уряду не передавати управління генеральній старшині й не дозволити їй обрати нового гетьмана²¹.

Данилу Апостолу та його добі у популярній «Ілюстрованій історії України» 1911 р. М. Грушевський присвятив цілий 100-й підрозділ під назвою «Відновлення гетьманства і гетьман Апостол»²². Він звернув увагу на складну політичну кон'юнктуру та суперечності між різними олігархічними дворянськими угрупованнями, зокрема Меншикова і Долгоруких. Означені процеси тривали після смерті Петра I і Катерини I навколо російського престолу. Ці обставини дозволили прийти до влади вже поважному літами миргородському полковникові Д. Апостолу. Історик дав йому вичерпну і досить влучну характеристику: *«Апостол же був дуже підходящий чоловік для Українців, не тільки що його петербурське правительство призначило. Він був старий козак, — казали, що мав сімдесят літ, а може й більше. Вирослав в тих часах, як українська сила не була зломлена і люде не зневірилися, але в можливості вибороти для українського народу свободу і кращу долю. Був оден з ближших товаришів Мазепи, як той укладав ся з Шведами, але вернув скоро, поміркувавши, що з того шведського союзу нічого не буде»*²³. *Тримав ся здержливо і тим кінець кінцем здобув собі віру і ласку правительства, але ніколи не вступав в якусь ворожу для*

²⁰ Про це див.: Пришляк В. Пилип Орлик і Данило Апостол: однодумці чи неприятели? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: [матеріали Міжнар. наук. конф. «Ad Fontes» до 300-ліття Бендерської конституції 1710 р.] (Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 р.) / ред. Н. Яковенко. — К., 2011. — С. 211–212.

²¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 256–257; Грушевський М. Останні гетьмани // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — С. 300–301.

²² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — [репринт вид. — К.; Львів, 1913]. — С. 398–404.

²³ На цю тему більше див.: Пришляк В. Данило Апостол: сподвижник чи відступник? // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст. [наук. зб.] / упоряд. І. Скоцилас. — Львів, 2011. — С. 112–125.

*України справу — вів свою лінію українську. Належав також до невеликого числа старшин, які не замазали рук своїх кривдою народньою*²⁴.

М. Грушевський відзначив повернення Гетьманщини «до свого автономного життя — хоч і обкромленого», вказуючи на неповноту відновлення повернення давніх українських прав і вольностей. Історик зазначав про це з огляду на відсутність укладення традиційних гетьманських статей. Вони мали б послужити основою для української конституції. Йшлося також про діяльність резидента при гетьмані — таємного радника Ф. В. Наумова, введення трьох російських офіцерів поряд із трьома козацькими старшинами до складу Генерального військового суду і одного росіянина, поряд із українцем, до складу Генерального військового скарбу, підпорядкування у військових справах російському фельдмаршалові й т. п. У всіх позитивних починаннях стосовно поліпшення українських справ історик постійно і, мабуть, слушно порівнював Апостола з Полуботком. Як на важливій події періоду гетьманування Д. Апостола, вчений наголошував на факті повернення понад 7000 запорожців із татарсько-турецьких володінь²⁵. Хворобу і смерть гетьмана М. Грушевський трактував як привід до згортання ліберальної політики Російської імперії стосовно козацької автономії. *«Без сумніву, він щиро бажав добра своїй Україні і вмів працювати для цього добра»*, — підсумовував М. Грушевський. *«Коли його політика похила і покірна може вражати неприємно, то треба пам'ятати, — зазначав історик, — як трудно було здобути ся йому на яку небудь твердишу політику маючи наоколо себе нові покоління українського громадянства, виховані в московській школі, зневірені в можливості не то що боротьби, а й просто якогось гідного поводження, при звичаєній запобігати перед усім московської ласки, — та всяких пройдисвітів, ні з чим не зв'язаних з українським народом і Україною, що з ласки царських близьких позасідали на різних визначних урядах і не мали перед собою иньшої мети, як збагачення своє і своєї сім'ї»*²⁶.

Розповідь про Апостола вчений проілюстрував портретами гетьмана. Перший портрет під № 316 він підписав як *«Данило Апостол, нововибраний гетьман (сучасна німецька гравюра)»*. Окрім герба там зазначений і сумнівний рік народження гетьмана — 1658²⁷. Є вказівка про походження — зі збірки гравюр краківського музею Чапських²⁸. Відомо, що В'ячеслав Липинський допомагав М. Грушевському у до-

²⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 400.

²⁵ Там само. — С. 402–403.

²⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 404.

²⁷ Майбутній гетьман Данило Апостол народився, очевидно, 17 грудня 1654 р. в сотенному містечку Сорочинцях Миргородського полку.

²⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 400, 7.

борі ілюстрацій для його найвідомішої популярної праці 1911 р. «Ілюстрована історія України». У поясненнях до ілюстрацій В. Липинський перерахував низку гравюр зі збірки Музею Гуттен-Чапських у Кракові, зокрема портрети полковника Максима Кривоноса, гетьманів Богдана Хмельницького (гравюра Конрада Вауманса) і Данила Апостола (тогочасну німецьку гравюру)²⁹. А в листі до М. Грушевського з Кракова від 4 (17) травня 1911 р. В. Липинський просив пана професора «відослати мені того Апостола в зброї (№ 334, ст. 433 Вашої Історії)»³⁰. Такий же портрет зберігався у фондах чернігівського Музею українських старожитностей Василя Тарновського. За каталогом цей гравійований портрет гетьмана розміром 201 × 136 мм — більш ніж поясний, — зображав козацького правителя в латах, збоку із булавою у правиці, зліва зображено поле бою. Унизу напис німецькою: «Der Neuerwehlte Feld-Herr derer Cosaccen Daniel Apostel, geboren 1658 / Новообраний гетьман козаків Данило Апостол, народжений 1658 р.» та зображення його родового герба «Юнчик» — двічі перехрещений і роздвоєний внизу хрест³¹. Подібний портрет гетьмана із більш розлогим підписом німецькою мовою з архіву Міністерства закордонних справ публікувався у пітерському виданні 1914 р.³². Цікаво, що у Відділі рідкісної та рукописної книги Бібліотеки Російської академії наук на Васильєвському острові у Санкт-Петербурзі, зокрема у фонді «Основне зібрання», зберігається один із варіантів знаменитого козацького «Літопису Самовидця про війни Богдана Хмельницького». Документ охоплює події від «самодержавства великого князя Володимира» до 1756 р. (в тому числі й за 1727–1734 рр.). Написаний скорописом у 1749 р., він примітний тим, що на його сторінках поміщено портрет (очевидно, так само з німецької гравюри) Данила Апостола із непокритою сивою головою, розкішними сивими вусами, в обладунках, зі шаблею і булавою. Підпис німецькою мовою лаконічно оповідав унизу про рік народження козацького гетьмана у 1658 р., а не в 1654 р. Розповідав про його кар'єру миргородського полковника, а також у якості наказного гетьмана в по-

²⁹ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування. — Т. 1 (А–Ж). — К.; Філадельфія, 2003. — С. 96.

³⁰ Лист В. Липинського до М. Грушевського від 4/17 травня 1911 р. // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 604. — Арк. 54–55 (Автограф, листівка). Див. також: Пришляк В. Природа гетьманської влади в концепції В'ячеслава Липинського // Літопис Волині: Всеукр. наук. часопис. — Луцьк, 2012. — Ч. 11. — С. 112.

³¹ Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского / сост. Б. Д. Гринченко. — Чернигов, 1900. — Т. II. — № 375. — С. 35–36.

³² Портрет Данила Апостола друкувався між сторінками 288–289: Грушевський М. Общественная структура // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 1. — СПб., 1914. — С. 285–289.

ходах 1723–1727 рр. і навіть про намір повернути гетьманську резиденцію на попереднє місце із Глухова до Батурина³³.

Гетьманську іконографію продовжила друга ілюстрація під № 317 — підписана автором як «Данило Апостол, з старого портрета». В «Ілюстрованій історії України» вона, ймовірно, була запозичена з оригінальної гравюри. Її автор — російський художник-графік Максим Воробйов (1787–1855). Гравюра походила зі збірки відомого московського видавця, історика і колекціонера Платона Бекетова (1761–1836), видрукувана в альбомі 1844 р.³⁴ Не факт, що вчений і для цієї ілюстрації не використав листівку (відкритий лист) із зображенням гетьмана Данила Апостола, яка побачила світ на початку ХХ ст. у популярному московському видавництві Карла Фішера³⁵. Портрет гетьмана Д. Апостола поряд із портретами інших гетьманів М. Грушевський бачив також на сторінках першого видання (1822 р.) IV тому «Истории Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського³⁶. «З великою симпатією, хоч коротко і поверхово, описує Б[антиш] правління Апостола як активного і влучного оборонця укр[аїнських] вільностей»³⁷, — підкреслював дослідник у своєму історіографічному нарисі.

Із 1908 р. Михайло Грушевський неодноразово переконував свого улюбленого учня — вихованця семінару «Історичні вправи» Івана Джиджору (1880–1919) зайнятися темою про Гетьманщину доби Данила Апостола³⁸. Цей сюжет добре простежується в їхньому взаємному лис-

³³ Библиотека Российской Академии наук, отдел редкой и рукописной книги (далі — БРАН, ОРРК). — Ф. Основное собрание. — № 16.8.12. — Л. 78; Пришляк В. Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола: обзор архивных коллекций документов и материалов Санкт-Петербурга // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* / Петербургские славянские и балканские исследования. — СПб., 2013. — № 2 (14): июль–декабрь. — С. 149; Пришляк В. «Что за прежнихъ гетмановъ резиденція гетманская была в Батѣринѣ»: спроба віднови гетьманської столиці за Данила Апостола // *Сіверянський літопис*. — 2014. — № 6 (120): листопад–грудень. — С. 93–103.

³⁴ Изображения людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи / Заключаетъ въ себе 42 портрета из собрания П. П. Бекетова. — Москва, 1844. — Портретъ 17: Д. Апостоль; Каталог Музея украинскихъ древностей В. В. Тарновского. — Т. II. — № 365. — С. 34.

³⁵ ІР НБУВ. — Ф. 292: Колекція фотографій та ілюстративних матеріалів. — № 32. — Арк. 1.

³⁶ Грушевський М. «Историограф Малой России» // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 10. — Кн. 2: 1930–1934, 1924–1930. — Львів: Світ, 2015. — С. 100. — (Серія: Історичні студії та розвідки; Рецензії та огляди).

³⁷ Там само. — С. 127.

³⁸ Пришляк В. Український історик Іван Джиджора // *Український історичний журнал*. — 2006. — № 6 (471). — С. 58–61; *Його ж.* Історія гетьманства Да-

туванні, особливо за 1908–1910 рр.³⁹ Ще влітку 1908 р. М. Грушевський писав І. Джиджорі до Москви: *«Дорогий Іван Миколаєвич! Все, Вами згадане, розуміється, треба копіювати, треба тільки виробити погляд, що вийде в найперший том того збірника, і то копіювати найскорше»*⁴⁰. Таким чином, він ставив перед своїм вихованцем його першорядні завдання, а саме: *«вибрати збірку до “Жерел”, статейку для “Записок” і написати дисертацію»*⁴¹. Через місяць архівних пошуків, 4 (17) липня 1908 р., І. Джиджора з Москви писав професорові: *«Матеріалу найшов я велику масу, що може дати скільки вгодно томів — самі донесення Апостола дадуть зо два, тільки часу багато треба, щоб те все перечитати і переглянути. Бачу тепер, що гетьманованне Апостола — дуже велика тема; про саме, так сказати, уконститування гетьманства (липень 1727 — серпень 1728, до видання «рішительних пунктів») можна б написати дисертацію»*⁴². На ці та інші повідомлення М. Грушевський відповідав, що *«книгу коресп[онденції] Апостола, розуміється, треба всю списати»*, і запитував, чи немає там матеріалів «Генерального слідства про маєтності», принагідно уточнюючи, що деякі вже опубліковані⁴³. Тоді ж М. Грушевський зауважував про необхідність копіювання виявлених матеріалів за 1727–1734 рр. до чергового тому «Жерел до історії України-Руси»⁴⁴.

Власне, під впливом консультацій та порад М. Грушевського тема докторату І. Джиджори згодом змінилася й не зосереджувалася виключно на добі Данила Апостола, а отримала концептуальнішу і ширшу назву «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.». Ця головна його праця, що публікувалася у «Записках НТШ» за 1910–1911 рр., була захищена як докторська дисертація у Львівському університеті у 1912 р. У відгуку наукового керівника проф. М. Грушевський наголошував, що автор *«вперше дав широкий, деталічно пророблений образ з сеї сфери: представив стан української торгівлі в перших десятиліттях XVIII в., ті перепони, з якими вона стрічалась, характеризував торговельну політику»* (підкреслення М. Грушевського. — В. П.) *російського політика і її руйнні впливи на українську торгівлю, котру з “квітнучого стану”, в якій застала її по*

нила Апостола у висвітленні Івана Джиджори // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2006–2007. — Вип. 15: Confraternitas. — С. 749–760.

³⁹ Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. — С. 11–47.

⁴⁰ Лист № 100 // Там само. — С. 171.

⁴¹ Лист № 101 // Там само. — С. 172.

⁴² Лист № 102 // Там само. — С. 174.

⁴³ Лист № 97 // Там само. — С. 167.

⁴⁴ Лист № 103 // Там само. — С. 175.

Мазепі, звела до розбитків епохи Апостола, і то в значній мірі відсунула від них тубильне українське купецтво, а передала в руки великоросійських купців і “розночинців”. Автор влучно вказав в сій політиці поруч впливів сучасного меркантілізму також спеціальні політичні мотиви — московські централістичні змагання, представивши сю торговельну політику як одну з складових частин програми “прибирання к рукам Малої Росії”»⁴⁵.

Студія І. Джиджори ґрунтувалась, в основному, на детальному вивченні недрукованих матеріалів з фондів Харківського архіву, Московського архіву Міністерства юстиції та Рум'янцевського музею. У контексті затяжного конфлікту між російським централізмом і українською автономією на нових архівних джерелах вчений одним із перших серед дослідників здійснив історичну реконструкцію імперської економічної блокади, звернувши увагу на численні регламентації, обмеження і заборони стосовно української торгівлі. Автор прийшов до слушного висновку, що така економічна політика російського абсолютизму в Гетьманщині XVIII ст. у кінцевому рахунку мала на меті остаточний занепад її політичної автономії⁴⁶.

Молодий дослідник проаналізував майже не вивчений до нього процес послідовної ліквідації царським урядом автономних засад Гетьманщини, простежив демагогічну агітацію проти гетьмана й козацької старшини та витончений фіскальний грабіж періоду Малоросійської колегії, показав виснажливі постої та походи російських військ за часів Північної та російсько-турецької воєн 1735–1739 рр. Вдало оцінив діяльність Генеральної військової канцелярії як головної установи гетьманської адміністрації та окреслив соціальний статус українського селянства. Історик слушно зауважив про політичну пасивність і деморалізацію старшини, зневолюєї «страхом Петрового режиму» під впливом нещадного терору та інших інкорпораційних заходів російського уряду, що неухильно вели до згасання національного за сутністю козацького Гетьманату. До 1914 р. він встиг підготувати до випуску «Жерел з істо-

⁴⁵ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львів. обл.). — Ф. 26: Львівський королівський університет імені Франца І. — Оп. 15. — Спр. 727: Книга протоколів про складання докторських екзаменів і висновки про докторські дисертації. — Арк. 156–156 зв.; опубл.: *Пришляк В.* Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор // До джерел [зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-ліття]: У 2 т. — К.; Львів, 2004; Т. II. — Додаток. — С. 544; передрук: *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. — Львів, 2016. — Додатки. — С. 387 (серія «Грушевськіяна», т. 9).

⁴⁶ *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. — Львів, 1911. — Т. CV. — Кн. V. — С. 88–89.

рії України-Руси» збірку актів гетьманського правління часів Данила Апостола за 1727–1734 рр., виявлену та опрацьовану в московських архівах, яку так і не було надруковано, а потім ніби втрачено в роки Першої світової війни. Її розпорошені матеріали, укомплектовані Теофілом Кострубою у 1932 р., як виявилось у 2007 р., все ж збереглися в архіві НТШ⁴⁷.

Грушевський-енциклопедист у гаслі «Україна. Історія», написаному для Енциклопедичного словника Товариства братів Гранат, у 1914 р. вів мову про фактично призначеного російським урядом *«старого і навченого досвідом миргородського полковника»*. Історик твердив, що *«Апостол обережно, з більшим тактом і витримкою, поступово посувався в напрямку відновлення старого ладу; він одночасно з цим працював над відновленням і впорядкуванням внутрішніх відносин (приймав і значною мірою здійснив розпочатий Полуботком план реформ українського суду й т. ін.). Але управління його було короткочасним (у 1733 р. він був розбитий паралічем і фактично діяльність його припинилася), а головне — зі сходженням на престол імператриці Анни уряд знову повернувся до петровського курсу в українських справах, і тільки обставини зовнішньої політики децю стримували його в подальших обмеженнях української автономії»*⁴⁸.

Академічний історик М. Грушевський добре усвідомлював важливість книжок зі шкільної дидактики, передовсім підручників з рідної історії. Так з'явилася «Історія України», вперше видана 1920 р. у Відні. У цій книжці він згадав про факт, який 1707 р. стався у військовому таборі під Білою Церквою. Від імені генеральної старшини і полковників до гетьмана Івана Мазепи звернувся його однодумець і спільник миргородський полковник Данило Апостол зі скрушними словами: *«Очі всіх на тя уповають, і не дай Боже на тебе смерті, а як зістанемося в такій неволі, то й кури нас загребуть»*⁴⁹. У навчальному посібнику також підкреслено гетьманське покровительство українській церкві, освіті та книжності.

Меценатство гетьмана Д. Апостола на благо української культури як прояв правдивого патріотизму М. Грушевський ставив в один ряд з

⁴⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ України). — Ф. 309: НТШ. — Оп. 1. — Спр. 2495, т. IV, арк. 1; див. також: Пришляк В. В. Львівський проєкт Михайла Грушевського «Матеріали до історії української козащини» (Іван Джиджора) // Матеріали Всеукр. наук. конф. «Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України» (Львів, 29 червня 2017 р.). — Львів, 2017. — С. 134–136.

⁴⁸ Грушевський М. Україна. Історія // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 9: 1917–1923. — Львів: Світ, 2009. — С. 315. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

⁴⁹ Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 23. — Львів: Світ, 2014. — С. 398. — (Серія: Монографічні історичні праці).

подібними ж учинками гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка та Івана Мазепи⁵⁰. У розвідці «Три академії» історик нагадав про те, що передовсім Д. Апостол підняв із занепаду після Мазепиної поразки Києво-Могилянську академію. Універсалом від 14 січня 1729 р. він підтвердив за навчальним закладом і братським монастирем всі маєтності, *«респектуючи на Колегіум Києво-Могилянскую Братскую, всему отечеству нашему благопотребную, где малоросійськіи сии и прочіи в науках свободных имеют наставленіе и оттоль подпору церкви православної и отчизни належную происходят»*⁵¹. 19 січня 1732 р. гетьман надіслав чолобитну на ім'я імператриці Анни Іоанівни із проханням відновити фінансування академії у розмірі 200 рублів субсидії з Військового скарбу, припинену свого часу Малоросійською колегією⁵².

До теми гетьманування Данила Апостола академік М. Грушевський востаннє коротко звернувся у січні 1930 р. У передмові до посмертної збірки праць свого улюбленого учня, приятеля і дослідника Гетьманщини Івана Джиджори він слушно назвав часи між Мазепою і Розумовським першим ліквідаційним періодом, який розділений *«короткою передишкою часів Апостола»*⁵³.

Про І. Джиджору, який досліджував економічну і політичну історію Гетьманщини XVIII ст., його вчитель зі щирістю писав, що він, *«тоді ще зовсім молодий науковий робітник, що ледве тільки сходив з університетської лавки взяв своїм завданням освітити історію ліквідації державного життя Козацької України — централістичну політику російського уряду — в зв'язку з економікою, ліквідацією політичних прав України в зв'язку з змаганням російської буржуазії зробити Україну ареною російського капіталу. З другої сторони — доповнити економічну роботу української старшини над утворенням своєї привілейованої верстви історією її політичної боротьби, котрою вона силувалась захистити свою політичну окремішність — “права Малої Росії”»*⁵⁴.

⁵⁰ Грушевський М. «Мазепинство» і «богданівство» // *його жс.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 202. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵¹ Грушевський М. Три академії // *його жс.* Твори: У 50 т. — Т. 10. — Кн. 2: 1930–1934, 1924–1930. — Львів: Світ, 2015. — С. 404. — (Серія: Історичні студії та розвідки; Рецензії та огляди).

⁵² Пришляк В. Культурний простір Гетьманщини доби Данила Апостола // *Studia Ucrainica Varsoviensia*. — Warszawa, 2015. — Nr 3. — S. 338.

⁵³ Грушевський М. Передмова // Іван Джиджора. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. V. — (Записки Історичної секції ВУАН, т. XXXVI).

⁵⁴ Там само. — С. IV.

Проводячи паралель між двома істориками: Грушевським — науковим керівником і Джиджорою — докторантом, можна ствердно констатувати про спадкоємність історичної традиції у стилі «критичного» позитивізму в українській історіографії першої третини ХХ ст. Доказом цього слугують цілковито суголосні з науковим метром оцінки історичного діяча і висновки. До них вповні самостійно у своїх студіях прийшов Іван Джиджора: *«сам старий Апостол, один із кращих історичних українських діячів, а при тім рішучий автономіст»*. Учень Михайла Грушевського однозначно визнав, що Данило Апостол залишився в історії як *«останній гетьман-козак козацької України»*⁵⁵.

⁵⁵ Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до історії гетьманщини // Записки НТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXVI. — Кн. VI. — С. 78, 81; його ж. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до історії гетьманщини // його ж. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 131, 133.

Віталій Тельвак (Дрогобич)

**Михайло Грушевський у полемічному просторі
Центрально-Східної Європи зламу століть:
наукове, громадське, приватне**

Значущість впливу Михайла Грушевського на модернізацію всіх сторін сучасного йому українства є безсумнівною для дослідників інтелектуальної історії його доби. Проект перевидання творів ученого у 50-ти томах, коли було виявлено багато не знаних дослідникам наукових і публіцистичних праць, лише зміцнили наше переконання про винятковість національного служіння автора «Історії України-Руси». Натомість значно менше сьогодні йдеться про ті дискусії, які породжували наукові та суспільно-політичні ідеї М. Грушевського, як також і про праці його опонентів. Вже перші спроби комплексного аналізу грушевськознавчої рецепції довели, що в більшості тогочасних полемічних текстів оцінки наукової праці автора «Історії України-Руси» тісно перепліталися з інтерпретаціями його громадсько-політичної діяльності, постаючи в очах критиків цілісною програмою перебудови українства з огляду на актуальні виклики того часу. Така дослідницька оптика, до речі, буде корисною й нашим сучасникам, адже певною дослідницькою манерою стало відокремлено вивчати науковий доробок і громадську практику М. Грушевського.

Оглядаючи цілість полеміки довкола історіографічних і суспільних ініціатив М. Грушевського від початку 90-х років XIX ст. до середини 30-х років XX ст., можемо говорити про існування двох майже однакових у часі періодів, водорозділом між якими є початок Першої світової війни. Ці періоди помітно відрізняються між собою не тільки обставинами та пріоритетами творчої й громадської діяльності вченого, але й, що для нас важливіше, цілковито відмінним історіографічним та політико-ідеологічним контекстом їхнього обговорення. З огляду на це, нижче зосередимося на полемічній грушевськіані, створеній до вибуху Великої війни.

Наукові дискусії

Історична схема та її реалізація

У фокусі ініційованих працями М. Грушевського історіографічних дискусій перебувала запропонована і постійно вдосконалювана ним

оригінальна схема східноєвропейського минулого, в якій уперше в тогочасній літературі український народ з'являвся як самостійний історичний актор. При цьому витoki цієї дискусії можемо віднести до середини 1890-х років, незважаючи на те, що перші концептуальні праці самого М. Грушевського з'явилися тільки наприкінці століття. Поштовхом до дискусії стали антинорманські погляди вченого, уперше викладені в його медальній праці з історії Київського князівства. Антинорманізм М. Грушевського, перейнятий з імперської історіографічної традиції, не викликав застережень з боку його російських рецензентів. Натомість антинорманські погляди вихованця київської документальної школи одностайно піддали критиці західні колеги вченого.

Уперше це зробив оригінальний польський публіцист, етнограф та історик Францішек Равіта-Гавронський. У присвяченій суспільно-державному устрою Київської Русі в XI–XII ст. монографії польський дослідник відзначив як певну тенденцію сучасної йому східноєвропейської історіографії ренесанс антинорманської теорії. При цьому він вказує, що найбільш послідовно її засади обстоюють В. Антонович і його талановитий учень М. Грушевський. Останній, за словами критика, у своїй медальній праці й інавгураційній лекції твердив, що слов'янська держава існувала задовго перед навалом варягів. Вони й надали їй згодом знаного з джерел військово-дружинного характеру. Ця теза й стала об'єктом критики Ф. Равіти-Гавронського, що закинув українському колезі тенденційність і апіорність, бажання за будь-яку ціну утвердити в науці тезу про існування доварязької Русі¹.

Спеціальним об'єктом наукової критики антинорманізм М. Грушевського став після появи першого тому його «Історії України-Руси», де концепція доварязької Русі стала вихідною при конструюванні ним схеми українського історичного процесу. В цілому сприйнята тогочасною вітчизняною та російською історіографією, вона вкотре стала інтелектуальним подразником для польських учених. Так, Александр Брікнер, висловивши своє захоплення ерудицією українського вченого, найбільше уваги присвятив докладній та принциповій полеміці з його антинорманською концепцією².

Втім, найбільш голосне обговорення антинорманізму М. Грушевського розгорнулося після появи німецькомовного перекладу першого тому великої «Історії» в 1906 р. Фактично, всі тогочасні оглядачі в тій чи іншій мірі розкритикували представлену на сторінках книги концепцію генези давньоруської державності. Так, вищезгаданий А. Брікнер у

¹ *Rawita-Gawroński Fr. Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. W zarysie.* — Lwów: Jakubowski i Zadurowicz. — S. 2–8.

² *Brückner A. Publikationen der Szewczenko-Gesellschaft // Archiv für Slavische Philologie.* — Berlin, 1900. — Zweiundzwanzigster band. — S. 293–294. Див. також: *Brückner A. Neuere Arbeiten zur slavischen Volkskunde // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde.* — Berlin, 1902. — S. 228–237.

грунтовній розвідці «Норманська догма» продовжив розпочату раніше полеміку. Для польського вченого антинорманська концепція постає «новітньою історичною ерессю»³. Основний закид М. Грушевському полягав у тому, що, не будучи мовознавцем, учений у своїх філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком покладатися, за його словами, на хибні та перестарілі ідеї українських і російських дослідників. «Коли б автор був філологом, — переконає рецензент, — то ніколи не потрапив би в антинорманські тенета». Далі польський оглядач полемізує з основними тезами антинорманської теорії М. Грушевського, наводячи власні аргументи, переважно філологічного характеру.

Накопичені полемічні зауваження, а втім і критика А. Брікнера, спричинилися до дискусії між польськими та українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та еволюції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відреагував і сам М. Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди А. Брікнера щодо слабкості висунутих у книзі філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, український учений веде мову про застарілість і безпорадність суто історичних доказів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, — з певним дотепом підсумовує М. Грушевський, — занудившись в товаристві філологів любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків — і гайда додому, полишивши господарів в непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот»⁴.

До полеміки з польським мовознавцем невдовзі приєдналися представники львівської історичної школи. Найбільш активний серед них Степан Томашівський, підтримуючи наукову аргументацію вчителя, вказав на численні слабкі місця історичних концепцій А. Брікнера, наголосивши на хибності однобічної філологічної аргументації наукової теорії, необхідності врахування цілого спектру історичних, археологічних, лінгвістичних даних при реконструкції такої складної проблеми, як генеза державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні⁵.

На критику українських колег А. Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою, де в загальних рисах переповів попередні тези, однак пого-

³ *Brückner A. Dogmat normański* // *Kwartalnik Historyczny*. — Lwów, 1906. — Rocznik XX. — S. 665.

⁴ *Грушевський М.* [Рец.] *Brückner A. Próbkі najnowszej krytyki historycznej* (Р. Н., 1905, S. 24–35) // *Записки НТШ*. — Львів. — Т. LXXVII. — 1907. — С. 206.

⁵ *Наукова хроніка* // *Записки НТШ*. — Львів. — Т. LXXX. — 1907. — С. 181–186.

дився із закидом щодо категоричності деяких висновків⁶. Цікаво, що дискусія польського мовознавця з українськими колегами була помічена далеко за межами львівського осередку⁷.

Поряд із польськими дослідниками, антинорманізм М. Грушевського з різним ступенем критичності піддали запереченню й інші оглядачі німецькомовної «Історії українського народу»: чехи Карел Кадлец⁸ та Ян Славік⁹, німці Рудольф Штібе¹⁰ та Отто Гетч¹¹, румун Ніколає Йорга¹². Всі вони побачили в концепції доварязької Русі українського колеги не стільки історіографічну доцільність перегляду установлені схеми, скільки ідейну мотивацію, найбільш влучно окреслену А. Брікнером, — «якнайбільш ранньої появи своєї України» на історичній арені¹³.

Неодностайною в оцінках антинорманізму М. Грушевського виявилася й українська історіографія. Найбільш рішуче аргументи львівського професора відкинув його ідейний опонент з москвофільського табору професор Чернівецького університету Володимир Мількович¹⁴. Важливо, що дискусія, котра спалахнула після появи його гіперкритичної рецензії, показала хитання довкола проблеми витоків українського державотворення в самому середовищі симпатиків історіографічних пропозицій М. Грушевського, ба більше — навіть серед представників львівської історичної школи. Так, емоційно, подекуди на межі наукової коректності, полемізуючи з В. Мільковичем, С. Томашівський чи не

⁶ *Brückner A.* O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka // *Kwartalnik Historyczny*. — Lwów, 1909. — Roczник XX. — XXXIII. — S. 362–371.

⁷ *Zprávy // Český Časopis Historický*. — Praha, 1907. — Sešit 1. — S. 130.

⁸ *Kadlec K.* Hruševskýj Mychajlo, Istorija Ukrainy-Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) // *Sborník Věd Právních a Státních*. — 1909. — Ročník IX. — S. 298–305.

⁹ *Slavík J.* Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig: Teubner, 1906. I Band // *Český Časopis Historický*. — Praha, 1908. — Sešit 2. — S. 214–217.

¹⁰ *Stübe R. Dr.* Eine Geschichte der Ruthenen (Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906) // *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*. — München, 1907. — Band III. — S. 617–623.

¹¹ *Hötzsch O.* Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906 // *Historische Vierteljahrshrift*. — Leipzig, 1907. — B. X. — S. 223–225.

¹² *Jorga N.* Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // *Literarisches Zentralblatt für Deutschland*. — Leipzig, 1907. — № 17. — S. 534.

¹³ *Brückner A.* Dogmat normański. — S. 679.

¹⁴ *Milkowicz:* Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // *Mitteilungen des Instituts für österreichische geschichtsforschung*. Redigirt von Oswald Redlich. — Innsbruck, 1907. — Band XXVIII. — S. 527–535.

вперше відверто заявив про своє неприйняття історичної аргументації М. Грушевського на користь антинорманської теорії, оприявнивши свої норманістські вподобання¹⁵.

Утім, найбільш аргументовано серед українських гуманітаріїв ставлення М. Грушевського до норманської теорії з'ясував Іван Франко. Він на кількох прикладах показав, наскільки штучними подекуди виглядають конструкції М. Грушевського, керованого антинорманською ідеєю, — «щоб тільки не допустити впливу варягів». Письменник відготовує слабкі сторони критики М. Грушевським норманської теорії, вважаючи передчасним відкидання основних її постулатів; наголошує на необхідності більш серйозної дискусії з прихильниками норманізму, урахування потужної на той час традиції дослідження питання¹⁶.

Відчутний резонанс у тогочасній науці викликали й інтерпретації М. Грушевським комплексу інших проблем, пов'язаних із давньоруською проблематикою. Йдеться, насамперед, про бачення львівським професором антив як безпосередніх предків українців; широти ареалу розселення племен, котрі пізніше сформували український етнос; спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства; вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури тощо. Поштовх цим дискусіям дала поява першого тому «Історії України-Руси» в 1898 р., присвяченого генезі українського народу та його державності. Від того часу ці дискусії тривали з різним ступенем інтенсивності, спалахуючи після публікації М. Грушевським другого (1899) і третього (1900) томів «Історії», а також німецького (1906) та російського (1911) перекладів першої частини праці. У цих дискусіях опоненти львівського професора з інших національних шкіл першочергово звертали увагу на ті моменти, які він подавав у відмінному від прийнятного для них висвітленні.

Польські дослідники послідовно й одностайно опонували баченню М. Грушевським етнічних процесів на українсько-польському порубіжжі XI–XIII століть, вважаючи безпідставними його твердження про український характер заснування «червенських» міст, а також заперечували висновки вченого про експансіоністську політику поляків стосовно Галицько-Волинського князівства. Поряд із вищезгаданим А. Брікнером, в дискусію з М. Грушевським активно включилися Л. Колянковський, Ф. Равіта-Гавронський, Я. Камінський та ін.¹⁷.

¹⁵ *Томашівський С.* Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович) // *Діло*. — 1907. — Ч. 205. — С. 1; Ч. 206. — С. 1–2; Ч. 208. — С. 1–2.

¹⁶ *Франко І.* Причинки до історії України-Русі. Частина перша // *Франко І.* Зібрання творів у 50-и т. — Т. 47. — К.: «Наукова думка», 1986. — С. 302–303.

¹⁷ *Kolankowski L.* Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historii Ukrainy-Rusi. — *Lwów*, 1913. — 20 s.; *Rawita-Gawroński Fr.* Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // *Świat Słowiański*. — *Rocznik VII*. — *Kraków*, 1911. — *Maj*. —

Відзначимо, що етногенетична концепція М. Грушевського не знайшла підтримки і в середовищі чеських, німецьких та румунських дослідників, котрі одноставно вказали на непереконливість наведених українським колегою аргументів¹⁸. Як і у випадку з антинорманізмом, вони були схильні віднотовувати ідеологічну мотивацію історіографічної праці автора — намагання посунути в сиву давнину існування власного етносу та визначити йому якомога більший ареал розселення. Як влучно відзначив О. Гетч, концепції М. Грушевського вкотре доводять, що «національна історіографія іде пліч-о-пліч з національним пробудженням, які одні одне пришвидшують та одне на одне продуктивно впливають»¹⁹.

Оскільки заборона української книжки в Російській імперії тривалий час ускладнювала можливість ознайомлення російських дослідників з ідеями львівського професора, найпізніше до полеміки довкола особливостей давньоруського історіографічного дискурсу М. Грушевського приєдналися в імперії Романових. Сам львівський професор з певною часткою образи зазначав у своїй «Автобіографії», що, внаслідок цих обставин, його праці в Росії було «ґрунтовно замовчано»²⁰. Втім, потреба популяризації українського питання в російському суспільстві змусила М. Грушевського шукати шляхи та можливості для публікації своїх праць в Російській імперії. Таку можливість певною мірою дала «весна» князя П. Святополка-Мирського, пов'язана з лібералізацією в культурній сфері. Останній, у відповідь на емоційне відкрите звернення М. Грушевського, дозволив доступ його праць до читачів Росії. Ця подія збіглася в часі з перебуванням ученого 1903 р. у Парижі, де на запрошення Російської вищої школи суспільних наук він упродовж двох місяців читав лекції з української історії²¹. Вони й лягли в основу виданого роком пізніше «Очерка истории украинского народа». Вихід цієї книги виявився настільки своєчасним і затребуваним суспільством, що перший її наклад 1904 р. розійшовся за кілька місяців. Відтак праця з'явилася у переробленому вигляді другим (1906 р.) та третім (1911 р.) виданнями. Важливість появи «Очерку» полягала також у створенні прецеденту. Адже вперше після заборонних стосовно української мови урядових директив було дозволено оприлюднити в

С. 337–356; *Kamiński Jan*. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego. — Lwów, 1910. — S. 1–10.

¹⁸ Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2007. — Вип. 17. — С. 16–38.

¹⁹ *Hötzsch O*. Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906. — S. 223.

²⁰ *Грушевський М.* Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К.: Веселка, 1992. — С. 207.

²¹ *Борицак І. М.* Грушевський у Парижі 1903 р. // Соборна Україна. — Париж, 1947. — № 2. — С. 36–37.

широких читацьких колах альтернативну до панівної в державі історичну ідеологію. Про це досить образно у своєму звіті голови НТШ за 1904 р. висловився сам М. Грушевський. За його словами, поява «Очерка» «імунізувала» російську цензуру і уможливила подальше проникнення його творів на російський читацький ринок, у першу чергу його великої «Історії»²².

Іншою працею, котра подібно до «Очерка» мала «імунізуючий» вплив на російських інтелектуалів, стала історіософська стаття «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства», що побачила світ українською мовою в академічному збірнику «Статті по славяноведению» в тому ж таки 1904 р. Це була, без перебільшення, найбільш резонансна стаття львівського професора в досліджуваний період. Вона також стала своєрідним маркером, котрий виявив ставлення до амбіцій модерного українства в самому середовищі російських учених. Деякі з них зосереджувалися лише на історіографічній оцінці статті, відзначаючи оригінальність запропонованого М. Грушевським погляду та недостатню обґрунтованість основних теоретичних положень, що вимагають подальшого глибокого вивчення²³. Інші ж, а особливо голосно прихильники правомонархічних ідей²⁴, обурилися через сам факт допуску української мови до академічного видання, що легалізувало її як інструмент науки та створювало прецедент для продовження роботи з популяризації здобутків українського культурного руху. Консервативні публіцисти переконували М. Грушевського як російського підданого у шкідливості та згубності сепаратного тлумачення історичних доль двох сусідніх народів, апелюючи до класичної слов’янофільської тези про «зовнішню загрозу» для слов’янства. «Невже старовинна слов’янська ворожнеча, що завдала стільки шкоди слов’янам, — писав вихованець Т. Флоринського Костянтин Радченко, — безконечно триватиме також у середовищі російського народу, і замість спільної культурної праці будемо чути вигуки: ми самі по собі, а ви самі по собі: ми українці, а ви великоруси — нам до вас ніякого діла немає! Хто, кінець кінцем, залишиться у вигащі, як не вороги слов’янства»²⁵.

Важливим наслідком розгорнутої в літературі полеміки довкола історичної схеми львівського професора став пошук компромісу між

²² Загальні збори (дня 19 цвітня 1905) // Хроніка НТШ. — Львів, 1905. — Ч. 22. — С. 5.

²³ *Евг. Л.* Статті по славяноведению, Выпуск I. Спб., 1904 / Л. Ляцкий // Вестник Европы. — 1905. — № 4. — С. 864–865.

²⁴ *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. — 1905. — № 11. — С. 184–189.

²⁵ *Радченко К.* Статті по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 // Журнал Министрства народного просвещения. — Ч. CCCLXI. — Октябрь. — СПб., 1905. — С. 443–453.

прихильниками «звичайної» схеми та представниками української національної історіографії. Один із варіантів такого компромісу запропонував С. Томашівський. На його думку, «остаточно згода між Українцями і Москалями на сьому пункті (про спадщину Київської Русі. — В. Т.) вповні можлива, а то така, що т. зв. київський період стане спільним історичним добром обох народностей, так само, як історія Франконії V–IX ст. стала спільним історичним добром народів німецького і французького, між якими нема ніяких суперечок на тому полі»²⁶.

Наступним помітним явищем російськомовної україніки стала поява «Киевской Руси» М. Грушевського, що була перекладом 3-го видання першого тому багатотомника. Праця суттєво поглибила обговорення історіографічного, а в першу чергу давньоруського дискурсу, розпочате «Очерком»²⁷. Як уже згадувалося, ставлення до норманського питання поєднувало М. Грушевського з російськими колегами. Втім, більшість висновків українського вченого з різною емоційністю піддавалися запереченню. Так, визнаючи виняткову ерудицію автора, представники академічного середовища (Петро Михайлов, Олександр Кізеветтер, Олександр Пресняков) одностайно вказували на надмірну категоричність українського вченого у твердженнях про межі слов'янської прабатьківщини, південне походження імені «Русь», український етнічний характер давньослов'янського придніпровського населення, трансляцію державницької традиції від Київської до Галицької Русі та особливу вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури. Ліберальні російські інтелектуали, подібно до їхніх західних колег, особливості наукових висновків М. Грушевського були схильні приписувати його поставі лідера українського руху. Найбільш влучно це сформулював у своїй рецензії Василь Сторожев: «Будучи серйозним ученим, автор вносить у свою працю немало почуттів і в Галиції є не тільки представником науки, але й чуйним суспільним діячем, партійною людиною. [...] На свою працю автор, поза сумнівом, дивиться як на свого роду національно-культурну місію, надійно основану на суворому науковому матеріалі»²⁸.

²⁶ С. Т. [С. Томашівський.] Мих. Грушевський. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное, СПб., 1906 // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1906. — Т. XXXV. — С. 173.

²⁷ Чечулин Н. Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб., 1904, стр. 380 // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб., 1905. — Ч. CCCLVIII. — Апрель. — С. 393–399; А. Я. [А. Яцимирский.] Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб., 1904, стр. 380 // Исторический вестник. — 1905. — № 2. — С. 694–695; Житецкий И. Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб., 1904, стр. 380 // Вестник Европы. — 1905. — № 3. — С. 413.

²⁸ Сторожев В. Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа, изд. 2-е, дополненное, СПб., 1906 // Образование. Журнал литературный и общественно-политический. — 1906. — № 6. — С. 109.

Прихильники ж консервативної ідеології, на відміну від своїх ліберальних колег, в цілому нетерпимо поставилися до праць М. Грушевського, представляючи його історіографічну творчість як справжній виклик державному устрою та цілісності «російського народу». Найбільш нестримними в опонуванні львівському історика виявилися його університетський професор Тимофій Флоринський, знаний київський психіатр Іван Сікорський, засновник київського Клубу російських націоналістів Анатолій Савенко та московський історик і письменник Микола Павлов. В їхній публіцистиці годі шукати хоча б ознак наукової полеміки: вся критика фактично зводилася до банальної профанації та висміювання історіографічних пропозицій опонента. Симптоматично, що оцінки російськими монархістами історіографічних конструктів автора «Історії України-Руси» в тій чи іншій мірі поділяли симпатии москвофільської та малоросійської ідеологій. Реагуючи на злосливість опонентів з консервативних кіл, у передмові до другого видання «Очерка» М. Грушевський назвав таке критиканство «голосами из оврага».

Починаючи від четвертого тому, «Історія України-Руси» висвітлювала процеси поступової колонізації українських територій польською адміністрацією, що й пояснює прискіпливість уваги до другого циклу праці, передусім, з боку польських дослідників. Після публікації четвертого–шостого томів, між М. Грушевським та його польськими опонентами розгорілася полеміка довкола порушених в «Історії» низки гострих питань генези міжнаціонального протистояння у Східній Галичині. При цьому особливого громадського резонансу набула дискусія довкола становища православної церкви на українських землях Речі Посполитої в XIV–XVI століттях. Вона була ініційована ще в 1899 р., коли відбувся обмін полемічними репліками між українським професором та кустошем львівського крайового архіву Антонієм Прохаскою. Приводом для обговорення стали події, що розгорнулися довкола побудови православної церкви у Дрогобичі в XVI ст. М. Грушевський, опублікувавши низку документів, апелював до них, щоби продемонструвати упередженість королівської влади до православних. А. Прохаска, також навівши джерельні свідчення, стверджував, що жодних утисків не було, а заборона на будівництво церкви в Дрогобичі не пов'язана з конфесійним чи національним протистоянням²⁹. Невдовзі предмет цієї дискусії розширився до з'ясування загального становища православ'я в Речі Посполитій.

Свою критику запропонованої М. Грушевським реконструкції східноєвропейського минулого XIV–XVI ст. польські дослідники об'єднали довкола трьох найбільш вагомих, на їхнє переконання, наукових

²⁹ Тельвак В. Дрогобиччина в дослідженнях М. Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 1997. — Вип 2. — С. 160–164.

проблем: характера політики Казимира Великого стосовно Русі, значення для українського народу Люблінської та Берестейської уній. У відповідь М. Грушевському наводилися факти опіки Казимира над українським населенням польських земель, особливо у сфері захисту православ'я, а також наголошувалося на тих перевагах, що їх отримали українці після проголошення уній.

Проте найбільшою вадою «Історії України-Руси» в очах польських істориків стало намагання М. Грушевського загострити та виопукати українсько-польське протистояння в усіх можливих вимірах тогочасного суспільного життя — соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого міжнаціонального конфлікту, переконували вони, не було скільки-небудь вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, а й надмірно тенденційні та заполітизовані, зумовлені напругою у стосунках двох народів на початку ХХ ст. Саме ці обставини, як вказав, наприклад, Л. Колянковський, спричинилися до того, що «незвичайно працьовитий, просто невтомний дослідник у своїй праці, що має всі риси наукового опрацювання, дає відступи та цілі розділи, які личать лише завзятому публіцистові. Бо, мабуть, до цієї категорії [...] належить зарахувати постійно порушуваним ним струни польсько-української ненависті, так, аж часами складається враження, що саме це і є метою автора»³⁰.

Спеціальної відповіді на висловлені польськими дослідниками закиди М. Грушевський не дав. Така відповідь, до певної міри, містилася у його рецензійних оглядах польської історичної літератури, де на багатьох прикладах відзначалася недостатність ознайомлення з українською історіографією доби середньовіччя та ранньомодерного часу³¹. Як приклад ставлення М. Грушевського до українознавчого доробку польських колег, наведемо його оцінку згаданої вище книги Ф. Равіти-Гавронського: «Взагалі робота робить враження недбало і претензійно зробленої дилетантської роботи, справжнього “наїзду” на руську історіографію, що не приносить особливої честі ані імені автора, ані польській історіографії, що якимось дуже тяжко здобувається на соліднішу знайомість з історією Русі»³².

До обговорення проблеми польсько-українських взаємин приєдналися представники львівської історичної школи М. Грушевського, котрі нерідко отримували теми докторатів з історії Галичини. У зв'язку

³⁰ Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1913. — Rocznik XXVII. — S. 350–357.

³¹ Грушевський М. Новіша література по історії В. кн. Литовського // Український науковий збірник. — М., 1916. — Вип. 2. — С. 36–39.

³² Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Русі // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 6: 1895–1900. — Львів: Світ, 2004. — С. 523. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

з цим польські історики зазначали, що ідеї львівського колеги склали своєрідну «українську історіософію», яка мала значний вплив на багатьох його вихованців. Критичні зауваження до праць учнів видатного вченого були характерними для тогочасної польсько-української дискусії та розширювали предмет полеміки польських учених із самим М. Грушевським. Критики відзначали добрий фаховий вишкіл молодих галицьких істориків, залучення ними до наукового обігу значної кількості незнаного джерельного матеріалу, віднайденого в багатьох європейських архівах. Водночас робилися закиди стосовно політизації наукового дискурсу, тенденційності при висвітленні багатьох питань українсько-польських взаємин. Ці закиди у низці статей на сторінках львівської газети «Słowo Polskie» узагальнив Ян Камінський³³. Це дало поштовх до ширшої дискусії про становище українців в Речі Посполитій, в якій з українського боку взяв участь Іван Крип'якевич³⁴.

Оцінки М. Грушевським польсько-литовської доби з погляду українського історичного інтересу викликали полемічні зауваження й з боку представників молодшої білоруської науки. Тут зручним приводом стала розгорнута М. Грушевським у 1907 р. боротьба за кафедру в Київському університеті. На прохання конкурсної комісії Митрофан Довнар-Запольський, колега львівського професора по школі В. Антоновича, котрий по смерті вчителя посів його університетську кафедру, підготував критичний розбір четвертого та п'ятого томів великої «Історії». У ньому білоруський учений зазначив, що на сторінках праці, присвячених генезі державних форм Великого князівства Литовського, М. Грушевський перенаголошує на значущості «українсько-руських» елементів, тоді як більш слушно, вважає критик, говорити про домінування «білоруського» чинника³⁵. На цьому прикладі добре видно, що в боротьбу за східноєвропейську історіографічну спадщину включилися й білоруські історики, опонуючи намаганням українських колег, передусім М. Грушевського, «націоналізувати» донедавна спільну історичну пам'ять³⁶.

³³ *Kamiński Jan*. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // *Słowo Polskie*. — Lwów, 1909. — № 528. — S. 1–2; № 530. — S. 1–2; *Kamiński Jan*. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // *Słowo Polskie*. — Lwów, 1909. — № 587. — S. 1–2; № 589. — S. 1–3.

³⁴ *Крип'якевич І.* В справі одної «критики» // *Діло*. — 1909. — Ч. 257. — С. 1–2.

³⁵ *Оглоблін О.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // *Записки Історично-археографічного інституту*. — К.: Вид-во ВУАН, 1934. — № 1. — С. 171–173.

³⁶ *Тельвак В.* Михайло Грушевський у дзеркалі білоруської історіографії першої третини ХХ ст. // *Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців: Колективна монографія*. — Черкаси, 2015. — С. 107–121.

Не менш жваву полеміку супроводжували й перші томи «козацького» циклу великої «Історії», адже козаччина традиційно бачилася важливим чинником і східноєвропейської історії загалом, і спеціально відносин українців зі своїми східними та західними сусідами. І якщо у підсумку козацької революції Московське царство перетворилося на імперію, то Річ Посполита зазнала фатальної поразки. Тож не випадково найбільш емоційні коментарі пролунали зі сторінок польських видань. Цей приклад є одним з найяскравіших стосовно кристалізації національних традицій інтерпретації ключових постулатів української Клію та концепцій її тогочасного лідера.

Польські козакознавці (Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон, Л. Колянковський та ін.) минуле козаччини змальовували виключно темними барвами та показували лише її руйнівний вплив на суспільство Речі Посполитої (без розмежування народності та віросповідання). З огляду на це, українського колегу називали «творцем нової (української козацько-січової) теорії», вказуючи на факт значної модернізації вченим світогляду козацької старшини та самого Хмельницького³⁷. За словами найбільш запального опонента львівського професора Ф. Равіта-Гавронського, у праці М. Грушевського «над історичною логікою вивишується сьогоднішня політична думка, бажання неодмінно перетворити звичайних грабіжників на національних та ідейних героїв ХХ століття»³⁸. У результаті такого послугування політичними міркуваннями, стверджували критики, історія козаччини в праці М. Грушевського постає «єдиним актом оскарження Польщі», а «ватаги бандитів» перетворюються на шляхетних лицарів, які мету свого життя вбачали нібито в захисті українського населення.

В колах української інтелігенції схема М. Грушевського та здійснені ним кроки з її реалізації визнавалися за найбільш вагоме слово тогочасної вітчизняної гуманітаристики. Поодинокі зауваження (висловлені, наприклад, вже згаданим І. Франком чи І. Копачем і М. Кордубою) здебільшого мали корегуючий або компенсаційний характер: вказувалося на деякі, врешті, зрозумілі з огляду на темп праці, неточності у текстах ученого; неврахування теоретичних пропозицій західних колег; недостатню обґрунтованість гіпотез чи не зауважені дослідницькі сюжети тощо.

Більш критично стосовно історіографічних пропозицій М. Грушевського його українські сучасники висловлювалися у приватний спосіб. Уперше такі факти оприями В. Мількович, котрий у запалі поле-

³⁷ *Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Tom I. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. — S. 63–67, 91; Tom II. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. — S. 302–303, 312, 354–355.*

³⁸ *Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Świat Słowiański. — Kraków, 1911. — Rocznik VII. — Maj. — S. 350.*

міки з С. Томашівським зауважив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна»³⁹. Про те, що поширена В. Мильковичем інформація таки мала об'єктивну підставу, свідчить і газетна полеміка С. Томашівського з М. Павликом навколо критичного сприйняття М. Грушевським постаті М. Драгоманова. Тепер уже учень львівського професора закинув опонентові висловлювання критичних спостережень на адресу «Історії України-Руси» у приватних бесідах. М. Павлик, обурюючись неетичністю такого вчинку С. Томашівського, відповів: «[...] Мушу сказати, що я говорив з д. Томашівським про історію д. Грушівського двічі: раз, під свіжим враженням від двох перших томів, і тоді я закинув тій історії взагалі хаотичність, недостачу ідейності; а, другий раз, — той, про який згадує д. Томашівський [...]»⁴⁰. При цьому М. Павлик натякає, що й сам опонент не надто схвально відгукнувся про «Історію України-Руси»: «Д. Т[омашівський] теж щось мені на те казав, але що? — я вже добре не пам'ятаю, а хотби й пам'ятав, то не мав би права повторити того прилюдно, без виразного дозволу д. Томашівського, тим більше, що воно, хто зна, чи зійшло би ся з тим, що він тепер написав про історію д. Грушівського... (розрядка М. Павлика — В. Т.)»⁴¹.

Втім, попри наведені щойно факти, М. Грушевський напередодні війни був загальноновизнаним науковим авторитетом у середовищі співвітчизників.

Історична термінологія

У фокусі дискусій з приводу пропагованої М. Грушевським у наукових і популярних працях історичної термінології був топонім «Україна». Сам учений у перших роках після переїзду до Львова використовував сконструйований Олександром Барвінським і поширюваний на Наддніпрянщині Володимиром Антоновичем двочленний термін «Україна-Русь», що мав, з одного боку, символізувати соборницьку єдність поділених Збручем Україн, з другого — пов'язати спільністю історичної долі стару Русь та новітню Україну. Звідси не випадковою є й назва головного твору львівського професора. Втім, поступ національного життя на початку ХХ ст. виявився настільки значним, що для М. Грушевського стала очевидною потреба чіткішого маркування території розселення співвітчизників, як також і їхнього національного імені. Тож у перших роках нового століття учений поступово відмовляється від двочленного терміна, залишаючи лише етнонім «українці». Цю

³⁹ Милькович В. Ще одна відповідь моїм напасникам // Руслан. — 1908. — Ч. 1. — С. 4–5.

⁴⁰ Павлик М. Іще раз: не кличте всує! // Діло. — 1905. — Ч. 48. — С. 2.

⁴¹ Там само.

метаморфозу дуже цікаво вдається простежити при підготовці М. Грушевським другого розширеного видання четвертого тому «Історії України-Руси», коли він у старому тексті послідовно скреслював слово «руський».

Така термінологічна ініціатива львівського професора в цілому була сприйнята співвітчизниками по обидва боки Збруча. Принаймні, відкритих полемічних заперечень М. Грушевському з боку патріотично налаштованої інтелігенції не було. Більше того, реагуючи на виклики часу, київські українці вирішили замість ідейно застарілої «Киевской старины» видавати журнал з більш модерною назвою «Україна», який, утім, надалі залишався на виразних культурницьких позиціях. Також і синтетичний нарис Олександри Єфименко, що побачив світ у 1906 р., мав відповідну духові часу назву «История украинского народа», хоча ще роком раніше вийшла її інша синтетична праця, з більш традиційною назвою, «Южная Русь». Втім, інерція історичного мислення ще доволі довгий час — практично до самої війни — позначувалася на історіографічній роботі колег М. Грушевського з національного табору. На Наддніпрянщині топоніми «Південна Русь» та «Малоросія» досить неохоче поступалися модерному «Україна». Подібну ситуацію спостерігаємо й у тогочасній Галичині, де топонім «Русь» також домінував у назвах праць на історичну тематику, щонайбільше об'єднуючись у вже звичний термінологічний дует «Україна-Русь».

Вповні очікувано, що термінологічну ініціативу М. Грушевського зі значним застереженням сприйняли його колеги з обшару Центрально-Східної Європи. Так, нарікання на поширення у працях львівського колеги топонімів «Україна-Русь», а особливо «Україна», стало загальним місцем тогочасної польської грушевськіани. При цьому академічні історики (А. Брікнер, С. Смолька, Л. Колянковський) щиро дивувалися тому факту, що М. Грушевський згадує у своїх працях топоніми, котрих не існує в більшості проаналізованих ним джерел; вказувалося на недоречність вживання етнічного «українці», особливо в контексті історії східноєвропейського середньовіччя. Для польських учених це було чи не найбільш промовисте свідчення суб'єктивності українського колеги, підпорядкування ним наукового верстату вимогам актуальної політики. Про це писав, наприклад, Станіслав Смолька, закидаючи українському колезі «форсоване впровадження» «штучної мовної номенклатури», котра, переконує польський учений, заважає адекватній інтерпретації історичних подій⁴².

Ще відвертіше про мотивацію термінологічних смаків М. Грушевського писали польські галицькі публіцисти, заангажовані в українсько-

⁴² *Smolka S.* Przedmowa do: Aleksandr Jabłonowski. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. — S. XI–XII.

польське протистояння в краї. Найбільш емоційний з них Ф. Равіта-Гавронський чи не в кожній праці, присвяченій діяльності львівського професора, на різні лади опонував його намаганням просувати нову історичну термінологію. Як і колеги з академічного середовища, польський публіцист вважає абсолютно неправомірним вживання терміна «Україна-Русь»; особливо ж недоречним для нього це виглядає в контексті східноєвропейської історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Прикметно, що з'ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової історичної термінології, Ф. Равіта-Гавронський наголошує на його політичних «державницьких» аспіраціях, з яких нібито логічно випливають «історичні» й «територіальні» претензії нової української еліти до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах XVIII ст.

З метою системного протиставлення історичній ідеології українського вченого власних історіософських поглядів, Ф. Равіта-Гавронський в 1911 р. заснував часопис «Ruś», присвячений, як зазначалося в підtitулі, «історії та культурі України, Поділля, Волині та Червоної Русі». Про той факт, що критичне вістря нового журналу було спрямоване проти створеної М. Грушевським української історіософії, польський публіцист сам пише у своїх спогадах: «Думка про потребу видання такого квартальника віддавна блукала в моїх мріях. — Поштовхом до цього була попросту потреба оборони нашої історії від наклепів та фальші, якими її закидали розгнущані руські історики, наштамповані Михайлом Грушевським, професором Львівського університету»⁴³.

Практично одностайно історичну термінологію М. Грушевського критикували й російські інтелектуали. При цьому академічні вчені, як і їхні польські колеги, вказували на неправомірність введення до наративу етнонімів і топонімів, котрі відсутні в історичних джерелах. Логіку українського автора, як і в попередніх сюжетах, пояснювали його поставою громадського лідера.

Натомість більш відвертими у з'ясуванні мотивації термінологічних новацій М. Грушевського виявилися інтелектуали з консервативного табору. Правомонархічні видання Наддніпрянщини, передусім, «Киевлянин», сфокусували своє «українознавство» на розвінчанні історичної схеми львівського професора та поширюваної ним термінології. Більше того, цим питанням присвячувалися навіть спеціальні зібрання в Київському клубі російських націоналістів. На одному з них І. Сікорський прочитав доповідь «Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса)», сконцентровану на критиці етнологічної концепції й історичної термінології М. Грушевського. Доповідач наголосив: «“Укра-

⁴³ Rawita-Gawroński Fr. *Ludzie i czasy mego wieku. Wspomnienia, wypadki, zapiski* (1892–1914). Opracował Eugeniusz Koko. — Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2012. — S. 130.

іна” та “Українці” — це термін радше географічний і політичний, але не антропологічний чи етнічний. Очевидно, що частина території південносхідної Європи без належних підстав відведена пр. Грушевським під “Україну”, а її населення зараховане до “українців”, але ці українці антропологічно нічим не відрізняються від російського населення»⁴⁴. Докладно обґрунтовуючи власну теорію етногенезу на східноєвропейському просторі, І. Сікорський доводив, що будь-які твердження про існування окремого українського народу та його мови недоречні. Патеетично полемізуючи з українським ученим та відкидаючи його інтерпретацію історичної долі топонімів «Русь» та «Україна», автор стверджував: «Проф. Грушевський хоче замінити для нас історію політичними вченнями. Можливо, комусь дуже необхідно, щоби Росія в своєму минулому була Україною, а росіяни українцями, та тільки цього ніколи не було насправді»⁴⁵.

Цікаво, що скепсис стосовно історичної коректності вживання М. Грушевським топонімів «Україна-Русь» та «Україна» поділяли й інші західноєвропейські інтелектуали, безпосередньо незаангажовані у польсько-українське чи російсько-українське ідейне протистояння. Наприклад, рецензуючи історичні твори львівського колеги та неодмінно визнаючи їхній високий фаховий рівень, Я. Славік послідовно «залапковує» етнізм «українці». Що симптоматично, чеський історик це робить при огляді як першої частини «Історії», так і присвяченого початкам козаччини сьомого тому праці. Подібну логіку спостерігаємо й у рецензії румуна Н. Йорги. При цьому, що цікаво, відмовляючи львівському колезі у рації вживання етнізма «українці», він щиро дивується, чому той при реконструкції доби східноєвропейського середньовіччя послуговується етнізмом «волохи» замість модерного «румун».

Мовна сторона дискурсу

Досить гострі суперечки у досліджуваний період точилися й довкола мови наукових праць М. Грушевського та його зусиль щодо перетворення української на загальноновизнаний інструмент академічної комунікації. Остання обставина надзвичайно турбувала російських опонентів львівського професора, особливо прихильників правомонархічної ідеології. Цікаво, що вже така малопомітна подія, як інавгураційна лекція М. Грушевського у Львівському університеті, потрапила в поле зору оглядача «Киевлянина», котрий зосередився не на виголошених історіографічних тезах у доповіді молодого професора, а власне на її мовній фактурі. При цьому замість предметної полеміки, автор фейлетону

⁴⁴ Сикорскій І. Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса). Доклад в Клубе русских националистов в Киеве 7 февраля 1913 года. — К., 1913. — С. 12–13.

⁴⁵ Там само. — С. 53.

обрав тактику кепкування з ужитих М. Грушевським українських слів і виразів⁴⁶. Відзначимо, що таке глузування з лінгвістичних пошуків українських інтелектуалів стало найпопулярнішим публіцистичним прийомом у російському консервативному середовищі⁴⁷.

Помітні успіхи національно-культурної праці, що була розгорнута українцями в Галичині, втім і під проводом М. Грушевського, були зі зростаючою тривогою сприйняті його ідейними опонентами по обидва боки Збруча. На сторінках російської періодики, почасти й наукової, починаючи з другої половини 1890-х років почав створюватися негативний образ культурно-наукових змагань галицьких українців. При цьому постійним сюжетом стало наголошення на штучності конструювання наукового дискурсу української мови, шкідливості її поширення на Наддніпрянщині, врешті, згубності для цілісності Російської імперії тієї роботи, яку проводили українці Австро-Угорщини. В очах консервативних публіцистів згадана загроза найчастіше персоніфікувалася саме в особі М. Грушевського, а його образ у короткому часі став уособлювати модерне українство на шпальтах правомонархічної періодики.

Особливою активністю у плеканні нетерпимого ставлення до науково-дослідної діяльності галицьких українців відзначився Т. Флоринський, котрий у своїх оглядах слов'янознавчої літератури українській мові (за термінологією автора — «малорусському наречію») відводив роль виключно інструмента простонародної комунікації, відмовляючи їй у праві обслуговувати високі сфери культури та науки⁴⁸. Від теоретичних постулатів професор Київського університету нерідко переходив до практичної реалізації своїх переконань. Так, під час підготовки Київського археологічного з'їзду саме він наполіг на забороні львівським ученим виголосити свої доповіді рідною мовою, навіть попри те, що згоду дало керівництво петербурзької Академії наук. Втім, ефект виявився зворотним: позиція організаторів з'їзду викликала справжній скандал у демократичних колах Росії та Західної Європи й стала зручним приводом обговорити складне становище української мови та культури в імперії Романових.

Так, оглядачі ліберальних російських часописів практично одностайно засудили поведінку Т. Флоринського та його однодумців. Висловлювалося обурення, що позиція однієї людини «забарвлює всю російську науку у зовсім не властиві для неї кольори». Наприклад, на

⁴⁶ *Неизвестный*. Беседа // Киевлянин. — 1895. — № 15. — С. 2.

⁴⁷ *Н. Р-в [Н. Рышков.]* Записки наукового товариства імені Шевченко. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського, Т. XIX, Львів, 1898 // Исторический вестник. — 1898. — Т. LXXIV. — С. 316–318.

⁴⁸ *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. — 1898. — № 11. — С. 219; 1901. — № 4. — С. 38–45.

сторінках бібліографічного відділу «Вестника всемирной истории» оглядач тому «Записок НТШ», що містив не допущені до з'їзду доповіді, відзначав: «Нічого й говорити, що в цих рефератах найбільш витончене око не віднайде ані найменших слідів “сеничкиної отрути” й лише поліційна запопадливість може побачити “сепаратизм” у намаганні галицько-українських учених читати ці реферати своєю рідною мовою...»⁴⁹. Поведінка Т. Флоринського та його однодумців, котрі «звикли плутати “два відмінних ремесла” — науку та розшук», далі обурювався оглядач, призвела до загального спротиву в середовищі славистів, котрі майже одногolosно засудили не лише дії київського професора, а в його особі й всю російську науку⁵⁰.

Висунуті Т. Флоринському звинувачення у російській, західно-європейській та українській науковій періодиці у привнесенні до науки поліційних обмежень змусили його давати необхідні пояснення. У кількох статтях, опублікованих на сторінках «Киевлянина» та передрукованих низкою правомонархічних і москвофільських видань, Т. Флоринський наголошував, що його практична участь у заборонних акціях щодо українського слова на Наддніпрянщині є прямим наслідком власного наукового переконання у штучності надання права українській мові обслуговувати сфери високої культури⁵¹. Ці публікації підняли хвилю публіцистичних виступів по обидва боки Збруча та вкотре привернули увагу широкої громадськості не лише до становища української мови, але й до українських наукових і просвітніх організацій, діяльності провідних українських діячів, зокрема і М. Грушевського⁵². Зауважимо, що своїми українофобськими публікаціями та практичною діяльністю щодо поборювання будь-яких проявів українського культурного життя на Наддніпрянщині на посаді київського цензора Т. Флоринсь-

⁴⁹ В. Б-ский [В. Боцяновский.] Записки Научного Товариства імени Шевченка, Т. XXXI и XXXII, Львів, (Львов. Австрийская Галиция) // Вестник всемирной истории. — 1901. — № 5. — С. 250.

⁵⁰ Там само. — С. 251; XI ruský archaeologický sjezd v Kijeve // Slovansky Přehled. — Praha, 1899. — Ročník II. — S. 23–26; 85–86.

⁵¹ Еще о Киевском Археологическом съезде. Письмо в редакцию проф. Т. Д. Флоринского // Вестник Европы. — 1900. — № 1. — С. 406–415; Флоринский Т. Малорусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм. — СПб., 1900. — 163 с.

⁵² W. Несколько слов по поводу XI археологического съезда в Киеве // Русская мысль. — 1899. — Кн. XII. — С. 96–104; Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала «Киевская старина»). — К., 1899; Т. [О. Пупин.] Известия XI Археологического съезда в Киеве, 1–20 августа 1899 г., Киев, 1899. К. Михальчук. Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала «Киевская Старина»), Киев, 1899 // Вестник Европы. — 1899. — № 11. — С. 394–402; Spectator [О. Лотоцький.] Проф. Флоринський і українсько-руське письменство. Відбитка з «Літературно-наукового вістника» за 1900 р. — 24 с.

кий здобув досить специфічну славу в демократичному інтелектуальному середовищі Російської імперії. Так, коли в 1905 р. вийшов збірник на його пошану, оглядач «Русской мысли» висловив здивування з приводу вшанування людини, котра за свою громадську діяльність заслуговує лише засудження, та в'їдливо зауважив, що в книзі «не вистачає тільки якої-небудь значної передовиці про малоросійську та польську зраду»⁵³.

Подальший поступ модерного українства, поширення М. Грушевським культурно-громадської роботи на наддніпрянські терени, а особливо співчуття до українських домагань з боку ліберальної частини російських інтелектуалів, лише збільшили полемічний запал у середовищі київських правомонархістів. В останні передвоєнні роки стилістика їхніх антиукраїнських заяв ставала дедалі вульгарнішою, а подекуди й істеричною. Прикладом такого «українознавства» київських націоналістів слугує доповідь російського історика та публіциста Андрія Стороженка, зроблена ним на засіданні членів київського Клубу російських націоналістів. Найбільше уваги присвятивши особі М. Грушевського, доповідач традиційно відвів йому чоловічу роль у виникненні та поширенні на теренах Східної Європи «української моди». Її найголовнішою складовою, вказує А. Стороженко, є створення штучної української мови з численних латинізмів та полонізмів, котру автор глузливо назвав «грушевское языкоблезние»⁵⁴.

Відзначимо, що скептичне ставлення до академічного потенціалу української мови в середовищі наддніпрянської інтелігенції поділяли навіть деякі представники історичної школи В. Антоновича, наукова програма якої передбачала регіональне дослідження українського минулого. Для прикладу згадаємо дискусію львівського професора з дослідником історії Галичини Іваном Лінниченком стосовно достовірності грамот князя Лева Галицького⁵⁵. В запалі полеміки І. Лінниченко дозволив собі некоректно висловитися на адресу української мови, цілком у дусі тез Т. Флоринського поставивши під сумнів її здатність бути інструментом академічної науки. Це вкотре стало для М. Грушевського зручним приводом висловитися стосовно мовного питання на сторінках російської академічної періодики. Полемізуючи з приводу порушеної критиком дослідницької проблеми, зрештою визнаючи часткову рацію І. Лінниченку, М. Грушевський із прикрістю зазначив, що опо-

⁵³ *Покровский Н.* Изборник Киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому // *Русская мысль*. — 1905. — Кн. VII. — С. 213–214.

⁵⁴ *Стороженко А.* Происхождение и сущность украинофильства. — 2-е изд. — К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. — С. 49.

⁵⁵ *Линниченко И.* Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // *Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской академии наук*. — СПб., 1904. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 80–102.

нент, замість того, щоб дати уважний аналіз відомого матеріалу або ретроспективне вивчення пізніших явищ, перекручує його висловлювання, зумисне неточно перекладає фрази з української мови російською, глузує з українських слів. «Така манера висміювання українських “слівців” досить відома та широко використовується різними казенними фейлетоністами, — натякаючи на співробітників “Киевлянина”, вказує львівський професор, — але у серйозного вченого її бачити доволі дивно»⁵⁶. Елементарна етика, переконує історик, вимагає коректного ставлення до мови та культури опонента.

Якщо на підросійських теренах частина інтелектуалів сприймала поширення української мови у різних сегментах культурного життя Наддніпрянщини як загрозу безроздільному пануванню російської мови, то в Галичині функціонування української мови як «крайової» було закріплено законом. Конфлікти М. Грушевського з поляками на мовному ґрунті були складовою суспільно-політичної полеміки між представниками інтелектуальної еліти двох національних громад і будуть проаналізовані в другій частині цієї статті. Разом із тим, радикальна частина польського інтелектуального середовища, подібно до російських консерваторів, полюбляла кепкувати не лише з термінології львівського професора, але й його мовної вправності. Наприклад, уже згадуваний Ф. Равіта-Гавронський неодноразово висловлював невдоволення мовною фактурою історичних текстів М. Грушевського. Причиною цього, на думку польського публіциста, є лінгвістична недосконалість («юність») української мови, неусталеність її поняттєвого апарату, що зробило стиль автора «Історії України-Руси» «надмірно важким».

Відзначимо, що досить скептично про мовну вправність Грушевського-історика висловлювалися й угорські оглядачі його праць. Так, Гейза Петрашевич нарікав, що, попри безсумнівно високий науковий рівень студій голови НТШ, вони написані мовою, якою «не можна насолоджуватися»⁵⁷.

Мовний бік наукового дискурсу М. Грушевського неодноразово критикувався й українськими оглядачами його праць. Неодноразово відзначалося, що швидкість, з якою вчений продукує історіографічний продукт, не дає йому змоги приділяти достатньо часу й уваги мові та стилістиці свого наративу. Тож не дивує, що, захоплюючись сміливістю історіографічного конструювання М. Грушевського, оглядачі були вкрай стриманими в оцінках його літературної вправності. Найчастіше кри-

⁵⁶ *Грушевский Мих.* Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченка) // *Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской академии наук.* — СПб., 1904. — Т. IX. — Кн. 4. — С. 281.

⁵⁷ *Мазурок О., Мандрик І.* Угорський історик про Михайла Грушевського та НТШ у Львові // *Науковий вісник Ужгородського університету*, 2014. — Вип. 2 (33). — С. 136. — (Серія «Історія»).

тика звучала з боку наддніпрянських оглядачів, котрі закидали львівському професору засилля полонізмів і похідних від них «галицизмів» у його творах⁵⁸. Літературний наставник М. Грушевського Іван Нечуй-Левицький назвав мову творів свого вихованця подібною до мови козацьких літописців: «Його історія Русі-України це останнє слово науки української історії, але що стосується до мови, то можна сказати, що це остання українська козацька літопись [...]. Але уся вона написана сливе архаїчною важкою, тягучою, неначе якоюсь літописною та актовою мовою»⁵⁹.

Тут також доречним буде згадати, що й сам М. Грушевський не завжди вважав раціональним витратити обмежений час на вдосконалення мовної сторони своїх текстів. Про це неодноразово свідчили й слухачі його університетських викладів, котрих прикро вражала безбарвність викладу найбільш реномованого україніста. Наприклад, С. Томашівський згадував: «Його [М. Грушевського] виклади були [...] за формою і змістом не цікаві, а більше сухим переліченням фактів, імен і дат. Його виклад не був приємним...»⁶⁰. Схожі спогади залишив і дещо молодший І. Крип'якевич: «Лекції його [М. Грушевського] були малоінтересні. Він відчитував частини своєї "Історії України-Руси", які готовив до друку, не приготівляючи їх спеціально для викладу, так, що матеріал був сухий і непрозорий». Врешті, подібними були враження й представників останнього передвоєнного покоління студентів автора «Історії України-Руси»: «Проф. Грушевський не був атракційним викладачем. Викладав доволі нудно; все мав звичай говорячи погладжувати свою бороду»⁶¹. Також і стиль читання лекцій в очах молоді залишав багато до побажань. Так, М. Кордуба писав: «Викладав строго річево, може дещо засухо. Говорив дуже бистро, ні на хвилю не зупиняючися, і ті споміж нас, слухачів, які записували його виклади, попадали часто в розпуку, не могучи поспіти за профессором»⁶².

Спеціально на мовній стороні наукових студій М. Грушевського у своїх «Причинках» зупинився І. Франко. Стиль молодшого колеги він називає «холодною прозою», що проявляється в переважанні аналітичних процедур (передусім критики джерел) над синтезом реконструйованих історичних фактів, а це призводить до розчинення важливих

⁵⁸ Доманицький В. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI, К. — Львів, 1907 // Буковина. — Чернівці, 1908. — Ч. 63. — С. 1–2; Ч. 64. — С. 2.

⁵⁹ Нечуй-Левицький І. Криве дзеркало української мови. — К.: Друкарня І. І. Чоколова, 1912. — С. 22–23.

⁶⁰ Антонович М. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад // Український історик. — 1972. — № 1–2. — С. 96.

⁶¹ Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 рр. // Український історик. — 1975. — Ч. 3–4. — С. 78.

⁶² Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова // Вісник Союзу визволення України. — 1916. — Ч. 128. — С. 795.

подій та знакових постатей у масі подробиць і розумувань. До властивостей стилю М. Грушевського належить засилля русизмів, як також і «перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванням звичайної мови». Останню тезу І. Франко щедро ілюструє цитатами з праць історика і доходить висновку, що «се свідчить про надмірний поспіх у продукції автора, який не може виходити на її користь»⁶³.

Значно більший резонанс мало обговорення мовної сторони видаваних М. Грушевським на Наддніпрянщині періодичних видань, як і його позиція в мовній дискусії 1906–1913 рр. — намагання узгодити галицький і наддніпрянський правописи з метою створення єдиної літературної мови. Оскільки ця дискусія була складовою обговорення громадських ініціатив львівського історика, на її характеристиці ми зупинимось у другій частині статті.

Популяризація наукового знання

Якщо попередні дискусії виникали як реакція на появу монографічних праць М. Грушевського, то обговоренню проблеми популяризації знань про минуле в широких читацьких колах поштовх дала рецензія львівського професора на книжку Миколи Аркаса «Історія України-Русі». Оскільки ця дискусія вже була об'єктом спеціального дослідницького зацікавлення⁶⁴, ми лише окреслимо рації опонуючих сторін й з'ясуємо вплив полеміки на модернізацію української науки.

Після виходу книжки М. Аркаса М. Грушевський звернувся до В'ячеслава Липинського з пропозицією написати на неї рецензію для «Літературно-наукового вістника» (далі — «ЛНВ»). При цьому редактор розраховував на фахову оцінку праці з урахуванням досягнень тогочасної української науки та потреб модерного українства. Значною мірою це і було зроблено. Критичні зауваження рецензента зводилися до вказівок на засилля інформації, що мало стосується історії України; нерівномірність опису подій; штучність обраної періодизації; нехтування проблемою соціальної еволюції українців; надто схематичне висвітлення новітнього українського відродження тощо. В. Липинський зауважив, що у автора «не видно якогось суцільного погляду на цілу істо-

⁶³ Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша. — С. 318–320.

⁶⁴ Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — К.; Філадельфія, 1994. — С. 161–170; Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. — К., 1996. — С. 161–221; Гирич І. Ще до проблеми «Аркас і Грушевський» // Там само. — С. 221–231; Сарбей В. М. М. Аркас і його «Історія України-Русі» // Український історичний журнал. — 1990. — № 7. — С. 100–113.

ричну еволюцію українського народу». У книжці чітко не говориться навіть про початки нашої історії й постійно сплутуються терміни «руський» і «український». Критик вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій. Неприємно вражав також надмір зображеного насильства при описі подій XVII–XVIII ст. Шкідливим для «поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу» було протиставлення Наддніпрянщини та Галичини. В. Липинський також детально перерахував усі дрібні похибки, зауважені помилки та недоречності в тексті, ілюстраціях і картах⁶⁵.

Недолікам фахової сторони рецензованої праці В. Липинський протиставив її визначне, за його словами, культурно-національне значення як першої спроби популяризації українського минулого в найширших читацьких колах. До переваг «Історії України-Русі» рецензент відніс просту мову; легку, популярну форму викладу; вдале використання історичних легенд та фольклору; виважений тон, що нагадує літописний стиль; вдалу рубрикацію. Особливо критик відзначив почуття пієтету до українського народу, яким перейнята книга, «се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість та національну самоповагу».

М. Грушевського вочевидь здивувало узгодження В. Липинським тези про національну значущість рецензованої книжки з твердженням про її фахову неспроможність, бо він вирішив до тексту огляду додати свої зауваги. Безперечно, рецензія В. Липинського стала лише приводом, адже М. Грушевський не міг уникнути рецензування праці М. Аркаса з кількох причин: то було перше україномовне видання загальної історії України, яке набуло широкого розголосу; професор готував власний розгорнутий курс вітчизняної історії; як науковець, він постійно виступав проти дилетантизму. На початку рецензії вчений ствердив, що книжку М. Аркаса не можна залишити без уваги хоча б з огляду на широту її розповсюдження. Значить, справедливо вважав він, вона надовго «буде книгою премудрості по українській історії для дуже багатьох українців». Однак, написана непрофесіоналом, із численними, часто елементарними неточностями і невибачними помилками, така «Історія України», на думку критика, «зістанеться сумною памяркою необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим — і з наукового і з національного і просто з просвітно-педагогічного погляду виробом, як книга д. Аркаса».

М. Грушевський ставив досить жорсткі, але справедливі вимоги до популярних творів, які мали за завдання просвіту та виховання народу. Таку книгу, на його тверде переконання, міг писати лише доб-

⁶⁵ Липинський В. Аркас. Історія України-Русі, СПб., 1908 // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1908. — Т. XLIII. — Кн. 8. — С. 307–318.

ре ознайомлений із предметом фахівець, який, крім того, мав би талант популяризації та лаконічного викладу основного, сутнісних речей. Така книжка, як ніяка інша наукова праця, мала б бути ретельно продуманою та спланованою. Книжка ж М. Аркаса вирізнялася величезною кількістю помилок — не лише дрібних, «а фальшами, страшенними недоглядами, просто дикими у науковім підручнику висловами і поглядами». М. Грушевський наводив численні приклади на доказ цього твердження, завершуючи свій розгляд питанням: «То чим як не джерелом безконечних баламутств став отсей підручник української історії?».

Найбільш значним недоліком концепції рецензованої роботи, на думку М. Грушевського, була відсутність розгляду генези українського народу та винесення на перший план політичної історії — «возшествія» на престולי різних монархів, перебіги їхнього правління, безкінечні війни та договори. Все це викладено сухо, блідо, з масою зайвих дат та дріб'язкової інформації. Сам наратив малоцікавий і незграбний — не викладено головне, не проаналізовані провідні напрямки та тенденції, натомість наведено багато матеріалу, що не стосується української історії. Очікувано, що висновки рецензента були досить суворі: «Книжка не годна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається. [...] Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту [...] читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірного) поняття про історичну минувшість нашого народу, його історичну, політичну, культурну вартість».

М. Грушевський висловив подив, як таку «шкідливу з наукового, просвітнього, національного погляду книгу» так розхвалюють і поширюють у масах, дають замість доброї інтелектуальної поживи сурогат. На його думку, це доказ нерозуміння соціальних завдань історичної науки та брак самоповаги. Наприкінці вчений зазначав, що М. Аркас «безперечно перейнятий гарячою любов'ю до свого народу і його минувшини», що він знає його «як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилину в його добрих замірах», але для написання вартісної книжки для народу «одних добрих замірів мало»⁶⁶. Своєю рецензією вчений також підкреслив давню думку, яку підтримував протягом усього життя: в науці немає місця дилетантизму, популяризація має йти слідом за науковими пошуками, але ніколи не навпаки. Пояснюючи безкомпромісність своїх оцінок, М. Грушевський у листі до Є. Чикаленка підкреслював, що писав рецензію виключно «по долгу історика»⁶⁷.

⁶⁶ Грушевський М. До рецензії д. Липинського // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1908. — Т. XLIII. — Кн. 8. — С. 318–324.

⁶⁷ Вперше опубліковано в: Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський. Додатки. // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. — К., 1996. — С. 216–217.

Рецензія М. Грушевського спричинила емоційну дискусію в українських інтелектуальних колах по обидва боки Збруча⁶⁸. Опоненти львівського вченого наголошували, що, оскільки твір М. Аркаса має популярний характер, то й вимоги до нього мають бути набагато лояльніші, ніж до праці наукової. Деякі навіть переконували, що народ «не проковтне» рафіновано-наукової популярної книги, а саме така праця — «грубого помолу» — допоможе сформувати національну самосвідомість. Так, Віктор Піснячевський твердив, що книжка М. Аркаса вповні відповідає рівневі читача, який вживає лише «манну кашку легенького прагматичного оповіданнячка». Він зауважив, що автор, який напише історію України такою ж народною мовою і так дешево видасть — отримає таку ж народну подяку, як і миколаївський аматор. В. Піснячевський писав, що коли професори дадуть кращий історичний популярний твір, то праця М. Аркаса буде покладена на полицю, а до того часу автор «готовий за це прийняти свідоцтво культурного убожества хоч би і з рук вельмишановного професора!». Публіцист цитував проникливий лист селянина-книгоноші з оцінкою книги М. Аркаса⁶⁹. Про велику національно-культурницьку роль книжки, її вагомий внесок у піднесення національної самосвідомості писали автори «Історії України-Русі» також Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, Б. Степаненко, Г. Хоткевич, А. Ніковський та ін.⁷⁰.

У відповідь на згадані публіцистичні виступи М. Грушевський укотре доводив хибність легковаження соціальних ролей історії. Він переконував, що кожна помилка в науково-популярній літературі обертається стійким історіографічним міфом, який важко буде подолати у майбутньому. Вчений писав, що книжка М. Аркаса, можливо, і не заслужила б такої уваги, якби її не зробили «чи не найпопулярнішою книжкою по українській історії». Але ж народ, на думку М. Грушевського, заслуговує правдивих оцінок минулого: не можна підлаштовуватися під людські смаки та низький загальний рівень — треба «мати сором перед незрячістю та не частувати їх казна чим, уповаючи на ту незрячість». Вчений знову критикував «безконечні баламуцтва» і численні грубі недоліки «Історії України-Русі». Неправда не є просвітою, переконаний історик. Ефекти кривавих помст не можуть служити задля

⁶⁸ Додаток 1. Рецензії та відгуки на «Історію України-Русі», опубліковані у періодичних виданнях Наддніпрянської України та Галичини // «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та комент. Інни Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — С. 191–265.

⁶⁹ *Піснячевський В.* Маленький фельєтон з хвиль життя // Рада. — 1908. — № 192.

⁷⁰ Додаток 2. Листи до Миколи Аркаса зі згадками про «Історію України-Русі» // «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки. — С. 191–265.

піднесення національного почуття: «Нашим завданням не може бути всякою ціною, всякими способами дбати тільки про подраження національного інстинкту. Націоналізм для націоналізму не може бути нашою метою».

Далі М. Грушевський деталізує своє бачення соціальної відповідальності дослідників минулого. На його переконання, якщо мету наукової популяризації вбачати виключно у досягненні «націоналістичних ефектів», то жоден історик-професіонал не захоче і не зможе писати популярну історію України. Для професіонала поширення в широких масах результатів своєї багаторічної праці «може бути річчю надзвичайно дорогою — верхом наукової роботи». Пристосування популярної літератури до запитів малоосвічених верств на кшталт легенд про Єрусланів Лазаревичів і штучне приниження рівня загальної культури є «смертельна провина перед інтересами свого народу». Тим часом, писав М. Грушевський, ми продовжуємо валити в одну купу «хуторних велетнів» із фахівцями, а це «безмірно дискредитує українство в очах людей». Цим, вказує львівський професор, ми відчужуємо від українства «освіченіші верстви», до котрих даремно потім звертаємося зі своїми закликами. Це велика шкода для українства, і з нею треба боротися, незважаючи ні на що, «а стати на становищі популярної культури — значить безповоротно післати свою інтелігенцію на пастівні чужої культури і зістатися при “домашнім обіході”, для ужитку “братів незрячих гречкосіїв”»; значить своїми руками прибити до української культури се тавро низшої, мужичої, несправжньої — се саме тавро, котре силкувалися з неї зняти покоління борців українського відродження»⁷¹.

Продовжуючи дискусію, своє бачення проблеми суспільної ролі історії виклав і В. Липинський. Відповідаючи на закиди В. Піснячевського, історик підкреслював, що в «Історії» М. Аркаса багато хиб з погляду науки, але вона не є науковим твором, а лише популярним нарисом. Основна ж її цінність полягає в національно-культурному значенні. В. Липинський зазначав: «Вважаю появу цієї історії явищем у нашому національному життю безумовно відрадним, а для справи національного відродження корисним, хоч особисто не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими, несимпатичними для мене рисами та тенденціями». На думку історика, книжка М. Аркаса свідчила про зростання національної самосвідомості і стала переходом від моделей «отечественных историй» до ідеології сучасного українства. Національне відродження не може бути лише елітарним або інтелігентським, воно має торкатися цілого народу. Нижчі його верстви, тобто переважна маса, не готова до чогось більш серйозного. Тому саме серед

⁷¹ Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 82–94. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

них книга М. Аркаса «робить і довго ще робитиме [...] діло для цього відродження користне»⁷².

Важливість вищенаведеної дискусії полягала в тому, що вперше в нашій інтелектуальній культурі настільки повно було обговорено проблему соціальних ролей історіографії, адже перед українськими інтелектуалами стояло першочергове завдання активізації, за словами М. Грушевського, «національного інстинкту». У цій дискусії чітко визначилися два погляди на проблему функціонування історичної науки у суспільстві. Перший, позитивістський, пропагований у працях М. Грушевського, обстоював пріоритетність суворих наукових вимог перед будь-якими політико-ідеологічними міркуваннями. Другий, неоромантичний, презентований поглядами В. Липинського та його однодумців, навпаки, національний та політико-ідеологічний момент розумів як визначальний, сенсоутворювальний при реконструкції минулого. Загалом же розпочата дискусія сприяла поступу та саморефлексії вітчизняної Клію, спонукала істориків заглиблюватись у теоретичні підвалини свого фаху, тим самим прискорюючи модернізацію української гуманітаристики.

Суспільно-політична полеміка

Проблеми розбудови національної освіти

Першочергова мета приїзду М. Грушевського до Львова, як він це на початках бачив сам і як це представляли йому галицькі та наддніпрянські ініціатори «нової ери», полягала, за словами В. Антоновича, у тому, щоб «стати провідником і порадиником молодого покоління на університеті, відвести его від пустомелиства суспільного і політичного, а направити его до поважної й основної наукової праці і тим способом приготувити его до будучої служби в користь українського народу»⁷³. Маючи перед собою таку ідеальну мету, молодий професор, за його словами, «кинувся в сю роботу з молодечим завзяттям, не відчуючи ще тих розчаровань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині»⁷⁴.

Йшлося про те, що реалії Львівського університету виявилися далекими від запевнень київських наставників. В «Автобіографії» М. Грушевський із прикрістю писав, «що ті надії на прихильні обставини для українського культурного і спеціально наукового розвою, на прихиль-

⁷² Липинський В. Ще в справі «Історії України» М. Аркаса // його ж. Суспільно-політичні твори (1908–1917). — Т. 1. — К.: Український письменник, 2015. — С. 117–118. — (Серія: «Твори»).

⁷³ Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 24. — Арк. 370.

⁷⁴ Грушевський М. С. Автобіографія, 1906. — С. 201.

ність до національної української ідеї зі сторони правительства й поляків, з якими я йшов до Галичини, покладаючися на запевнення ліпше обізнаних з галицькими обставинами киян старшої генерації, — опираються на фальшивих запевненнях зі сторони поляків, які дорогою “угоди”, ціною деяких подачок на культурно-національнім полі хотіли задати всякий опозиційний, свободолубивий рух серед галицьких русинів»⁷⁵. Зверхність поляків у ставленні до українців М. Грушевський відчув уже з перших днів, коли прийшов з візитом до очільника Крайової шкільної ради Міхала Бобжинського. Під час знайомства останній висловив побажання, аби молодий професор намагався говорити польською. М. Грушевський на це відповів, що для дотримання засади рівноправності поляки повинні володіти українською мовою. На це польський історик, на подив українського колеги, зауважив, що поляки є домінуючим народом в краї⁷⁶.

Польські професори на перших порах підкреслено доброзичливо поставилися до М. Грушевського, часом спілкуючись з ним українською мовою. В архіві вченого відклалися запрошення польських колег на товариські вечірки. Досить приязно у той час був налаштований до поляків і сам М. Грушевський. У листі до київських приятелів він звітується про перші місяці свого перебування у Львові: «Утримую [стосунки] з поляками, русинами різних сторонництв, оглядаючись на всі боки [...]. За обідом маю компанію польську, правда проф[есорську] і досить приємну»⁷⁷. Як певний аванс для молодого українського вченого з боку польських колег можна розглядати його обрання 2 травня 1895 р. членом-кореспондентом польської Академії знань у Кракові⁷⁸.

Втім, така ідилія протривала недовго. Сам М. Грушевський був налаштований доволі скептично до демонстративної приязні польських колег, не збираючись поступатися власним розумінням рівноправності поляків та українців в освітній сфері краю. Ще в жовтні 1894 р. він писав у листі до І. Нечуя-Левицького: «Поляки показують ніби привіт і ласку, не знаю, які далі меж нами уставляться відносини, бо я не думаю підхліблятись»⁷⁹. Тож вповні очікувано, як згадував М. Грушевський у «Автобіографії», «відносини до польської університетської коле-

⁷⁵ Грушевський М. С. Автобіографія, 1906. — С. 201.

⁷⁶ Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 24. — Арк. 364–365.

⁷⁷ ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 273. — Арк. 95–96.

⁷⁸ Sprawozdanie Sekretarza Generalnego z czynności Akademii od maja 1894 roku do maja 1895 roku // Rocznik Zarządu Akademii Umiejętności w Krakowie. — Rok 1895. — Kraków, 1895. — S. 59.

⁷⁹ Лист М. Грушевського до І. Нечуй-Левицького від жовтня 1894 року // Листування Михайла Грушевського — Т. 1. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 45. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

гії, які хотіли мати в мені покійного сателіта польського панування, скоро зіпсувалися вповні й давали чимало прикростей»⁸⁰.

Ілюструючи згадані «прикрості», згадаємо, наприклад, що практично від самих початків викладацької кар'єри М. Грушевського університетська адміністрація, котра, як правило, належала полякам, починає всіляко контролювати його педагогічну діяльність, побоюючись, що український професор на своїх заняттях займається політичною агітацією серед молоді. Так, уже в 1895 р. декан історичного факультету К. Войцеховський, відвідавши семінари М. Грушевського, назвав його наукові аргументи на користь власного розуміння головних моментів української історії «політичними»⁸¹.

Постава М. Грушевського як охоронця українських прав у Львівському університеті в короткому часі почала породжувати конфлікти між ним і польською адміністрацією вишу, котрі швидко набували громадського резонансу у столиці Галичини та в краї. Першим з черги найбільш голосним виявився конфлікт довкола заборони М. Грушевському виступати на засіданнях факультету українською мовою, що він робив, спираючись на формальну рівноправність в університеті двох крайових мов — української та польської. Коли представники адміністрації відмовлялися приймати до відома українських інтерпеляцій професора в службових справах, він демонстративно залишав зібрання. Вже того ж дня місцеві польські газети рясніли публікаціями, в яких зображували М. Грушевського збурювачем спокою та називали його «гайдамацьким заспівувачем»⁸². Це, в свою чергу, давало нагоду вченому висловити своє бачення тих численних несправедливостей у ставленні до українства в університеті, котрі кількісно домінуюча польська корпорація самочинно протягом багатьох років закріплювала своїми рішеннями, всупереч державним законам, академічній етиці, а іноді й здоровому глузду⁸³.

Рішуча поведінка М. Грушевського в обстоюванні українських інтересів у стінах університету зробила з нього найпопулярнішу постать у середовищі студіюючої молоді, а zarazом і улюблений об'єкт для атак польської періодики. М. Грушевського а рїогі вважали винним у будь-яких студентських заворушеннях. Так було, наприклад, під час

⁸⁰ Лист М. Грушевського до І. Нечуй-Левицького від жовтня 1894 року. — С. 45.

⁸¹ *Расевич В.* Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і Львівська історична школа: матеріали конф. — Нью-Йорк; Львів, 1995. — С. 107–113.

⁸² *Dybowski B.* Z powodu artykułu prof. Hruszewskiego // *Słowo Polskie*. — 1906. — 22–23 sierpnia.

⁸³ Лист проф. Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 сього місяця // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 217–219. — (Серія: Суспільно-політичні твори);

сецесії українських студентів з Львівського університету на знак протесту проти його гвалтовної полонізації. І хоча сам М. Грушевський був противником масового залишення українцями Львівського університету, вважаючи першочерговим завданням молоді пильне навчання, польська адміністрація саме в ньому вбачала чи не найголовнішого ідеолога та організатора цих студентських акцій. Про це свідчить лист К. Студинського до О. Барвінського: «Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора (Войцехівський сказав се публично, при Колессі), хоть Грушевський як найбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вияснити міністри, бо тут раді би вижерти Грушевського»⁸⁴. Протистояння між поляками та українцями у Львівському університеті настільки загострилось, що, як зазначав М. Грушевський у своєму щоденнику, він певний час «викладав з револьвером у кишені»⁸⁵. Це протистояння породило чергову хвилю польсько-української полеміки на шпальтах місцевої періодики, де сторони заповзято обстоювали власне бачення проблем міжнаціонального співжиття у краї.

Хоч як це парадоксально виглядає, але не всі українські громадські діячі підтримували принципівість М. Грушевського у ставленні до представників польської адміністрації Львівського університету. Наприклад, надто радикально його поведінку вважав О. Барвінський. У багатьох своїх публіцистичних виступах він закидав колишньому приятелю «політикування», що мало наслідком «деструктивну» поведінку стосовно до колег-поляків по університету, а це нібито зупинило процес творення нових українських кафедр і покликання на них наддніпрянців: «Польські професори почали знов відноситися неприхильно до руських домагань, до чого вчасти причинилося різке поведення проф. Грушевського»⁸⁶.

Осмислюючи гостре польсько-українське протистояння в стінах Львівського університету, котре навіть призвело до загибелі Адама Коцка, М. Грушевський висунув ідею утворення українського університету в галицькій столиці. Пропозиція львівського професора викликала бурхливу реакцію з боку польських, москвофільських⁸⁷ та правомонархічних оглядачів українського життя.

Іншою освітньою проблемою для українців Галичини було надто повільне, з огляду на зростання потреб населення, збільшення кілько-

⁸⁴ ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ Рукописів, Ф. Барв. 2483 / п. 149. — Арк. 54–55.

⁸⁵ Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 21.

⁸⁶ Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 38. — Арк. 213. Там само. — Спр. 46. — Арк. 54/3.

⁸⁷ Об «украинском» университете // Галичанин. — 1910. — Ч. 114. — С. 1–2.

сті середніх навчальних закладів. Польська адміністрація краю, спираючись на прийняті польською більшістю галицького сейму закони, всіляко гальмувала цей процес, видаючи поодинокі дозволи на закладання українських гімназій лише в обмін на значні поступки з боку українських парламентарів. Підсумками такої політики, відзначав М. Грушевський, були промовисті цифри — одна польська середня школа припадала приблизно на 30 000 польського населення, тоді як одна українська — на 820 000 українців. В цій ситуації статтями «Що ж далі? В справі руських гімназій», «В справі руських шкіл і руського театру» та «Не даймося» учений розпочав обговорення проблеми, виступивши з ініціативою закладання приватних українських гімназій. Цим, за словами Олександра Борковського, він укотре «з'електризував нашу суспільність»⁸⁸.

У згаданих статтях М. Грушевський, усвідомлюючи розмір видатків на його проект, як і загальну незацікавленість українського населення краю, запропонував на цю шляхетну справу спрямувати кошти, котрі тривалий час акумулювалися для побудови національного театру у Львові. Втім, далеко не всі представники українського політикуму в Галичині визнали рацію голові НТШ. Побудова театру, на котрий поляки блокували виділення державних коштів, вважалася справою національної честі, тож ще на початку 1890-х років було кинуте клич, щоб українці краю складали пожертви на цю справу. За десять років вдалося зібрати значну суму, і справа перейшла в практичну площину. Визнаючи важливість і цієї ділянки культурної роботи, М. Грушевський разом із тим наполягав на значно більшій актуальності організації приватного шкільництва. Вчений слушно зауважив, що неписьменні та некультурні громадяни не потребуватимуть театру, отже, найперше завдання — побороти високий рівень анальфabetизму (не писемності) у краї — один з найвищих серед населення Австро-Угорської імперії.

З цими думками видатного педагога не погодилися деякі очільники галицьких українців, розкритикувавши ідею М. Грушевського на сторінках газети «Діло». Найбільш поширеною стала думка К. Левицького, котрий звертав увагу на репутаційні втрати від згорання розпочатих національних проектів, наполягаючи на їхньому завершенні⁸⁹. Прибічникам такої позиції на сторінках «ЛНВ» і того ж таки «Діла» опонували одностайні голови НТШ (І. Франко⁹⁰, І. Труш⁹¹, С. Чернець-

⁸⁸ Борковський Ал. В справі закладання приватних руських гімназій // Діло. — 1905. — Ч. 9. — С. 2.

⁸⁹ Левицький К. Борба за народний театр // Діло. — 1905. — Ч. 30. — С. 1.

⁹⁰ Франко І. Львівський театр і народна честь // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1905. — Т. XXIX. — Кн. 2. — С. 122–132; його ж. Замість дискусії — цвїтки полеміки // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1905. — Т. XXIX. — Кн. 3. — С. 221–237.

кий⁹² та ін.), вказуючи на більшій національній вагомості його проекту. Про резонансність справи свідчить і те, що вона закінчилася в судовій залі: тогочасний директор театру М. Губчак оскаржив редакцію «ЛНВ» і особисто І. Франка за публікації у справі побудови театру і програв.

Поряд із «театральним» аргументом, висувалися й суто економічні розрахунки на адресу проекту М. Грушевського. З цього погляду йому найбільш запально опонували О. Борковський та О. Барвінський. Так, останній вказував, що східногалицька громада занадто фінансово незасібна, щоб утримувати свої середні школи, та фактично висміяв проект М. Грушевського як фантастичний⁹³. Відзначимо, що прихильників і противників українського приватного шкільництва розсудило саме життя — напередодні війни у Галичині діяла розгалужена мережа навчальних закладів, котрі щороку продукували дедалі більшу кількість високоосвічених кадрів національної інтелігенції.

Деполітизація та академізація НТШ

Поряд із роботою в університеті, М. Грушевський вже з перших днів перебування у Львові звернув особливу увагу на розбудову НТШ. У цій праці він мав на меті ідею перетворення товариства на Академію наук, подібно до того, як це зробили інші народи Дунайської монархії. Ініціативного київського магістра одразу по приїзді обрали головою Історично-філософської секції; також він перебрав на себе редагування «Записок НТШ». Розгорнута молодим професором діяльність зі створення наукових комісій і періодичних видань була відзначена обранням його почесним членом НТШ.

Бажаючи поглибити науковий характер діяльності товариства, він чи не з перших днів зіткнувся із потужними ідеологічними течіями у ньому. Річ у тому, що НТШ довгий час залишалося неприступною твердиною для будь-кого, хто не належав до народовецького політичного табору. Тому М. Грушевський поставив перед собою першочергове завдання деідеологізувати НТШ, єдиним критерієм перебування у ньому поставити можливість проведення якісної науково-дослідницької праці. Найбільш яскраво такі настанови М. Грушевського проявилися у випадку із залученням І. Франка до роботи у товаристві, котрий тривалий

⁹¹ Труш І. Проект українського театру у Львові // Артистичний вістник. — 1905. — Ч. 2, 3; його ж. Новий театральний будинок і вигляди на майбутнє // Артистичний вістник. — 1905. — Ч. 5.

⁹² Чернецький С. Дещо про теперішній стан галицько-руського театру // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1905. — Т. XXX. — Кн. 4. — С. 56–64.

⁹³ Справа приватних гімназій (з нагоди статті проф. Грушевського: Що ж далі? в І. кн. Літерат. наук. Вістника за 1905) / О. Барвінський // Руслан. — 1905. — Ч. 84. — С. 3. Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 48. — Арк. 501–511.

час залишався поза його межами лише через приналежність до радикалів. М. Грушевський, попри виразні застереження О. Кониського й О. Барвінського, одразу залучив І. Франка до роботи в НТШ.

Намагання М. Грушевського витіснити політику з форуму НТШ нерідко стикалося з опором лідерів політичних таборів. Одним із прикладів такого протистояння стала перша з черги криза 1896 р. («видавнича»), коли на загальних зборах постало питання подальшого видання в друкарні НТШ політичних часописів «Діло» та «Батьківщина». Криза виникла в результаті відмови керівництва НТШ згаданим газетам у подальшому друці через їхню значну заборгованість. Іншим мотивом була загроза втрати хоча й незначної, але сталої сеймової дотації, яка могла бути скасована у разі публікації науковою інституцією політичних часописів. З протестом проти цієї ухвали виступив К. Левицький, мотивуючи тим, що початково НТШ створювалося для допомоги українським народним видавництвам. При голосуванні однодумцям К. Левицького вдалося здобути незначну більшість.

Тоді на знак протесту голова товариства О. Барвінський та керівники секцій (М. Грушевський, І. Франко, І. Верхратський) зреклися своїх повноважень. Таке рішення мало під собою різні мотиви. Керівникам секцій йшлося про інтереси товариства і намагання зберегти для нього державну дотацію. О. Барвінський, діючи в такий спосіб, переслідував також і власні політичні цілі, прагнучи позбавити опозицію поліграфічної бази. Сучасний дослідник Л. Винар справедливо вбачав у «видавничій» кризі перший прояв «міжпартійної боротьби радикалів із народовцями, що перенесено на форум Наукового Товариства»⁹⁴.

Опинившись перед реальною загрозою розпаду найбільшої української наукової інституції, ворогуючі сторони усвідомили необхідність досягнути порозуміння, і на загальних зборах в січні 1897 р. було прийнято компромісне рішення. Щоб гарантувати товариство від подальших міжпартійних чвар, головою НТШ обрали далекого у той час від політики М. Грушевського. При цьому, звичайно ж, належним чином були враховані його визначні наукові заслуги. У своїй промові новообраний голова підкреслив, що НТШ не може бути ареною політики, а повинно зосередитися виключно на науковій роботі. Київські українці вустах Н. Молчановського схвалили таку позицію нового голови НТШ⁹⁵. Вже ці перші непорозуміння між українцями були важко сприйняті М. Грушевським, що відбилося в тогочасному його листуван-

⁹⁴ Винар Л. Михайло Грушевський і наукове Товариство імені Тараса Шевченка (1892–1930). — Мюнхен, 1970. — С. 16.

⁹⁵ Н. М. [Н. Молчановский.] Записки наукового товариства імені Шевченка, т. XIV // Киевская старина. — 1897. — Т. LVII. — С. 74–77.

ні: «Атмосфера громадська львівська так тяжка для мене, що конче мушу виїхати, як не до Росії, то кудись на цілковиту чужину»⁹⁶.

Плани М. Грушевського щодо деполітизації та академізації характеру роботи НТШ передбачали прийняття нового статуту, за яким вводилася категорія дійсних членів, котрим передавалася повнота влади при вирішенні наукових справ. Також вводилося правило голосування членів Товариства з Наддніпрянщини через обраних ними відпоручників серед учасників загальних зборів. На практиці ж таких людей зазвичай визначав сам М. Грушевський серед своїх однодумців. У той же час галицькі члени такого права не мали, оскільки безперешкодно могли прибути на засідання. Такі порядки практично завжди давали можливість М. Грушевському мати потрібну більшість для своїх проєктів. Ці нововведення вкотре призвели до кризи, що отримала назву «статутової». Вона з різною інтенсивністю тривала фактично до вибуху війни. Відсунуті від прийняття рішень члени товариства (насамперед, В. Шухевич, М. Павлик, К. Левицький та ін.) безнастанно опонували тодішньому голові на сторінках львівської періодики, що із задоволенням фіксували москвофільські та польські оглядачі.

Ставши головою НТШ, М. Грушевський запропонував численні наукові та видавничі проєкти, котрі з небаченою перед тим в історії товариства наполегливістю реалізовував. Це вимагало як від нього, так і від інших співробітників значної дисципліни та пунктуальності у виконанні взятих на себе і оплачених з кишені НТШ обов'язків. Жорсткість М. Грушевського як наукового менеджера породила навіть один з найбільш стійких стереотипів у сприйнятті його особи як «автократата». Опоненти вченого різних партійних кольорів не втомлювалися закидати тодішньому голові нібито недемократичну манеру керівництва — «режим касарні». Повсякчас поширювалися поголоски, що урядники товариства мусять підкорятися у всьому «пресії» голови, бо ніби-то фінансово залежні від нього. Все це накладало певну тінь на його відносини навіть з найближчими колегами. Надзвичайно влучно вже в той час згаданий стереотип дезавуював І. Франко: «Грушевський деспот, автократ — [...] закид настільки невловимий, наскільки і гнусний [...]. Невловимий, бо ніхто не вміє подати факту того якогось автократизму, окрім хіба того, що він пильнував, щоб усе потрібне для правильного ходу діла у Товаристві було зроблено впору [...]»⁹⁷.

Висувалися М. Грушевському й інші звинувачення: в непрозорому розподілі стипендій і допомог, непотизмі у добиранні співробіт-

⁹⁶ «Не маю іншого, більшого інтересу ніж добро свого народу» [Листи М. Грушевського до О. Барвінського]. Передм., публ. та прим. Л. Зашкільняка // Пам'ять століть. — 1996. — № 2. — С. 82.

⁹⁷ Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. — Т. 50. — С. 177–178.

ників, протегуванні власних проектів і навіть «критикобоязні»⁹⁸. Ці та інші закиди були причиною постійних зіткнень на загальних зборах НТШ між М. Грушевським та його однодумцями, з одного боку, та опозиційно налаштованими колегами — з другого. Від року до року опозиція кількісно зростала, а її методи ставали брутальнішими, причиною чому нерідко були суто емоційні мотиви. Так, серед львівських українців ширилися погослови, що В. Шухевич мав образу на М. Грушевського за те, що той не став його зятем. О. Барвінський, у свою чергу, зробився «записним» опонентом колишнього приятеля, коли той відійшов від «новоєрівського» курсу. Таких прикладів можемо наводити багато. Жалі цих та інших опонентів голови НТШ стали постійним сюжетом місцевої преси. Тож не дивно, що це дедалі більше знеохочувало М. Грушевського до подальшого керівництва науковою працею в Галичині й викликало його періодичні резигнації з головування. Але розуміння першочерговості національних інтересів, заклики до примирення з боку наддніпрянців, як і небажання самої опозиції пропонувати реальні проекти та втілювати їх у життя, тимчасово притлумлювали непорозуміння і М. Грушевський з однодумцями повертався до проводу товариством.

Відзначимо, що в умовах постійного медійного цькування керівництво НТШ також часом не добирало засобів боротьби. Так, серйозні репутаційні наслідки для українського руху могла мати ініційована М. Грушевським та його однодумцями справа з виключенням О. Барвінського зі складу дійсних членів НТШ, котра тяглася протягом 1905–1908 рр. Причиною такого радикального рішення стали публікації О. Барвінського та його однодумців у «Руслані», котрий став рупором у перманентній боротьбі лідера народовців з М. Грушевським. Особливо дошкульною була критика дописувачами «Руслана», втім, і самим О. Барвінським, розгорнутої Виділом НТШ діяльності, що й стало причиною для виключення зі складу товариства його колишнього голови в останній день 1907 р.⁹⁹ Однак ініціатори справи не наважилися оприлюднити це рішення у «Хроніці НТШ», а сама справа набула швидкого розголосу в українських колах, що фактично і врятувало О. Барвінського. В своїх листах кореспонденти М. Грушевського засуджували такий крок Виділу та голови Товариства, слушно вказуючи на небезпеку та недемократичність започаткованої практики надміру жорсткого покарання незгідних за їхні публіцистичні виступи. Врешті, під тиском громадськості, Виділ постановив не виконувати своєї скандальної ухвали¹⁰⁰.

⁹⁸ З «Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові. Написав і видав М. Павлик. — Львів: 1905. — С. 18.

⁹⁹ Відділ рукописів ЛННБУ імені В. Стефаника, Ф. 11. — № Барв. 3. — П. 1. — Арк. 2.

¹⁰⁰ ЦДІАЛ України, Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 106 зв., 108 зв., 112 зв.

Найбільшого ж медійного розголосу набув знаний конфлікт 1913 р., в котрому опозиція акумулювала всі закиди на адресу голови НТШ. І хоча корені конфлікту містилися в тогочасній галицькій політиці і будуть розглянуті нижче, багато критики звучало й на адресу керівного стилю М. Грушевського. Оскільки справа досить добре вивчена в літературі¹⁰¹, ми лише тезово окреслимо хронологію конфлікту та його громадське відлуння.

Як відомо, поштовхом до конфлікту стала збірка статей М. Грушевського «Наша політика», де давалися різкі оцінки галицьким народцям. У відповідь на сторінках «Діла» з'явилася низка анонімних статей під загальною назвою «Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського», автором яких, як пізніше з'ясувалося, був колись найближчий учень професора С. Томашівський — прихильник політики Національно-демократичної партії¹⁰². Невдовзі ці статті були перевидані окремою брошурою. Крім закидів суто політичного характеру, автор публікації, будучи тривалий час «правою рукою» свого вчителя, звинуватив його в занепаді діяльності НТШ, вказавши, що воно «бідніє» і «яловіє»¹⁰³.

Втім, цього разу М. Грушевський проігнорував анонімні випадки. Тож виступ С. Томашівського похитнув радше його власний, а не вчителів авторитет. Адже навіть опоненти суспільно-політичної практики М. Грушевського відвернулися від ініціатора виступу. Як приклад тогочасних настроїв, наведемо уривок з листа В. Дорошенка до М. Грушевського: «Повірте, що багатьом тут чесним і поступовим людям критика д[обродія] Стрільця із-за плота глибоко відразлива. Й ті, що не годяться з Вами, п'януть тон критики Вашої критики. Та я певен, що всі ці люде ще більше б обурились, коли б довідались, хто то писав. А писав се чоловік, котрий Вам завдячує майже всією кар'єрою. Ваш ученик — др. Степан Томашівський! [...] Навіть лютий ворог мусів би застановитися перше, ніж кинутися на Вас з ударом, а то ж ученик! Се дійсно по-галицьки: мовчати, таїти злість, поки потрібуєш чоловіка, а скоро вийшов в люде, скоро вже ласка Ваша і поміч не потрібні, зараз дунути й плюнути й відректися диявола і всіх сродників його! Та хоч би куль-

¹⁰¹ Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. — 1991–1992. — №3–4. — С. 319–332; Пишеничний Є. «...Щадіть цензорського олівця»: до історії появи статті С. Томашівського «Наша політика» // Український історик. — 1991–1992. — № 3–4. — С. 352–361; Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Л., 1995. — Вип. 2. — С. 143–156.

¹⁰² Пишеничний Є. «...Щадіть цензорського олівця». — С. 352–361.

¹⁰³ Томашівський С. Наша політика і професор Грушевський. — Львів, 1911. — С. 9.

турно се зробити і з цивільною відвагою, — так ні — й тут по-рабськи!»¹⁰⁴.

Не отримавши очікуваного ефекту, лідери Народного Комітету Ю. Романчук і К. Левицький, а також інші ідейні опоненти М. Грушевського (найбільш активними були С. Рудницький, С. Томашівський, І. Труш та ін.), вирішили дати вирішальний бій на загальних зборах НТШ в червні 1913 р. Напередодні зібрання з'явилася брошура «Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка», підписана анонімним «Комітетом загального добра», яка розповсюджувалася лише між опозиціонерами й була сфокусована на виявленні недоліків у діяльності М. Грушевського як голови НТШ. У брошурі містилися несправедливі звинувачення на адресу вченого, зокрема, в «розтратності, самоволі, деморалізації, корупції»¹⁰⁵. Як справедливо стверджував Є. Чикаленко, в брошурі «облито М. Грушевського помями, виставлено його своєкорисним, несовісним, тираном, деспотом, диктатором, який захопив владу в НТШ і веде його до упадку, дбаючи тільки про свої власні інтереси»¹⁰⁶.

Це видання, остаточно посваривши М. Грушевського з деякими львівськими колегами, відвернуло від С. Томашівського ще більше опозиційно налаштованих до голови НТШ українських інтелектуалів. Відчуття несмаку від нового «твору» С. Томашівського добре передає лист Ф. Вовка до В. Гнатюка: «Брошуру про Грушевського читав, і хоч ані кришечки не хочу боронити “нашого славнозвісного”, але усе-таки брошура мені не сподобалась, бо занадто вже персональна і без усякої потреби анонімна. Обвинувачувати у анонімних скриптах не можна, се робить зле враження...»¹⁰⁷.

Офіційний протокол загальних зборів 29 червня 1913 р. є дуже коротким і не відображає їх бурхливого перебігу. Більш докладно хід зборів передано в листі М. Грушевського до Є. Чикаленка: «[...] Справа була проведена крім хамської підлоти, диявольськи коварно. Брошура була розіслана тільки своїм [...]. Але під час виборів на виділі, приніс і положив її на стіл заступник голови. Тому, відкриваючи збори, я згадав про її появу і незалежно від її змісту (його я не знав) я зажадав збори перервати, вибрати насамперед комісію для розслідування справи. Але “опозиція”, бачучи свою більшість, спішила вибрати свій виділ»¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Лист В. Дорошенка до М. Грушевського від 25 грудня 1911 року // Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — С. 252. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹⁰⁵ Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка // *Грушевський М. Наша політика*. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 168–185.

¹⁰⁶ Чикаленко Є. Щоденник 1907–1917. — Львів, Червона калина, 1931. — С. 387.

¹⁰⁷ Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки. — С. 329.

¹⁰⁸ Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. Додатки. Лист Михайла Грушевського до Євгена Чикален-

Пізніше на захист М. Грушевського виступили І. Джиджора, О. Роздольський та М. Мочульський. Вони розповсюдили серед членів товариства підготовлену самим головою брошуру «В обороні правди», в якій звинуватили опозицію у зухвалому перекручуванні та навіть вигадуванні різних «фактів», документально спростувавши їх.

Прихильникам М. Грушевського на загальних зборах НТШ вдалося при третьому голосуванні провести його на голову товариства, але майже вся управа була обрана з числа опонентів ученого, а заступником голови було обрано С. Томашівського. Це призвело до складання М. Грушевським з себе обов'язків очільника НТШ.

Тогочасний настрій М. Грушевського передає його лист до наддніпрянців, в якому він висловив свої почуття від боротьби на зборах: «А я, незалежно від вислідів боротьби, відчуваю себе морально визволеним від усякого дальшого страждання на галицькій ґрунті. Та і взагалі думаю, що се “нині одпускаєши”. 25 літ я “організовував”, наставляв себе на всякі удари, своєю нервовою силою згладжував усякі вибої на дорозі. Досить, більше від мене ніхто не може жадати — та й нема тої нервової сили в мені. Сі 25 літ можна рахувати за 50 літ в інших, кращих обставинах»¹⁰⁹.

У вересні 1913 р. М. Грушевський був уже в Києві, де скликав нараду київських членів НТШ. Учасник тієї наради Д. Дорошенко пише, що «в таких обставинах не кожен заховав би рівновагу духа і здорові нерви [...]. Ми ніяк не могли погодитись з методами і формами виступів проти Грушевського і вважали за свій обов'язок заступитись за нього»¹¹⁰. Від київських членів НТШ у Львів виїхали Є. Чикаленко, В. Леонтович і В. Шемет із завданням пом'якшити репутаційні втрати для українства від скандалу й одержати від зборів сатисфакцію для М. Грушевського. На надзвичайних зборах НТШ в грудні 1913 р. така сатисфакція фактично була одержана. Збори прийняли резолюцію з проханням до М. Грушевського очолити товариство, але вчений остаточно відмовився.

Реформування галицького політикуму. Соборницькі змагання

Вже протягом перших тижнів перебування у Львові спостережливий М. Грушевський оперативно зорієнтувався у хитросплетіннях галицького суспільно-політичного життя. І хоча київські староградівці застерігали молодого вченого від занурення у місцеві партійні чвари, професорська посада мала не тільки зрозумілу культурну, але й політичну вагу, зобов'язуючи М. Грушевського висловлюватися з при-

ка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 2. — С. 151.

¹⁰⁹ Там само. — С. 152.

¹¹⁰ *Дорошенко Д.* Мої спогади про давнє минуле. — Вінніпег, 1949. — С. 158.

воду усіх нагальних проблем національного життя краю. Поступово у нього виробляється самостійний погляд на людей і події, як також і більш критичне ставлення до вчинків ініціатора його переїзду О. Барвінського. Проведені восени 1894 р. зустрічі з буковинськими і галицькими діячами поступово переконують молодого професора у потребі переформатування галицького політичного простору, створення конструктивної опозиційної сили. Остання мала б стати своєрідною альтернативою «барвінщукам», котрі в очах значної частини галицької громади дискредитували себе безоглядною лояльністю до польських політиків та святоюрських кіл, часом з очевидною шкодою для національних інтересів.

Перші прояви таких настроїв проглядають досить рано у листах до київських приятелів І. Нечуя-Левицького та О. Кониського. Так, вже в листопаді 1894 р. у листі до останнього М. Грушевський пише: «Знаєте, де в чому напрямом Ратая [О. Барвінського] не зовсім щасливо йде. І над сим би тра нам застановитись. Я тепер в добрих відносинах з ріжними напрямками (хоч остаюсь щирим прихильником того ж, як і раніш), і мене навіть дехто (Шумило [В. Шухевич]) хтіли б виперти (щоб я дав фірму) на чолі нової організації, але я тому противник. Політика не про мене»¹¹¹. Але вже за кілька місяців — при наближенні чергових парламентських виборів — ця обережність відходить на другий план і в листі до того ж кореспондента читаємо: «Вчора знов мав я балачку — приходили до мене з тим — про потребу організації опозиційної. Над сим би тра подумать. Мені здається що цілий загаль за Барвінським не може піти в сучасній ситуації»¹¹². Вагомим аргументом слушності такого бачення подій для М. Грушевського стала позиція О. Барвінського в питанні про реформу місцевих шкільних рад, що вочевидь суперечила українським інтересам і, як зізнавався львівський професор, «сильно вдарила мене»¹¹³.

Звичайно, М. Грушевський був свідомий того, що критики «нової ери» хотіли б його ім'ям підважити авторитет народовців. Писали йому про це й з Києва, застерігаючи, «що оті, що прохали Вас стать на чолі [опозиції] — ніщо більш як Юліанові [Ю. Романчука] заходи»¹¹⁴. Але

¹¹¹ Лист М. Грушевського до О. Кониського від 17 листопада 1894 року // Листування Михайла Грушевського. — Т. 1. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 54. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹¹² Лист М. Грушевського до О. Кониського від січня 1895 року // Там само. — С. 55–56.

¹¹³ *Грушевський М.* Як мене спроваджено до Львова // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 120. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹¹⁴ Лист О. Кониського до М. Грушевського від 4 грудня (22 листопада) 1894 року // Листування Михайла Грушевського. — Т. 3. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 86. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

вченому, як свідчить його лист до І. Нечуя-Левицького, йшлося насамперед про подолання розколу між галицькими українцями, що грало на руку господарям краю полякам, як також і про більш принципову позицію у важливих питаннях національного буття: «Зате політичне становище невеселе. Партія Барвінського і партія Романчука стоять ворожо, зав'язали окремі комітети виборчі і готуються до боротьби. Барвінський виступає в союзі з правительством, митрополитом і поляками. [...] Вся ся боротьба змарнує сили, збаламутить нарід, і тим дуже смутна»¹¹⁵.

Протягом 1895–1896 рр. згадана критичність М. Грушевського стосовно політики народовців і діяльності О. Барвінського лише наростала, адже нові події галицького життя підтверджували слушність критики його політики прихильниками Ю. Романчука та радикалами. Це також робило очевидною потребу, як тоді писалося в газетах, «консолідованої опозиції» угодовському курсу. Відчуження М. Грушевського від політики «новоеристів» посилили події другої половини 1896 р. Реагуючи на утворення О. Барвінським клерикального «Католицького русько-народного союзу» та нездатність тогочасного голови НТШ полагодити «видавничу» кризу, 26 жовтня 1896 р. у листі до О. Кониського М. Грушевський уже відверто зазначав: «В товаристві Шевченка великі бурі — з powodu видалення “Діла” з друкарні. Шкода Барвинського особисто. Дальше яким-небудь способом його виправдовувати й піддержувати, на мою думку, неможливо, хіба би просто б завернувся»¹¹⁶.

Втім, якщо у 1896 р. про наростання конфлікту між М. Грушевським та народовцями знало лише порівняно невелике коло втаємничених, то набутком громадськості це стало наступного 1897 р. М. Грушевський, як і багато інших українських діячів, був шокований методами проведення кривавих «баденівських» виборів. Передбачаючи їх результати, 2 березня 1897 р. він відверто заявив у листі до О. Кониського: «Я ж знов скажу Вам щиро, що по всім, що сталося, волів би не мати ні одного Русина посла, як мати сторонників Барвинського»¹¹⁷. Остаточний же розрив відбувся після відмови НТШ взяти участь у святкуванні столітнього ювілею Ф. Палацького, в той час як ця ідея гаряче обстоювалася керівництвом «Католицького русько-народного союзу»; М. Грушевський також поставив свій підпис під телеграмою, в якій засуджувалася підтримка чеськими політиками методів польського панування у Галичині. Підписаний львівським професором протест О. Барвінський назвав у своїх «Споминах» «нетактовним», «безоснов-

¹¹⁵ Лист М. Грушевського до І. Нечуй-Левицького від 13 лютого 1895 року // Листування Михайла Грушевського. — Т. 1. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 46. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹¹⁶ Лист М. Грушевської до О. Кониського від 26 жовтня 1896 року. — Там само. — С. 60.

¹¹⁷ Лист М. Грушевського до О. Кониського від 2 березня 1896 року. — С. 61.

ним та історично невірним»¹¹⁸. Що цікаво, цей вчинок відштовхнув від М. Грушевського також і його київських симпатиків, які слідом за О. Барвінським твердили про те, що львівський професор підпав під цілковитий вплив опозиційних народовців та радикалів.

Від того моменту сторони вже не вважали за потрібне приховувати своє наростаюче взаємне роздратування, виливаючи його на шпальтах місцевої преси. О. Барвінський дедалі частіше і все відвертіше — як у приватних бесідах, так і на сторінках підконтрольної йому періодики — натякав на корисливість і невдячність М. Грушевського, котрий, нібито скориставшись здобутками «новокурсної» політики та послугами її ініціатора, згодом відвернувся від колишніх союзників. Потреба відреагувати на ці чутки стала для голови НТШ доброю нагодою викласти своє бачення конфлікту з «новокурсниками», що він і зробив з властивими собі відвертістю та полемічним запалом.

Згадана відповідь на поширювані О. Барвінським закиди під промовистою назвою «Як мене спроваджено до Львова» з'явилась у червневому 1898 р. числі «Діла» — медійній трибуні опозиційних народовців, яку М. Грушевський назвав «одиноким незалежним органом для інтелігенції»¹¹⁹. Відзначимо, що попри те, що полеміка у статті велася з прихильниками угодовського табору, львівський професор називав прізвище саме колишнього приятеля як ініціатора згаданих чуток. При цьому вчений обрав дуже зручну для себе тактику полеміки, представляючи партикуляризм і дріб'язковість галицьких народовців жертвності своєї праці на благо поділеного кордоном народу. Пояснивши читачеві безпідставність претензій «новокурсників» на власну лояльність їхній політиці, М. Грушевський висвітлив генезу конфлікту з ними, а фактично з самим О. Барвінським. «Я їхав до Львова прихильником політики пана Барвінського, властиво нової ери — згадував учений. [...] Їдучи до Львова, я надіявся, що за мною піде ціла фаланга українців на львівський університет, де тільки бракує наукових сил, аби творити руські катедри. Га, розчарованне прийшло дуже скоро»¹²⁰. Поштовхом, що змусив його переосмислити «новокурсну» політику, М. Грушевський називав згадувану реформу шкільних рад. «За сим фактом пішли иньші аналогічні і цілком зневірили мене в новокурсній політиці, — пише вчений. — І як на початках, з мого щирого переконання, ставав щиро і сміло в обороні нової ери, так і тепер не вагаюсь заявити, що уважаю новокурсну політику не меншою шкодою нашого народу, як москвофільство»¹²¹.

¹¹⁸ Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 36. — Арк. 14/4 – 14/5.

¹¹⁹ *Грушевський М.* Як мене спроваджено до Львова. — С. 117.

¹²⁰ Там само. — С. 120.

¹²¹ Там само.

Не дивно, що така різка і багато в чому несправедлива оцінка була сприйнята О. Барвінським як ляпас. Не схвалили статтю М. Грушевського і київські українці. Так, О. Барвінський наводить у «Споминах» свідчення, що О. Кониський полемічний виступ колишнього вихованця діагностував як «невроз» та нібито зізнався, що «такої хворобливої статті від Грушевського я во віки не сподівався»¹²². Емоційні слова М. Грушевського в «Ділі» не залишили О. Барвінському вибору, змусивши оперативно реплікувати на сторінках «Руслана». У своїй відповіді галицький політик закинув опоненту незграбне занурення у перипетії галицької політики. Згадуючи плани ініціаторів львівської кафедри, О. Барвінський відзначив, що «всі ми дивилися на те так, щоб професор був науковим діячем в університеті і в науковім товаристві ім. Шевченка, не вдаючись в ніяку політику»¹²³.

Несправедливість цих закидів полягала хоча б у тому, що саме О. Барвінський уперше заангажував у галицьку політику тоді ще недосвідченого київського магістранта, коли на початку 1890-х рр. просив його, як і інших наддніпрянців, поставити свій підпис під листом підтримки свого політичного курсу в Галичині. До речі, саме це принесло М. Грушевському в перші часи після приїзду, як писав І. Франко до М. Драгоманова, репутацію «барвінщанина» у галицькому середовищі¹²⁴. Відзначимо, що попри упередженість згаданих закидів, власне з того часу О. Барвінський зробив їх своєю зброєю проти М. Грушевського, в різних варіаціях тиражуючи у пресі.

Суперечки О. Барвінського з М. Грушевським на шпальтах галицької преси мали некорисні для української справи репутаційні наслідки, адже стали приводом для кепкувань з боку поляків і москвофілів. Так, із неприхованим зловтішанням за конфліктом між українськими діячами стежив «Галичанин». При цьому цікаво, що, залишаючись на позір безсторонніми, москвофіли все ж емоційно більше симпатизували тогочасному голові НТШ як вихованцю російської культури, назвавши його газетний виступ «національно-політичною сповіддю»¹²⁵. І тільки негативне порівняння М. Грушевським новоерівської політики та москвофілства обурило автора публікації, котрий, резюмуючи конфлікт колишніх союзників, східно підсумував: «Яке їхало – таке здибало»¹²⁶.

¹²² Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 36. — Арк. 14/7.

¹²³ *Барвінський Ол.* В справі катедри рускої історії // *Руслан*. — 1898. — Ч. 141. — С. 2.

¹²⁴ *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. — Т. 49. — К., 1986. — С. 508.

¹²⁵ Як мене спроваджено до Львова / *Новинки* // *Галичанин*. — 1898. — Ч. 140. — С. 3.

¹²⁶ Там само. Див. далші коментарі «Галичанина» до конфлікту М. Грушевського та О. Барвінського: *Пани Барвінський и Грушевський* / *Новинки* // *Галичанин*. — 1898. — Ч. 143. — С. 2; *Спор проф. Грушевського с п. Бар-*

Наприкінці XIX – на початку XX ст. протистояння між «новокурсниками» та М. Грушевським поглиблювалося надалі. О. Барвінський доволі болісно реагував на публіцистику колишнього приятеля, де переважно у критичному ключі згадувалася особа лідера народовців. Традиційно вважаючи писання М. Грушевського у тогочасній періодиці «повними тенденційних баламутств»¹²⁷, О. Барвінський не шкодував сил і часу на численні та розлогі контрвипади у «Руслані». При цьому подекуди репліки лідера народовців за обсягом перевищували опоновані тексти (!), як це було, наприклад, у випадку відповіді на першу частину «Листів з-над Полтави» М. Грушевського¹²⁸.

Про градус протистояння новокурсників з львівським професором уявлення дає емоційність тогочасної публіцистики О. Барвінського. Наприклад, коли на звістку про скасування царатом обмежень прав української мови М. Грушевський в опублікованій на сторінках «ЛНВ» статті «Україна і Галичина» вказав галичанам і буковинцям на необхідність враховувати наддніпрянські мовні практики¹²⁹, лідер народовців звично відгукнувся критичним дописом на сторінках «Руслана». Проігнорувавши засадничу соборницьку ідею рецензованої статті про небезпеку витворення двох версій української мови, галицький політик, ніби з якогось заздалегідь визначеного собі обов'язку заперечувати М. Грушевському, взявся доводити зворотне — необхідність для наддніпрянців приглядатися до вироблених зазбручанськими українцями мовних традицій¹³⁰.

Усвідомлюючи хиби в народовській політиці, М. Грушевський, як представник радикального, неугодовського спрямування, спільно з І. Франком та іншими діячами (Ю. Романчук, Є. Левицький, В. Охримович) спричинився до реформування народовства. Сам учений згадував: «Цей конфлікт з поляками та угодовцями неочікувано висунув мене на політичну арену Галичини; я набув популярності серед більшості, котра не довіряла ані полякам, ані обіцянкам фактично безсильного (у галицьких відносинах) австрійського уряду. Оскільки ворогування двох опозиційних партій — народовців і радикалів — вважали причиною

винським / Новинки // Галичанин. — 1898. — Ч. 164. — С. 3. Див. про це докл.: *Тельвак В., Курилович К.* Образ Михайла Грушевського на сторінках часопису «Галичанин» // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. — Вип. XVI. — Дрогобич: Коло, 2012. — С. 283–294.

¹²⁷ Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 39. — Арк. 510.

¹²⁸ *Барвінський Ол.* Шестиліте кацапсько-народовської консолідації // *Руслан*. — 1899. — Ч. 35–46.

¹²⁹ *Грушевський М.* Галичина і Україна // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — С. 378–482.

¹³⁰ *Барвінський Ол.* Україна а Галичина й Буковина // *Руслан*. — 1907. — Ч. 1, 2, 4, 5.

слабкості української опозиції, мене просили посприяти об'єднанню цих двох партій, як людини популярної та в партійні конфлікти не замішаної»¹³¹. Це привело його в 1899 р. до лав Національно-демократичної партії (НДП), в якій він разом із І. Франком увійшов до її керівного органу — Народного комітету.

Вступ М. Грушевського та І. Франка до нової партії зміцнив її авторитет у галицькому суспільстві. Михайло Лозинський, оцінюючи резонанс цієї події, писав: «Цей крок зробив велике враження серед поступової інтелігенції, яка досі вагалася між опозиційними народовцями та радикалами, тепер потягнула масово в нову партію, бачучи в ній такі авторитети як Франко і Грушевський»¹³². Проте невдовзі згадані діячі вийшли з НДП, що сталося через непослідовність дій деяких лідерів партії — продовження традиції загравання з урядовими польськими колами ціною відмови від важливих національних постулатів.

Від того часу М. Грушевський дедалі частіше звертається до осмислення феномену галицької політики, критикуючи українських парламентарів за скромність їхніх здобутків на національному полі на противагу все голоснішим успіхам поляків. Його медійною трибуною стає «ЛНВ». Сам учений в «Автобіографії» писав, що він був «разом з д-ром Франком й молодшими товаришами репрезентантами лівішого напрямку, який заступав заснований журнал ЛНВісник»¹³³. З часом гострота оцінок М. Грушевського, не завжди справедливих з огляду на реальні можливості малочисельної української репрезентації у парламенті, лише зростала. Це, зрозуміло, викликало відповідну полемічну реакцію з боку дедалі ширшого кола його опонентів. До останніх належали вже не тільки «барвінцуки», але й опозиційні народовці на чолі з Ю. Романчуком, тобто найбільш впливові політики краю.

Своє критичне бачення діяльності українських галицьких політиків М. Грушевський підсумував у вже згадуваній серії статей, об'єднаних у книжці «Наша політика». У ній було зроблено докладний критичний аналіз різних аспектів суспільного життя в Галичині і, зокрема, діяльності НДП, одним з організаторів і активних членів якої певний короткий час був, як згадувалося, і М. Грушевський. При цьому він не обмежився звичною критикою дій галицьких провідників, а зазирнув глибше — у світоглядні та ментальні засади їхньої політики: «Галицьке життя вражає чоловіка з України своїм, так би сказати, — філістерським характером: дрібноміщанським прив'язанням до всякої хоч маленької матеріальної вигоди, страхом перед ризиком, відразу просто фі-

¹³¹ Музичук О. Звинувачується у шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського) // Архіви України. — 1991. — № 5–6. — С. 19.

¹³² Лозинський М. Життя і діяльність Івана Франка // Вісник Союзу визволення України. — Ч. 155. — С. 388.

¹³³ Грушевський М. Автобіографія, 1926 // Великий Українець. — С. 226.

зичною до всякого жертвування інтересами моменту для якоїсь дальшої мети, навіть своєї власної, і так само для цілей чи справ публічних або національних»¹³⁴.

Висвітлюючи своє бачення ролі національно-демократичного табору в українському русі, вчений звинуватив тодішнє його керівництво в безпринципності, безоглядному угодовстві, занедбанні культурно-освітньої роботи серед населення краю. Розглядаючи Галичину як П'ємонт національного відродження, він різко заявив, що не може дивитися на те, як занепадає її культурне життя. Найбільш жорстко М. Грушевський критикував численні польсько-українські угоди того часу. У Галичині, твердить оглядач, санкціонувався курс «розмінювання принципіальних змагань на “малі діла”, безперечно корисні для даної громади чи місцевости, а часом, може, й цілої людности краю, — але діла цілком не сорозмірні з завданнями моменту, з тими справами, які мають реалізуватися загально-народньою політикою»¹³⁵. Також М. Грушевський закинув галицьким політикам закулісовість — це явище вчений аргументовано ілюструє численними фактами з тодішнього галицького життя.

Звичайно, слова вченого, хоч би й наведені вище, звучали іноді дуже різко, безкомпромісно, але, як зауважують Є. Пшеничний та Л. Винар, котрі найближче підійшли до суті справи в аналізі конфлікту, «Грушевський виявив себе далекозорим українським державним діячем, правдивим “стейтсменом”, а не політиком свого “рідного загумінку”». У своїх поглядах він виходив із загальнонаціональних залогень і схоплював усі ділянки і прояви національного життя»¹³⁶.

«Наша політика» досягла своєї мети, адже викликала очікуване М. Грушевським жваве обговорення в колах як галицької, так і наддніпрянської інтелігенції¹³⁷. Більшість оглядачів, відзначаючи подекуди надмірну емоційність оцінок автора, все ж погоджувалися з його баченням дійсних вад обраної українськими парламентарями тактики «малих діл» і «концесій».

Для галицьких же парламентарів «Наша політика» мала ефект ляпасу, тож відповідь була швидкою, але асиметричною. Як згадувалося вище, на сторінках «Діла» у низці анонімних дописів прихильник НДП С. Томашівський гостро засудив полемічний виступ учителя, назвавши його проявом «татарської стратегії в ХХ столітті». «Нашу політику» галицький історик оцінив як «рішучо minus» в публіцистиці та

¹³⁴ Грушевський М. Наша політика. — Львів, 1911. — С. 61.

¹³⁵ Там само. — С. 68.

¹³⁶ Винар Л., Пшеничний Є. Передмова // Грушевський М. Наша політика. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 9.

¹³⁷ Грушевський М. Наша політика. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 145–161 (Додатки).

не тільки спровокував зауважені М. Грушевським хиби галицьких політиків, а й брутально закинув самому автору численні прорахунки — як суспільно-політичного, так і науково-організаційного характеру¹³⁸.

Градус брутальності помітно зріс в опублікованій двома роками пізніше анонімній брошурі «Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка», що також готувалася за безпосередньої участі колись найближчого вихованця. Її автори домовилися навіть до абсурдного твердження, що нібито «завдяки щирим заходам проф. М. Грушевського відчуження обох частин України нині більше, ніж було перед його приходом в Галичину [...]. Ся прірва — то найсумніший плід його “гетьманування” по сім і тім боці кордону»¹³⁹. Вульгарністю полеміки опозиція врешті досягла очікуваної мети: М. Грушевський твердо вирішив, як згадував у «Автобіографії», у вересні 1914 р. (коли доходив кінця обов’язковий для отримання пенсії двадцятирічний термін служби в університеті) «спенсіонуватися», переїхати до Києва та зосередитися на науці.

Занурення М. Грушевського в перипетії галицької політики, як і його культурно-громадські ініціативи, зі зростаючим занепокоєнням сприйняли й польські діячі краю. На шпальтах місцевої періодики вони вказували на небезпечний революціонізуючий вплив суспільної праці вченого, виставляючи його вічним джерелом громадського «неспокою» та навіть «соціалістом з переконання»¹⁴⁰. Особливо гострими такі оцінки стали в останні передвоєнні роки, коли у польській пресі образ ученого дедалі частіше радикалізується, подекуди набуваючи демонічних рис. При цьому мало не всі негаразди польсько-українського співжиття пояснювалися виключно згубним впливом голови НТШ.

Тут яскравим прикладом є присвячена осмисленню польсько-українських взаємин брошура Людвіка Кульчицького, в якій найбільше уваги відведено критиці різнопланової діяльності автора «Історії України-Руси»¹⁴¹. Чудово орієнтуючись у суті конфлікту між М. Грушевським та галицькими народовцями, польський автор, цілком за їхнім прикладом, ставить на карб українському вченому «деспотизм і самоволю». Поряд із цими «вадами характеру», польський публіцист

¹³⁸ *Томашівський С.* Наша політика і професор Грушевський. Гільосси до брошури проф. М. Грушевського // Грушевський М. Наша політика. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 113–144.

¹³⁹ Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка // *Грушевський М.* Наша політика. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 168–185.

¹⁴⁰ *Rawita-Gawroński Fr.* Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi // *Świat Słowiański.* — Kraków, 1912. — Roczник VIII. — Sierpień–Wrzesień. — S. 557–578; *F. K.* Z prasy ruskiej // *Świat Słowiański.* — Kraków, 1907. — Roczник III. — Luty. — S. 136–141.

¹⁴¹ *Kulczycki L.* Uгода Polsko-Ruska. — Lwów: z drukarni udziałowej we Lwowie, 1912. — S. 39–42.

віднотовує «не менші вади розумові», котрі проявляються і в праці науковий ученого, і в його діяльності як практичного політика. Л. Кульчицький переконує, що здобутий в імперії Романових специфічний політичний досвід завадив реалістичності Грушевського-політика. Вказуючи на хиби його громадського служіння, польський автор наголошує на безпідставності критики М. Грушевським характеру польського панування в краї, його скепсисі стосовно можливостей польсько-українського порозуміння, радикалізмі у вимогах національного рівноправ'я, «згубному» впливі на молодь тощо. Поряд із цим, дивується Л. Кульчицький, М. Грушевський толерує російський деспотизм, вважаючи поляків небезпечнішими за росіян. Про «об'єктивність» польського автора говорить хоча б його закид на адресу М. Грушевського, що нібито саме голова НТШ «своїм впливом перешкодив в 1909 р. відзначити річницю відходу Мазепи від Росії»¹⁴². Хоча загальнознаними були ініційовані головою НТШ урочистості та присвячений Мазепі том «Записок НТШ».

Розбудова українських інституцій на Наддніпрянщині.

Боротьба з наддніпрянським партикуляризмом

1906-й був роком входження М. Грушевського в політичну орбіту Наддніпрянської України. З того часу вчений всі свої зусилля спрямовує на об'єднання розрізнених українських земель, активно курсує між Наддністрянщиною та Наддніпрянщиною, за його висловом, «живучи на два дома». І. Крип'якевич так згадував про ті роки життя свого вчителя: «Увесь той час він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той час одне було в нього на умі — невсипуща праця для всіх частин української землі»¹⁴³. Період 1906–1914 рр. відзначений для вченого активною пропагандою української справи, спробою об'єднати розрізнений український рух на платформі територіально-національної автономії України при збереженні федеративного устрою Росії. Проголошення політичних свобод в імперії Романових породжувало в нього надії, що становище України можна змінити на краще конституційним шляхом. Учений докладав багатьох зусиль, щоби зблизити українство Галичини та Наддніпрянщини, зробити Київ дійсним центром політичного та культурного життя співвітчизників.

Лейтмотивом тогочасних зусиль М. Грушевського було зближення поділених Збручем українців. Це йому належить образне порівняння Східної та Західної України з двома крилами птаха, які тільки разом і здатні піднести його на висоту. Думки про необхідність подолання регіональних, міжконфесійних, соціальних та інших протистоянь, незгод і чвар, що роз'єднують і послаблюють українські сили, пронизують

¹⁴² *Kulczycki L. Uгода Polsko-Ruska. — S. 41.*

¹⁴³ *Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. — С. 468.*

численні твори вченого. Одним із найбільш важливих кроків, здійснених ним у напрямку консолідації українства, слід вважати перенесення видання «ЛНВ» в 1907 р. зі Львова до Києва. На думку М. Грушевського, оновлений часопис мав стати «всеукраїнським літературним органом, де б живим словом озивався буковинець до слобожанина, кубанець до галичанина, де б піддержувалася б духовна зв'язь різних частин нашої землі»¹⁴⁴.

Та не всі тогочасні українські діячі правильно зрозуміли широту задуму М. Грушевського. Так, доволі стримано до цього поставилися галицькі співробітники «ЛНВ». Це, наприклад, спричинилося до погіршення дружніх відносин між М. Грушевським і І. Франком. «Дуже мене розстроїла апатія і пасивність Франка до “ЛНВ”», — відзначав у «щоденнику» вчений¹⁴⁵.

Але й надії М. Грушевського на цілковите порозуміння з боку наддніпрянських колег зрештою виявилися оманливими¹⁴⁶. Подібно до того, як це було в Галичині, історик зіткнувся з опозицією частини наддніпрянців, які не бажали приймати його бачення тактики, методів, а найбільше — темпів національної боротьби. Дратувало наддніпрянців і те, що вони ніяк не могли достосуватися до вулканічної натури львівського колеги та універсальності його талантів. Сказане добре ілюструють слова Андрія Ніковського з листа до Є. Чикаленка: «Росія: Милуков, Керенський, Кокошкин, Шингарьов і т. д. А у нас: Грушевський, Грушевський, Грушевський — і учений, і політик, і видавець, і в дуду грець»¹⁴⁷. Небуденну активність львівського професора підтверджує у своїх спогадах і співробітник київської редакції «ЛНВ» Юрій Тищенко: «Часи перебування його [М. Грушевського] в Києві були часами найактивнішого життя цілого українського суспільства, а особливо тої частини, що групувалася коло інституцій ним безпосередньо або з його ініціативи утворених»¹⁴⁸.

Щоб перешкодити поширенню впливу М. Грушевського на Наддніпрянщині, деякі діячі (Б. Грінченко, С. Єфремов, В. Науменко та ін.) чинили опір перенесенню «ЛНВ», що сприймався як небажана конкуренція «Новій громаді», а також не схвалювали активну участь вченого в газеті «Рада». У наддніпрянських виданнях розпочалася критика наці-

¹⁴⁴ Рада. — 1907. — 6 лютого.

¹⁴⁵ Грушевський М. Щоденник // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 19.

¹⁴⁶ Гирич І. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника) // Український історичний журнал. — 2016. — № 5. — С. 101–138.

¹⁴⁷ Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упоряд. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вст. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2010. — С. 320.

¹⁴⁸ ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 917. — Арк. 10.

ональних ініціатив львівського вченого: йому постійно закидали «огаличанення» української мови та нав'язування наддністрянських практик національного опору. І хоча найчастіше боротьба з М. Грушевським відбувалася непрямо чи завуальовано, але завжди в провокативному стилі, тож у нього не було ілюзій стосовно дійсної причини непорозумінь. Характеризуючи у щоденнику свої відносини з наддніпрянцями, львівський професор з гіркотою занотував: «[...] Ворожнеча єсть повна»¹⁴⁹.

Особливо напружені відносини у М. Грушевського склалися з Борисом Грінченком. Останній через редаговану ним «Громадську думку» намагався підтримувати серед наддніпрянців недовіру до всього галицького й навмисне профанував соборницькі проекти львівського колеги. І в цьому протистоянні вкотре суто ідейні розходження посилювалися психологічною антипатією між лідерами українства. Про це у спогадах писав Є. Чикаленко: «Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі, як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядні ролі не помиряться, кожний з них схоче бути першим і один одному старшинства булави не поступить. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилилися всі українці, крім тих, хто претендували на гетьманство, як наприклад Науменко і Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди “Літературно-наукового вістника” переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роля серед українців, от через що він рішуче стояв проти перенесення “ЛНВ” до Києва ще в кінці 1905 року і тепер»¹⁵⁰.

Зростання напруження у взаєминах з наддніпрянськими колегами яскраво проявилось в 1910 р., коли було вирішено вшанувати 25-літній ювілей літературно-наукової діяльності М. Грушевського. Українські видання з обох боків Збруча відгукнулися розлогими дописами, наголошуючи, що «немає питання, якого б він не торкався в своїх численних працях; немає інституції, в життю якої б він не приймав участі то як творець, то як ближчий співробітник; можна сказати, що й немає діла, до якого-б він не приклав своєї працюючої руки»¹⁵¹. Особливий же наголос українські оглядачі робили на соборницькій домінанті праці ювіляра¹⁵².

¹⁴⁹ Щоденники М. Грушевського / Публ. та комент. І. Гирича // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 21.

¹⁵⁰ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). — Нью-Йорк, 1955. — С. 470.

¹⁵¹ Проф. Михайло Сергієвич Грушевський (з нагоди 25-літнього ювілею) // Українська хата. — 1910. — Кн. VI. — С. 361–362.

¹⁵² Чепелянський В. Великий учений діяч Соборної України (З нагоди 25-літнього ювілею М. Грушевського) // Світло. — 1910. — Кн. 4. — С. 33–39; Юбилей проф. М. С. Грушевского // Киев. — 1910. — № 21. — С. 2–3.

Попри такі піднесені оцінки, вчений відчував зростаюче роздратування його ініціативами з боку партикулярно налаштованих наддніпрянців. Про це він прямо заявив Є. Чикаленку та Л. Жебуньову, котрі приходили вітати ювіляра від імені з'їзду ТУП. Є. Чикаленко згадував, що «він [М. Грушевський] дякував за честь, але досить холодно, і на решті почав висловлюватись, що українське громадянство, як він помічає, відокремлює себе від нього і від того діла, яке він провадить у Києві. Що його вважають за галичанина і його видання — “ЛНВісник” та “Село” — за галицькі і протиставляють свої — тобто “Раду” і “Світло”. Ми завіряли його, що громадянство однодушно цінить його заслуги, що ніякого протиставлення між його виданнями та нашими нема. Але він доводив, що між цими виданнями люди помічають навіть ворожнечу, що проти нас особисто він нічого не має і не помічає ворожого до себе відношення, але серед нашого громадянства є багато людей, що не переносять галицької мови і обвинувачують його, що він обгаличанню справжніх українців»¹⁵³.

Про те, що М. Грушевський мав слушність у своєму баченні проблем у взаєминах між ним і «російськими» українцями, свідчить також тогочасний епістолярій. Так, один із лідерів петербурзьких українців П. Стебницький патетично і з певним дотепом запитував Є. Чикаленка: «Як воно несподівано вискочив ювілей Грушевського? І з якої причини? Адже ще недавно, кілька літ тому, теж святкували чи не 25 літ, ще в Галичині і збірник склали на пошану? Ну та нічого, “да буде ему тріумф” — він того вартий»¹⁵⁴.

Роздратування ініціативами М. Грушевського з боку наддніпрянців найбільш відверто проявилось в ініційованій істориком дискусії щодо проблеми вироблення літературного канону української мови. Суть дискусії полягала у потребі приведення до єдиного знаменника «наддніпрянського» і «галицького» мовних дискурсів. У низці статей учений виступав за підпорядкування мовного розвитку суспільному, підтримуючи концепцію мови як знаряддя для поширення ідей, просвіти тощо.

Заперечуючи М. Грушевському, зі своїм баченням ситуації до дискусії приєднався І. Нечуй-Левицький. У статтях «Сьогочасна часописна мова на Україні» та «Криве дзеркало української мови» він доволі гостро виступив проти «огаличання» української мови, а головним винуватцем цього назвав свого колишнього вихованця М. Грушевського. Одним із аргументів проти галицької мови було в нього те, що книжна галицька мова штучна, тимчасом як українська літературна мова

¹⁵³ Чикаленко Є. Щоденник у 2 томах. — Т. 1 (1907–1917). — К., 2004. — С. 133.

¹⁵⁴ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901 — 1922 роки // Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко, всту. ст. Н. Миронець, І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2008. — С. 207.

повинна зберігати свій народний (селянський) характер, як вона зафіксована у творах українських письменників. Тож, категорично твердив І. Нечуй-Левицький, популяризуючи галицький правопис, М. Грушевський «однією рукою будує, а другою рукою руйнує загалом українське й своє сукупно з ним будування»¹⁵⁵.

Приймаючи тезу І. Нечуя-Левицького про «південно-східну діалектну основу», учасники дискусії М. Пачовський, І. Верхратський, І. Франко, Б. Грінченко, І. Стешенко, М. Пилипович (М. Левицький), Є. Чикаленко (тобто і наддніпрянці, і наддністрянці) водночас відстоювали потребу цілеспрямованого характеру творення літературної мови, вироблення її наукового жанру. Вони цілком серйозно сприймали «галицько-буковинські» досягнення в царині публіцистично-наукової мови, науково-технічної, культурно-побутової термінології. «Невже наша більш як піввікова праця ні на що не пригожа для всеукраїнського культурного сумління? Невже там має йти робота *ab ovo*?», — запитував один з учасників дискусії.

Усі названі гуманітарії дивилися на науково-публіцистичний стиль Галичини й Буковини як на такий, без якого ніяк не можна обійтися ні в публіцистиці, ні в науці, ні в побуті освічених людей України. Крім того, вважали, що його вироблення — заслуга не тільки галичан та буковинців, а й тих наддніпрянців, що друкувалися в західноукраїнській періодиці, видавали свої праці українською мовою поза межами Росії. «Невірно це, — писав М. Грушевський, маючи на увазі надбання літературної мови Галичини, — і кривда українцям з Росії, які велику участь брали у виробленні цієї мови і нестерті впливи на ній положили [...]. Ігнорувати цю культурну мову, вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно і пробувати незалежно від тої “галицької” мови творити нову культурну мову з народних українських говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, — це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу»¹⁵⁶. Для М. Грушевського мовна традиція сама по собі не відігравала ролі, видатний історик наголошував на відповідальності не за «чистоту» (метафора більшості учасників дискусії) чи внормованість мови, а за її функціонування — не за те, яке мовне явище увійде з традиції в майбутній канон, а за саму традицію україномовності видань.

Особливе ж незадоволення діяльність М. Грушевського викликала в імперській владі. В його особі небезпідставно вбачали лідера українського національного руху, що розхитує імперські підвалини держави. При цьому особливою безцеремонністю нападок відзначалася право-

¹⁵⁵ *Нечуй-Левицький І.* Криве дзеркало української мови. — С. 40.

¹⁵⁶ *Грушевський М.* Про українську мову і українську справу. — К., 1907. — С. 8.

монархічна преса¹⁵⁷. Неодноразово згадуваний Т. Флоринський називав автора «Історії України-Руси» «верховним вождем українства» та гарячим прихильником ідеї української автономії, наголошуючи, що той «багато попрацював на користь “українського” сепаратизму в Галичині та тепер переніс свою діяльність у межі нашої Малоросії. Він голосніше та наполегливіше багатьох своїх товаришів вимагає автономії України»¹⁵⁸. Аналізуючи публіцистику М. Грушевського, київський професор атестує вченого «націоналістом-фантазером», переконує читача у неадекватності, а тому й небезпечності його політичних ініціатив, передусім, вимог автономного статусу українських земель у федеративній Росії. Ці тези Т. Флоринського ревно підтримали у середовищі прихильників державного централізму та ідеї панславізму, прикладом чого можуть бути відгуки на праці останнього на сторінках віденського «Славянского века»¹⁵⁹. Тож Д. Дорошенко мав усі підстави твердити, що «М. Грушевський користувався просто-таки легендарною популярністю у ворожих українству колах — в лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів [...]». Не було такого наклепу чи інсинуації в українській справі, що не пришивала б до зненавидженого російськими реакціонерами імені Михайла Грушевського»¹⁶⁰.

Намагаючись всіляко обмежити вплив М. Грушевського на життя наддніпрянських українців, націоналістичні організації, на зразок київського відділу клубу «Союза русского народа», навіть зверталися до міністра внутрішніх справ з проханням заборонити львівському професору в'їзд до Росії. Ось як це відобразилося у внутрішній переписці Департаменту поліції: «Київський відділ Союзу російського народу порушив перед міністром внутрішніх справ клопотання про заборону в'їзду в Росію професору Львівського університету Михайлові Грушевському та іншим австрійським ученим, котрі агітують на користь “української самостійності”. Після доповіді про це Його Високість наказав обговорити питання про задоволення цього клопотання»¹⁶¹. Невдовзі в

¹⁵⁷ Тельвак В. «Ереснарх украинского движения» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2010. — Вип. 20. — С. 131–154.

¹⁵⁸ Т. Ф. [Т. Флоринський.] «Украинцы» и кровавые выборы // Киевлянин. — 1907. — № 149. — С. 1; його ж. Толки об «автономии Украины». — Там само. — № 159. — С. 2.

¹⁵⁹ Проф. Т. Д. Флоринский: Зарубежная Русь и ее горькая доля. — Киев, 1900 // Славянский век. — Вена, 1900. — № 7–8. — С. 43–44. Огляд наведений без авторства.

¹⁶⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). — Вінніпег, 1949. — С. 156.

¹⁶¹ Ссылка М. С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — С. 210.

Департаменті поліції виявили, що М. Грушевський є російським підданим, отже, немає жодних підстав забороняти йому в'їзд до країни.

Іншим яскравим виявом згаданої реакції стала справа з обранням М. Грушевського членом київської Археографічної комісії в жовтні 1908 р. Після одностайного вибору, львівського професора — на той час визнаного лідера української історіографії — відмовився затверджувати київський генерал-губернатор Сухомлинов. Мотивуючи свої рішення, він використав аргументи правомонархічної преси і повідомив голову комісії В. Іконнікова, що не може затвердити М. Грушевського членом, «оскільки за отриманими свідченнями його діяльність відрізняється тенденційністю та сепаратистською спрямованістю»¹⁶². Суспільно-політична праця вченого стала також на заваді цілком заслуженого номінування його членом петербурзької Академії наук, що було в планах російських приятелів історика¹⁶³.

Втім, найбільш резонансною за медійним розголосом на Наддніпрянщині стала кампанія з недопущення М. Грушевського на кафедру російської історії у Київському університеті, що звільнилася після смерті П. Голубовського в 1907 р. Власне, у виступах київської шовіністичної преси й отримало найбільш яскраве вираження імперське бачення наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Українському вченому закидали ворожу діяльність щодо політичної стабільності Російської імперії, крайню тенденційність у висвітленні низки спільних для російської та української Клію наукових проблем. У разі обрання М. Грушевського на посаду професора, переконували вони, Київський університет отримає «злісного політикана, ворога Росії та союзника інших її ворогів, професора, котрий розучився говорити російською, вченого, що зробив науку знаряддям україноманського політичного безглуздя»¹⁶⁴. Шовіністична преса наголошувала, що «Київ — колиска Росії і центром української автономії ніколи не був і не буде», а отже, «для п. Михайла Грушевського в Київському університеті місця немає і бути не повинно»¹⁶⁵.

Нерідко консервативна критика зводилася до абсурдних звинувачень на кшталт слабкого знання львівським професором російської мови або вульгарних характеристик на зразок «учений-брехун». Останній випадок, що прозвучав у газеті «Закон и Правда» навіть став предметом декількох ініційованих М. Грушевським судових засідань. Спочатку Київ-

¹⁶² Романовський В. Сторінка з недавнього минулого // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — С. 428–430.

¹⁶³ Тельвак В. Михайло Грушевський та Російська Академія наук: історія невдалого обрання // Архіви України. — 2016. — № 5–6. — С. 98–105.

¹⁶⁴ По поводу признания г. Василенка // Закон и Правда. — 1907. — № 158.

¹⁶⁵ Закон и Правда. — 1907. — № 144.

ський окружний суд визнав редактора газети Б. Юзефовича винним в образі честі та гідності М. Грушевського, присудивши йому грошовий штраф і домашній арешт на три доби. Та згодом вища судова інстанція — Київська окружна палата — скасувала цей вирок.

Попри розгорнуті у пресі виступи на захист М. Грушевського та його суспільно-політичної і наукової діяльності, ініційовані українськими колами Києва, кафедра вченому так і не дісталась. Обурюючись вчинком київської професури, газета «Рада» писала з цього приводу: «Ні, вони своїм вчинком признались одверто, що невибором професора М. Грушевського в Київському університеті вони виступили проти української науки, проти цілого українського громадянства, видатним діячем котрого є професор М. Грушевський. Це образа всій українській нації, і вона цієї образи ніколи не забуде, пятнуючи вічним соромом і огидою лукавих фарисеїв науки, котрі всі свої сили і вплив ужили на те, щоб не дати розвинутись українському науковому рухові, який несе світло знання широким народним масам»¹⁶⁶.

В загальноімперському вимірі найбільш голосною виявилася ініційована М. Грушевським кампанія з визнання української за самостійну слов'янську мову, а не діалект російської. Як відомо, свої авторитетні думки на захист самобутності української мови висловили Київський і Харківський університети, а також петербурзька Академія наук. Власне, позиція останньої викликала масове обурення консервативних видань обох російських столиць¹⁶⁷. Вислів цьому незадоволенню дав петербурзький публіцист Микола Енгельгард: «Таким чином Академія своїм ученим авторитетом, офіційно, на запит уряду, підтвердила основні положення фантастичної теорії українофільського федералізму»¹⁶⁸. Симптоматично, що згадана позиція російських правомонархістів охоче тиражувалася галицькими москвофільськими виданнями¹⁶⁹.

Цікаво, що небайдужими до національних проєктів М. Грушевського виявилися й російські оглядачі з соціал-демократичного табору, вбачаючи в ньому діяча, «засліпленого націоналістичним ентузіазмом»¹⁷⁰. Наприклад, конспектуючи працю львівського вченого «Украинство в России, его запросы и нужды», один із лідерів російських соціал-демократів В. Ульянов-Ленін особливу увагу звернув на автор-

¹⁶⁶ Рада. — 1908. — 1 травня; Побіда «тоже — Малороса» // Буковина. — 1908. — Ч. 55. — С. 2–3.

¹⁶⁷ А. Б. Украинomanия у нас и за рубежом // Краины России. — 1907. — № 45–46.

¹⁶⁸ Енгельгард Н. Официальное упразднение русского языка // Новое время. — 1907. — № 11359. — С. 3; № 11388. — С. 3.

¹⁶⁹ Проф. Грушевский и петроградская академия наук // Галичанин. — 1907. — Ч. 281. — С. 2.

¹⁷⁰ Рожков Н. Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины, СПб. // Современный мир. — 1913. — № 4. — С. 119.

ську тезу про небезпеку перетворення, під впливом репресивної політики царату, українського національно-визвольного руху в революційно-терористичний. Адже таким чином не лише народ може втратити своїх лідерів, але й національна складова боротьби з царатом елімінується, відійде на другий план, поступаючись класовій. Занотовуючи цю тезу, Ленін на полях свого зошиту промовисто відреагував — «Реакція!!»¹⁷¹.

Активна культурно-громадська діяльність М. Грушевського в Російській імперії не залишилась поза увагою й вороже налаштованих до політичного українства кіл польських діячів Галичини. У місцевій пресі вони накинулися на професора з обвинуваченнями, що він навмисне їздить до Петербурга, щоб зашкодити польсько-російському переговорному процесу. Подібно до російських консерваторів, польські публіцисти наголошували на «непослідовності та політичному дилетантизмі» М. Грушевського¹⁷². Особливо ж їх зачіпала антипольська риторика опублікованої в Росії публіцистики вченого. З її шпальт, твердить Л. Колянковський, львівський професор постає «смертельним ворогом польського народу». Натомість, твердить польський оглядач, обом народам слід об'єднатися в боротьбі проти спільного ворога — російського імперіалізму, адже «дорога до вільного Києва веде й до вільної Варшави»¹⁷³.

Окресленими вище настроям підпали навіть колеги українського вченого по університету. Для прикладу наведемо лист Шимона Аскеназі до Людвіка Фінкля, написаний з Петербурга. Перебуваючи водночас з М. Грушевським у російській столиці, польський професор писав: «Я випадково дізнався, що водночас зі мною в Петербурзі перебував Грушевський; знаю, що опікується виданням своєї популярної російської історії України; що поза тим надалі є активний. Кому він властиво служить, Бог його радше знає»¹⁷⁴. Критичні голоси польської преси М. Грушевський оцінював як очікувану реакцію польських політиків на вихід українського руху з галицького ізоляціонізму на ширші політичні обрії, а також як реакцію на його проект аграрної реформи, що мав підірвати велике польське землеволодіння на українських землях.

Зростання напруги в європейській політиці на початку 1910-х років, а також активізація українського національного руху в Галичині та

¹⁷¹ Ленинский сборник / Под ред. В. Адоратского, В. Молотова, М. Савельева, В. Сорина. — М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. — Т. XXX. — С. 26.

¹⁷² F. K. M. Hruszewskij, *Galicja i Ukraina* / F. Koneczny // *Świat Słowiański*. — Kraków, 1907. — Luty. — S. 141.

¹⁷³ *Kolankowski L. Pomysły i idee ukraińskie Prof. M. Hruszewskiego* // *Świat Słowiański*. — Kraków, 1908. — Roczni IV. — Styczeń. — S. 29.

¹⁷⁴ *Hoszowska M. Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem*. — Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. — S. 251.

на Наддніпрянщині збільшили критичність у ставленні до нього з боку представників польських і російських націоналістичних кіл. Вони побоювалися перетворення українського руху з регіонального феномену на самостійний чинник європейської політики та розігрування «української карти» супротивником у близькому міжнародному конфлікті. Це покликане до життя значну за обсягом публіцистичну літературу, в якій піддавалися критиці ключові постулати сформульованого М. Грушевським українського національного проекту. Особливого розмаху така «викривальна» діяльність набула в Російській імперії, де була підтримана на державному рівні. Про сприяння своїм діям з боку влади писали, наприклад, у власному «Збірнику» представники Київського клубу російських націоналістів, які на своїх засіданнях завзято вправлялися в критиці різнопланової діяльності М. Грушевського, котрого називали не інакше, як «головою всієї мазепинської партії»¹⁷⁵.

Як приклад «грушевськіани» київських націоналістів згадаємо опус А. Стороженка «Происхождение и сущность украинофильства», в якому значна увага відводилась громадській праці М. Грушевського. При цьому А. Стороженку особливо дошкуляла масштабність розгорнутої львівським істориком національної праці по обидва боки Збруча. «Проф. Грушевський зумів створити собі небувале досі міжнародне становище, ставши ніби вище підданства Росії чи Австрії, — пише він. — Повсюди він є представником винайденого ним “українського” народу та повсюди змушує себе слухатись»¹⁷⁶. Спеціальну увагу автор присвятив критиці конституційного проекту М. Грушевського, доводячи його історичну, економічну та адміністративну нереальність. З’ясовуючи мотивацію всієї національної праці українського діяча, А. Стороженко пише про «ненаситне честолюбство та манію величчя» опонента, і все заради того, щоб «бути серед сліпих прихильників “батьком”, вождем “українського” народу»¹⁷⁷. У підсумку, подібно до інших його колег з націоналістичного табору, автор традиційно звинуватив М. Грушевського та його однодумців у «зраді батьківщини», дивним чином пов’язавши їх діяльність із руйнівними для цілісності імперії планами німців, поляків і, звісно, євреїв.

* * *

Отже, як свідчать проаналізовані вище дискусії, наукові та громадські ініціативи М. Грушевського вже від кінця XIX ст. стали вагомим явищем не тільки українського, й усього східноєвропейського інтелектуального та політичного дискурсів. За вищезгаданим влучним по-

¹⁷⁵ Записка А. И. Савенка об украинском движении // Сборник клуба русских националистов. — Вып. 4 и 5. — К., 1913. — С. 266–267.

¹⁷⁶ Стороженко А. Происхождение и сущность украинофильства. — 2-е издание. — К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. — С. 51.

¹⁷⁷ Там само. — С. 56.

рівнянням О. Борковського, його пропозиції помітно «електризували» сучасників — насамперед українських, але й також зацікавлених (чи занепокоєних) нашим життям польських, російських, чеських та німецьких оглядачів. У підсумку, багатоманітні реакції на пропозиції М. Грушевського — від глорифікації й вдумливого обговорення до емоційного опонування та брутальної профанації — виконували важливу роль модернізації всіх сфер життя українства на зламі століть, адже спонукали до постійної рефлексії всіх небайдужих до нього акторів тогочасної політичної сцени та творців інтелектуальної моди. Завдяки цьому напередодні Великої війни українське питання з малознаного у світі регіонального подразника для поляків і росіян перетворилося на самобутній феномен Центрально-Східної Європи, існування якого вже неможливо було заперечити чи проігнорувати.

2

ДЖЕРЕЛА

Валентин Кавунник (Київ), Світлана Панькова (Київ)

Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914)¹

*«Листування наше було дуже рухливе...»
Олександр Лотоцький*

На «Сторінках минулого»² майже всі українські громадські та літературні справи у Львові, Києві чи Петербурзі нерозривно пов'язані із Михайлом Грушевським, і кореспонденція Олександра Лотоцького не тільки це підтверджує, але й органічно доповнює його спогади.

Із цих листів дізнаємося про процес складання історично-біографічного словника, присвяченого українським та зарубіжним діячам, які працювали на території України. І хоча цей проект так і не був реалізований, Олександр Лотоцький у березні 1907 р. розглядав його як основу для енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916).

Наступним проектом була підготовка рецензій для «Записок Наукового товариства імені Шевченка» (далі — Записки НТШ) особливо для бібліографії релігійного, зокрема церковного, минулого і сучасного життя України. Як координатор підготовки рецензій і навіть як автор Олександр Лотоцький намагався виконувати свої обов'язки під час магістерської праці в Духовній академії і ще до переїзду із Києва до Петербурга.

Традиційне інформування Михайла Сергійовича про події у Києві та Україні з часом перетворилося рубрику «З російської України» у новоствореному «Літературно-науковому віснику». Вже з Петербурга Олександр Лотоцький продовжував докладно повідомляти про політичні події у столиці Російської імперії, долю українських делегацій на різних з'їздах, діяльність депутатів з України у Державних думах, а також про законодавчі зміни у справі цензури.

Однією з магістральних тем як листів, так і спогадів були заповіді Олександра Кониського, справа яких детально представлена у праці

¹ Передмова, тексти, примітки — Валентин Кавунник; тексти, примітки, упорядкування, датування встановлення місць написання листів, а також розпізнавання рукописів Сергія Липківського та Михайла Грушевського — Світлана Панькова.

² *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — 288 с.; Ч. 2. — Варшава, 1933. — 486 с.; Ч. 3. — Варшава, 1934. — 398 с.

Світлани Панькової³. Затвердження заповіту тривало майже 15 років (1899–1914), що Олександрові Гнатовичу обійшлося «дуже дорого, завдавши моральних прикростей, ледве чи не найбільших в мойому особистому життю»⁴.

Напевно без участі Олександра Лотоцького не було б видано (1904) та перевидано (1906) «Очерка истории украинского народа»⁵ та книжечки «Про старі часи на Україні» (1907).

Крім громадсько-політичних питань, у листах порушувалося багато приватних. Безцінними є міркування та вислови щодо перспектив українства, деякі з них неодмінно мають стати крилатими: «...Ви знаєте наших шановних земляків: по своїх замахх — хуторних генералів, а по вдачі — гоголівських Пацюків, що воліли, аби їм все само в рот падало», або «Поки київський губернатор не видасть “обязательного постановления”, щоб всі українці були українцями, нічого з того не буде».

Ці та інші сюжети детально відтворені у 190 рукописних листах та телеграмах Олександра Гнатовича до Михайла Сергійовича від вересня 1894 до лютого 1914 р., які зберігаються у справі 613 фонду 1235 Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (далі — ЦДАК України). До цього часу десять листів було надруковано в додатках до «Нарису історії українського народу»⁶, а вісім листів — у дослідженні Світлани Панькової «Михайло Грушевський та “Украинский вестник” у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік)»⁷.

У текстах збережено синтаксис та мовно-стилістичні особливості листів; оригінальну ж пунктуацію та частково орфографію⁸ («ярижка»

³ Панькова С. Заповіти Олександра Кониського // Вісник НТШ. — Львів, 2011. — № 46. — С. 26–30.

⁴ Лотоцький О. О. Я. Кониський // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 179.

⁵ Кавунник В. Історія видання «Очерка» Михайла Грушевського // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. V–XLII. — (Серія: Монографічні історичні праці).

⁶ Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 462, 474, 478–479, 480–481, 482, 483, 485–486, 487–488, 490, 491. — (Серія: Монографічні історичні праці).

⁷ Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень — грудень. — С. 65–90.

⁸ Збережено авторське фонетичне написання таких слів, як: близчий, всего, ёлка, его (уніфіковано вживання замість «єго»), ему, ініціатива, кандидацтво, Київ, Кондратьевич, легкі, легче, лехко, люцький, материяльний, меньше, намістник, него (після переїзду до Петербургу О. Лотоцький почав писати «нього»), отповідь, офіціяльний, парижський, пашквіль, полекшення, полех-

й фонетичний правопис; написання слів через дефіс, разом і окремо; вживання лапок, апострофа; подвоєння приголосних; вживання літер -і- та -и-) замінено сучасною. Помилки виправлено беззастережно, авторські підкреслення замінені *курсивом*. У квадратних дужках розкрито скорочення, у кутових — нерозбірливі слова. У посторінкових посилення зазначені авторські примітки та зазначення авторства рукописних текстів Сергія Липківського та Михайла Грушевського. Датування встановлено за авторськими записами, в інших випадках — за змістом листів. У примітках пріоритетним завданням була ідентифікація осіб та зазначена у листах бібліографія.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Київ, 12 січня 1894 р.

Примите поздравление и искренние благожелания

Петрашевский¹

Лотоцкий

Липковский²

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 294–294 зв.

№ 2

[Київ, кінець вересня 1894 р.]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Позаяк Ви вжедесь влаштувалися, то можна вже Вас і потурбувати своїм листом. Навмисне одкладав я писать Вам до біографічного словаря³, щоб зараз таки сповістити Вас про все. Тільки що вернувся я з словаря. Вражіння взагалі було дуже приємне. Не було лишень Іст. і Ол[ександра] Як[овича]⁴, — перший слабкий, а другий, має бути, через слету. Зате було чотири нових. Стависький⁵, два Кості і Жан. Принесено 71 біографія, але проте ще залеглостей зосталось доволі. Дальше перших трьох літер так і не пішли, — обіцяли викінчити усі залеглості і порозбирали дещо нового на ті ж літери. Розібрали охоче, — хоч і не

шив, почта, принципіальний, провінціяльний, рижський, свіцький, сего, Сергієвич, Сильвестровна, славянську, совістно, спеціальний, счет, територіальний, цейхауз, Яковлевич, Януарович, а також закінчення –и. Збережено різне написання імен, прізвищ та географічних назв.

було тієї живості, що при Вас. Ів[ан] Мих[айлович]⁶ пропонував відмінити трохи техніку збирання і записів. Після его ради треба завести для кожного співробітника особий список, у якому буде помічатись і біографічна особа, і виконання біографії; помічати буде кожний співробітник сам за себе, а експедитори після переносять помітку в загальний список — строго алфавітний. Біографії ж (зроблені) розкладаються після збірки. Сей метод корисний тим, що тепер не треба кожен раз переглядати прилюдно старих карток, через що стає більше часу на інші справи. Ми з Сергієм⁷ на сім тижні маємо викінчити списки. Що з того буде, — побачимо.

До Ів[ана] Мих[айловича] я заходив ще учора, коли довідався про Ваше доручення. Але кореспонденції в его нема ніякої, а каталоги казав перешле Вам у понеділок (3-го). Усі другі доручення ваші теж виконав. Речі Ваші перевезені до В[олодимира] Б[оніфатійовича]⁸. Купця не було, казав, що прийде, та й обдував. Шафи з іншим покладено в хлівець, книжки на горища, а стіл взято до хати. Вибачте, що я в інтересах видавничих утримував у себе деякі з Ваших книжок: а) «Хату», б) «Ниву», в) казки Андерсена; зробить ласку, не гнівайтесь за таке самовольство. Друковані рецензії передав Ол[ександру] Як[овичу], а В[олоди-миру] Б[оніфатійовичу] — писані; останній казав сьогодні, що на сих днях вишле. В типографію дефекти занесені. Кат[ерині] Мик[олаївні]⁹ карточку одано. Словар братові¹⁰, лист батькам і «Дополнит[ельные] главы»¹¹ М-му вислані.

От і всі, здається, справи. Може, що й забув, то на другий раз нагадаю й напишу.

Ми, хвалити Бога, живі й здорові, дещо й робимо. Видавництво посувається: до цензури заготовлено поки рукописів 10. Стаття про шкільний з'їзд не викінчена, але не з причини якого недбалства (вона тричі перероблювалась), але через просту незвиклість до діла. Зате готові «Новини натуралістичні» та викінчений переклад економічної статті. Про всі останні речі буде балачка на сім тижні. Павло Запорожець¹² теж обзивається.

Як же Вас, наш дорогий, наш любий Михайло Сергієвичу, Бог милує? Чи відчуваєте Ви, що ми душею разом з Вами, що увесь осередок думок наших — Ви? Головна розмова, коли зійдемося, зберемося до купи, се розмова про Вас, про те, як Вам тепер на новому місці, як Ви себе відчуваєте серед нових, здебільшого неприємних, обставин? Як би бажав я полинити зараз за Вами у Львів і хоч частину зняти з Вас великого тяжкого труда! Але замість того можу лиш послати Вам поки одне щире побажання здоровля, віри й надії!

Ваш О[лександр] Білоусен[ко]

№ 3

[Київ,] 22 жовтня [18]94 р.

Високоповажний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Вчора увечорі мав спромогу прочитати лист Ваш до В[олодимира] Б[оніфатійовича] і справозданнє «Діла» про Вашу першу лекцію¹³. Під впливом того і др[угого] пробалакали про Вас до пізньої ночі...

Наше життя, хоч і не так рухливе, як Ваше, а все ж посувається потроху. Се, певна річ, не обходиться без деяких неприємних перешкод. Так, д[обродій] Р., що взявся викінчити про з'їзд та Сковороду, нічого не зробив, ухилився, коли треба було принести працю, та соромливо лишень усміхався «невинним младенцем». Бачучи, що пуття з того так і не буде, Сергій взяв на себе обидві роботи. «З'їзд» уже надісланий, а Сковорода¹⁴ може буде готовий не раніш 25–27. Будьте ласкаві, замовте про се, щоб можна було подати на той час. На жаль, др. виїхав з Києва несподівано і не міг дати на се число двух річей, але на друге подасть безпремінно хоч одну.

Економічна стаття Значковенка (початок) викінчена і теж подасться. Белетристика теж забезпечена на довгий час. В сій справі взагалі єсть до Вас велике прохання. Позаяк виднійше Вам, що потрібно на кожную хвилю, то чи не могли б Ви сповіщати коротенько кожен раз, як настигне питаннє, що вимагає нашої уваги? Заходитись коло єго тут цілком можна б, тільки б зазначили Ви самий факт. Окрім того з провінції багато просять роботи — переважно перекладів; що б їм дати?

Щодо рецензій, то Сергій не може викінчити їх раніш 1-го, а я можу поки післати лише одну, а другу вишлю або на сім тижні, або разом з С[ергієм]. В[олодимир] Б[оніфатійович] обіцяв безпремінно послати сьогодні. Вибачайте: час вельми сутужний.

Що до іншого, то журфікси наші проходять, як і перше; було два: на першому йшла довга та жвава балачка про національні відносини українця — після приказок. Питання про з'єднання, порушене др-ом, має вияснюватись ще сьогодні увечорі. Біографії російські оддані для перекладу Макареві¹⁵ (до 100).

Про кореспонденцію справлявся: нема ніякої; було дві книжки, але вони доручені В[олодимиру] Б[оніфатійовичу]. Каталоги обіцяно вислати безпремінно у четверг (20 ст[арого] ст[илу]); я хотів сам послати, але вони на той час були дома. Ваші «Монографії Антоновича» у Дениса; що з ними робити? Про Богдана Хмільницького пишу разом Чубові¹⁶; здається в єго.

Щодо грошових рахунків, які Вас так турбують, то їх не багато. Я стратив всего 1 р[убль] 60 к[опійок]; за них я взяв у Вас багато марок; а на лишок я просив би вислати граматику руської мови Стоцького¹⁷ (не знаю лишень, кільки вона коштує); посилайте, коли ласка

Ваша, В[олодимиру] Б[оніфатійовичу] — і не на его власне, а на книгозбірню его урядового інституту, вклавши всередину книжки его ймення.

За сим, будьте здорові.

З щирим бажанням Вам всего хорошего —

Ваш О[лександр] Люб[енький]

22. X. 94

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 10–11 зв.

№ 4

[Київ, листопад 1894 р.]

Щироповажаний, дорогий Михайло Сергієвичу!

Тільки учора довідався я про лист Ваш. П[еребенд]я¹⁸ не виходив з хати; до того сталося ще так, що нікого скільки днів не було в его. Тим-от так пізно й довідався я про се.

Чого Ви сердитесь, дорогий Михайло Сергієвичу? Невже ж з легким серцем могли Ви запідозрити нас у чисто утилітарних замірах щодо Вас, неville ж не знаєте Ви, що серце кожного з нас боліє за Вас, за трудні обставини Вашого становища більш, ніж за власні? Се Ви добре мусите знати, і я певен, що гірке слово Ваше вилилось у Вас лиш у тяжку трудну хвилину життя. Се правда, що співчуття наше за останній час мало надто суб'єктивний характер... Се правда, тяжка, неприємна правда. Простіть же, любий Михайло Сергієвичу, вину нашого хоча й не наумисного, але й справді обурюючого — недбалого легковаження. Простіть, що довели Вас до такого обурення та ще й у такий саме час, коли спокій душі найпотрібніший Вам.

До того ж правда вимагає додати, що сталося все се якось незрозуміло, так незрозуміло, що я й досі не можу собі втямки взяти деяких фактів. Та хоч би, напр[иклад], щодо бібліографії. Передавши рецензії Пасішникові¹⁹ зараз після Вашого од'їзду, я (більше місяця тому буде), наумисне заходив до его спитати, чи післав він їх Вам. Він і сказав, що післав. Тоді я учора пішов вдруге до его з листом Вашим і теж спитався про се. Він знов сказав мені, що відіслав Вам ті рецензії, і, коли я, впевнений, що вони мусіли десь пропасти, пропонував, щоб перекласти їх удруге, він порадив мені перше напевне довідатись у Вас, чи не одержали Ви їх тим часом. І тепер, коли їх справді Ви не одержали й досі, то я перекладу їх вдруге і вже сам пішлю Вам. Певна річ, дуже шкода, що не [в]війшли вони у четверту книжку: їм там безсумнівно треба було бути. Але чи ж можна було сподіватись сего? На дальший час усю пересилку я беру вже на себе і певний, що сего вже не буде.

Рецензію на «Южную Русь» Марковича²⁰ я переслав Вам разом з листом і не знаю, чи одержали Ви її; коли б знав, що ні, то написав би

вдруге; надалій треба писати рекомендованими. Дві рецензії О. Щуровського (на «Богдана Хмельницького»²¹ — Павленкова та на Яблоновського) вже готові і перекладені. Сергій не викінчив, але, правду кажучи, й не міг: часу зовсім не було. Хоч і дуже ніяково, але треба одкласти до 5-ї кн[ижки]. На сю кн[ижку] я добув вже нові видання, на якії, на мою думку, треба б подавати рецензії. От сі видання:

1) «К вопросу о казачестве до Богдана Хм[ельницкого]» И[вана] Каманина [18]94²².

2) «Угорская Русь» проф[ессора] И[вана] П[орфирьевича] Филевича, Варшава, [18]94 р[оку], 32 ст[о]р[інки]²³.

3) «Поселение грузин в Малороссии в 18 в[еке]» Плохинского [18]93, Харьк[ов], 22 ст[о]р[інки]²⁴.

4) «Вопрос о сервитутах в Ю[го]-З[ападном] крае». К[иев], [18]94, ст[о]р[інок] 17²⁵.

5) «Десятилетие Екатеринос[лавской] женс[кой] гимназии», Екат[еринослав], [18]94, ст[о]р[інок] 45²⁶.

6) Малорусския песни, преимущ[ественно] истор[ические], собранные Я[ковом] П[авловичем] Новицким в Екатерин[ославской] г[убернии] в [18]74—[18]94 гг., Харьк[ов], [18]94, ст[о]р[інок] 112²⁷.

7) «Полтавская битва и ее памятники» Павловского и Старковского, Полт[ава], [18]94, ст[о]р[інок] 124 + 24 + III²⁸.

8) «Опыт истории Харьк[овского] универ[ситета]» Багалия. Вып[уск] 1, ст[о]р[інок] 202²⁹.

9) «Крестьянское надельное земледелие в Херс[онской] губ[ернии]», Осадчего, Херс[он], [18]94, ст[о]р[інок] 198³⁰.

10) «Адрес-календарь личного состава Киев[ской] еп[архии] за [18]94 г[од]»³¹.

Окрім того варто було б написати про сі книжки, яких у мене немає ще:

11) «Славянское обозрение» (збірник статтів; єсть про Галичину). СПб. [18]94, ст[о]р[інок] 500.

12) Результаты однодневной переписи города Одессы³² (три великих тома; про се варто б удатися до Одеси. Там же вийшло справозданне ювілею, дуже цікаве з комічного боку після газетних звісток).

13) Велецкий, «25 лет Полт[авского] земств[а]», Полт[ава], ст[о]р[інок] 17³³.

14) Падалка, «О Сечи Запор[ожской]»³⁴.

15) Костомарова 2-й том історії в життєписах³⁵.

Коли б Ви подали свою думку, на які з сих книжок треба рецензії, то можна б їх зробити до 10 грудня (чи не запізно?).

Щодо місячника, то обравшись після заклику, стали на двох випусках. Матеріалу розібрано на 2 місяці пришлого року. Просимо лишень про вступне слово. Будуть, між іншим, про Шевч[енка] та Георг[ія] Кониського (юбілей 13 лютого).

Біографій сей раз зроблено 51; розпочато «Г», хоч зауважено на виконання попередніх. Дещо прийшлося й на Вас: про галицьких дух[овних] осіб; про се сповіщу Вас, коли матиму у руках номенклатор.

8 і 9 розділи «Мазепи»³⁶ готові; скоро будуть і даліше; пішло Вам кілька розділів разом.

Економічна ст[аття] Значковенка зроблена, скільки було. Йому повернено оригінал, щоб прислав далій. Але поки не буде викінчене все, посилає, на мою думку, не годиться.

З Щуровським трапилась була пригода. Забиваючи на зиму вікна, він упав з вікна і трохи затовкся. Ми з С[ергієм] ходили, після Євангельської заповіді, провідати болящого. Він виходився вже. Обіцяв до «Записок» не тільки бібліогр[афію], але й статтю. Сподівається лишень, що йому пришлють нову книжку і тоді він буде вважати на характер праці.

Біографії на «Б» і «В» перекладені. Коли назбирається знов доволі, то те ж буде приступлено до перекладу. Се праця провінціалів.

У Києві вийшли нові видання Наголкіна³⁷: «Зірка» — поезії Чулая³⁸ та «Загублене щастя» — водевіль Дніпровця. Обидві речі надто слабенькі.

Цензура полегкості не дає. Що кращого — забороняє. Але — толщите. Друкуються: «Батьків гріх»³⁹, «Царівна-Русалка», «Найкраща спілка».

Врешті подам Вам сумну звістку: Степан Юрковиця умер⁴⁰. Невдачно ще бачив я его хоч і хорим, але не без надії. Стільки було енергії, планів, замірів — і врешті смерть. Якійсь злий фатум просто... Саме коли вибився чоловік, став на ноги, міг би працювати — і такий кінець...

Я так давно не писав Вам не без причини. Ви запитували мене, чи можна писати до мене на мою власну адресу. А тут, саме на сей час, довідався я про свою (разом з С[ергієм]) популярність в не зовсім бажаних сферах, через що я й розніюхував, як краще зробити. Поки ж, коли треба Вам буде сповістити мене про що, — сповіщайте на Пер[ебанд]ю, а там я вже щось вигадую.

Про себе не можу Вам писати чого цікавого. Роботи багато, по самі вуха, то й робиш, що можна. Окрім усякої, так би сказати, позитивної роботи — учиш, читаєш, пишеш, — багато доводиться гайть часу та тратить енергії на біганину, вмовляння та впевнення, бо без сего, як самі здорово знаєте, не робиться жодне діло. Хоч роля й не дуже-то вдячна, та тишишся хоч тим, що діло не стоїть.

Ех, Михайло Сергієвичу! Як подумаєш, — у невдячні часи живемо ми! Щоб на крок один посунуть справу, треба стільки перемогти суспільної, ба навіть і громадської, інертності, що мимоволі обурить хоч би й чоловіка такої сили духової та енергії, як Ви! Тяжко воно, Михайло Сергієвичу, ще й як тяжко; але чи ж не бачили ми сего зара-

ній? Хіба ж не зважали ми усіх фактів pro і contra, не зневажили усі прикрасі тяжких перешкод? Підемо ж вперед, — бо там доля нашої без краю дорогої нам вітчизни! Не загине та доля, не пропаде наш край, поборемо ми! Вже чути нову, кращу добу, вже вияснюється, світає; всі чогось надіються. Будемо надіятись і ми!

Я спалив вже свої кораблі: чи так чи інше, а порішив перебиратись у Галичину. Що зможу, зроблю, але зроблю все, що лиш зможу. А коли б ще зміг я допомогти так чим-небудь Вам, то й більш нічого не треба мені.

Будьте здорові і не гнівайтесь на нас. Все сталося так, як звичайно стається: без усякого заміру, обурили чоловіка, але гірш, ніж наумисне. Будьте ж здорові та впевнені у щироповажанні Вас.

О[лександр] Лотоцький

Щодо збору на вінок, то у нас поки є 20 р[ублів]. Пасічник говорив, що у його єсть якісь грошові рахунки з Вами, то щоб Ви перевели ті 20 р[ублів] на свою залежність єму. Що знайдеться далій — піде на стипендію; як самі знаєте, — багато бути не може.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 185–186 зв.

№ 5

[Київ, початок грудня 1894 р.]

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Лиш плечима міг здвигнути та в потилицю почухатись, одержавши попередній лист Ваш: що сей сон визначає? «Ну, — думаю, — роздратували, має бути, чоловіка каторжні галичане, та, опікшись на молюці, й на холодну воду дує!» І життя наче б товариського у нас немає, і редакційна справа зовсім упала, і словаря не ведемо, — я й справді аж здригнувся, коли уявив собі, що то Ви мали думати про нас після певних звісток свого кореспондента: як то Ви повинні зневірितись у нас!.. Не знаємо, що то за кореспондент такий єсть у Вас, але, оскільки можна нять єму віри, Ви, має бути, запевнилися вже з попереднього мого листа. Щодо вістника, то Ви самі знаєте, що з'їзд, Сковорода, медична річ, кореспонденції послані були вже без Вас; стаття про Поділля⁴¹ готова і перечитана, — посилать вважалося зайвим, коли початку ще немає; економічна річ перекладена, скільки було. «Мазепа» підігнався. Окрім того сими днями буде готово скільки річей: про юбілей 30-літний судових уставів, про Китай — Японію (з приводу сегочасної війни), про недоїмки на Україні. Огляди літератури української та російської про Україну — вже на той рік. Забезпечено кілька кореспонденцій. Теж розібрано і на лютій. На Різдва має ще наспіти етнографічна стаття. Ас[ап] три місяці працює над юридичною статтею. Коли

додати сюди роботу коло словаря та видання тутешні, коли ще завважити, як мало власне народу коло того ходить (бо «одних уж нет, а те далече», а дехто, хоч і близько, та пуття з того все одно мало), коли поглянути ще, що на кожному з нас багато єсть обов'язків особистих, які теж не можна цілком залишати, то становище діла взагалі, хоч і далеко буде од ідеального, але все ж немає і того надто песимістичного вигляду, якого надав єму кореспондент Ваш.

Я не серджуся і знаю, що ми цілком винні, не дававши Вам певних відомостей; але образно занадто слабкий престиж київського громадянина, що не може встояти через відомості якого стороннього кореспондента...

Прошу й тепер у Вас вибачення, що не виконав ще того, що Ви просили. Днів з десять буде, як я заліг у больницу; сам не виходжу, а доручення другим, як самі знаєте, до пуття не доводить. Тим-то оригінали рецензій та етнографічні програми Вам не вислані, про кореспонденцію Вашу не запитувано. Але на сем тижні безпреміно все зроблю.

З словарем я теж винен, що не послав Вам реєстра. Але, кажучи правду, я зовсім не гадав, щоб Ви при сегочасних своїх обставинах знайшли час і змогу робити зараз і коло словаря. На сих днях і се виконаю.

Рецензії будуть виконані на 10. За мною ще єсть одна з старих (Корф)⁴²; за Сергієм теж; але зробить жодним чином не можна було, особливо у останній час: надоспіло семестрове і увесь час одіймає.

З новин нічого не можу Вам сказати, бо нічого не бачу. Взагалі знаю лиш, що штунда юридично признана «найбільш шкодливою» (офіціальна звістка) — «Київлянином» оголошено, що знайдені у Донській області недруковані ще твори Шевченка, его паспорт та формуляр; але оскільки се певно, — не знаю.

Щодо чернівецьких справ, про які Ви пишете... скажу лиш, що я цілу ніч не спав, прочитавши про те. О, як би то було добре, як добре! Се для мене остільки бажане, що я зовсім не йму віри, що воно може колись статись: се було б надто. С[ергій] так само у великій ажитації.

Але все се може ще ранійш часу зійти на пшик, бо справа з популярністю у небажаних сферах надто посунулась. Митр[ополит] вже знає. Як се сталося, — Бог один відає.

На фундацію все-таки надіюся дещо видерти. Журфікси одбуваються як слід. Читаю і Ваш вступний виклад⁴³.

Бувайте здорові.

З щирим поважаннем Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Через відомі обставини не можу одержувать од Вас просто; коли що треба буде, сповіщайте, як ласка Ваша, попереднім чином.

Коли лишень можна буде Вам, то просив би я, як zobачите Костя П[анківського], сказати єму, що через ті ж обставини не можу вико-

нать его доручення. Вибачайте, що турбую Вас сим; коли що се буде хоч трохи ніяково, то залишіть.

Він мені теж стругнув штуку: попросив матеріалу для «Дрібної бібліотеки»⁴⁴ і, коли я послав йому, він, не спитавшись, передав до «Дзвінка»⁴⁵; і консеквентно і звичайно!

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 177–178 зв.

№ 6

[Київ,] [13]–14 грудня [1894 р.]

Високоповажаний та любий Михайло Сергієвичу!

На превеликий жаль, одержав лист Ваш аж сьогодні (13-го), бо застав він мене знову «на одрі болізни моєї». Біда та й годі! Тільки що вийшов було з лікарні на скільки днів, як знов скрутило. От і лежу. Лежатиму ще днів кілька. Через те сам не можу виконати деяких доручень. Але завтра ж Сергій зробить.

Дивно, що Ви не одержали реєстра біографій. Пасічник забрав его, кажучи, що має Вам писати в сій справі. Але завтра Сергій забере в его і вишлемо. Так само візьме він і ті нещасні оригінали рецензій, що так-таки й не можуть попасти в Ваші руки. Там же розпитає про курс історії. Коли буде оригінал, то перекласти можна буде. Се найкраще було б зробити в Черкасах, коли тільки не правда тому, що Макар думає женитись та, значить, і переводитись. Там же думає осістись і Ваш чигиринський земляк. Діло его щодо сего не зовсім ще в'яснилося, але можна напевно сподіватись, що він там стане*.

Про Марка⁴⁶ довідався лиш сими днями: як пропав з Києва, то й голосу не подавав. Аж отсе недавно обіззався він, що учительює у Грицька... Сумно!

Архівний добродій⁴⁷ «Записки» одержав. Казав, що буде писати. Володимир Іванович⁴⁸ теж взявся написати рецензію на історію Харківського університета Багалія. Обіцяв прислати мені поштою, але щось досі немає. Треба буде довідатись до його. Окрім того Пасічник напише про нове видання московських актів (епоха Богдана Хм[ельницького]) і про археологічне видання гр[афа] Бобринського⁴⁹ (раскопки). Вийшла ще новим виданням книжечка Слепушкина «О том, как Богдан Хм[ельницкий] освоб[одил] Украину»⁵⁰, — про се я теж коротенько напишу. «Епархиальные вед[омости]» теж дадуть трохи матеріала; вони вже зібрані. Частину вишлю до свят, а то святами їдемо з Сергієм разом і думаємо святами не викувати. Дуже хотілось би обробити для «Записок» про «Крилосы зап[адно]-рус[ской] церкви», про що Вам пи-

* Коли ж не м[ожна] буде черкашанам, то перекладеться і тут. Се напевне.

сав вже Сергій. Попробую. Коли не підійде до «Записок», то, може, здасться для «Вістника». Рецензії на російські журнали розібрано.

До Оглоблина⁵¹ можу піти не раніш, як днів через три, коли лікар дозволить; доручать же се діло другим не хочу, бо діло дуже важне. Взагалом прошу Вас, дорогий Михайло Сергієвичу, не вагатись з усякими церемоніями та давати усякі доручення, які лиш Вам потрібні; Ви знаєте, що мні дуже приємно, коли можу бути корисним і для Вас особисто, і для Вашого діла, чи краще — нашого спільного та спільно-дорогого для нас. Через те й прошу Вас викинути із свого словаря такі вирази, як «знаю, що чоловік Ви не вільний». Певна річ, що все воно робиться трохи не у свій час, але все те, Михайло Сергієвичу, — «несовершенства природи нашої»! Так вже нам Богом споконвіку положено, так мусимо й жити. «Сіе, о смертний, разсуждая», — не дратуйтеся, дорогий Михайло Сергієвичу, «коли що до чого», і завше майте на думці, що якось-то воно буде!..

Щодо новин київських, то, їй-Богу, нема їх зовсім. Ви страхаєте передплатою на «Киевлянина», щоб знати все, що діється цікавого в Києві та в краї. Смію Вас запевнити, що гроші Ваші так і пропадуть даремно. Я майже регулярно читаю київські газети, але вони остільки київські, оскільки львівські, лондонські та парижські; інтереси їх тепер стали виключно на загальноєвропейських подіях, як-от: армянське питання, англо-російське погодження і т[аке] і[нше]. З місцевих випадків серед усякого рода «мордобитий» видається лише університетський скандал з Барзиловським та з вінком на могилу небіжчика царя. Але про се не пишу Вам, має Вам про се написати більш усвідомлений в сій справі Асап⁵².

Київський цензор взяв таки трохи по носі. Хоч воно й не дуже, а все ж і те вже «по нинешньому времени» багато. Про прелюдію самого випадку ходить така чутка. Цензуруючи одну замітку в «Киевлянин»-і, він зробив од себе увагу: «і охота “Киевл[янину]” займатись такими дурницями!». Піхно⁵³ одповів єму на се досить прикро. Ділось се саме під час царської хвороби. Цензор причіпився тоді до редакції, чому вона не містить бюлетені на першому місці і одібрав всі числа «Киевл[янина]» за один день не тільки у посильних, але й у всіх місцевих передплатників, на друкарню ж, що випустила газету без білета — подав позов у мировий суд. Сими днями діло порішилось і друкарню виправлено. «Киевл[янин]» лікує і «судебну хроніку» за те число надрукував проти звичаю товстим друком. Завелись, значить.

Учора оголошена доволі дика чутка, що начебто архієрей томський думає просить, щоб яким чином перешкоджено було томським семінаристам вступати до місцевого університету, бо дуже багато їх іде туди. Характерно!

Чи одержали Ви етнографічні програми і чи задоволені їми? Буду шукать ще і, коли знайду, вишлю.

Архівну кореспонденцію мав для Вас забрати д[октор] Студ[инськ]ий⁵⁴. Не зовсім симпатичний чоловік! Я его власне не бачив, але й бачить его не можна було, бо надто вже він «тамо убовся страху, идо еже не бо страх».

У Києві тепер Євген Константинович⁵⁵. Думає взяти відому філологічну роботу⁵⁶. Се було б добре.

13-го.

Сергій вернувся з дипломатичного доручення. Д[обродій] Щуровський не дав списать реєстра біографій, бо, каже, сам Вам про сю справу напише.

Про рецензії на Сірка⁵⁷ та Мякотина⁵⁸ не знаю, хто писав їх, і не знаю, де взяти оригіналів. Думаю, що перекладав їх Денис, і він повинен знати. Але його буду бачить не ранійш неділі (18).

Курс лекцій по історії хоч і надрукований у Москві, але так недоладно та з такими грубими помилками, що перекладать їх зараз не можна. Пас[ічник] обіцяв відправити, але не визначив терміна. Все ж до половини січня мусить се зробити: насядемо.

Вибачайте, що врешті потурбую Вас одним проханням. У мене єсть досить матеріалу для статтів духовно-богословського змісту. Чи не могли б Ви сповістити мене, чи виходять в Галичині і, як виходять, то які православні духовні видання, куди б можна було дещо надіслати.

Їду в Тульчин Под[ільської] г[убернії], та, коли ласка Ваша буде, сповістіть туди. Скоро буду писать Вам про нові видання. Сьогодні просив лікаря, щоб дозволив виходить на світ Божий, але він лиш пристидав мене. Все ж 16-го думаю покінчить усяке хорування: обридло!

Простіть, що так неохайно пишу: писать так не зручно.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

14 грудня

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 16–16 зв., 20–20 зв., 18–18 зв., 19–19 зв., 17 зв.–17.

№ 7

[Київ, друга половина грудня 1894 р.]

Простіть, шановний Михайло Сергієвичу, що не пишу Вам тепер докладно. Саме перед од'їздом у такому заколоті, що нічого не можу писать.

Посилаю деякі огляди — поки що. З дому вишлю остаточні. Про «Спархіяльні відомості» буде: київські, подольські, волинські, полтав-

ські, харківські (?)*, єкатеринославські, херсонські, черніговські, ставропольські, могилівські, литовські, холмсько-варшавські, московські, «Церковный вестник», «Церковные ведомости», «Труды академии», «Богословский вестник». Але наперед скажу, що «Богослов[ський] вестник» та «Холмс[ко]-варш[авський] еп[архияльний] вестн[ик]» зроблю після свят, а другі — святами.

Окрім того маю ще скільки книжок до рецензій, які теж зроблю святами — то книжки про штунду та др[угі] духовні видання, — книжок 5; єсть і велика магістерська дисертація про «Гавріїла Банулеска м[итрополита] Кишинівського»⁵⁹. Огляди свіцьких часописів Ів[ан] М[ихайлович] конче обіцяв вислати сего місяця.

З «Славянским обозрением» скандал: єго не м[ожна] добуть в Києві.

Волод[имир] Ів[анович] не написав ще про Харьков[ський] університет, але обіцяв се скоро зробити. Сергій посилає Вам дещо.

З оригіналами рецензій Щуровського трапилась така пригода, що й признаватись ніяково: Асап, переклавши, порвав їх. Вибачайте!..

Асап «Зорю» забрав; занесе в показане місце після свят.

Ще достав дві етнографічних програми. Завтра або післязавтра пішлю.

Пер[ебенд]я казав, що почуває себе так, що не може виконати Вашого доручення за сих два дні. Лист до С[ергія] — сей останній ще не одержав. Одержить завтра. Святами, перед новим роком, ще Вам напишу. Бувайте здорові, мій дорогий Михайло Сергієвичу! Шкода, що немає Вас з нами, — то-то поговорили б, поділилися, одпочили душою. Та, протє, не вважайте і будьте здорові та духом спокійні.

Ваш весь Ол[ександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 183–184.

№ 8

[с. Білоусівка, Поділля,] 25 грудня 1894 р.

Шановний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Будьте здорові з святами! Дай, Боже, опровадити Вам їх у добрім здоровлі. Сьогодні, в день Різдва святого, серцем ми укупі з Вами і посилаємо Вам свої щиросердні святочні привітання.

Вже другий день ми з Сергієм на Поділля. Приїхали саме на кутю. Запізнилися в Києві з усякими справами, заколотилися, заметушилися, тим-то й не писали Вам по-люцькі.

* «Вера и Разум» з «Листком».

В Києві все йде по-старому, по раз заведеному. Шкода, що людей тут робочих тепер мало. Багато з тих, що єсть, завше були «неключими». Проте, хто може і коли та як може, то робить. Ол[ександр] Як[ович] за сей тиждень вельми натрудився через свої мійські обов'язки і не робив майже нічого. *Асан сидить* за своєю статєю, — хоче викінчити безпремінно до лютого. *Ів[ан] М[ихайлович]* обіцяв вислати огляди дуже скоро. *Володимир Ів[анович]* з рецензією на Харківський університет змикетив, — обіцяв до свят та й не дав; кажуть, що він заслаб; довідатись до єго, їй-Богу, не було часу. *Мої та Сергієві* рецензії, маю надію, Ви вже одержали. Решту пішло святами⁶⁰, а то після свят. Тепер, бачте, ми з Сергієм робимо ёлку для селян з читанням, співами та волшебними картинами, — то й часу майже немає. А то ще панни, мабуть, на заваді стануть... Не хмуртесь, дорогий Михайло Сергієвичу! «Нет человека без греха»!

На селі застав неприємні звістки. Миші хліб їдять дуже, се щось надзвичайне. Люде мруть як мухи — на тиф, на дифтерит, особливо діти. Село моє невеличке, проте за останніх днів десять умерло 16 душ дітей. Лікарської запомоги немає. Окружний лікар не вважає на жодні батькові прохання і носа не показує на село. Прислав іно якогось непутящого фельдшера, але той не тямить нічогісенько і кожен раз бігає на консилиум до моєї мами. Коли б не такі сумні обставини, на селі було б добре тепер. Якийсь здоровий дух надихає воно на мене. Чому б і Вам, Михайло Сергієвичу, не завітати на село хоч на кілька днів до якого знаємого священика? У Вас же їх повинно бути. Справді, дорогий Михайло Сергієвичу! Закиньте на час роботу, — одпочинете тілом і духом.

Обізвався Павло Запорожець. Він, після власних слов його, як пророк якийсь біблійний, лежить то на одному боці, то на другому по літ кілька, — сподіваючись «движения води». Йому обіцяно посаду, і він жде затвердження. Мав Вам писати, але не знає адреси. Отсе єму пишу. Має він деякі листи та інші автографи *Георгія Кониського* і питає, чи не знадобились би вони Вам на що-небудь з нагоди ювілею сего діяча⁶¹.

Відгукнулись і черкашане. Хоч вони і не були зовсім недбалі, бо виправили добрий шматок «Мазепи» та переклали добру частину біографій, але на мою енергійну лайку обізвались дуже щирими покайними ламентациями та просять завдати їм якої роботи, щоб спокутовати гріхи їх. Коли що таке маєте на увазі, то подайте свою думку, Михайло Сергієвичу!

Журфік[с]и відбуваються. Останній раз довідались між іншим про Вашу гостину до Черновець з друкованих матеріалів. Параска заходилась викликать розрух, але — «посрамлена от'їде».

Щодо теми про крилоси, то й справді матеріалу виходить, як Ви кажете, мало. Проте — заходимось.

Мої батьки, довідавшись зараз, що я отсе пишу Вам, просять передати Вам своє привітання з святками. Бувайте здорові застаюсь душою з Вами.

Ваш завше Ол[ександр] Лотоцький

25 грудня 1894 р.

Дозвольте і міні, шанований Михайло Сергієвичу, прилучитися до Владики⁶², щоб привітати Вас з святами та побажать Вам відпочити од всяких турбот.

Вибачайте вже по своїй добрості, що я, надсилаючи до Вас свої рецензії, не написав Вам жодної стрічки, страх як квапився, бо то хотілося викінчити усе до свят, щоб з лехкою душею їхати до дому. Чи вийшло воно так, чи ні, — се інше питання. Межи тими рецензіями, якщо Ви переглянули — є деякі ще полатавши, а більшість — дуже скороспілі. Не знаю, чи годитимуться вони... Якщо час не сидить на ший, то прошу Вас написати про ті рецензії, які написані недокладно. Я їх напишу знов і — може, трохи краще. Щодо рецензій на праці про Сковороду⁶³, то я не дуже-то розводився в ті[й] думці, що вони підуть під рубрику — «література про Сковороду за [18]94 р[ік]», і через те в кожній[ій] рецензії викладати зміст статті і, таким чином, про одне і те ж говорить скільки разів не приходиться. Думаю ще переглянуть деякі епар[хіальні] відомості, що знайдуться в Білоусівці.

Бувайте здорові!

Сергій⁶⁴

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 179–182 зв. (арк. 179–181 — лист О. Лотоцького; арк. 181 зв.–182 — С. Липківського (виділено курсивом)).

№ 9

[Київ,] 17 січня 1895 р.

Вітаю Вас з новим роком, шановний та дорогий Михайло Сергієвичу, та бажаю Вам здоров'я і усякого щастя. З своїх навіть особистих інтересів бажаю ще я, щоб серце Ваше ум'якшало, як воск, от лица огня, аби не дратувалося воно деякими вчинками, що просто перечать основним формам особистого та громадського поведіння... От і тепер. Тиждень вже буде, як я у Києві, але й досі не одповів Вам. І сказати б, що не мав часу, так ні: хіба ж на се багато часу потрібно. Просто, скажу Вам, не помічаєш, як час той лине, і лиш тоді помітиш, як у календар поглянеш. По приїзді з дому три дні був нездоровий, а там почалось така поквапно рухлива хапанина то за те, то за друге, що не встигаєш зробити того, що повинен. От вже три дні стоїть посилка, яку наготував я Вам; але пішло лишень завтра.

Посилаю Вам дещо, що встиг зробити. Не знаю, чи зостанетеся задоволені. Щодо «Епарх[иальных] вед[омостей]», то Ви, може б, ви-магали ширших рецензій, але, на мою думку, тут така сила великої дурниці, що й сего забагато. «Богословський вістник» зроблено пов-нійше, бо самі статті більш цікаві та наукові. Про харківські та херсон-ські епарх[иальні] від[омості] не згадую, бо перші видаються разом із «Верою и разумом», а там немає нічого, а других так і не можна було дістати. Що Ви думаєте зробити з сим матеріалом? Чи помістите його укупі під яким-н[ебудь] загальним заголовком: «духовні видання в Рос-сії», чи розіб'єте по змісту, як у IV т[омі]? Щодо дальшого часу, то, на мою думку, з «Епарх[иальных] відом[остей]» можна робить лише річні огляди, як тепер, а не взглядно на видання «Записок», бо більшість статтів тут має вагу лиш в загалі іншого матеріалу, а не самостійно.

Окрім оглядів подаю декілька рецензій на книжки. Коли вже єсть у Вас котрі, то мої одкиньте або передайте, як знайдете потрібними, до «Зорі»; так прошу робити й надалій, бо умовлятися нам про кожну книжку заздалегідь неможливо. На сих днях ще буде Вам надіслано рецензію на життєпис Б[огдана] Хмельницького — Слепушкіна (нове видання київської комісії народних читань). Сьогодні обіцяв конче зро-бить огляди Сердешний. Лікарські огляди та огляд «Історичного віст-н[ика]»⁶⁵ Ви мали вже одержати. Погано лишень з юриспруденцією. Бачив учора юриспрудента, але він казав, що ледве чи встигне зробить обидві рецензії та проглянути юридичні видання; певне, зробить остан-не та одну рецензію (здається, на Максимейка)⁶⁶. Дуже жалкую, що не можу зробити усього, що бажав би. У мене єсть ще тепер на руках ціка-ва магістерська дисертація Стадницького про Гавріїла Банулеска⁶⁷ та кілька книжок по штунді Недзельницького, Стрільбицького, Ольшев-ського, Богородицького та Звановського (нове видання); але сего вже не зроблю на V книжку «Записок», бракує часу. На 1 лютого сочине-ніє, яке хотілось зробити добре, та ба! До Різдва був слабкий, а святами не робив нічого, і не можна було. Завтра почну заходитись коло сего. Чому Ви вважаєте Вол[одимира] Ів[ановича] несправним рецензентом? Я другої думки і певен, що через два дні одержу од його. З Щуровсь-ким ще не бачився (простіть!!!), але через два дні теж побачусь, а може, навіть і взавтра. Чого Ви радите не докучати Пасічнікові з рецензіями? Може, він образився, що я дуже надійливо натякав ему? У его ще теж не був і курсу не взяв.

З «Мазепою» справа, мабуть, затягнеться, бо виправлять дуже трудно та й нікому, правду казати. Насідаю на філолога. Але три даль-ших глави вже зовсім готові (з VIII-ї), а ще дві теж скоро будуть. А що далій, то в руці Божій. Павла Зап[орожця], певна річ, до рецензій взяти можна, нехай пише хоч по-російськи, можна перекласти. Та він Вам, мабуть, написав вже: я дав йому Вашу адресу. З рецензіями на літера-

туру про Сковороду робить, як вважаєте краще; скоро на Багалія треба буде основніше, то напишіть, — буде зроблено.

Для «Дзвінка», хоч не багато, але буде послано. Шкода, що бракує часу виправити, а то знайшлось би й у мене на аркушів два. На маляну будуть готові і дві статті учительського змісту: вражіння учителя на селі та типи сучасних українських учителів; але се пропоновано для вістника і дуже жаль буде, коли у его вони одіймуться. Як Ваша думка?

Дуже дякую за привітання та за відомості про духовні часописи. Пропоновані духовні статті до «Записок» не здатні, бо вони здались би ще як-небудь для часописі, а не для наукового видання; — та ще й до того догматичного змісту (хоч і без полеміки). А шкода! З сегочасної історичної теми теж нічого не вийде, бо мало часу залишилося.

У Пер[ебенді] я грошей не брав, бо на се грошей єсть.

Разом з сим листом посилаю Вам бандероль (просту), там три етнографічних програми та виїмки з «Трудів академії». Коли Вам остатні зовсім непотрібні будуть, то пришліть, а коли потрібні, можете й зовсім не присилати.

Новин у нас майже немає. Думаю, що відомо вже Вам про комісію, яка склалася для перегляду цензурного уставу щодо закордонних виданнів; туди заведено і видання Галичини та Буковини. Друга новина більш сенсаційна, але боюсь, що вона вже Вам теж відома. Піхно заївся з Юзефовичем⁶⁸ і йзів его. Ходить доволі певна чутка, що Юзефович подається в одставку. На его місце зазначають Скворцова. Єсть дрібниця, що дотикається, коли лиш дотикається, і Вас. Фейлетоніст «Киевлянина» у своїй звичайній недільній «Бесіді» упомінає про IV т[ом] «Записок» та про Ваш вступний виклад; наводячи деякі перекручені місця, він дивується, що «прекрасно зная язык Шевченка», не може зрозуміти лекцій у науковому виданні імені Шевченка; не обійшлося, звичайно, і без пресловутої «заковики». Дехто заходився одповідати, але більшість тієї думки, що образливо буде для власного та Вашого достоїнства змагатись з такою гидотою балаганного кривляння якогось фейлетоніста субсидуємої часописи.

З'являвся у Києві Марко⁶⁹; пролетів метеором — і счез, він, мабуть, написав Вам або скоро напише; до сего часу, мабуть встидався.

Сергій просить вклонитись Вам та подякувати за привітання. Не дає тепер нічого через те, що має на руках широку працю. Але на днях пошле дві рецензії.

Виписую Вам нові видання, які знайшов у останній книжці «Богослов[ского] вестн[ика]». Може, вони Вам вже й відомі, може, вже й посилав Вам раніше, — але, може, й припадуться!

Тим часом будьте здорові. Після словаря напишу Вам ще.

З щирим поважаннем
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

17-го Січня 95 р.

Ширші рецензії мої (що не мають публіцистичного змісту) прошу підписувати — Лобанським; най се буде моїм псевдонімом на науковому полі...

Ще одна увага. З'явився «Сборник напевов наиболее употребительных в Подольской губ[ернии]»⁷⁰. Рецензія про єго дана вже Вам, але дуже коротенька та поверхова. Єсть чоловік, що тямить сю справу і міг би її зробити добре, тільки б знати, чи буде воно поміщено. Здається, се річ цікава і з наукового боку.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 162–165 зв.

№ 10

[Київ, друга половина січня 1895 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Спасибі за лист Ваш. Спішу відповідати. Програми етнографічні, коли ще не вислали, можете не одсилати поштою: вони непотрібні. Статтю про Одровонжа можете залишити собі, тільки без грошей, бо я її одержав теж без грошей.

Книжок Буданова⁷¹ не послав тому, що їх дуже багато, — великий пакунок. Ів[ан] Михайлович радить ждати для їх okazії, але коли Вам треба, то пошлю Вам поштою. Тільки можу зробити се не раніше 2-го лютого, бо до того часу мало не розірвуся, — так багато роботи.

Про гроші на пересилку ще раз прошу не турбуватись. Гроші на се єсть.

Ви кажете, що рецензії треба робити ширше, але кажете се, на мою думку, з свого надто оптимістичного погляду на «Єпархияльные вед[омости]»: а там звичайно такі нікчемні речі, що про їх можна хіба лиш згадати. І чи треба викладати зміст статтів, як я зробив се, на-пр[иклад], з «Литовськими вед[омостями]»? Взагалі прошу сказати, як писати ті єпархияльні огляди, бо їй-Богу не знаю: се ні наука, ні публіцистика, а Бог зна що. Та про се краще побалакаємо, як побачимось.

Повинен застерегти Вас (вибачте, що забув зробити се раніше), що Єкатеринославських, Чернігівських та Могилівських відомостів я жодним чином не міг добыти усіх чисел. Через те огляди сих річей можуть бути неповними. Щодо історії духовної школи в Полтавських від[омостях] — то се така дурниця, що про її можна лиш згадати. Сторони на статтях показувати незручно, бо часто статті тягнуться на багато чисел і негарна вийде нумерація.

Число сторін брошури Миропольського не можу показати, бо сю рецензію зробив Сергій⁷² дома і залишив там книжку. Щодо брошур Петрова, то у першій — 56 сторін, у 2-й — 13, у 3-й — 14⁷³.

З Тимком не бачився і не сповістив його про Максименка; але будьте певні, що напише і потурбує свого добродія. Мого Рубінштейна⁷⁴, як єсть у Вас друга рецензія, викиньте.

Конечно також прошу Вас не друкувати сим разом рецензії на книжку Папкова⁷⁵ про братства. Коли ще не починалось друкуватись, то дуже прошу виключити: другим разом дам краще і докладнійше, а Вас прошу прислати її мені знову. «Богословський вістник» переглянуто увесь. Книжки про штунду мають історичні огляди секти, — часом дуже цікаві. Як Ваша думка?

Рецензентові «Історичного вістника» написав. «Христ[ианские] чтения» та «Правосл. Соб.», їй-Богу, не можу переглянути. Подивіться хіба в «Книговедениі», як нема нічого, то й можна заспокоїтись. Я читав лиш останніх два числа обох сих журналів за минулий рік: там немає нічого (а про перших 10 чисел показано у «Книговед[ениі]»), сподіваюся, що і там немає нічого.

Павла З[апорожця] торкну, як полекшає трохи. Волод[имир] Ів[анович] та Ів[ан] Мих[айлович] обіцяли зробити обидва, а коли, — сіє неизвестно; на сю книжку, звичайно не встигне.

«Мазепу» та що інше пошлю з книжками Буданова⁷⁶.

До учителя хотілося би дати про братські школи домогилянського періоду; але напевно обіцять не можу, бо живемо у часі дуже непевному: на лютий теж маю роботи.

Надсилаю список нових книжок з каталогу Оглобліна⁷⁷ (зробив учора).

Серце теліпається з радощів про подольського добродія.

Карточка одна Ваша зосталася, перешлю.

Дарма думаєте Ви, що то «куснув» Вас так «из-за угла» хто з своїх. Учора *напевно* довідався, що то Ів[ан] Васильович Лучицький. Своім Ви, надіюсь, не вважали его і могли всего сподіватись. Йому за се має достатись на горіхи.

Словар вийшов невдало: на той час була редакція. Через те принесено щось 25 біографій. Нових карточок не розібрано, тільки Пасішник додав до старих дещо, се Вам надсилаю.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

«Русскую жизнь» заборонено. Макар жениться.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 166–167 зв.

№ 11

[с. Білоусівка, Поділля, початок лютого 1895 р.]

При доволі сумних особистих обставинах пишу Вам, дорогий Михайло Сергієвичу. Пишу не з славного стольного Київа, а з бого-спасасмої вёсі Білоусівки. Батько мій заслаб дуже погано запалюван-нем легких, і мені треба було їхати. Третій день сиджу дома. Батькові кризис уже був і єму тепер краще, але наслідки, видно, зостануться дуже погані: дуже боюсь, що він не надовго затримався. Але й за те хвалити Бога! Признаюся, я вже й не того сподівався.

Доручення Ваше про «Христианское чтение» я вже доручив Сергієві виконати, і він послав його при мні ж у той самий день, як одержав звістку⁷⁸; Ви, має бути, вже одержали його, послано простою бандеро-лею. 4-го або 5 лютого будуть Вам послані книжки Буданова та моно-графії Антоновича.

Дуже шкодую, що не буду у Київі на масницю. Може б, хто на контракти приїхав, дещо прикупити можна б, дещо спродати, — як звичайно бува на контрактах. Але про те, що треба було купити, дору-чив другим. Обносився та обідрався таки дуже: треба окаперуватись.

Олександра Як[овича] залишив у Київі в доволі доброму стані; та він Вам, мабуть, писав вже. Фільольога затверджено. З Лукою⁷⁹ до-волі поганий випадок: на його зроблено паскудного доноса, і він мусів проситись з посади. Поки ще не знає, куди обернутись. Асап трохи хи-мерує; але про се довго розводитись, побалакаємо, як побачимось; маю лиш надію, що все скінчиться якнайкраще.

Учора вичитав у «Киевлянині» про скінчення сойму; зазначено, що у конечних промовах завважувано на солідарність поляків «с рус-скими», а у Черновцах дуже сумують з недостачі тієї солідарності між поляками та староруською партією. Таким чином Ратай з Смальцем перемогли?

У Міністерство освіти складено комісію над проектом куратора Кавказького округу Яновського про скасування класичних мов у перших чотирьох класах гімназій. Більш ніяких новин. Та! — «Русскую жизнь» заборонено; не знаю, з якої причини.

Коли маєте яку роботу, щоб її тут можна було виконати, то радо взяв би. Чи треба писати рецензію на Слепушкина «Богд[ана] Хм[ель-ницького]» — нове видання?

Бувайте здорові.
Ваш Лотоцький

№ 12

[Київ, 24 лютого 1895 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Не знаючи Ваших гал[ицьких] новин, позаяк не бачилися ще з студ[ня], закидаємо Вас новинами київськими. Вчора 23 відбував словар і відбувся досить добре. Принесено 47 біографій, коли не лічити тих, що вже написані вашими співробітниками. Ваш заклик, щоб надсилати «немудрі» біограф[а]ф[ії] за кордон, ми зрозуміли трошки ширше і накладаємо на Ваших не тільки біограф[ії] по літописях — галицьких діячів, але і біограф[ії] деяких подолянців, яких не загорнув в свою пащечку місцевий патріотизм Владики, маючи на увазі, що у вас є потрібні джерела. Була думка на сій збірці закінчить літ[еру] «Г», але, на жаль, Ів[ан] Мих[айлович] забув свої карточки, а Щерб[ина] і Над. Вас. і зовсім не прийшли. Через те ми розібрали лиш карточ[ки] Пасічника на «Г» і почали на «Д». Взагалі уже написано 520 біограф[ії], і Ів[ан] Мих[айлович] запевняє, що перечитувать готові уже біографії досить цікаво.

Масницею я надіслав до Вас «Мазепи» скільки глав, та, на жаль, не зробив замітки у себе, які іменно глави надіслані. Через те дуже прохаю Вас, дорогий Михайло Сергієвичу, проглянути, що уже до Вас надіслано і чого бракує, — задля того, щоб нам можна було орієнтуватися в дальшій роботі.

Знаємо, що се буде Вам тяжко і що через свою (власне мою) необачність примушуємо Вас зробити те, що, власне, ми повинні зробити, але просимо вибачення. Се зроблено востаннє, і більш сего не буде. Через се саме не надсилаємо «Мазепи» далій. Лекції Антонов[ича] одіслано для перекладу до Черкас, і до літа він має викінчитись.

Масницею були Іоїль⁸⁰, Юрко, Федя М[атушевський], кланяються Вам.

Тепер у наших ходять пошість женитися: одружився Макар і Лука П[олікарпович] (на Юл[ії] Генріх[овні]). Сей останній прагне тепер до Москви, тягне його туди жінка. В останні часи, коли Л[ука] П[олікарпович] втратив посаду, бідкуємося, куди б перетягнуть бібліотеку, але поки що вижидаємо, що покаже час.

Тим часом будьте здорові! Сергій⁸¹

Прийміть, дорогий Михайло Сергієвичу, і моїх три гроші до складки. Приїхав я днів зо три вже буде, але не писав Вам до словаря. Спис розібраних біографій сьогодні мусить вислати Вам Денис, — він взявся переписати, бо я не маю часу, він має зазначити Вам, що записано і за Вами.

Волод[имир] Ів[анович] написав рецензію, але я ще не одержав її; все ж на VI кн[ижку] буде.

Щуровський починає встидатися і теж обіцяв зробити у недале-
кім часі; у его справді немає часу.

«Мазепа» — зроблено вже 14 глав; сими днями маю одержати
шматок і пішлю разом. Зостається зробити з 15-ої та «Мазепинці»: все
ж на душі легше, а то страшно було знов самойловичевого скандалу.

Хочу написати рецензію на монографію «Гавриил Банулеско,
м[итрополит] Киевск[ий], Молдо-Влахийский» Стадницького. Як Ви
думаєте?

Вийшла книжка Хаханова про народню грузинську літературу,
вып[уск] I⁸². Книжка строго наукова. Чи не написати би теж? Пасічник
радить. Я вже й знайшов чоловіка для сего, який радо бере й на дальше
на себе бібліографію груз[инської] історії та літератури. Прошу подати
свою думку.

Рецензії Папкова про братства⁸³ не одержав; мабуть, забули Ви
вкласти в конверти. Карточки надсилаю.

Дякую за добру і щирю пораду — не оддаватись поки що на теку-
чу друкованину. Але що ж робить, дорогий Михайло Сергієвичу, коли
«оскудеша праведнии» и «несть творяй благостыню»? Вчитись треба, —
се безперечно; можна вчитись, і роблючи дещо; але се останнє можна
тоді лиш, як всі спільно роблять, а не одмовляються. То й махнеш ру-
кою, та й береш на себе, хоч би й з дефіцитом на самому ділі й на влас-
ний освіті. А тут ще й лихі особисті обставини: то сам заслаб, то батько.
Будьте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 156–157 зв.
(арк. 156–157 — лист С. Липківського (виділено курсивом); арк. 157–157 зв.
— лист О. Лотоцького).*

№ 13

[Київ,] 5 березня [18]95 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Дуже дивно, що не одержали Ви реєстра біографій. Я сам вклав
його в конверта і оддав Денисові подати. Завтра побачу Дениса і скажу
йому, щоб написав другого реєстра, бо оригінал зостався у его.

Список біографічний, який Ви прислали мені, — се додаткові
біографії, розібрані цілком на попередньому зборі. Послав я Вам его
для відомости, щоб у Вас часом не розібрали та не зробили того ж.
Тепер Вам его вертаю.

Про поїздки з Бродів нічого не міг довідатись на залізницях, бо
наша залізниця дуже мало зв'язків має з тією станцією; скоріше можна
довідатись, коли поїзди туди приходять, але не навпаки. Тому посилаю

Вам свого «Путеводителя»; з него Ви краще довідастесь, що Вам треба; та, мабуть, знадобиться він Вам і в самій подорожі. Прошу привезти его назад, бо сам марю про подорож на північ. Улітку з причин сімейних збираюсь бути у Петербурзі.

Шматок «Мазепи» пошлю Вам, мабуть, завтра. Завтра ж вишлемо Вам повернуті бібліографічні замітки. Як з рецензіями на часописи, — їй-Богу не знаю. Настав час дуже робочий для всіх, і не можна напевно сказати; але днів через три се виясниться і, думаю, добре.

Після Вашого заповіту гризуся і насідаю; де у чім доводиться і «позискати» (яке погане слово), але тепер — то й язык не повертається, бо бремена на всіх тепер дуже «неудобоносимые».

Цілий тиждень справляв свою офіціальну роботу, яку доводилось одкласти через пригоду з батьком. Тепер викінчив, подав і думаю переробляти; буде на аркушів два друкованих; як не придасться до «Записок», то, може, буде хоч до вістника, бо тема дуже цікава (про соборні крилоси).

Наглянув я дуже смаковиту книжку, і вона не дає мені спокою. Десь у Москві вийшла праця проф[есора] Павлова «О началах Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским источникам XIV в.»⁸⁴. Се питання дуже цікаве для історії української церкви; досі воно було дуже запутане та перекручуване у попередніх працях. Тим-то треба б зробити огляд цієї праці докладніше, взглядно на всі попередні джерела і зробити окремою статтею⁸⁵. Коли б достав книжку, зробив би се радо, як тільки Ви не маєте що проти сего. Та біда, що книжки немає ні в одній книгарні. Треба звернутись у Москву.

Нетерпляче жду Вас, перш за все побачити та й побалакати про багато цікавого. І всі ждуть. Прибувайте ж, дорогий Михайло Сергієвичу!

Ваш Ол[ександр] Лот[оцький]

5 Марта 95 р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 158–159 зв.

№ 14

[Київ,] 27 травня [18]95 р.

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Івана Мих[айловича] просив про «Виз[антийский] временник» через Дениса і в понеділок (29-го по-нашому) він напевно доставе. Академічний примірник на руках у професора.

У Володимира Ів[ановича] не був, — не було часу, — і не казав єму про Харківський збірник, але маю піти до его безпримінно. «Ма-

зепа» недосланий через Іоїля. Він тяжко заслаб (була інфлюенца, а після, як можна думати, — запалення легких) і тепер лишень очуноє. Разом пишу і єму, щоб прислав, що має; Денис вже все скоро викінчить. За тиждень або найдальше за днів 10 будете все мати. Іоїль їде в Московську академію.

За карточки вибачайте: їй-Богу, забувся. Сьогодні закажу і зараз вишлю, як одержу.

Мої особисті справи досить почались погано. Я зрізався на догматичному богослов'ю. Хоч се й не має рішучого значіння, але все ж погано. Думаю просити у ректора перетримки. Се більш для морального заспокоєння, — бо бал можна поправити на 4 курсі (бал складається з 3-курсним). У всьому винен я сам.

Завтра збираємось на карти. Асап знов вередує, — хоче, щоб приймали у себе людей незнаємих. Але єму мають відповісти, що залишать тоді зовсім знаємство з їм і зовсім перестануть бувати у єго.

Будьте здорові. Спасибі за метелики (не знаю лишень, чи дійшли).

Ваш О[лександр] Лотоцький

95. V. 27.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 150–150а.

№ 15

[Київ,] 30 травня [18]95 р.

Шановний, дорогий Михайло Сергієвичу!

Зараз іно одержав «Виз[антийский] временник» за [18]94 р[ік]. Статті Василевського там немає. Єсть тільки на 258 ст[орінці] 1-го тому коротеньке (не стає й на одну сторону) справоздання про реферат В[асиля] Г[ригоровича] Василевського у «Имп[ераторском] рус[ском] археол[огическом] общ[естве]» в марте [18]94 р[оку]: «Год, месяц и число первого нашествия Руси на Конст[антино]поль»⁸⁶. Доклад зроблено на підставі виданого проф[есором] Гентського університету Fr[anz] Simon't'ом пам'ятника візантійської літератури XI–XIII в[іків], що переховувався в брюссельській бібліотеці. Се збірник, що містить у собі хроніку Манассії, список імператорів римських та візантійських з коротенькими увагами про видатніші факти їх царювання. Під іменем ім[ператора] Михайла єсть важна увага про похід Руси, що припадає на 18 іюня 860 р[оку]. Доклад обіцяно надрукувати в одному з дальших №№ «Временника», але у [18]94 р[оці] не подано. От і все.

Про лікаря нічого не можу Вам сказати, бо не бачив його. Він змінив десь мешкання, і єго тепер дуже трудно знайти. Робіть вже з статтею що хочете.

Асапа розбито на всіх пунктах, і він зрікся хати.

Чи будете у Києві 31-го августа? Цікаво б побачитись!
Будьте здорові. Простіть, що неохайно.

Ваш О[лександр] Лотоцький

95. V. 30.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 148–149.

№ 16

[Київ,] 6 червня [18]95 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

І погано ж я зробив, що не виписав Вам раніше цілої замітки з «Временника»; а то лиш учора увечорі одержав я листа Вашого, у якому Ви знов кажете зробити се. Вибачте за таку «недоглупливість»; разом посилаю.

Щодо «Мазепи», то мені вже сором і дотикатись до сієї справи. Люди брешуть мені, а я мушу брехать Вам: за що купив, за те продав. Зате, Михайло Сергієвичу, думаю, що на сей раз вже не збрешу. Малий Пророк⁸⁷ писав мені учора, що конче через 5 днів вишле мені решту; все вже виправлено, дещо лишень треба Денисові переписати. Хоч пророк він і малий, але до сего часу завдавав брехню «не по чину» велику; але позаяк він пророк істинний, а не ложний, то мусить хоч раз сказати суцю правду. Через те я й можу запевнити Вас, що до свого виїзду будете держать «Мазепу» за уси.

Павло З[апорожець] обзивається. Пише сими днями, що переклад лекцій у їх не кипить, а горить (боюсь лишень, щоб не згорів). Місяць тому він сам був у Києві всего на кілька годин. Заходив і до нас. Приїздив за книжками і доручив своїм братам переслати єму. Збирається обробляти свій твір і разом писать обіцяну статтю до «Записок». Обіцяв я єму вислати тоді і «Киево-Братский монастырь» Мухина⁸⁸ для рецензії⁸⁹, але не міг сего зробити за нестачею книжки: бібліотечна на руках, а другу, що довелось мені добути, раніше оддав Івану Мих[айловичу]. Про се він тепер і пише. Пошукаю. Рецензію на Падалку він зробив⁹⁰.

Денис тепер перекладає біографії та «Останні часи козаччини». Те і друге думає конче зробить до Вашого приїзду у Київ. Сей чоловік мене несказанно тішить: точний, як аптекар, і ніколи не збреше. «По нынешнему времени» — се річ дивна.

Євангелисти Марко⁹¹ і Лука⁹² киваються. Останній думає заснуватись у самій Ялті.

Щодо Асапа, то я з Вами, Михайло Сергієвичу, не погоджуюсь. Ви кажете, що шкода, коли втратимо Асапа. Воно так би й справді було, коли б була у попередньому або хоч яка надія надалій користі з

его. Користі тієї не було й не буде. Щодо роботи, то се чоловік надто недбалий, з дуже поверховими поглядами на її значіння і з нахилом лишень до непомірно великих вчинків; а позаяк героїчні часи навіки минули, то й чинити єму нічого не доведеться. Щодо громадського поведження, то се чоловік без яких сталих, свідомих принципів, робить все не під впливом розуму, а нервів та пиндючної, протестантської вдачі. Через се не можна бути ніколи застрахованим від таких самих сюрпризів од єго, які Ви знаєте. Мені здається, що краще неприємно навіть порозумітися, ніж має існувати і надалій непорозуміння, яке мусить лишень перешкоджать праці. Запевняю Вас, що кажу все без жодного роздратування, але з досвіду цілорічного досить пильного, хоч і мимо[во]льного студіювання над єго особою.

Для Вашої відомості наведу останній факт. Як пам'ятаєте, рік тому він обіцяв написати про сучасні напрями. Півроку тому він ствердив свою обіцянку вдруге, а при Вас — втретє. І от в день свого од'їзду (на моє запитання) він звертається до мене з Сергієм, щоб розшукали і вислали йому матеріалів. Сам він не зробив того. Тепер, окрім того, що не можна ж підібрати матеріалів під чужу думку, — я не можу погодитися з таким легковажним відношенням чоловіка до діла, яке він сам вважає для себе пекучим. До того ж, коли він не зробить того, то непорозуміння мусить тягтись і на дальший час. Не знаю, чи правий я. Але се моя щира думка.

Сими днями буду в архіві і побалакаю про «Унив[ерситетские] изв[естия]»⁹³. Піду, коли треба буде, до Іконникова⁹⁴. Що можна буде, зроблю, щоб скінчити справу до літа.

Завтра у мене скінчаються іспити. Втомився тяжко. Думав проситись, щоб дали перетримати мені невдалого іспита, але почуваю, що не можу вчитись далій, — не видержу.

Не бувши цілий рік на лекціях, трудно було справитись. Хотілося би зараз на село, та не можна: мушу сидіть у Києві до 25-го через малого брата. Але се й добре. За мною єсть ще досить залегlostів, які не виконав ранійше. Відпочивши днів два, візьмусь до давно обіцяних крилосів, чи не вийде чого з їх. Далій написати треба з десятків рецензій на нові книжки, ось вони:

«Богдан Хмельницький» Слепушкина⁹⁵.

«Отчет Киев[ского] общ[ества] грамотности».

«О св[ятом] Кукше, как просветителе орлов[ского] края. Историч[еские] изследов[ания]» Пясецкого, 1894, Орел⁹⁶.

«Судьба Радочницкого монастыря Замост[ского] у[езда] Любл[инской] губ[ернии]» Гапоновича. Варш[ава]. [18]94⁹⁷.

Замост[ский] у[езд] Любл[инской] губ[ернии] Гапановича, Варш[ава], [18]94⁹⁸.

Брошура Покровского «Из доистор[ического] быта на славянско[-литовской] границе» (Вильно, [18]94)⁹⁹ и «Случайна[я] археолог[ическая] находка» (М[осква], [18]94)¹⁰⁰.

«Гавриил Бакулеско» Стадницкого¹⁰¹.

Родосский «Описание 427 рукописей Петерб[ургской] Дух[овной] Акад[емии]». СПб, [18]94¹⁰².

Ольховский, «Холмский кафедральный Рож[дество]-Б[огородицкий] собор от начала его существования до введения Брестской унии (1001–1596)»¹⁰³.

Сі я напевно достану у своїй бібліотеці. А то ще постараюся дістати:

Петровский, «Одесский кафедральный Преображ[енский] собор: Ист[орический] очерк», Одесса. [18]94¹⁰⁴.

Соболевский. «Южно-славянское влияние на русскую письменность в XIV–XV вв». СПб., [18]94¹⁰⁵.

Турцевич, «Рус[ская] история (в связи с ист[орией] Вел[икого] кн[язества] Литовского)», Вильн[о], [18]94¹⁰⁶.

Недельский Самуил, «Кишка, ун[иатский] митрополит»¹⁰⁷.

Отчет Петрова по архео[логическому] музею.

Викул П[авел]. «К столетию Под[ольской] епархии»¹⁰⁸.

«Прошлое Подолии» Н. М.¹⁰⁹

Треба б написати ще на дві брошури Владимірова («Слово о полку Иг[ореви]»¹¹⁰ и «Начало книгопечатания»¹¹¹), але се вже не моя компетенція, так само як і брошура Соболевського.

Що ви на се все скажете?

Ратає я вже втішив кінцем подорожі, хоч і скандально скороченої. Мій гріх!

Метелики, що Ви вислали, я одержав. Прошу й на дальше не забувати. Прошу Вас — пошліть нову книжку «Записок», як вийдуть, на ту ж саму адресу. «Чем горе не шутит!»! А то так хочу її бачити, що побіжу, мабуть, за сим в Галичину. Мені ж з Поділля близько!

Чи знаєте, що ми надумали з Ол[ександром] Яковлевичем? Нагрянуть до Вас на хутір з початком дальшого місяця! Хоч про се ми тільки маримо поки, бо Ол[ександр] Як[овлевич] чоловік щодо всяких подорожів дуже непевний, а мене особисто обставини примусять може кинути у другий бік.

Приїздили московки і зникли раптово, «как сон, как легкая мечта».

В Москві тепер інфлюєнца страшенна. Хоч не признавались, але, мабуть, коло їх щось там не зовсім справно. Я з їми особисто не бачився, але другі помічають велику зміну. Перш за все — «бегає нечестивый, не единому же гонящу»; друге — тон спав, колишнього безвзглядного апломбу точно поменшало і довід взагалі такий: кричать не треба, краще робить позитивну роботу тихо! Хоч дуже малий, але про-

грес. Значить, «попросили честью». Таким чином, спасительний страх після слов блаж[енного] Августина доводить до розуміння істини.

Був ювілей Антоновича. Піднесено єму кілька адресів і зроблено факельцуг. Навіть «Киевлянин» не інсинуїрував.

Скінчилася справа з голодним бунтом. Ми з С[ергієм] вискочили щасливо: «строгое внушение» і зменшення балла.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький].

95. VI. 6.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 324–325 зв., 322–323 зв., 321–321 зв.

№ 17

[Київ,] 19 червня [18]95 р.

Щироповажаний Михайло Сергієвичу!

Ще 7-го скінчилися іспити у мене, а я ще сиджу у Києві та мовчу, мовчу і мовчу. Вибився я зовсім з колії. То збираюсь їхати, то мушу знов zostаватись. Головна річ, що затримує мене тут і труїть все життя моє — се справа з переводом меньшого брата у семінарію. Хлопець вдався на диво ледачим і вимагає, щоб стежили за їм на кожному кроці. Не вчився цілий рік і тепер за все відбуває. Що найтяжче, — мусиш робить «візити» олімпійцям-педагогам, що звикли справді до всяких «незаконних» проханнів і ладні у тобі бачити такого «незаконного» прохача. Погано! Днів через 3–4 все ж думаю рушити на лоно природи. Через такий розгардіяш нічого майже й не зробив за сей час. То бігаєш коню подобно поштовому, то лютуєш, як звір рикаючий.

Все ж кілька рецензій готові. Се: «Судьбы Радочницкого монастыря» Гапановича¹¹², «Из доисторического быта на славянско[литовской] границе» Покровського¹¹³. Того ж автора брошура (забув назву) про віленські кургани¹¹⁴. Всі написані Сергієм. Написана рецензія на збірку етнографічних матеріалів Ястребова в Новоросії¹¹⁵, на «Отчеты» Каменецького, Волинського древнохранилища¹¹⁶ та на «Отчет» Київського церковно-археологічного музею¹¹⁷. Дещо такого зробимо літом і дамо Вам, як побачимось. Справу з «Университетскими известиями» тільки сьогодні можна було наблизити до краю. Треба ще, щоб Ви сповістили, які числа «Известий» одержали Ви за [18]94 та [18]95 р[оки]. Сповістіть про се якнайскоріше Дениса (Крутой Университетский спуск, № 5, кв[ртира] Белоновской), і зараз вже буде вислано. Ківлицького¹¹⁸ тепер немає в Києві, то й не можна про се без єго довідатись.

Справа з «Мазепою»... Ох, та й справа ж! Я надсилаю Іоїлеві такі естафети, що здається й кам'яна баба доісторичного віку образи-

лась би, а єму нічого, навіть не відповідає. З Києва їду просто до його і там порішу вже ту справу; вишлю все, що єсть нескінченного, Денисові, щоб скінчав скорійше. Денис ще сидить без місця і перекладає «Гайдамаків»¹¹⁹ та біографії. Аванс я єму видав.

Волод[имир] Ів[анович] казав про збірник харківського сатист[ичного] комітету, — говорив, що пошукає. Білет членський Товариства одержав. Спасибі! На Ів[ана] Мих[айловича] вибор, видно, зробив вражінне.

Дві книжки «Записок» єсть. Одну я думаю дати Сергієві, другу дав Ол[ександру] Яковлевичу. Чи так? «Записки» доходять через цензуру. Попробуйте ще одну книжечку на Тульчин.

Намічається цензурна полегкість. Разом з тим помічається щось незрозуміло надзвичайне. В січні сего року я подав до Одеської цензури рукопис — цілком цензурний. Відти переслали єго в Главное управление, відси — в Департамент народньої освіти, відси — кураторові Київського округу, а сей вже — Науменкові. Що скаже Науменко, — невідомо¹²⁰. Знайте лишень, що сполошився страшенно. Мені здається, що Главное упр[авление] хоче сим зняти з себе одвічальність надалій і забороняти чи дозволяти на підставі сего факту.

З карточками Вашими вийшла трохи нісенітниця: Макар переплував. Але завтра або післязавтра вишлю. Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоцький

Макар вступив во ієреї по чину Мельхиседекову на своєму місці, при шкільній церкві.

95. VI. 19.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 175–176.

№ 18

[Київ,] 16 жовтня [18]95 р.

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Не писав Вам — по своєму звичаю... Здається, так недавно ще Вас виряджали, а як оглянувся, то вже скоро й місяць тому буде. А в нас з того часу майже нічого видатного не сталося.

Олександр Яковлевич трохи підправився та й поїхав у Крим (13-го). Поки що не встиг написати. Добре, що поїхав, а то тут єму довелось би круто: погода досить нестала.

Видавництво наше посувається. Завели сталі зносини з видавцями, що згоджуються друкувати, а крім того заходилося видавати самі річно по 3–4 книжечки.

Знайомство з літературою теж іде, але я не буваю, — цілком нема змоги. Більш налягаю на історію; до сего охочих єсть досить.

Словаря ще не було, — але, по всьому видно, дійде добре. Робиться досить.

Одеський добродій¹²¹ ще не одзивається. Іще напишу! Подольському пишу разом.

Маю Вас турбувати. Ви казали, що в «Записках» можна містити статті богословського змісту. Під сим взглядом знайшов я тут одного чоловіка¹²², укінченого кандидата, що дуже радо дав би свою кандидатську працю до «Записок». Праця така: «Ученне св[ятого] Кирилла Єрусал[имського] про Таїнства»¹²³. Се історично-догматичний начерк, розправа цілком самостійна на підставі Кирилових творів (після «Cursus completus Migne»). Сам автор каже, що робота суха, але ж звичайно, що така річ не може бути живою сама по собі. На мою думку, «Запискам» яко першому органу української науки, що містить у собі усі наукові галузі, треба статті богословської. Ся стаття без жодної полеміки. Оцінована балом — 4; міститься на 20 аркушах (кандидатських); але можна її скоротити, до якої міри покажете. Прошу дуже Вас, дорогий Михайло Сергієвичу, відповісти мені про се скоро, не беручи з мене поганого прикладу. Недавно що одержав від проф[есора] свою працю про «крилоси» на Україні. Малишевський¹²⁴ записав «5» і зробив дві уваги, — але щодо самого напрямку праці. Під перше падолиста ся праця буде у Вас (звичайно, цілком готова). Що хочете, то й робіть з нею, а то й не робіть нічого, коли того не варт.

Рецензій на Лілеєва¹²⁵, Чистовича¹²⁶ та Христофора Харківського¹²⁷ ще не зроблено, але будуть конче. Перших дві книжки єсть уже в академічній бібліотеці і скоро можуть дати. Вийшла нова книжка Кипріановича «Состояние православия в Литве и Белоруссии»¹²⁸. Я бачив її тільки в книгарні, але дуже радий був би зробити на ню рецензію, мені ж все одно з нею познаємитись треба. Єсть ще у мене книжка «Руководство по истории русской церкви (период синодальный — 1700–1790 р[оків])»¹²⁹ Доброклонського, приватдоцента Московського університету. Коли можна, то й на ню зробив би я увагу: єсть дещо цікавого з віку XVIII-го.

Я з своїм духовенством XVIII-го віку тільки нужуся. Моральне становище єго можна змалювать тільки з боку негативного. Позитивна сторінка — се такий елемент, що уловить його не можна.

Сергій утворює ієрархію часів Володимира св[ятого]; доказує існування Михайла I-го. Про се ж, два тижні тому, був у Нестора реферат Лебединцева¹³⁰ «при закритих дверях». Сергій просився, але не пустили. Напрямок реферату був цілком негативний. Доказувалося між іншим, що існуючі мощі Михайла не можуть належати Михайлові I, а хіба вже 2-му; але Малишевський без злої думки довів, що останньому вони належать теж не можуть. Тоді ж єго й запитали: «Чиї ж то мощі?». Стався конфуз.

Павло Запорожець вселився в Умані; не задоволений; бажає туди другого Залізняка¹³¹. Рецензію на Еварницького до «Зорі» прислав; дістав вже я єму і книжку про Флорівський монастир¹³².

Будьте здорові, не гнівайтесь і не забувайте.

Ваш Ол[ександр] Лотоцький

95. X. 16.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 318–320 зв.

№ 19

[Київ,] 22 листопада [18]95 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Все б добре було, коли б Ви, дорогий, поводитися краще. Не знаєш, що й казати Вам. Чому не стережете Ви свого здоров'я? Знаю, якою гіркою іронією мусить відчуватись се питання для Вас, на якого накладено зо всіх боків і усядів стільки праці та «обов'язків», який мусить сей тягар виносити на своїх плечах. Знаю се, добре знаю. Знаю, що слова мої з тієї причини можуть Вас ще більше роздратувати, але все ж прошу Вас іменем всего дорогого — стережіться, не надж[и]вайтесь в тяжкій праці непосильній. Невже ж, любий, дорогий Михайло Сергієвичу, не можна Вас ублагати?

Яко милий факт для Вашого заспокоєння, скажу Вам, що з крилосами надув я Вас і надішлю тільки під Різдво. Позаяк всяке недодержування слова мусить мати свої межі, за які переходити вже не можна, то маю твердо надію, що в сій справі дурити Вас більше не буду.

Добродіям подільському та одеському¹³³ писав двічі, але перший у відповіді прислав мені свою книжку, не кажучи й слова, а від другого — ні гласа, ні послухання. Я вже писав йому, щоб прислав на час самих книжок, коли не може дати рецензій.

Канонізація святих уже зроблена і зараз перекладається. Павло Зап[орожець] прислав широку рецензію про Флоровський монастир¹³⁴. Обіцяє, що останній раз пише російською мовою і просить на тім вибачення; далій буде писати вже по-українськи. Зі всего видно, що «думаєт барин жениться», але посилає хіть свою и «на очерета та на бо-лота».

Про православие в Литві Кипріановича¹³⁵ не маю ще книжки. Доброклонський єсть. На Лілеїва (про Стародуб'є) подам скоро.

Моє кандидатство потрохи посувається. Література страшенно широка, але пуття з неї взагалі мало. Користуючись здебільшого сировими актами. На жаль, про духовенство великоруське єсть більше відомостів, як про українське. У грудні маю надію робити в консисторському архіві.

У Києві новин взагалі мало. «Киевлянин» з приводу правдяньської статті про міністерство Бадені¹³⁶ дав дві памфлетних передовиці; у першій доводив, що українство — «нелепость», а в другій, — що воно цілком шкідливе «общерусскому делу». Статті гостро-дражливі, з піною на губах.

Чи знаєте Ви якогось Турвон Кибальчича¹³⁷ quasi археолога? Він спричинився до великого наукового курйозу. На Кудрявці Міністерство фінансів збудовало винарню і розкопало для сего ґрунт. Той археолог був на розкопах, знайшов кілька чоловічих кісток, черепів та в ямі баранячих рогів. З такими даними він наробив у київських часописах репету, доводячи, що знищено старинного Ярославового вала. У Петербурзі на се завважили і запитали Товариство Нестора. Володимир Бон[іфатійович] ходив у винарню, розглядав археологічні речі і читав з приводу їх доклад у Нестора¹³⁸. Вийшло, що кістки там найдено через те, що у XVI в[іці] там було єврейське окописько, а баранячі роги через те, що була колись різниця. Археолог страшенно образився і почав полеміку. Уже більш тижня у «Жизнь и иск[усство]» друкується его довжелезне спростовання «ненаучности» Антоновичового доклада¹³⁹. Обидві других часописі київських черпають матеріал для глузвання над злополучним самозванним археологом, і се єсть тепер злобою дня.

Словарних було після дві збірки. На першу принесено 36 біографій, на другу — 43. На останній збірці духовна братія видряпала ще 100 нових біографій (на перших 5 літерів), про яких треба б згадати, і розібрала їх. Діячі другорядні, але все ж такі, що не згадати про їх не можна: архіереї, професора старих академій — київської та московської, харківського старого колегіуму, старинні письменники українські та інші. Біографії сі писать дуже легко і задержки з їми не буде. На той раз пропоновано розібрати вже на літери «Е» — «Ж».

Від Ол[ександра] Яковлевича одержав листи. Здоровля его, пише, добре. Турбується про Вас.

Про мандрівничий рукопис свій, що був на розглядинах у Науменка (може, чули?), одержав я сьогодні з цензури офіціальну звістку. Заборонено¹⁴⁰.

З братом Вашим бачимось часто, хоч не довелось ще й разу бути у его. Він, хвалити Бога, здоровий. Робочий хлопець!

Сергій з причини свого кандидатського щосили переконує себе у тім, що м[итрополит] Михайло не тільки жив на світі, але й був справжнім митрополитом Київським. Пощасти єму, Боже, — переконатися, — хоч під самий час написання¹⁴¹!

Бувайте здорові. Ваш О[лександр] Лотоцький

95. XI. 22.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 152–155.

[Київ,] 16 січня [18]96 р.

Простіть, дорогий Михайло Сергієвичу, що й досі не писав Вам. Давно вже прибув у Київ, але нігде ще не був і нічого не знаю. Сам не можу зрозуміти, чи голова тепер у мене на плечах, чи що інше. Кандидатство не дає дихати. Не стільки тієї роботи, скільки біганини за книжками. Думав було розчиняє з 1-го лютого, а тепер одклав до 15-го, бо непереглянутого матеріалу — море великое і просторное. «Русские на Афоне» Дмитрієвського¹⁴² розглянув, але то суєта: біографічний нарис архім[андрита] Макарія (Сушкова), і подавати про сю книжку бібліограф[ічну] замітку не слід.

Надсилаю Сергієву замітку про другий випуск книжки Миропольського¹⁴³ (буде і 3-й).

Вийшов «Подольский календарь» під ред[акцією] Сіцінського; на його зроблена досить широка замітка і тепер у перекладі; календар з історичними відомостями про Поділля¹⁴⁴.

Той самий чоловік пише рецензію на історію Харківського колегіуму Стеллецького. Він же дасть днями рецензію на «Подольские архипастыри»¹⁴⁵.

Стаття Петрова про Київ[ську] акад[емію], що друкувалася у «Трудах», вийшла окремими відбитками¹⁴⁶, і я надсилаю її до Павла. Сей останній «тронут» вниманием та аж плаче роботи. Та горе, що не можна зараз всіх книжок роздобути, яких треба. Але пошлю йому ще зо дві.

Простіть, що з Лілеєвим не зробив нічого. Признаюсь, як на сповіді, що святами такі загулявся, а тепер... Тепер самі знаєте. Однесу до Кучинського або перешлю Павлові, бо книжка добра і велика (600 стр[аниць]), буде подана на магістерську дисертацію і потребує докладної рецензії.

Простіть, що турбую Вас і сторонніми дорученнями. Я послав Вам учора чотири малюнки одного місцевого художника. Він згоджується регулярно робити у «Зорі», і редакція повинна б за єго вчіпитись обома руками, бо спеціального художника у неї не має. То й треба, щоб вона згодилась хоч вислати йому даремне «Зорю». Будьте ласкаві, поговоріть про се з Паньківським і зауважте йому, а то він знехтує сю справу і зробить велику втрату. Малюнки всі власної композиції.

Всі доручення з книжками я справив акуратно ще до свят. Ми забули порахуватись про словниці. На поштові страти вийшло 2 р[ублі] 25 к[опійок]; се я приймаю на себе і за мною застається ще 75 к[опійок], се най буде на дальшу пересилку.

З Денисом біда: перед новим роком жінка его зломала собі ногу і тепер лежить. Хороватиме з півроку. Чи приїде Ваш брат, не знаю.

Будьте здорові.

Ваш Ол[ександр] Лот[оцький]

96. I. 16.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 188–189 зв.

№ 21

[Київ,] 14 лютого [18]96 р.

Простіть, дорогий Михайло Сергієвичу, мою неакуратність. Знаю, що попросить вибачення дуже мало за те, що подратував Вас, — але простіть, будьте ласкаві.

Листи наші перші розминулися. Одержавши першого листа Вашого, я зараз заглянув до І[вана] М[ихайловича] і забрав тільки одні «Записки» і «Етногр[афічний] зб[ірник]». Не знаю, чи було у його ще що-небудь; я думав, що він вагався мені дати. Але Ол[ександр] Серг[ієвич] був у его і казав, що тоді не було ще нічого. І справді, краще, як Ви кажете, най вже один О[ександр] С[ергієвич] забирає у его, а то се сего трохи турбує, та й передає мені. Тими книжками я розпорядився з Вашого попереднього дозволу трохи по-своєму і дав три книжки (2 «Зап[исок]» і «Етн[ографічний] зб[ірник]») одному новому рецензентові (на «Отчет» Петрова, на «Календарь» та на «Подольських архипастирів»), я навіть сказав (простіть мені!), що роблю се з Вашого доручення. Далій, послав я Маркові; дав Сергієві, Тимченкові; про се веду рахунок. Але далій буду вже порозуміватись з Вами.

Чи прийшли ще книжки, не відаю, бо на перший тиждень посту їздив на провінцію і з Ол[ександром] Серг[ієвичем] не бачився. Побачусь в суботу і тоді Вам напишу.

Стаття¹⁴⁷ про полеміку «Києвл[янина]» з «Києв[скою] ст[ариною]» зроблена і послана. Не читав її, бо на той час виїхав.

Щодо рецензій, то на духовні часописи маю вже в себе остаточні (частину до Вас вже переслано); на «Рус[ское] обозр[ение]» Сергій зробив уже¹⁴⁸. На книжки зроблено: на Лілеїва (Павло З[апорожець])¹⁴⁹, на Лашенкова (Христофор, еп[ископ] Сл[ободский]); у роботі зараз рец[ензія] на «Харьковский коллегіум» Стеллецького¹⁵⁰ (друкувалось у «Вере и раз[уме]» і вийшло окремо). З початку лютого послав «Историю Киев[ской] академии» Петрова до Павла і сими днями сподіваюсь одержати¹⁵¹.

Юхим пише, що на половину лютого пришло огляди еп[архіальних] відомостів; дуже просить 8-ої книжки та «Виїмок»¹⁵²; треба буде конче послати, як одержу.

Доручення Вашого щодо апокрифів¹⁵³ не міг досі виконати, бо одержав листа Вашого тоді, як була вже бібліотека закрита (на масницю і перший тиждень посту у нас її закривають); прибув же я в Київ учора увечорі і, після наших академічних порядків, лиш завтра можу взяти з бібліотеки покажчик Петрова¹⁵⁴, щоб довідатись чого Вам треба. Зараз і зроблю.

Будьте ласкаві, скажіть, що треба далій перекладати до історичної бібліотеки. Іюль просить дати ему сю роботу і помало він її робив би.

Простіть, що іще турбую Вас: як справа з тими малюнками, що я послав Вам. Художник питає чи слід йому ще робити, чи, може, не треба. Добре, якби Кость¹⁵⁵ згодився посилати йому часопись за працю, бо для «Зорі» треба свого художника.

Гонорар мій прошу обернути на яку знаєте справу щодо «Записок».

Сими днями буду бачити рецензентів і поштурхаю. Куч[инський]¹⁵⁶ каже, що йому термін до 1 марта. Олекс[андру] Яковлевичу давно не писав. Погано! Але кандидатське не дає дихати, — матеріялу сила. Лиш з того тижня почну писати. А тут і ще через коронацію зменшають нам термін — до половини квітня конче треба подати.

Чи не могли б Ви один відбиток «Крилосів»¹⁵⁷ послати мені у конверті?

Прошу не забувати і про академічну бібліотеку; VIII и IX кн[ижок] тут ще немає.

Прощайте.

Ваш Ол[ександр] Лотоць[кий]

96. II. 14 (Середа)

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 191–192 зв.

№ 22

[Київ,] 26 лютого [18]96 р.

Вже й не прошу вибачення, дорогий Михайло Сергієвичу, бо Вамдесь остогидло і слухать все одне й теж. Простіть, будьте ласкаві, і не слухаючи.

Апокрифи послав я Вам. Вибачайте, що так затримався з їми. Спершу не можна було добратись до бібліотеки за справкою, а після виявилось, що ті рукописи у Малініна. А се значить — треба добре пождати. Книжки учора одержав. Посилаю (на підставі Ваших попередніх листів):

Якову Оп. — VI і V т[оми].

Павл[у] Зап[орожцю] — V і VI

Юхиму — VIII

Євг[ену] Конст[антиновичу] — VII та VIII

Лікарю¹⁵⁸ — VIII.

Зостається у мене: VII-ої 1 прим[ірник], VI — 1 пр[имірник], VII — 1 пр[имірник], VIII — 1 пр[имірник].

Єсть у мене 7 прим[ірників] «Етногр[афічного] зб[ірника]»; чи не дати по 1 — Лікарю та Євг[ену] К[онстантиновичу]?

Дуже просить «Записок» та «Зб[ірника]» автор київлянинської полеміки (він спричиняється і до перекладу рецензій); що з їм робити. Але Ви написали, щоб вислати Поморову (?), не знаю його — напишіть адресу.

Книжки (Огон[овського], «Ист[ория] рус[ской]»¹⁵⁹ та II-й т[ом] словаря¹⁶⁰) оддав, куди Ви сказали; за ці книжки належить 10 р[ублів] 30 к[опійок]. Чи не можна буде одержати Огон[овського] 1 т[ом] та першу половину 2-го?

1-й т[ом] словаря я взяв собі, і з мене належить 3 р[ублі]; за перший я цілком повернув гроші на пересилку.

Сьогодні одержав першу половину оглядів на «Спархїальні відомості»; зроблені дуже старанно і обіймають поки 4 аркуші; решту маю одержати через два дні. Переклавши, зараз пошлю.

Куч[инський] пошле Вам сими днями, — клявся сьогодні й божився.

Євг[ен] Конст[антинович] послав Вам, але забув (!) наліпити на конверті марку; я сказав йому, щоб послав вдруге.

Будьте ласкаві, не друкуйте рецензії на Лашенкова (Христофор Сул[има]); вона занадто слаба; як дозволите, то я зроблю її до літа¹⁶¹, — скоро не обіцяю.

У Волод[имира] Бон[іфатійовича] наче інфлюєнца, але не дуже, — про те не виходить. Олекс[андру] Як[овлеви]чу давно я не писав. Погано!

Сьогодні 26/II у Києві* була панахида по Шевченкові. Генерал-губ[ернатор] дозволив спершу у Софійському (щоб іно не друкувати про се), але потом переніс у Юрїївську церкву. Народу було багато.

Ходить чутка, не знати оскільки певна, що польська література поставлена у ті самі умови, як і українська.

З 1 марта починаю вже писати своє кандидатське. Трохи запізно, але раніше не можна було, — тема широченна. Одних виписок з книжок — аркушів з 300. Можна писати до 15 квітня.

Тепер я маю Вам заплатити залежність, але признаюся, зараз се буде мені трохи трудно, бо одно кандидатське влетить мені рублів у 100. Заплатити зараз можу і прошу сказати мені «щиро і чесно», як я і Вам кажу.

* Дата і місце дописано олівцем над текстом рукою М. Грушевського.

За мною і друга залеглисть — фотографія, яку і пересилаю.

Будьте здорові.

Ваш Ол[ександр] Лот[оцький]

96. II. 26.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 140–141 зв.

№ 23

[Київ,] 15 березня [18]96 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Спасибі, що не гніваєтесь. Їй-Богу, тепер не можу бути акуратним, не то, щоб часу не було, а так закрутився, власне через своє кандидатське. Слухаюсь Вас і по можності не «развлекаюсь».

А за сим дозвольте відповідать по пунктам.

1) Плати за апокрифи ніякої не треба, бо я нікому не платив. Ми з Сергієм самі переписали і оддаєм сю працю на «алтарь отечества».

2) Спасибі за словарі.

3) Книжки послав, кому сказали, але всім не стало.

4) Біда! Треба ще «Записок» для моїх рецензентів: книжок 2 — VIII-ої, а з 5 — IX-ої. Знаю що трудно, але се *Pium desiderium*.

5) «Под[ольські] архипастирі»¹⁶² та «Подольськ[ий] календарь»¹⁶³ підпишіть *М. Миляна*.

6) «Виписки из пол[ного] собр[ания] законов»¹⁶⁴ на обкладці не мають більш нічого, крім того, що я виписав. Победоносцев підписався під коротенькою передмовою. Кожна точка виписок має осібний рахунок сторін, але проставляти їх, думаю, ні до чого.

7) Спасибі, що посиділи над моїми крилосами; не легко Вам було їх шлюфувати! За підождання грошей спасибі.

Працюю зараз над кандидатським. Іде наче нічого, тільки часу мало і всего не встигну викінчить; але се «для степени» не шкодить. Пишу — та Вам на лихо, бо думаю вдатись до «Записок». Буде три окремих статті: про матеріальний, соціальний та освітний стан духовенства у минулому віці. Але не ужасайтесь, ні же убойтесь: як дасте по носі, то «скушаю» і оближусь, тільки попрошу приткнути куди інше.

На свята їду до «невесты». Не хмуртесь, бо їй-Богу буду працювати страшенно і на те і їду.

У нас, як звичайно у весняному сезоні, маленька ворохобня. Нас з Сергієм тягли на цугундер, запалило хвоста і Костеві. Е-в вступає до гімназії. Але, як «все йде, все минає», то все і мусить минути: філософія не мудра, але певна.

Новин ніяких. Ол[ександра] Як[овлевича] у Києві ще немає. Винен я перед їм: не писав.

Бувайте тим часом здорові. Іспити у мене скінчаються у кінці мая.
Ваш О[лександр] Лот[оцький]
96. III. 15.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 131–132 зв.

№ 24

[Київ,] 6 травня [18]96 р.

Страшенно зрадів я, дорогий Михайло Сергієвичу, коли одержав я звістку, що Ви одружуєтесь¹⁶⁵. Дай Вам, Боже, знайти те велике щастя, що скрашує темні негоди життя і дає духу у самих трудних обставинах. Не знаю, чи вже настрої у мене такий односторонній, але я щиро радію тому, що Ви робите. Дай, Боже!

Справоздання «Богосл[овского] вестн[ика]»¹⁶⁶ та «Трудов ак[адемии]» прошу підписати літерою «І».

Додаю ще список тем, які писались кандидатами Київської академії у минулому шкільному році. Не знаю, чи не буде пізно; рецензент у свій час прогавив се зробити.

Завтра Ви одержите дві свіжих рецензії. Записки пересилаються.

Всього тиждень, як збув я свою кандидатську роботу. У останній час доводилось таки прикро: треба було і писати, і держати іспити. Іспити йдуть добре; — по всьому до сього часу 4; скінчаються 30 мая.

Чи не могли б Ви бути у Києві у початку вересня? Цікаво б побачитись.

Стою зараз на розпутті і не знаю, куди кинутись. Усіма силами стараюсь, щоб зачіпитися у Києві. У всякому разі рецензентська справа цілком улаштована.

Олекс[андр] Яковл[евич] зараз у Києві. Бувайте здорові. Скоро писатиму.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

96. V. 6.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 12–13.

№ 25

[Київ,] 3 грудня [18]96 р.

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу.

К тихому пристанищу Вашого благоутробія притек, вопию: призи на смирение раба твого, его же прегришения обедоша его, яко вода, и день у день обдержаша его вкупе. Та що й казати! Винен, бачить Бог

і люде, що винен! Але й «разбойнику благоразумному» колись простилося, то невже ж таки Ви не простите мені? Ні, —

Так і буду сподіватись,

Так і буду виглядати!

Раз те, що оженився, а оженившись — сказано... І справді, дорогий Михайло Сергієвичу, довелось-таки сей час так пікловатись про самого себе, що й робить більше нічого не можна було. Досить того, що довелось вступити на службу у такий інститут (у Контрольну палату)¹⁶⁷, де я розумів справу рівно стільки, як і китайську грамоту. Треба було складати іспит, що я знаю у справах своєї служби, а для сего треба було зубрити, як навіженому. До того ж і матеріальна сторона склалася для мене дуже погано: спершу брав 20 р[ублів] на місяць, тепер 30; треба було зароблять «на хліб». Іспиту ще не було. Місяців не ближче як через 4 маю надію полагодити хоч трохи свої матеріальні обставини, мати[му] урядового кошту рублів 40–45. Через те майте мене здебільшого на сей час отреченна от того, що я повинен робити. Певна річ, що зроблю, що можу, — але не сердьтєся, коли се буде minimum з того, що зробилось би при других обставинах. Мені самому дуже ніяково, що так довго тягнеться мій антракт: рік писалося кандидатське, а тепер знов пройде більш півроку, поки серйозно можна буде взятись за діло. Проте, статтю про соціальний стан духовенства у XIII в[іці] думаю дати Вам щонайдаліше у квітні. Я знаю, — «куму не сенца», — хотілось би рецензій, — буду і їх давати по спроможності, буду і людям з буком нагадувати. Тепер я вже кілька день, як осівся стало на квартирі, а то був увесь час, «яко вран на наращі і птица, обитающая на zde». До того ж сподіваюся сими днями жінки; хоч як не круто, а без жінки не можу; мені і монах один знаємий казав отсе недавно: «Его же Бог сочети, человек да не розлучие». І справді, боюсь, щоб не одуріти часом з великої нудьги та туги, то мусить і приїхати. Після її приїзду буде і більше енергії та жвавості до роботи.

Сергій був добре слабий, тепер без посади і обіцяє скоро надіслати рецензію. Павло «і сумує, і нудьгує й білим світом нудить», і теж готує рецензію. Єсть іще деякі досить певні вигляди на рецензії. А от що: час би вже думати про огляд журналів за [18]96 р[ік], що тут робити? Юхимові я напишу про «єпархіальні», сам візьму духовні, а з тими іншими як бути? Чи не піти по людях

З гуком, фуком,

З величезним в лапах буком?

Сподіваюся, що напишете про се скоро. І ще от що: чи не могли б Ви коротенько сповістити Дениса, що через новочасну колотнечу в Науковому товаристві немає тепер ніяких виглядів на можливість дальших перекладів, то щоб він не брався вже ні за що більше. Се через те треба, що Денис дуже вже покладається на переклади і нічого більше не дбає про себе, а між тим апетити має досить не погані.

Бувайте тим часом здорові. Марині Тим. прошу вклонитись від мене. Адреса моя: Мариин[ск]о-Благовещен[ская], 44.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

96. XII. 3.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 199–200 зв.

№ 26

[Київ,] 11 грудня [18]96 р.

Шановний Михайло Сергієвичу!

Разом пишу до редакції «Зорі» і до Вас. Вибачайте, що турбую Вас, але інакше не можна. Зробіть ласку Божу, скажіть адміністрації, аби вислала зараз на мою адресу ті малю[н]ки, що я посилав Вам (з часів унії) і які здались непридатними <...>¹⁶⁸ «Зорі». Прошу і [благ]аю, зробіть се для мене, бо художник вимагає того.

Ваш О[лександр] Лотоцьк[ий]

96. XII. 11.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 14–14 зв.

№ 27

[Київ,] 31 грудня [18]96 р.

З новим роком, з новим щастем!

Нічого так не бажаю, як того, щоб сей рік був щасливіший за той, щоб довелося полагодити ту колотнечу, яка завелася в Товаристві. Не можу без білю в душі подумати про те, щоб Ви зріклися друкування «Записок»; се було б велике нещастя. Через се «Записки» втратили б свою повагу серед суспільства і опінію у правительства. Але треба сподіватися на все, коли обставини того вимагають. І от, обрадившись, прошу Вашої поради, як тут бути в сій справі. Здається, що коли зрічесья Ви редакції, то треба, щоб і українці з свого боку виявили протест проти такого стану, а протест сей можемо виявити тим, що не станемо допомагати «Запискам» на той час, коли вони будуть під чужою редакцією. Се виходить з простої солідарності і здається річчю зовсім консеквентною. Певна річ, що робота на ділі буде йти так само (?...), буде приготувлятися материял і надсилатися Вам, щоб їм зараз можна було скористуватись, коли того буде треба. Яка Ваша думка?

Прочитав я, що в Чернівцях створено богословську катедру. Будьте ласкаві, сповістіть, у якому стані ся справа і чи єсть які вигляди. Знаю, що се мрія, але така мрія, що не дає мені спати, хоч і бачу всю безпідставність своїх «бессмысл[енных] мечтаний».

З Денисом наче полагоджено, хоч і не так, як би слід. Попсував справу В[олодимир] Б[оніфатійович], забезпечивши єго й надалій.

Чи єсть у Вас рецензія на III т[ом] Еварницького та на «Школи в Курск[ой] епархии» Титова¹⁶⁹? Першу я дав би Павлові, а другу взяв би сам.

Нову книжку Багалія¹⁷⁰ взяв В[олодимир] І[ванович]¹⁷¹. Духовні часописи беру на себе, Юхим зробить лише єпарх[іальні] відомості.

Вийшла нова кн[ижка]: «Мемуары, относящіеся к Ю[жной] Р[уси]» К[атерини] Мельник під редакцією Антоновича (т. II)¹⁷². Кому Ви оддасте її?¹⁷³ Чи не дати би Щуровському?

Надалій переклади рецензій здебільшого робитиму я; робіть добрі запаси терпіння і християнської кротости. Але інакше не можна: переклади Д[ениса] все одно ні до чого, а гонорар мало не гр[афа] Толстого; я ж робитиму безплатно і у всякому разі більш старанно.

Бувайте здорові. Прошу вклонитись от мене своїй шанованій дружині.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

96. XII. 31.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 173–174 зв.

№ 28

[Київ, січень 1897 р.]

Простіть, дорогий Михайло Сергієвичу, що мовчав так довго. Лихо нас спіткало: обоє ми з жінкою розхорувалися, я й з хати не виходив день 5; аж учора попустило.

З трагедіями прошлого віку затяжка, але не через чию-небудь недбалість. Одна з рукописів «Діалог пастирей Свирида й Овдея» переписана, Н[адія] В[асилівна]¹⁷⁴ і каже, що посилає Вам. Рукопис Довгалецького¹⁷⁵ з бібліотеки Михайловського монастиря не можна взяти жодним чином, навіть професорам академії не дають. То туди ходить чоловік і списує, але певна річ, що се протягнеться ще тижнів зо три. З рукописом Софійської бібліотеки ще гірше: умер Лебединцев і взяти тепер звідти цілком не можна. Один чоловік, що має туду доступ, приватно обіцяв взяти рукопис той у квітні, ранійше не можна. Другі ж рукописи я попрошу у Петрова, для того піду до єго у неділю. Зробив би се ранійше, але лише днів шість, як одержав нарешті листа від Над[ії] В[асилівни], у якому вона дає справозданне справі, а там заслаб.

Експедиція йде, не турбуйтеся, але напишіть Ол[ександру] С[ергійовичу], щоб він давав мені книжки, бо сам я з деяких причин не можу

ходити за їми. Але він бере їх не дуже акуратно: всего, напр[иклад], дав мені 4 кн[ижки] XIV-го тому (які я й переслав).

Нема II-V т[омів] «Записок», а також «Словаря» (т. II)¹⁷⁶.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 219–219 зв.

№ 29

[Київ,] 10 лютого [18]97 р.

Мабуть, Ви, дорогий Михайло Сергійовичу, дуже гніваєтесь на мене. Але се, по правді, буде несправедливо, бо зо мною увесь час було не добре. Іно що виходився від інфлюенци, як вона знов повернулась до мене та ще й в додаток з жабою. От так і задержався з відповіддю.

Перш за все — хвала Богові, що в Товаристві все утихомирилось. А страшно було!

Надсилаю Вам (окремо) зараз чотири рецензії: «Волынский ист[орико]-арх[ивный] сборник»¹⁷⁷, «Подольский календарь»¹⁷⁸, «Семь архиепископов»¹⁷⁹, «Труды академии»¹⁸⁰. Другі духовні часописі будуть послані найдалше через тиждень.

Про школи Титова — зроблю.

Еварницького послав Павлові¹⁸¹, Миропольського (в[ип.] 3-й) — Сергієві¹⁸².

Юхимові напишу.

Щуровський недужий — інфлюенца дуже захопила.

Слідить за церк[овно]-іст[оричною] літературою буду.

Щодо експедиції, то Олекс[андр] Серг[ієвич] мав зайти до мене, щоб обрядитись, але не приходив щось; я ж до єго не міг піти, бо слабкий був. Тепер зайду, бо завтра думаю виходити. Справу сю цілком можна буде уладнати. Єсть 30 р[ублів] на тою. Але, поки не побачусь з О[лександром] С[ергійовичем], не можу Вам сказати, яких книжок бракує. Декому вже давно послано. Зараз про се Вам напишу.

Простіть, що посилаю такі недобрі рецензії, не обробивши їх; дайте кому іншому, бо зараз не можу. Многословствують так, що й спинити не можна, але спиняю.

Щодо драм минулого віку, то я радий взяти сю справу¹⁸³. Звернувся я листом до Н[адії] В[асилівни], але вона нічого не відповідає. Без сего ж я не можу нічого починати, бо не знаю, що зроблено вже. Добути всі рукописи я можу і обіцяю все зробити, тільки, певна річ, прошу на се часу. Думаю, що ранійше двох місяців трудно буде се зробити. І ще одно питання: скільки давати за аркуш переписки? Чи можна 35 к[опійок], чи менше?

От ще що: чи можна перевести залежність історичної бібл[іотеки] за переклад Денисові (25 р[ублів]) на Денисову залежність (що він винен нам), щоб поквитати? Я радив би Вам згодитись, бо давать Д[енисові] гроші, коли він і так набрався, зовсім не варто. Прошу написати про се.

Про свою розвідку, що обіцяв Вам, мені дуже встидно. Узятись до неї раніше марта не можу, бо так обтяжений роботою, що рад би був, коли б скінчив її до того часу. Не гнівайтесь!

Щодо себе, то скажу що я поки «все в положенні одном». Багато крови попсував мені Ванька Корольков (чи Ви знаєте сего падлюгу?). Перш за все він обговорив мене перед моїм начальством, а коли се не довело ні до чого, то він викинув мені другу капость. Довелось мені достати урок на 15 р[ублів] місячно в его парафії, він і тут обговорив мене, і тепер на весь Київ лунає слава, що я якісь карбонар чи щось такого. Сего я йому не подарую і, коли довідаюсь до всего діла, накою йому лиха, скільки зможу.

До редакції «Зорі» знов написав листа про те ж саме і знов не маю нічого. Ой, яка ж вона!

Будьте здорові і не забувайте.

Ваш О[лександр] Лотоцький

97. II. 10.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 62–63 зв.

№ 30

[Київ,] 18 березня [18]97 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Справу з пересилкою улаштовано. Ол[ександр] Сергієвич напише Вам, чого не достає. Грошей єсть 30 р[ублів].

Надсилаю Вам огляд «Богослов[ского] в[естника]»¹⁸⁴. Решта буде скоро. Чи робить рецензію на книжку И. Козловского «Сильвестр Медведев» ([18]95 р[оку])¹⁸⁵? Юхим обіцяє за рецензії.

Часу не маю, як і перше. Маю всего 30 р[ублів] місячно, а на більше треба старатися всяким способом, от на що іде увесь майже час. Повірите, не то, щоб зробити, але й почитати не можна нічого. До всего накинули було мені урядову роботу додому, але тепер її вже позбувся. Не гнівайтесь на мене. Колись одбуду за все. А тепер не тільки на прожиття доводиться заробляти, але й сплачувати попередні залежності: за канд[идатські] сочинення та т[ак]е і[нше]. Простіть, що й Вам не сплатив до сего часу. Все се так важко лежить на мні, що тільки про одно й думаю.

Ми з жінкою здорові. Ол[ександр] Як[овлевич] щось знов заскрипів. У Іюля теж не зовсім добре: жінка дочасу народили дитину на 7-му місяці. Погано скрізь!

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоцький

97. III. 18.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 129–130.

№ 31

[с. Білоусівка, Поділля,] 1 червня [18]97 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Послав я Вам першу частину статті аркушів з на два друкованих. Простіть, що трохи пробрехався перед Вами. Конець (на друк[ований] аркуш) дошло 10 червця (ст[арого] ст[илу]). Коли хочете друкувати частину, то можна друкувати те, що я послав, хоч на мою думку, краще б не розбивати статті. Мова погана, сам бачу, але нічого не міг вдіяти. Сповістіть, чи буде стаття придатна до «Записок»; коли буде, підпишіть моє ймення.

Разом з сим посилаю Вам рукопис — переписану драму з Михайлівської бібліотеки¹⁸⁶. Рукопис дуже трудний для переписки, і я мусів пообіцяти 60 к[опійок] від аркуша. Все належить заплатити за 13 аркушів 7 р[ублів] 80 к[опійок], а за попередній аркуш — 40 к[опійок]. Про другі рукописи й досі не можу дати Вам певної відповіді. Чистеє горе!

Зараз пробуваю у батьків на Поділля, куди потягла мене якась неймовірна сила: скористувався двома днями зелених свят.

Чи одержали Ви два моїх попередніх листи?

«Записки» одержав вже на самому виїзді. На сім тижні все буде улаштовано. Не маю для Дик[арева] 1 т[ому] «Словниці». До речі, чи не могли б Ви переслати мені тт. III та IV «Галицько-руського словаря»¹⁸⁷ на мою адресу? (Київ, Контр[ольна] пал[ата]).

Будьте здорові. Чи будете у Києві?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

97. VI. 1.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 195–196.

[Київ,] 10 червня [18]97 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Уявляю собі, що Ви думали про мене, не одержуючи від мене ніякої звістки. Дивуюся, чому до Вас не доходили листи мої: чи не тому часом, що я адресував їх на ул[ицю] Зам[ойського] 3?

Посилаю Вам решту статті¹⁸⁸. Признаюсь, не задоволений я нею дуже і, коли б можна її не друкувати, то я дуже хотів би, аби вона не друкувалася. Не стану складатися на «обставини». Я хотів зробити її добре і докладно, хотів ширше розглянути становище українського духовенства, щоб фон загальноросійського становища служив для більш яскравого порівняння. А вийшло, що я не використав навіть усього матеріалу, що маю під руками, через брак часу, книжок, потрібних справок. Тяжко мені особливо перед Вами: як я справдив усі свої красні обіцянки, що колись давав Вам! Ох, дорогий, Михайло Сергієвичу! Не буду просить Вас, аби Ви не гнівались на мене, бо не гніватись не можете. Не буду нічого й обіцяти, бо встидно мені дуже. Але бачить Бог, що коли б можна було, то робив би більше. А то доводилось так скрутно, що сам себе не тямив, і в такім становищі годі було що-небудь робити.

Майже усю зиму ми з жінкою по черзі слабували. Я, напр[иклад], пережив три інфлюенци і лиш в останній час зовсім виходився. 14 квітня у нас вродилась дочка¹⁸⁹. Трудно переказати, що перетерпів я, вважаючи на слабе здоров'я жінки. Хоч було й не без злого, але все тепер минулося. Все ж лікар заборонив їй самій годувати, і довелося наймати мамку. Зараз жінка на селі у батьків.

З сего місяця вже затверджено мене на службу, бо прийшла відповідь від синоду. Мою залежність у 840 р[ублів] за перебування в Академії синод розклав для мене на 9 літ — по 8 р[ублів] на місяць. Одержуватиму надалі, за винятком тієї залежності, 42 р[убля] місячно (600 р[ублів] на рік)¹⁹⁰. Уважаючи на такі засоби, ми порішили, щоб жінка з дитиною пересиділи сей рік на селі, все ж буде легше.

Тепер почував би себе навіть добре, коли б не дві речі, що гнітять мене: нудьга за жінкою і встид, що не зробив нічого. Але живу думкою, що се все минеться: і жінка до мене приїде, і всі гріхи свої спокутую до одного. Аби Ви лиш не гнівалися.

Експедиція йде справно. Чи заїдете хоч на коротенький час у Київ? Напишіть про се, тоді про все побалакаємо.

Сими днями пошлю Вам деякі матеріали (в Miscellanea) для побуту духовенства у XVIII в[іці]. З рукописними драмами саме лихо. У Академії рукописи позабирали професора і не хотять ні давати на руки, ні здавати в бібліотеку. У Софійській бібліотеці після смерті Лебединцева такий нелад, що не можна добитись нічого. Вірте мені, що се діється

не через моє недбальство, а через нелад у бібліотечних справах та через грубіянську вдачу бібліотекарів. Все ж нічого певного не можу ще Вам сказати про ті рукописи, мене водять, а я Вас мушу водити.

За 3-й т[ом] словаря¹⁹¹ буду дуже вдячний. Посилайте або на палату (Київ, Контр[ольная] палата), або на мою квартиру (Нестеровская, 21).

Коли Ви порішите мою статтю друкувати, то я хотів би скористуватись Вашою ласкавою обіцянкою: коли можна, то я просив би прислати що-небудь з гонорару авансом. Прошу Вас, як будете той гонорар рахувати, відлічіть для себе тих 22 р[ублів], що я Вам винен.

Бувайте здорові. Шановній дружині Вашій прошу од мене низенько поклонитись.

Ваш О[лександр] Лотоцький

97. VI. 10

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 65–66 зв.

№ 33

[Київ,] 13 серпня [18]97 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Дуже жалкую, що не можна було бачитись з Вами, коли переїздили через Київ, коли б ще був задержався, то зовсім би не пустили на село. Але побачимось, як будете вертатись, багато про що єсть поговорити.

Вірші з академічного рукопису я списав усі, не знаю лишень, чи всі туди ввійшли із збірника Кибальчича. Щодо сего останнього збірника, то признаюся Вам по щирості, що зараз ледве чи можна буде се зробити. Найдальше, як днів через три я розшукаю сего добродія, але малу маю надію, що він дасть мені рукопис додому: треба буде описувати у його в хаті, а се займе досить часу. Через се гадаю, що замітка про вірші не увійде у XIX т[ом].

В академічному збірнику, крім списаних віршів, єсть: промови того самого Некрашевича на різні випадкові речі, дуже малої вартості, та три інтермедії: «Спор души и тела», «Ярмарок» та «Исповедь». Перших дві я вже переслав Вам, а остання — надрукована в «Руков[одстве] для сельских пастырей» за 1876 р[ік]¹⁹². Ніяких біографічних даних про Некрашевича не маю; у Петрова їх теж нема. В історіях академії теж нема про єго нічого. Через те я і сказав про єго так глухо.

Днів через кілька я ще напишу Вам в сій справі, — як виясниться.

Чи не можна б мені бачити коректи статті про духовенство? Може б, я дещо відмінив.

Рецензія на Срібницького¹⁹³ буде. З експедицією задумаюся до Вашого приїзду.

Будьте здорові.

З поважанням,
Ваш О[лександр] Лотоцький

97. VIII. 13.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 124–125.

№ 34

[Київ,] 23 жовтня [18]97 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Надсилаю Вам замовлений огляд; робіть з ім, що хочете. Не знаю, яку йому дати назву: «З російської України»¹⁹⁴? В тім обширі, який Ви назначили, не можна було докладніше зробити, до того ж трудно було у короткий час зробити огляд подій за цілий рік. Про археол[огічний] музей, вистави і з'їзд я поки промовчав, бо речі сі тягтимуться і далій. Простіть також, що не встиг переписати, зміг взятись за роботу дуже пізно, до того ж тепер трохи недужий.

Ол[ександр] Яковлевич просить якнайскорше переслати йому хоч коректурні листи першого очерку і біографії Ш[евченка]¹⁹⁵ і надсилає Вам карточку Гулака.

Бувайте здорові.
Ваш О[лександр] Лотоцький

97. X. 23.

Здоров'я Ол[ександра] Яковлевича потрохи поправляється: він вже встає і ходить по хаті¹⁹⁶.

Наготовив подати Вам поштою, але трапилась нагода передати через д[октора] Гнатюка — то й користуюсь з неї. Перед Вами тяжко винен: до сего часу не зібрався до Петрова, щоб купити потрібні книжки. Торжественно обіцяю Вам, що через тиждень, а найдалше через 10 день Ви будете розгортати ті книжки у Львові і запевняти у тому, що я можу здержувати слово.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 389–390.

№ 35

[Київ,] 30 жовтня [18]97 р.

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Статтю про духовенство Ви вже мали одержати¹⁹⁷. Щодо статті про Некрашевича, то з цієї справи, як видно, нічого не вийде, принайм-

ній зараз. Тут, головна річ, треба часу, щоб побувати у Дмитрієвського, Кибальчича, щоб виписати книжку з публ[ічної] бібліотеки, а скоро сего зробити не можна. Був я у Дмитрієвського, та не застав его, і, як бачу, ся справа затягнеться. Але, щоб не підводити Вас, я замовив таку саму статтю на підставі архівних документів: до історії случкої архімандрії (про намісника Досифея Галяхівського); стаття ся невеличка, з додатком документів, вже пишеться Грущенком¹⁹⁸ і за тиждень буде готова¹⁹⁹.

Пришлю Вам поки що три рецензії, одну російською мовою. Рецензію на Тушковського Ви вже мали одержати, на Осадчого одержите сими днями²⁰⁰; про Острозьку школу написав Тиховському, на «Труды» Под[ільського] комітета пишеться²⁰¹. «Очерків» Лазаревського²⁰², опису рукописів Віленського музею та книжки Никольського про «испр[авление] книг»²⁰³ я ще не одержав, а як буду слати, то напишу або пристрою. Про «Топогр[афические] очерки Киева» остаточно довідаюся сими днями²⁰⁴.

Пишеться рецензія на кн[ижку] Серебренникова про іст[орію] Київ[ської] акад[емії] в XVIII в[іці] (друкувалась в Трудах академії)²⁰⁵. Чи не маєте іще чого?

Іюль проситься, щоб йому написати про монографію Уманця «Гетьман Іван Мазепа»²⁰⁶. Я думаю, нехай пише, а як буде непридатне, то напише хтось другий. Чи так?

Чи не треба Вам популярно-наукових річей для «Літературно-наукового вістника?». Я знаю одного чоловічка, який пише «Психологію народів» за Лебоном, Летурно і Тейлором. Річ обіцяє бути цікавою, — хоч і цілком компілятивна. Коли що вважаєте придатного in spe, — сповістіть.

Ваш О[лександр] Лотоцький

97. X. 30.

На другім боці.

Вийшла стаття Лучицького (окремо) французькою мовою про «малороссийскую сельскую общину». Прошу залишити сю статтю за мною: маю до неї доброго господаря.

Зараз одержав проспект і Вашу пропозицію. Дуже радий. Прошу лишень написати мені, чи я власне повинен писати з Києва, чи робити огляд всего укр[аїнсько]-російського життя, чи єсть у Вас ще який кореспондент.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 170–171 зв.

№ 36

Київ, [5 листопада 1897 р.]

STATIA WISLANA LOTOCKIJ

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 215–215 зв.

№ 37

[Київ,] 13 листопада [18]97 р.

Зараз одержав Вашого листа і спішу Вам відповідати. Мені аж совістно, що через таку дурницю, як моя нікчемна замітка, Ви прийняли стил[ь]ки всякої турбації. Простіть, будьте ласкаві.

Підписуйте мене завше, як самі вважатимете за краще. Ви знаєте, що я з своїм йменням в «Записках» не криюся. А не підписувався я тому, що під такою дрібною заміткою підписуватись вважав за прояву якогось авторського самолюбства. Коли ж та замітка приймає форму статті, то річ інша. Хоч, признаюся, не можу собі уявити, як Ви перетворили замітку у статтю?²⁰⁷ Се вже, мабуть, одна з недовідомих таємниць редакторської магії.

«Огляд» для «Вістника» пошлю між 20–24 ст[арим] ст[илем]. Признаюся, що писати ще не брався, — лише збираю матеріяли. Повірите, — зовсім ніколи. Ол[ександр] Як[овлевич] заслаб тяжко, і я увесь час коло єго: доводиться днювати і ночувати. Додому захожу хіба що взяти. Астма Ол[ександра] Яковлевича прийняла такі розміри, що він, і не безпідставно, зводив вже останні рахунки з життєм. Між іншим доручив мені послати Вам депешу, у якій він прощається з Вами і в Вашій особі з Галичиною. Я порадив йому заждати, бо такі рахунки, звичайно, не можуть добре впливати на настрій. Сьогодні консилиум. Наче вже стає легше.

Будьте здорові. Доручення Ваші виконаю завтра.

Простіть, що так пишу: роблю се прихапцем на службі, щоб не одтягати часу.

Ваш О[лександр] Лотоцьк[ий]

97. XI. 13.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 127–128.

№ 38

[Київ,] 16 листопада [18]97 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Вертаю Вам вірші, виправивши їх по моєму рукописові (список Петрова). Знаки, я думаю, треба розставити не так, як в рукописові, а способом граматичним. Як Ви гадаєте?

Спасибі Вам щире за зміну заголовку: тепер воно має зовсім другу рацію.

І ще просив би я Вас переказати коректорові моєї статті про духовенство, щоб скрізь замінив слово «гарантувати» словом «убезпечити».

І ще прохання. Коли не в труд Вам буде, запитайте Франка, чи дозволить він видавати тут свої оповідання для народу і з відповідними змінами мови.

Простіть що до сего часу не вислав вам ніяких книжок. Ніяк не збираюсь піти до Петрова, але вже постараюся. А щодо обіцяних книжок (Багалія, Голубовського), то не можна ніде в книгарів добути тих ч[и-сел] «Университ[етских] изв[естий]», з яких потрібні виривки для доповнення. Чи посилає Вам з дефектами?

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

97. XI. 16.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 126–126 зв.

№ 39

[Київ,] 12 січня [18]98 р.

Витаю Вас, дорогий Михайло Сергієвичу з Новим Роком і бажаю Вам всего найкращого. Простіть мені мою неввічливість, що довго не писав Вам. Сей час пройшов дуже розкидисто. Деякий клопіт в справах особистих, досить різної дрібної роботи, що треба було викінчити, до того ж обов'язкова робота увечері, по службі, все се трохи пригломшило мене і не дало мені й досі зібратися, як слід, з думками. Все се, гадаю, Ви зрозумієте і дуже гніватися на мене, прошу Вас, не будете.

Дальшу кореспонденцію думаю висилати Вам між 15–20 і візьму собі вже сей термін за сталий. Тільки просив би Вас дати мені трохи більше місця, — а то виходить одна лише схема без конкретних фактів. Принаймній хоч на перший черговий огляд просив би я сторін 12, бо сама матерія того вимагає — факти з культури і освіти. Розумію добре

Ваше становище і далі турбувати Вас не буду, але на сей раз прошу зробити мені сю ласку, бо ледве чи здолаю стиснути силу фактів на 6–8 сторін.

Завтра пошлю Вам статтю Грушенка і три рецензії²⁰⁸. Грушенкові треба додержати псевдоніма через відомі обставини. Стаття, здається, нічогенька, хоч би вже тим, що написана головню на підставі недрукованих джерел. Грушенко просить, чи не можна б йому вислати «Словарь» А. Гурта?

Прошу Вас, коли се можна, зробити 600 відбитків моєї статті про духовенство²⁰⁹. Що коштуватиме — Вам пошлються гроші зараз, як напишете ціну. Але вже, мабуть, черенки розібрані? Тоді звичайно, не треба.

«Вістник» робить вражіння на публіку. Але про се напишу по-дробно в другий раз, більше повештавшись між людьми.

Високоповажаній дружині Вашій прошу засвідчити моє щире ушановання і подяку.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

98. I. 12.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 114–115 зв.

№ 40

[Київ,] 30 січня [18]98 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Нешастя моє! Знов не додержав я слова. Обіцяв послати огляд між 15–20, але сего не можна було зробити. Для хроніки російської культури не зміг добути деякого важливого материялу; через що одклав було сю тему, а тепер надумав, з Вашої поради, написати про археол[огічний] з'їзд, музей і арх[еологічну] виставу; на сю останню я найбільше покладав надію, що вона мене вивезе. Вол[одимир] Бон[іфатійович] міг повести мене на сю виставу лише 26-го, але, побачивши її, я зрозумів, що писати про неї широко може хіба спеціаліст та й у спеціальному органі, а мені можна про се лиш згадати. Тож взявся я знов до культурного нарису, але за браком потрібного материялу можу написати не раніше 6-го лютого ст[арого] ст[илію]. Се термін певний. Гадаю, що коли й попередній огляд можна було одкласти на такий термін, то хоч се і неприємно дуже, але як-небудь можна.

Далі я вже посилаю Вам проект оглядів наперед, щоб не виходило непорозуміння. Для огляду мого прошу лишити мені 12 сторін, буду тиснути. Нарис буде прецікавий. «Вістника» я не одержав — значить вернули. Мені дав один примірник В[олодимир] Б[оніфатійович].

Сими днями одержите рецензію П. П. на кн[ижку] Ярушевича «Кн[язь] К[онстантин] И[ванович] Острожский» (магістерська дисер-

тація)²¹⁰ і С. Охрименка — «Географічний нарис Кубанщини» і мою — «Макарій Булгаков» Титова²¹¹.

В «Журн[але] М[инистерства] н[ародного] пр[освещения]» єсть цікава стаття про Срезневського²¹². Чи подати?

Простіть. Бувайте здорові.

Низенько кланяюсь Високоповажаній Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

98. I. 30.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 146–147 зв.

№ 41

[Київ,] 13 березня [18]98 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Дякую за «Вістник» (вже маю всі книжки) і «Дзвінок». Прошу лише як-небудь повідомити мене, що коштує «Дзвінок» з пересилкою та брошуровкою.

Допис²¹³ послав Вам, не знаю, чи подобається. Мені самому здається дуже невірним тон її. Але ж і те: писати серйозно не можна було, а щоб писати з гумором при всяких обставинах, треба бути справжнім гумористом.

Вибачте теж, що й задовга. Далій місяців три більш 4–6 сторін не буду подавати.

І ще ось: чи фраза про літературну етику досить безпечна (де говориться про Ясинського)? З такої фрази почалася ж буча між Старицьким²¹⁴ та Чайченком²¹⁵. Тож прошу завважити і, як що, викинути.

Далій ще маю Вас потурбувати: посилаю Вам сими днями оповідання з духовного побиту. Нехай збільшує папери у Вашому редакторському кошику.

Який остаточний термін для огляду духовних часописів? Думаю, що до 1 квітня ст[арого] ст[ило] будуть готові.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоцький

98. III. 13.

Яка доля спіткала статтю Грущенка про Галяховського?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 168–169.

Високоповажаний, дорогий Михайло Сергієвичу!

Коли б Ви знали, як сей час пройшов, то їй-Богу не гнівались би на мене. Перш за все сего місяця урядової роботи було у мене по 9 годин на день, а що гірше — на контрактах перебувала сила народу, що однімала у мене решту часу. Увесь місяць пройшов, як у тумані — розкидано, з дрібним клопотом та без роботи.

Дальша кореспонденція буде про змагання російської преси про українство. Прошу дати мені теж сторін з 12 — тема така, що стиснути-ся на менше не можна. Пошлю — найдалше — 7-го ст[арого] ст[илію].

Друга книжка прийшлася всім до смаку, крім, певна річ, тих українофілів, що ніколи нічим не задоволені з тої простої причини, що самі нічого не роблять. Коли б ще зо дві таких книжки підряд, то «Вістник» придбав би собі певну повагу. Були вже подекуди в часописах прихильні рецензії (я читав у «Волині»). Висловлюється всюди бажаннє, щоб більше було звісток про культурне життя Галичини. Чому б, напр[иклад], коротко не подавати про діяльність Товариства? Мені здається, що то думка справедлива, щоб «Вістник» був зв'язком між Галичиною та Україною російською.

2-ої кн[ижки] «Вістника» я ще не одержав.

Посилаю Вам переписані рукописи з академ[ічної] бібліотеки*, — платити за се не треба.

* «Подлинность поучения преп. Феодосия Печерского о пении и числах тропарных и о казняхъ Божиих» проф[ессора] В. Петрова («Известия отделения русского языка и словесности Импер[аторской] акад[емии] наук», 1897 р., т. II, Кн. 3, Стр. 783–785).

«Почуение о пении и числах тропарных» відоме з трьох списків; два старіші, видав м[итрополит] Макарій (в «Учених Записках Истор[ического] отдел[ения] Импер[аторской] ак[адемии] н[аук]»), Кн. II. В[ып. 2, 1856 р.]. Третій видано у «Православном собеседнике» (1858 р[оку] Ч[астина] III). В одному з списків, що виданий м[итрополитом] Макаровичем, «поучение» приписується «святотому Феодосію мниху», а в других св[ятим] Панкратієм: м[итрополит] Макарій встоював за справедливість першого напису, се другі вчені російські (Горський, Невоструєв, Вадковський) більш-менш прихилилися до тієї думки, що згадане «поучение» написав св[ятий] Панкратій.

Проф. Петров пристав до думки м[итрополита] Макарія і подав нові доводи для неї. Пам'ять св. Панкратія святкується православною церквою 9 лютого, а в одному з старіших списків «поучения» сказано, що воно промовлено «В первую неделю поста св. апостола». Коли тут першу неділю вважати першою неділею не апостольською, а великого посту, то вона може припадати на 9 лютого, у той рік, коли Великдень буває 23 марта; таке ж припадання за життя св. Теодосія було лише раз — р[оку] 1068. Того ж саме року св[ятий] Теодосій і промовив се «поучение» в день св[ятого] Панкратія, і надпис над «погребением» мусить бути реставрований так: «Почуе-

Разом з сим до Вас проханне. Чи не знайшовся б між Вашими студентами чоловік, що хтів би заробити гроша у такий спосіб. В бібл[іотеці] Оссолінських єсть збірник № 827 (по опис. Коложмяцького та Дашкевича); звідти треба списати стор[інки] 84–85 та 171–181. Після опису, там же єсть: привітне слово Кирила Транквиліона канцлеру Т[омашу] Замойському та лист до Кирила ігумена обителі скитської Теодосія. В описі не означено, на яких се сторонах знаходиться, але се конче треба знайти. То прошу Вас, знайдіть доброго чоловіка, напишіть, скільки йому буде слідувати, і я вишлю гроші.

Прощу також для мене через Волод[имира] Бонифатійовича «Дзвінок» за роки 1894–[18]97, тільки зброшуровавши его в книжки. Гроші вишлю зараз як одержу повідомлення, скільки все буде коштувати. Тоді ж вишлю за один примірник «Вістника», який я одбираю у Волод[имира] Бон[іфатійовича]. З «Дзвінком» справу доручить Шухевичові²¹⁶, бо часу у Вас бракує.

Прощу вклонитися Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 306–307 зв.

№ 43

[Київ, початок травня 1898 р.]

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Трохи спізнився, — та все ж думається, встигне на VI кн[ижку], бо V ще не вийшла. Спізнився власне через урядові обов'язки. Тепер на мене накладено фактичний контроль по монополії, то й мушу здебільшого виходити о 4-й годині ранку, а вертатись додому увечері. Головна річ, що не було змоги заходити в публ[ічну] бібліотеку, а між тим — хоч кореспонденція мала, а переглянути часописів треба багато.

Боюся, що кореспонденція Вам не подобається. Знов довелося трактувати про господарські речі, але вся рос[ійська] преса та суспільство ні про що інше зараз не говорять. Щодо театру, то я, вибачайте, думаю скористуватися Вашою порадою восени з тої нагоди, коли буде грати в Києві увесь сезон трупа Саксаганського; мені здається, се буде зручніше. Тоді я думаю і попросити у Вас більше місця для допису.

Подам Вам дальші теми для дописів, щоб нам порозумітися заздалегідь. Археологічний з'їзд. Приватні відчити в університетських міс-

ние на память св[ятаго] Панкратия о крещении обеда и пития, во первую неделю великого поста св[ятаго] апостола (себто: що заведений св[ятими] апостолами) списано Феодосием Худым мнихом». Таким чином, на думку проф. Петрова підпирається справедливність і того, що св[ятому] Теодосієві належить «поучение о казняхъ Божиих». О[лександр] Л[отоцький] (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 310–310 зв.).

тах України. Дрібний господарський кредит (про се можна і цілу статтю). Станове питання (дворянське, крест'янське) (про се також). Адміністративні надужиття (злегенька). Сектанти (юридичне їх становище). Сільськогосподарські робочі. Фабричні робочі. Російський марксизм. Обрусеніє (текучі факти життя і преси). Потреба юридичних відомостей в народі. Асекураційна справа. Кустарні промисли. *Провінційальна література. Видання для народа. Журнали російські. <Святков[ан]я> про Шевченка*²¹⁷. Суспільна культурність (про се треба сказати ширше, фактів єсть сила). Вища та середня освіта, її характер і вимоги. Горілчана монополія. Переселенці. Лікарська (медична) заемога для народа.

Я Вам зазначив головніші питання, про що ж хочете, щоб я писав, скажіть задалегідь. Коли ласка Ваша, я хотів би в дальшому дописі дотикнутися питання про сільських робочих з приводу нової брошури Рильського, що має вийти до того часу.

Огляди дух[овних] часописів одержите 12 мая.

До сего часу не зберуся (нема все часу) однести для Вас на почту гроші за «Дзвінок» та на другий примірник «Вістника» на моє ім'я. Простіть, що турбую Вас, надсилаючи на Ваше ім'я, але там гроші на дві потреби, то аби в Товаристві не змішали. До того ж, мушу додати, що I та III кн[ижки] «Вістника» я взяв вже у В[олодимира] Б[оніфаті]йовича, то їх не треба посилати.

Не завважайте на глупі виходки «щирих українців» проти «Вістника»: на них у нас ніхто майже не вважає, крім кількох безплідних язикобивців, що встигли до краю втратити повагу до своєї гідності. У мене тут вийшли деякі прикrostі з сего боку. Не знаю, чи не дотикнутися цієї справи в допису з України, розуміється, щоб цілком коректно?

Чи не гніваєтеся Ви на мене, що я не дав Вам статті про духовенство? Ох, не знаю, що мені робити! Як Ви знаєте, ще з осені я поставлений в таке становище, що для літературної праці не зостається зовсім нічого. Але надалій я рішив непременно вискочити з того прикрого становища — най йому хрін! Тоді спокутую перед Вами всі гріхи свої, — хоч знаю, що Ви тепер мені не вірите; але хоч я і визнаю за Вами в тім рацію на підставі фактів минувшості, та все ж певен, що і я кажу щирю правду. Сего місяця пошлю Вам (хоч в сім і не певен, бо не маю ще книжок) дві рецензії на «Архив униатских митрополитов»²¹⁸ та «Описание документов и дел архива св. Синода», т[ом] V²¹⁹. Книжки дуже смачні. А се вже цілком правда, що пошлю Вам за кілька днів переклад коротенької гуморески Тихонова: «Як я був декадентом» — з «Вестн[ика] Европы»²²⁰.

А що Ви зробили з «Заручинами»²²¹?

Ваш О[лександр] Лотоцький

№ 44

[Київ, початок червня 1898 р.]

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Дуже дякую Вам, що потурбувалися про рукописи з Оссоліне-ума. Я зараз одержав їх і мушу знов турбувати Вас проханням, щоб Ви або той чоловічок, що переписував, сповістили мене скільки все коштує і яка адреса перепищика, щоб властитель рукописів міг зараз вислати гроші.

За півгодини перед сим одержав я звістку, що батько мій тяжко слабкий запаленням легких. Се вже вдруге з ним в протязі трьох років. Уважаючи на его старий вік (більш 65 р[оків]), можна сподіватися всего. То сьогодні мушу виїхати з Київа додому.

Прикро мені й те, що кореспонденція моя не готова. Се вже цілком вина моя, бо Ви просили приготувати ранійше. Я й думав послати Вам її 1–2 червня. А тепер не знаю, як і буде. Зараз я в такому моральному стані, що не здатен ні на яку роботу. Через те, коли не одержите коректи до 5 червня, то, як се не прикро, а треба буде обійтися без того. На таку пригоду я, певна річ, не міг рахувати.

Будьте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Посилаю Вам разом рецензію на «Сборник матер[иалов] для ист[ории] просв[ещения] в Р[оссии]»²²². Учора її одержав.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 197–198.

№ 45

[Київ,] 31 липня [18]98 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Ми з Вами думали, що з'їзд лікарів буде з початку серпня, але помилилися. Хоч Ви, може, і довідалися вже з часописів, але все ж мушу сповістити Вас, що з'їзд сей буде 20 серпня. Зараз виїжджаю з Київа на деякий час в справах служби.

З глибоким поважаннем
О[лександр] Лотоцьк[ий]

98. VII. 31.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 172.

№ 46

[Київ,] 8 жовтня [18]98 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Перш за все прошу вибачення: на дальшу книжку огляду з російської України не буде. Немає відповідного материялу та й часом тепер мені виходить не добре: вертаюся додому з роботи не раніше 12-ої години опівночі. На той місяць прошу дати мені сторін з 12. Виникає ще дещо про обрусеніє. Чи се вже буде забагато?

З доручення Олександра Яковлевича прошу Вас, що коли не будуть у «Вістнику» надруковані його кримські вірші, то потурбуйтеся прислати мені: тут готується збірка поезій на спомин Котляревського²²³.

З сего приводу звертаюся ще до Вас з проханням. Для тієї ж збірки хотілось би мати вірші Франка²²⁴ і Маковея²²⁵. Чи не могли б вони прислати мені по 10 своїх віршів хоч би вже й друкованих, але таких, що тут їх дістати не можна, певна річ, завважаючи на цензурні обставини. З тих, що єсть в збірці Маковея, виданій Паньківським, та в «Зів'ялому листеві», «Ізмарагдові» та в «З вершин» не треба, бо їх можна і тут достати. Простіть, що звертаюся з сим до Вас: з Маковієм я ледве знайомий, а з Франком то й зовсім ні. Але як се Вам чому-небудь не зручно, то я понаписую їм. Чи не міг би ще Маковію запросити Щурата²²⁶?

Шкода, що не були Ви в Києві. Хотілось побачитись з Вами. Тим гірш шкода, що на нас Ви гніваєтесь. Хоч Ви маєте і певну в тім рацію, — та все ж тяжко.

Посилаю Вас список книжок, на які Вам посилаються рецензії до «Записок». Крім того, за мною ще єсть «Описание документов и дела Архива св. Синода», т. V, і «Архив униатских митрополитов».

Бувайте здорові. Прошу низенько вклонитися щиро поважній Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

98. X. 8.

1898

Эртель, «О стенописи в великой Успенской церкви в Киево-Печ[ерской] Лавре»²²⁷;

Серебренников, «История К[иевской] д[уховной] академии в XVIII в[еке]»²²⁸ (окремо);

Русский, «Виленская и Пельшевская католическая семинарии»;

Титов, «Духовные школы в Курско-Белгородск[ой] епархии», 3 выпуски²²⁹;

Титов, «Истор[ическое] описание Киево-Андреевской церкви»²³⁰.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 217–218 зв., 216.

№ 47

[Київ.] 7 грудня [18]98 р.

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Надсилаю Вам відомості про нові цензурні події.

Огляд на дальшу книжку «Вістника» буде про укр[аїнський] театр²³¹. Прошу залишити для мене сторін з 10, як можна. Прошу вибачити, що сей огляд пошлю пізніше — в 20-х числах грудня (ст[а-рого] ст[иліу]), бо інакше сей раз не можна.

Де думаєте свята проводити? На Скалі? Як живе, як Ваше здоров'я? Щасливо Вам святки опровадить!

Ваш О[лександр] Лотоцьк[ий]

98. XII. 7.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 15–15 зв.

№ 48

[Київ.] 16 січня [18]99 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Одержавши звістку про загальні збори Наук[ового] товариства, прошу Вас або прийняти на себе, або доручити кому від себе мій голос. Вибачайте, коли турбую Вас безпотрібно, але роблю се на случай, може се Вам на що здасться. Для сего я посилаю зараз повідомлення і до Виділу.

З кореспонденцією опізнився. Причиною було те, що треба було багато справок не лишень з книжок, але й від людей, які знали що з історії українського театру. А між тим з людьми бачитись мені тепер дуже трудно, бо урядові мої обов'язки однімають у мене увесь той час, коли можна з людьми бачитись: хожу на службу тепер од 9–3 днем і од 6–11 або 12 увечорі щодня. При таких умовах писати можу хоч уночі, але, як треба заняти справку, то мимоволі мушу задержати справу.

Таке трудне становище примушує мене перемінити службу, але зараз певного ще нічого не маю.

Дальший огляд думаю послати не пізніше 5 лютого про народні книжки на Україні. Після ще буде один огляд про публіцистику на Україні, а там огляди будуть складатися з *хроніки* життя не уривкової, а систематичної з газетного матеріалу. Що Ви на се скажете? Здається, се саме те, чого Ви й спершу хотіли.

На жаль, виписок з рукописів Михайловської бібліотеки зараз зробити не можна, бо бібліотекар слабкий, а другий ніхто до бібліотеки діла не має.

Скажіть, будьте ласкаві, скільки на російські гроші буде 20 геля-рів? 10-крейцарові талони розпродані, а за сі не знаю, що брати. Думаю, що перші взагалі підуть добре.

Бувайте здорові.

З поважаннем,
О[лександр] Лотоцький

99. I. 16.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 122–123 зв.

№ 49

[Київ,] 17 березня [18]99 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу

26 мая сего року в Росії святкується ювілей Пушкіна. З сего приводу я подаю до цензури збірник укр[аїнських] перекладів з Пушкіна²³². Чи не можна б звичайний огляд на май місяць замінити статтею «Українські переклади з Пушкіна в Росії»²³³. Прошу одповісти в близькому часі, щоб огляд міг поспіти.

З щирим поважаннем
О[лександр] Лотоц[ький]

99. III. 17.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 289–289 зв.

№ 50

[Київ,] 8 червня [18]99 р.

Дорогий, без краю дорогий Михайло Сергієвичу!

Ви не повірите, як прикро мені почувати Ваше незадоволення. Воно гнітить мене тим більше, що Ви маєте багато рації. А проте Ви несправедливі, що підозріваєте мене в якомусь ображенні. Ображатися на Вас жодним чином не можу, ба дуже люблю і поважаю Вас та добре знаю, що свідомо Ви мене не можете образити. Скоріше ми Вас ображаємо своїм недбальством.

Щодо «неприхильно-вижидаючого» становища, то воно справді єсть і ним прикривається саме недбальство. Але Ви несправедливі, характеризуючи так всіх. Ол[ександр] Сергієвич розкаже Вам про справжній стан речі, і Ви побачите, що хто працював, на тих накладалося стільки праці, що декому довелося допрацюватися мало не до сухотки. Кажу се, напр[иклад], про Єфремова, який зараз зовсім слабкий через надсаду в праці. Так само розривалися на всі боки і другі невеличкі сили, що заходилися працювати. Щодо мене особисто, то бачить Бог,

що не міг я дати нічого більше. Хоч се й занадто мало, але я за те по совісті не відповідаю.

Про ближший огляд я писав Франкові, щоб залишив місця. Ранійше не міг написати з тої причини, що статті «Киевл[янина]», про які я маю писати, ще не скінчилися. Завтра має вийти остання стаття, і завтра ж почну писати. Вечерів за 2–3 сподіваюся написати.

Бувайте здорові.
Щиро прихильний
О[лександр] Лотоцький

99. VI. 8.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 23–24 зв.

№ 51

[Київ,] 4 листопада [18]99 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Мушу заздалегідь застерегти, що огляду російського життя на грудневу книжку не буде.

Чи одержали Ви мого попереднього листа?

Ви обіцяли постаратися, щоб хто з галичан написав коротенькі біографії поетів, які заведено до збірника «Вік». Подаю Вам імена тих поетів: Маковій²³⁴, Щурат²³⁵, Ул[яна] Кравченко²³⁶.

Інші всі єсть.

Біографії не треба більш, як на 5–10 рядків (кожного поета): коли родився, де учився, що писав (перечислити головніше), яке займає офіційне становище, коли має його.

Анна Львовна²³⁷ просить нагадати, щоб Ви вислали їй 3-й т[ом] словаря²³⁸ на моє ймення.

Скоро Пелехин надішле Вам регулямін. Зміни єсть, але не кардинальні. Добре б покінчити сю справу, бо, мабуть, вона вже Вам надокучила²³⁹.

Кланяємося шановній Марії Сильвестровні.

Сергій дуже дякує за книжки.

Жду відповіді про пропоновану у попередньому листі бібліографію.

Бувайте здорові. З поважаннем
Лотоцьк[ий]

99. XI. 4.

Задержав листа, сподіваючись на Вашу відповідь, але бачу, що лист мій попередній не дійшов до Вас. То знов додаю Вам список книжок, на який можна дати рецензії.

Книжка «Вістника» дійшла з дефектом: статті Франка, *Observer*'а та *Spectator*'а вирізано цензурою, а також останніх дві картки «Хроніки» (Сусп[ільне] життя); разом пропало і оголошення про передплату.

Сергій Олекс[андрович] питає, що йому робити з тим білетом, що він купив. Він писав Вам три листи.

У склад постуило всего 8 р[ублів] 50 к[опійок] передплати за «Вістник» [18]99 р[оку] з Бахмута.

Яким способом посилати Вам книжки з складу? Залізницею чи через транспортну контору?

Огляду раніше різдвяних свят не можу дати.

Ваш Лот[оцький]

Виставові видання

«Иностр[анные] карты», Ляскоронский²⁴⁰

«Матер[иалы] по картогр[афии]», Кордта²⁴¹

«Палеогр[афический] сборник», Каманин²⁴²

«Свинцовые пластины» — Болсуновский²⁴³

«Князя Пузыни», Пташицкий²⁴⁴

«Известия Таврич[еской] уч[еной] арх[ивной] комиссии»,
<зв.> 29²⁴⁵

«Изв[естия] Общ[ества] изуч[ения] Куб[анской] области»,
<зв.> 1²⁴⁶

«Украинские были» — Горленка²⁴⁷

«Лубенский музей Скаржинской»²⁴⁸

Сементовский, «Киев, его святыни»²⁴⁹

Айналов и Редин, «Древние памятники искусства в Киеве»²⁵⁰

Клоссовский, «Матер[иалы] для климатол[огии] Ю[го]-З[апада] Р[оссии]»²⁵¹.

Потебня, «Об изменении значения и заменах существительного»²⁵²

Симони, «Русский язык в наречиях и говорах»²⁵³

Астафьев, «У святынь Приднепровья»²⁵⁴

Лазаревский, «Очерки, заметки и докум[енты] по ист[ории] Мало-р[оссии]»²⁵⁵

Воейков, Пастернацкий и Сергеев, «Черноморское побережье»²⁵⁶.

«Чтения в ц[ерковно]-арх[еологическом] общ[естве]», в[ып.] 2²⁵⁷

«Труды Черниг[овской] арх[ивной] комиссии», в[ып.] 2²⁵⁸

*Вийшло ще**

Гринченко, «Этногр[афические] матер[иалы]», Т[ом] II²⁵⁹.

«Лекции и исследования по др[евней] ист[ории] рус[ского] пра-в[а]», 2-е изд[ание], [18]99²⁶⁰.

Але на цих дві книжки немає рецензента.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — ЦДІАК України.
— Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 21–22 зв., 27.

* Дописка в кінці списку рукою Михайла Грушевського.

№ 52

[Київ,] 10 березня [1]900 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Негарно я повожуся, але, розібравши все по совісті, не можу себе цілком винуватити. Далєбі, нічим більш не міг Вам допомогти. Справжній робочий день мій починається лиш з 10-ї години вечора, а роботи така сила, що й розірвешся — а не переробиш. Друкую заразom кілька книжок і разом кілька лаштую для друку. Наслідків такої роботи не видно, а час вона з'їдає ненажерливо.

Зараз я слабій і не виходжу з хати. Чого-небудь серйозного робить не можу. Але присягаюся Вас усім святим, що 1-го квітня пошлю Вам статтю про Флоринського. До того часу мусить настигнути і кілька нових рецензій.

Я знайшов чоловіка, що написав би для «Вістника» статтю про Лисенка. Приводом для статті могло б бути друкування опери «Утоплена». Чи друкуватиме «Вістник» сю статтю?

Ви, мабуть, одержали вже звістку, що «Одесское общество историчнее» дає Вам премію за 1-й том «Історії України».

Голос свій на загальних зборах Наукового Товариства доручаю Вам*.

Зараз у нас велика політична канонада. «Києвлянин» відповідає Антоновичу, зводячи все на ґрунт політичних інсинуацій.

Сими днями пошлю Вам нове оповідання Нечуя та поему Чернявського. Чому «Вістник» не друкує попередніх віршів Чернявського?

Чи не можна б, щоб «Вістник» надрукував оглошення про «Вік», яке я разом з сим посилаю. А може б, Наукове товариство взяло на себе приймати передплату у Галичині?

На жаль, до сего часу не маю біографій ні Щурата, ні Уляни Кравченко. Доведеться друкувати збірник без їх біографій.

Шановній Марії Сильвестровні просимо вклонитися.

Ваш [Олександр] Лотоцький

900. III. 10.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 33–34 зв.

* Лист О. Лотоцького до Наукового Товариства імені Шевченка від 11 березня 1900 року: «Сим маю честь повідомити, що голос свій на загальних зборах доручаю проф[есору] М[ихайлу] С[ергійовичу] Грушевському. З поваженням О[лександр] Лотоцький // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 32.

№ 53

[Київ, друга половина березня 1900 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Ви не повірите, який я радий, що Ви на мене не гніваєтесь. Я так вже звик до ролі бідного Макара, що тим більш приємно дивуюся, що шишка не паде на мене з того боку, звідки вона має повне право впасти.

Видимо, листи мої до Вас не доходять, тож тепер писатиму рекомендаціями. На пропозицію Вашу щодо подорожі в Галичину я Вам одповів зараз-таки. Їхати не можу, бо боюсь пускатись в непевне море самого літературного зарібку. Коли б не дочка, то й думки не було б, а тепер годі.

Спасибі за біографії.

Стаття про Лисенка²⁶¹ буде написана фаховим чоловіком. Щодо терміну сказати певного нічого не можу, бо, самі знаєте, «термінологія» у нас взагалі гуляє. Але на літо, мабуть, буде.

Про премію знаю мало і ось саме що. Завважте, про се поки секрет. Одеське історичне товариство вдалося до редакції «Київської старини» з запитанням, чи не думає вона, редакція, преміювати «Історію» проф[есора] М[ихайла] С[ергієвича] Грушевського, бо премію Грушевському за 1-й том «Історії» має на думці дати воно, Одеське товариство, то аби не було двойного преміювання. От і все, що я знаю та й більш з того листа нічого знати не можна.

Павло Григорович вже півроку пише рецензію на Могилу. Разом з сим посилаю йому гостре нагадування, аби образився.

Статтю про Флоринського конче дам «с удовольствием».

Бувайте здорові.

Ваш Лотоць[кий]

Благовіщенська, 149.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 37–38 зв.

№ 54

[Київ,] 10 квітня [1]900 р.

Христос Воскрес!

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Ще раз думав і ще раз скажу: ні. Як-не-як, а ґрунт на всіх тих посадах хиткий та непевний, повороту ж не буде; то ж думаю, що коли боюся, то се дуже вже поганий страх, бо відповідаю не сам лише за себе. Думаю, що Ви на мене гніватися не будете.

Огляд²⁶² послав, але не думаю, щоб він пройшов у Росію. Нецензурного там не має ані одної коми, ані титла, як і в огляду про архео-

логічний з'їзд²⁶³, але саме трактування таких справ, мабуть, признається нецензурним. Не думаю, щоб Ви знайшли тон заострим: сего нема, але й нема того панькання з «многоуважаемым профессором», яким визначаються тут всі «критики». На мою думку, треба в таких принципіальних справах називати речі їх власними іменами, щоб кожен, хто допускає зловживання, міг бути певен, що візьме по шкурі.

Шкода лиш, що огляд вийшов довгий — сторін на 20. Але менше не можна було жодним чином — обговорить треба було багато точок. І то не дотикався я Вашої власної справи і справи археологічного з'їзда. Дуже хотів би я, щоб сей огляд попав у V кн[ижку], бо далі буде вже запізно.

Сергій в Ялту не поїхав, не слухався. Зараз не слабій, хоч поганий. Але вдіять з ним не можна нічого.

Ви писали, що оголосите у «Вістнику» передплати на «Вік». Майте на увазі, що 1 мая передплата закривається і книжки продаватимуться по номінальній ціні.

Рецензія на Петра Могилу²⁶⁴ готова і зараз посилаю Вам.

Прошу поздоровити од нас з святами ш[ановну] Марію Сильвестровну.

З поважанням Лотоцький

900. IV. 10

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 39–40 зв.

№ 55

[Київ,] 7 липня [1]900 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Олександр Яковлевич просить мене вдатися до Вас з пропозицією. Він написав статтю про Дикарева і пропонує помістити її в «Вістнику». В тій статті, на підставі листів Дикарева, річ дотикатися буде некоректного поводження, з погляду українського, деяких з київських земляків, здається, Науменка, Беренштама²⁶⁵ та інш[их]. Статтю ту Ол[ександр] Як[овлевич] пропонує дати до «Вістника» лиш з такими умовами *sine qua non*:

а) не робити ніяких перемін, поправок і додатків в статті;

б) ніяких приміток редакції під нею (крім загальної примітки, що редакція друкує статтю, не поділяючи висловлених в ній думок); коли ж такі примітки редакція вважатиме за потрібне зробити, то щоб зробила в дальшій книжці;

в) коли стаття займе не більш 40 стор[інок], то друкувати її в одній книжці.

Передаю Вам пропозицію Ол[ександра] Як[овлеви]ча так, як вона мені була передана, і прошу Вас о відповідь, щоб я міг сповістити его.

Сам я тієї статті не читав і, крім вище написаного, нічого про неї не знаю, пишу ж се, виконуючи бажання Ол[ександра] Я[ковлеви]ча.

Довгий час не писав я для Вас нічого. По совісті, не можу себе за те винуватити, бо, їй-Богу, не можна було.

Небавом, як одержу від оправщика, перешлю Вам «Вік»²⁶⁶ та «Старосв[ітські] батюшки»²⁶⁷; примірники в оправі прошу взяти собі, а без оправки — передати в книгарню Наукового товариства.

Літкую у Києві і з того не дуже задоволений. Поза звичайну службу допікає мене додаткова робота — обов'язкова. Писать через те трудно.

Бувайте здорові. Жінка моя Вам і Марії Сильвестровні просить вклонитися.

Ваш О[лександр] Лотоцький

900. VII. 7.

Львовская, 97

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 35–36 зв.

№ 56

[Київ,] 3 вересня [1]900 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Дуже радий, що можу хоч чим послужити Вам. Листи Азовського банку продав з купонами за 191 р[убль] 45 к[опійок]. Купив 2 листи Київ[ського] земельн[ого] банку, по 91 р[убль] 75 к[опійок], а з %% по купонам — за 185 р[ублів]. Остається у мене на руках 6 р[ублів] 45 к[опійок], які, після Вашого розказу, маю разом з банковими листами одати Олександрові Сергієвичу.

Рецензію на Ейнгорна забезпечено Вам до нового року. П-ий зараз у непевному становищі — переминає посаду, хоче переходить до Києва.

З Spectator'ом я говорив. Се людина, з якою я не хотів би мати діла. Скільки знаю, всі его лають, а він лиш, як заяць, озирається злякано на всі боки. Боюся я, що пуття з его не буде, а вийде канцелярський віхоть. Проте огляд в сім році конче обіцяє, так само огляд за весь рік на 1 кн[ижку] [1]901 р[оку]. Гадаю, що хоч на сей раз не збреше.

Живу зараз у Києві сам; родина моя у Сидоровці. Лаштую до друку кілька видань відразу, між іншим два дальших призових томи «Віку». Пропонується ще томи драматичний та музичний. Он як! Материяльна сторона видання вийшла дуже добре. Єсть навіть добрий зиск. Зате моральна — ох, як паскудно. Ви не повірите, в які прикрі стосунки прийшлося мені стати з Оленами–Осами²⁶⁸ та іншою кусливою комашнею. Позивали мене ідейні поетеси і «до комісара»: скаржилися в цензуру, заходилися їхати до губернатора, але розумні люди порадили їм, що з

того все одно нічого не буде. Заспокоївся я лиш на тому, що порішив написати на них «підлий пашквіль». І напишу, щоб їм жив, що напишу!

Дуже радий я, що задоволені Ви з наших видань. Взагалі, крім самих поетів, всі більш-менш задоволені. Се придає охоти робить далій.

Сим днями проїздить через Київ начальник Гл[авного] уп[равлення] по делам печати. Подаю скаргу на цензурні обставини. Коли літературні і дійсні генерали не спроможні, то нехай хоч титулярний совітник подасть свою лепту удовиці.

Настає у нас рік дуже небезпечний і хоровитий. Всі хоріють: Ол[ександр] Яковл[евич], Вол[одимир] Боніф[атійович], Михальчук, Рильський. Можна сподіватися тиражів. Погано!

Просив би я прислати мені статтю Spectator'а про Флоринського (крім 1-го піваркуша)²⁶⁹. Так само чи не розпорядились би Ви через цензуру послати мені «Записки» з ч[исла] XXXVII-го. Сподіваюся, що дійде.

Бувайте здорові. Марії Сильвестровні й наймолодшим репрезента[н]том славного древа Грушівських моє щире ушановання.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

900. IX. 3.

До речі: чи не написали б Ви у київський почтамт, щоб Вам надіслали рекомендовані листи, повернені зі Львова, за Вашої звітності відсутності.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 41–42 зв.

№ 57

[Київ, вересень 1900 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу

Подам Вам звістку, яка здивує Вас. Я перевозжуся на службу в Петербург. Дістав запрошення від колишнього свого принципала, обміркував і згодився. Маю надію, що й Ви пристанете на те, що інакше мені не можна. Вигляди на поліпшення мого материяльного становища у Києві самі безнадійні. Поправити его годі було. У Петербург їду на ту саму посаду, але вигляди там кращі, хоч спершу буде ще трудніше. Років через два – три думаю вернутись. Щодо роботи літературної, то я гадаю, що для останньої буде краще. Ви справедливо завважили, що Київ не сприяє моїй літературній роботі. Воно справді так. Я певен, що в Петербурзі я не буду так дурити себе і Вас, як у Києві, і вернусь до того становища щодо «Записок», в якому був раніше — в академії і перед кількома роками. Се моє певне переконання. Дуже хотів би я знати Вашу думку, — чи благословляєте Ви мене на переїзд. Напишіть хоч кілька слів.

Дякую за прислугу. «Літер[атурно]-наук[ового] вістника» ще не одержав. Білети Ваші і решти грошей передав Сергієві, який дуже радо бере на себе і дальші Ваші доручення. А то, може, чи не надсилатимете Ви мені, що буде треба, до Петербурга? Се було б чи не краще? Днів десять буду ще в Києві, а в Петербурзі адреса моя поки що буде така: Висильевский остров, 4 линия, д[ом] 17.

Сергій зараз здоровий. Іде зараз робота коло складання двох дальших томів прозового «Віка», 4-го тома Кониського²⁷⁰ та «Української бібліотеки», що пропонована на 50 томів, по 10 аркушів. Два дальших томи Левицького злаштовані: один («Хмари») вже в цензурі, а другий («Причепа» і «Навіжена») подадуться зараз, як буде відповідь на «Хмари».

Видаємо зараз російську брошуру «Корифеи украинской сцены»²⁷¹ з портретами — розкішне видання.

Оксанка питає, як називається дядєва дівчинка. Жінка моя і я просимо вклонитися Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 47–48 зв.

№ 58

[Київ.] 1 жовтня [1]900 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Книжку «Вістника», спасибі, дістав без дефектів. Яка ж єсть там негарна стаття про Старицького²⁷²! Проти такого способу критики, мабуть, буде посланий протест до «Вістника». Таку думку мають скілька співробітників.

З переїздом до Петербурга мені чистее горе. Я вже цілком спродався, квартира моя нанята вже кимсь другим, завтра скінчається судовий термін, у який я повинен «очистити квартиру», а мене все через канцелярську волокиту не пускають їхати. Мій пан розгнівався на мене, що я їду, і чинить мені ті прикrostі. Мабуть, ще тижнів зо два посижу в Києві.

Сергій в показаний Вами термін не буде в Києві, то либонь я заберу Ваші закладні листи до Петербурга. Приїхавши туди, зараз подам Вам адресу.

Спектатор²⁷³ дасть щось на 1 кн[ижку] 901 р[оку]. Писать що тепер, сподіваючись візиту судового пристава та підшукуючи квартиру на який тиждень, трудно.

Будьте здорові

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

900. X. 1.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 43–44.

№ 59

[Петербург,] 2 грудня [1]900 р.

Високоповажний та дорогий Михайло Сергієвичу.

Вже скоро місяць буде, як я в Петербурзі, а й досі не написав Вам. Зле, знаю сам. Але все одно з того користі було б не багато, бо сей увесь час пропав марне. Місто, здається б, і велике, а доброму чоловікові притулитись нігде не можна. Вже пробував у двох помешканнях, а завтра шукатиму третього. Біда та й годі!

Родини моєї тут нема. Сподіваюся листа сими днями, який рішить мою долю: чи родина приїде на який час в Петербург, чи я на свята на кілька день поїду у Сидоровку.

На новому місці, серед нових обставин поки що колотнеча у мене. Але, гадаю, надалій сего не буде.

Спектатуру пошлю Вам найдалій — 10-го. Думаю, що се не буде пізно: так видно з переписки редакції в «Літ[ературно]-наук[овому] в[істнику]».

Добро Ваше, після Вашого розказу, забрав я з собою. Розпоряджайтеся мною, якщо Вам буде треба, не вагаючись. Банкові операції — се мій теперішній фак.

Мабуть, Ви вже маєте звістку про смерть Ол[ександра] Яковлевича Кониського²⁷⁴. Тяжко мені. Років три я сподівався сего, а все ж тяжко. Яка б не була особиста его вдача і особисті відміни поглядів — все ж умер великий патріот, що увесь вік свій обороняв інтереси українства. Волод[имир] Боніфатієвич поїхав в Сицилію. Мало я маю надії, щоб він вернувся звідти, а коли й вернеться — то дуже не надовго.

Цензура робить мені великі збитки. «Корифеїв укр[аїнської] сцени» так покалічили, що мусів удруге подавать сю книжку в Петербурзі; не певен, чи й тут що вийде з того. Сьогодні одержав з цензури том оповідань Кримського — яко том «Укр[аїнської] бібліотеки». Дозволено всего 2 оповідання, 4 — заборонено, сама назва видання — «Укр[аїнська] бібліотека» викреслена. За короткий час свого пробування в Петербурзі кілка раз уже сварився з цензурою. Поклав собі за тверде правило — кожну справу конче доводити до Сената.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

900. XII. 2.

Адреса моя: СПб., Мойка, 7 в, Госуд[арственный] контроль.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 45–46 зв.

[Петербург,] 27 грудня [1]900 р.

Вітаємо Вас з святами та новим роком, бажаючи всего найкращого!

Доручення Ваше виконаю з початку січня, але ледве чи можна буде купити білет на 500 р[ублів]. Я питав у кількох конторах, що обіцяють добути на 100 або 1000 р[ублів]. Проте постараюся. Прошу й надалій дати мені можливість бути для Вас корисним.

Вважаю за обов'язок повідомити Вас, що Ол[ександр] Яковлевич оставив заповіт²⁷⁵, яким призначив Науковому товариству гроші, а саме:

1) 10,000 р[ублів] українській Академії наук. Коли в протязі 10 літ вона не відкриється, то гроші підуть на господарську школу в Чернігівщині.

2) 5,000 на стипендію для студента Львівського університета. Душеприкажчик має рішити, чи урядованне тією стипендією дається Наук[овому] товариству, чи Льв[івському] університетові.

3) 1,000 р[ублів] — на конкурс на біографію Шевченка під час столітніх роковин его смерті.

4) 750 р[ублів] конкурсних на історію укр[аїнської] літератури XIX в[іку] (в протязі 3 літ з часу смерті О[лександра] Як[овича]) і 750 р[ублів] на надрукування тієї праці в друкарні Товариства.

5) 500 р[ублів] на надрукування (в др[укарні] Наук[ового] тов[ариства]) та розповсюдження популярної, дешевої книжки про права та обов'язки кожного чоловіка, яко горожанина свого рідного краю.

6) На побільшення бібліотеки Наук[ового] товариства — 500 р[ублів].

Душеприкажчиком небіжчик вибрав мене. Мені оддав право власності на всі свої твори — друковані і недруковані, а також на мою волю оддав розпорядитися бібліотекою та картинами. Мені ж доручено виробити конкурсні правила на основі тих вказівок, що він мені дав. З тих всіх причин я примушений буду турбувати Вас, аби Ви допомогли мені своєю порадою, коли заповіт буде затверджений. До того ж часу — нехай се буде між нами — я дуже не певен, чи вийде що з того заповіту.

Небіжчик зробив помилку, що заповів своє добро не якій особі, давши їй приватне розпорядження, але закордонним інституціям. Заповіт можуть не затвердити. Крім того, родина буде теж справуватись судом²⁷⁶. Маю порадитись з першорядними правниками, але зараз не можу сего зробити, бо слабкий і не виходжу з хати.

І ще до Вас одна справа. Серед паперів небіжчика мала остатись Ваша праця популярно-наукова — *про життя і нориви слов'ян*. Небіжчик, з причин цензурних умов, заходжувався дати їй белетристичну форму і почав навіть сю роботу та не скінчив її. Чи дозволите Ви ско-

ристуватись тим рукописом для народного видання? Дуже був би Вам за те вдячен. Коли б цензура дозволила, то охоче видало б ту працю петербурзьке видавниче товариство.

«Літературно-наук[овий] вістник» я просив би посилати на Київ (*Благовещенская*, 149), бо сюди не доходить. Коли Ви ласкаво обіцяєте вислати мені *дальші* томи своєї «Історії», то я просив би Вас послать туди ж саме, маю надію, що прийде.

Бувайте здорові.

Ваш Ол[ександр] Лот[оцький]

900. XII. 27.

Чи не могли б Ви допомогти мені в такій пригоді. Добрі люде зачитали у мене книжку «Вістника» за *лютий* 1898 р[оку] і нігде не можу її добути. Се мені дуже прикро, бо не маю через те комплекту. Чи не завалаялась де в редакції одна така книжка? Я заплатив би за неї, що лиш хто взяв би. Простіть, що турбую Вас сим. Вже два роки шукаю тої книжки, та дарма!

Так само не дослала мені редакція і 3-ої кн[ижки] за [18]99 р[ік].

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 30–31 зв.

№ 61

[Петербург,] 15 січня [1]901 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Не знаю, чи будете задоволені Ви купном білетів. Коли б купувати білет на 1,000 р[ублів], то купити можна вигідно, а з дрібними білетами тут операцій буває мало і купити та продати їх трудніше. Купувать довелось по курсу 91.25 та за комісію заплатити 0.25 р[ублів], так що вийшло 91.50 (як і в Києві); за те прийшлось оддати перших два білети за ціну 91 р[убля]. Рахунок посилаю окремо. У мене купонів і грошей, як пам'ятаєте, було на 275 р[ублів] 77 к[опійок]. Що коштуватиме пересилка, зараз не скажу. Напишу про се в другий раз, тоді і порахуємось. Вибачайте, коли купилось не так, як Ви хотіли. Радий служити надаліше.

Спасибі Вам, що потурбувалися достати мені книжки «Вістника». *Гроші* перешлю через книгарню «К[иевской] старини». Спасибі і за книжки «Історії», їх я не одержав ще, але маю певну надію одержати, коли послали Ви на Київ (на моє ймення).

У Києві кружляє зараз чутка, що «Вістник» *заборонено*. Коли сему правда, то я просив би подати мені коротеньку звістку, можна б поспробувати яких заходів проти сего.

Дякую за дозвіл розпорядитися працею Вашою про давніх русинів.

Проти оголошення заповіту Ол[ександра] Яковлевича я не маю нічого. Коли хочете, пришлю Вам копію. Тільки не знаю, чи треба оголошувати, що родина оспорує его, на мою думку, краще без того, а проте, як хочете. Родина справді не згодиться уступити «без боя». Я передав справу адвокатові і разом ходив радитись до Спасовича²⁷⁷. Останній каже, що в законі нема заборони заповідати майно закордонним товариствам, як немає і дозволу, все залежить од суду та сената. Родина на мене злим духом дише, розпускає навіть покліпи на небіжчика, що він розпорядився не своїми грішми, але спільними грішми родини, яка держала в банкові гроші на его ім'я і т[ак]е і н[ин]ше], — одним словом, покликаються на «моральне чуття» і мають почасті успіх в «безсторонніх» українських сферах. Але все те мене мало зражає, і я одвоюватиму кожний шаг, який належатиме з майна небіжчиковаго. До речі, чи єсть яка надія, що за 10 літ Товариство обернеться в Академію? Невже Товариство втратить право на 10,000 р[ублів]? Прошу Вас, скажіть мені про се. Я просив би сповістити, в яким стані зараз друк дальшого тома біографії Шевченка. Коли заповіт буде затверджено, я хотів би видати в Галичині статті небіжчика — наукові та публіцистичні окремою книжкою. Яка Ваша про се думка?

І ще раз прошу Вас, чи дозволите подати в цензуру окремо «Бех-Аль-Джугура»?²⁷⁸ Се оповідання увійшло в III т[ом] «Віку». Треба приступити до другого видання I кн[ижки] «Віку», бо вже майже розійшлася, але треба порозумітися [з] галицькими укладчиками антології. Я просив би, коли не пізно, в «Хроніці» після витягу з «Нов[ого] вр[ємени]», де говориться про «організований заговор», додати: «Що се все чиста дурниця, ясно само собою. Ясно й те» ... і т[ак] д[алі].

А пречудова у Вас думка про «Літературно-наукову бібліотеку». Конче попробую провести тут «Спілковий договір для селян», «Про звізди», «Біографію Гарибальді».

Бувайте здорові. Титул мій — тит[улярний] совітник, помош[ник] ревизора.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]
901. I. 15.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 283–284 зв.

№ 62

[Петербург,] 24 лютого 1901 р.

Високоповажний Михайло Сергієвичу.

Умови з родиною небіжчика Ол[ександра] Яковлевича не довели ні до чого, і справу передав я адвокатові²⁷⁹. На початок процесу я вже витратив до 200 р[ублів], і до кінця, гадаю, потрібно буде ще рублів 100. Ви знаєте грошові мої засоби і знаєте — у мене такої суми не

може бути. Позаяк головним спадником єсть Наукове товариство, якому після заповіту належить до 18 т[исяч] р[ублів], то вважаю можливим звернутися до Вас як голови Товариства з проханням, чи не могло б воно дати мені у позику згадану суму для ведення процесу до затвердження заповіту.

З глибоким поважанням.

О[лександр] Лотоцький

901. II. 24.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 282–282 зв.

№ 63

[Петербург,] 27 березня [1]901 р.

Щироповажний Михайло Сергієвичу.

Справу з заповітом О[лександра] Я[ковлевича] Кониського передав я київському адвокату Храновському, доброму цивілістові, і вона зараз в надійних руках. Адвокат певен, що справа буде виграна без всякого сумніву. Ту ж саму думку висловив мені і Спасович, до якого я теж вдавався за порадою. Спершу всі (себто київська публіка) відносились до справи скептично, на підставі того, що одеський окружний суд не затвердив заповіту п[ані] Володкович, що заповіла гроші на користь закордонних інституцій. Тепер той заповіт затверджений, але та сама публіка, що за життя так вороже відносилася до небіжчика, дуже мило співчуває заявам родини Кониського, що він заповів не свої, а її, своєї родини, гроші. Розуміється, що тут не має ніякого юридичного мізку, не кажучи про фактичну безпідставну брехливість цієї заяви; се має характер лиш простого поклику «до морального чуття» мого, але я тяжко сим обурений і, розуміється, не буду та й не можу на се вважати.

Крім того, родина розпускає ще чутки, що я «підробив» заповіт, і єсть елементи, які згоджуються, що «од него всего можна сподіватись». Щоб уладнати справу з заповітом, знайти адвоката, умовитись з їм та щоб вияснити справу з бібліотекою, їздив я в Київ. У бібліотечній справі був я в родини, але з сего вийшла одна прикрість; родина сказала мені, що у мене нема ніяких доказів на те, яка то була в небіжчика бібліотека, і вона мені не дасть нічого. Докази у мене єсть певні, але все ж з сего вийде неприємна хрля, коли після затвердження заповіту знов треба буде позиватися за бібліотеку.

У такім стані справи. Як бачите, на те, щоб провадити її, потрібні гроші, а в мене їх нема. Звернувся я до Вас і написав загально через те, що ждав од Вас спершу принципіальної відповіді, і, коли б Ви вволили моєму прохання, то написав би детальніше. Ви ж, спасибі Вам, прислали і гроші.

Розуміється, що зараз дуже трудно точно обрахувати, що вся справа буде коштувати. Остаточню про суму гонорару я з адвокатом не умовився, але він сказав, що, спочиваючи самій справі, зверх такси не візьме. Такса ж на добрий кінець справи виносить 1,200 р[ублів] (в трьох судових інстанціях), на лихий кінець — 400 р[ублів]. Гонорар адвокату буде виплачено з суми заповіджених грошей. Коли б справа для Товариства скінчилася негативно, то позичені мені гроші я все ж поверну з тої суми, яка безперечно буде затверджена. Зараз я витратив трохи більш 200 р[ублів]. Думаю, що до скінчення справи, коли не трапляться які випадкові видатки, потрібно ще буде не більш 100 р[ублів], — всего, таким чином, до 300 р[ублів]. Сю суму я і прошу в Товариства в позику, поки скінчиться справа. 100 р[ублів] я вже одержав, 100 р[ублів] я просив би послати в Київ, Сергієві²⁸⁰, бо я взяв у его на задаток адвокату, а на 100 р[ублів] я прошу одкрити мені певний кредит на случай потреби, і нехай до того случаю гроші будуть у Вас.

Тяжке горе спіткало Вас. Знаю з власного досвіду, що значить пережити таку тяжку втрату²⁸¹. Дай Вам Боже сили духа перенести її твердо!

Мені зараз теж не легко. Жінка слаба і перебуває в клініці. Після свят буде її операція, а чи вибавиться вона від своєї хвороби, се ще дуже непевно. Дочка, остаючись довгий час без матері, теж марніє. От так!

Що Вам сказати веселішого?

Дозволила цензура «Повісті» Шевченка²⁸² і «Твори Руданського» яко перші томи «Української бібліотеки», але сама назва — «Укр[аїнської] бібліотеки» не дозволена. З дальших томів тієї бібліотеки в цензурі єсть «Люборадські» Свідницького і лаштуються твори Мирного, Марка Вовчка, Бордуляка, Коцюбинського, Чайченка, Дніпр[ової] Чайки, Левенка. Єсть думка пустити кількадесять томів на взір Вашої Видавничої спілки. «Хмари» Левицького — заборонені, «Причепи» і «Навіжена», що складають дальший том, дозволені, т[ом] IV-й злаштований, не можна лиш здобути образка «В Карпатах», який має увійти в сей том. Томи 4 і 5 Кониського зараз переписую для цензури. Два дальших прозових томи «Віка» зараз в цензурі; перший, поетичний²⁸³, том поширяється і буде знов поданий до цензури для другого видання, бо перше розійшлося.

«Петерб[ургское] общ[ество] изд[ания] общ[епольных] и деш[евых] книг» випустило зараз «Оповідання про Антона Головатого»²⁸⁴ Комаря і в недовгому часі має видрукувати: «Оповідання про Т[араса] Шевченка»²⁸⁵ Кониського, «Про сухоти на худобі» Ваганова, «Виноград» Чикаленка, «Оповід[ання] про Богд[ана] Хм[ельницького]» Комаря, «Виговщина» Куліша. На жаль, родина Кониських одмовила мені дати папери небіжчика, а там Ваша брошура про давніх русинів. Чи нема у Вас черновика її?

«Корифеи украинской сцены»²⁸⁶ задержались на цілих два місяці через кліше обкладинки, яке замовляли у Празі. Сими днями вже вийдуть, бо сьогодні послав я звідси цензурний дозвіл на малюнки.

У Києві в кінці року має вийти збірник на пам'ять Кониського²⁸⁷. Будуть там і наукові статті, і белетристика, і огляди життя за рік. Чи не могли б Ви дати нам статті мовою російською? Дуже були б вдячні.

Бувайте здорові. Щастя Вам, Боже. Марії Сильвестровні низько кланяюся.

З глибоким поважаннем.
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

901. III. 27.

«Вістник» чомусь не доходить до мене.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 60–61 зв., 52–53 зв.

№ 64

[Петербург,] 28 червня [1]901 р.

Щироповажний Михайло Сергієвичу!

З вашого доручення збирав я відомості по петербурзьких книгарнях про потрібні Вам книжки «Вестника Юго-Зап[адной] России»²⁸⁸. Вони тут непопулярні. У петерб[урзьких] книгарів видно тенденцію, що вони радше держать нові київські та петерб[урзькі] видання історичні і зріклися держати вістник та інші подібні. Здобути їх тут так само неможливо, як Києві та Одесі. Одеські книгарні держаться, мабуть, тої самої загальної тенденції. Проте до книгарських петерб[урзьких] каталогів «Вестн[ик] Ю[го]-З[ападной] Р[оссии]» не заведено.

Тестамент О[лександра] Я[ковлевича] Кониського ще в марці поданий для затвердження до суду і з того часу лежить там нерухомо.

Маю Вас просити, чи не знаєте, де поміщено стародавню гравюру «Богдан Хмельницький з військом перед Соф[ійським] собором у Києві». Колись я таку гравюру бачив, та не пригадую де, чи не знаєте Ви? Мені взагалі дуже треба знати, де єсть малюнки про часи Хмельниччини; за Ваші вказівки був би Вам дуже вдячний.

Жінка моя поправилась, але не дуже. Вирядив її у Київщину на літо, а з осені знов треба буде до ліків братися.

Де житимете на вакації?

Бувайте здорові.
Ваш О[лександр] Лотоцький

901. VI. 28.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 56–57.

№ 65

[Петербург,] 5 грудня [1]901 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Щире Вам спасибі за звістки. Щодо змісту їх, то буду разом з другими писати далі окремо, а тепер пишу в справі Вашого образу.

Прислали Ви для «Віку» портрета не благообразного, ніже ліпообразного. Довелося взяти другого, який у мене був, але з його, як бачите, кліше вийшло не відповідне ні мірі нашої любові до Вас, ні артистичній коштовності нашого видання. У очесах, правда, досить строгості, але в решті портрет невиразний і навіть борода — вищий ознак образу Божого і краса фамілії Грушевських — занадто консолідується з сурдутом. У таких прикрих обставинах плачливо звертаюся до Вас, молю, бажаю і мил ся дію, чи не зарадити сій пригоді. Справу можна протягти тижнів два, а то й три. Коли б Ви за той час вибрали вільну хвилю і знялися в добрій фотографії, то вчинили б сим велику приємність видавцям «Віка». Коли будете зніматися, то скажіть фотографові, щоб зняв Вас на платиновому (або, як ще називають його, срібному) папері; на такій фотографії мало політури, і кліше з неї виходить дуже добре.

Простіть, що турбую Вас в такій дрібній справі, але не хотілося б репрезентувати Вас якоюсь плямою в ювілейному виданні. Тут вже я звертаюся до шановної Марії Сильвестровни та прошу у неї енергічної допомоги та відповідного «впливу».

Пані Кониська почала позов проти затвердження заповіта, кажучи, що він «подложный». Се для мене не несподівано; я сподіваюся і на гірше. Таким чином справа спинилася на першому ж кроці, поки суд, розглянувши, не одкине інсинуації.

Свята проводитимите на Скалі? Бажаємо Вам спровадити їх в щасті та в доброму здоровлі.

З щирим поважанням.
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

901. XII. 5.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 58–59 зв.

№ 66

[Петербург, початок 1902 р.]

²⁸⁹ [Ко]ниського; збірник сей має вийти з початку пришлого року.

Про петербурзькі видання посилаю Вам проспекти; крім показаних там єсть ще досить готових для цензури, а деякі ще підготовля-

ються. На жаль, багато цінних рукописів утилітарного характеру та історичних пропало у цензурі. Вашій розправі про перші часи нашої історії будемо дуже раді — про той час у нас нема та й не буде брошури, а конче її треба; белетристична форма неодмінно потрібна з деяких причин.

Єсть у мене до Вас справа яко до голови Наукового товариства. Занявшись справою видання творів Руданського, я листувався з родичами небіжчика і напав на слід недрукованих його творів. Врешті поталанило мені здобути власноручний рукопис поета — повний переклад «Іліади» у двох великих зшитках. Власник того рукопису передав мені його на мою волю, а я оддам його в музей Товариства, коли твір буде вже видрукуваний. Де ж його видрукувати? Я просив би Вас, чи не могло б взяти на себе видання його Наукове товариство. Видано вже 5 томів²⁹⁰, то конче треба видати ще два, аби був повний збірник творів поета. На переписку я тут спроможуся і послав би Вам готовий вже, переписаний рукопис. З автографа друкувати не можна, бо й шкода, та й наборщик не розбере письма Руданського. Прошу Вас, напишіть мені, чи згоджується Ви на друк «Іліади»²⁹¹.

Про себе не можу написати нічого доброго. Жінка недавно знов хоріла — здається, на тиф, і тепер ще не дійшла до норми. Почуваю себе зле і через се, і через те, що мушу пробувати тут, на чужині, і через трудні материяльні обставини. Не дає мені спокою думка, що не даю Вам ніякої користи, але з головою заліз тут у видавницьку та всяку іншу роботу в петербурзькому Благотворит[ельном] обществе, бо людей тут нема, а праці багато; та допомагаю потрохи і київському видавництвові, так і час минає, і не встигнеш робить всего, що треба.

Маю до Вас велике прохання. Доходять чутки, що Ви зрікаєтеся участі в Товаристві і т[аке] і[нше]. Знаю, що Вам і часу нема, і прикро писати про такі речі, що й без того дратують Вам нерви. Але я просив би, коли матимете вільну хвилинку, хоч на одній сторінці напишіть мені про стан річей в найзагальніших рисах. І ще по часописах пишуть тут про вигляди на самостійний руський університет у Львові; що певного мають під собою ті звістки?

Бувайте здорові. Просимо передати наш щирий привіт Марії Сильвестровні. Як Ваше здоровля?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 54–55 зв.

№ 67

[Петербург,] 16 березня [1]902 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

На другий день Вашого від'їзду віддав я гроші в друкарні св[ято-го] Синоду і при мені управл[яючий] друкарнею покликав свого помічника і наказав йому, щоб той тепер не одмовлявся ніякими причинами і здав книжку у свій термін. Разом просив він мене, чи не можна частину книжки дати йому ранійше. Був я у Луппова²⁹² і говорив йому про се. Він обіцяв першу половину здати в друкарню в кінці сього місяця. Він вже розпочав роботу, між іншим, розшукав якусь рецензію у «Народном образовании» з цінними вказівками.

В друкарні обіцяли мені, коли буде треба, видрукувати безплатно тисячі дві оголошень на окремих листочках.

В редакції «Журн[ала] М[инистерст]ва нар[одного] просв[еще-ния]» вийшла мені неудача. Секретар редакції займає десь ще другу посаду і буває в редакції лиш зрання до 10 год[ини], і я, не знавши сього, спізнився. Мав бути там другого дня, а тим часом сталося у мене нещастя. В понеділок увечорі жінка тяжко занедужала. О годині 7-й вдався я до лікаря, і він признав, що зараз потрібно зробить операцію. Тої ж ночі була операція. Три дні становище жінки було непевне, і сей час я не міг і на хвилинку вийти з дому. Але в справі оголошення се не могло пошкодити, бо я довідався, що оголошення приймаються аж до 25 числа. Був учора в редакції о 9-й, але секретаря там зовсім не було, бо він мав в той день пильну роботу по своїй другій службі. Лиш сьогодні пощастило мені впіймати його. Оголошення буде видрукувано попереду інших. Ціла сторінка коштує (за раз) — 5 р[ублів], $\frac{1}{2}$ сторінки — 3 р[убля]. Обіцяв, коли буде ще друге оголошення на півсторінки, то видрукувать Ваше на півсторінці. Я дав йому 10 р[ублів] з тим, щоб він або видрукував 3 рази на півсторінках (тоді він 1 р[убль] мені поверне), або, як не можна буде сього, то 2 рази на цілих сторінках!

Простіть, що задержав трохи справу. Не од мене се залежало, та й шкоди од чого не могло статися.

Зараз жінці краще. За тиждень, може, й підніметься з ліжка.

Будуйте здорові. Як доїхали?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

902. III. 16.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 133–134 зв.

№ 68

[Петербург,] 26 березня 1902 р.

Моя адреса 7 рота, д[ом] 18, кв[артира] 24.
1902. III. 26.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Ще раз прошу вибачення, що задержав Ваше доручення і примусив Вас хвилюватися. Німфа Меф[одіївна]²⁹³ вже одужує, кілька день вже як піднялася з постелі. Розуміється, до норми ще далеко.

В Москві споруджається Гоголівська вистава річей, що чим стосуються до особи Гоголя і його творів. Чи не послало б туди Тов[ариство] ім[ені] Ш[евченка] перекладів з Гоголя²⁹⁴. Коли згодиться, то роздобуду подробиці відомості, куди саме посилати. Переписка «Іліади» Руданського вже скінчається. Тепер треба звірити копію з оригіналом. Се вимагає тижнів три або й місяць праці. Взять сього на себе я не можу. Коли у Вас не буде кому звірити, то я знайду тут; але треба заплатити за се рублів 25. Коли «Тов[ари]ство» візьметься друкувати «Іліаду», то чи не взяло б воно на себе і сього видатка? З листів Ваших одержав я лиш дві откритки.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 138–138 зв.

№ 69

[Петербург,] 10 травня [1]902 р.

Щироповажний Михайло Сергієвичу.

Спасибі за Вашу прихильність. На жаль, не дістав я відбитків з «Зорі».

Волод[имир] Бон[іфатійович] каже, що він послав у Галичину 12 пісень «Іліади» в перекладі Ніщинського²⁹⁵. Може б, Ви розпитали, хто їх одержав. Коли дійсно одержано лише 6, то я улітку буду на Поділля і конче постараюся бачитись з дочкою перекладчика та взяти у неї решту, яка єсть. Скільки належить з мене за книжки?

У яким стані справа з друком Вашої книжки — підручника слов'янської мови? Чи не потрібно моєї тут участі?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

902. V. 10.

Чи не міг би я мати «Вістника» за 1 половину [1]901 р[оку]?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 64–64 зв.

№ 70

[Петербург, 1 листопада 1902 р.]

Карбасников вислав Ол[ександру] Сергієвичу 1,000 р[ублів] і просив його повідомити Вас про се.

Заказ Харківської управи він теж виконав і навіть одержав вже гроші від неї.

Казав, що напише рахунок про всі зносини в Вашій справі і дасть мені. Сими днями зайду до його, візьму той рахунок і перешлю Вам. К[арбаснико]в вважається тут найбільш солідним книгарем.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 285–285 зв.

№ 71

с. Паріївка Липовецького повіту [Київської губернії]
5 серпня 1902 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Лиш зараз прислали мені листи Ваші з Петербурга. Тепер я блукаю по Україні і в Петербург поверну лиш в кінці сього місяця.

Їздив я до дочки Ніщинського. Обіцяла дати мені всі папери, що осталися після батька; казала, що перешле мені в Вінницю, де я пробував який час, але призначений термін минув, а вона не вислала. Коли не одержу, то перед від'їздом в Петербург ще раз буду в тої особи. Я добре пам'ятаю, що Ніщинський прислав Вол[одимиру] Бон[іфатійови]чу 12 пісень «Ліади», і оригінал рукопису єсть у дочки (вона сама не знає, що у неї єсть з паперів батька, а нікого другого допускати до них не хоче).

З Вінниці послав я Вам оригінальний рукопис Руданського і копію з него для друкарні, щоб не псувати оригіналу. Звертаю Вашу увагу на те, що як тепер виявилось, другий список перекладу Руданського єсть у Науменка, лежить у його вже 20 літ²⁹⁶. Думаю, що для Наук[о-вого] Товариства важно мати той рукопис, щоб порівняти його з тим, який я посилаю. Вирвати від Науменка якийсь рукопис для кожного окремого чоловіка дуже трудно; може б, Наукове Товариство вдалося до його від себе.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

с[ело] Паріївка, Липовецьк[ий] п[овіт]
1902. VIII. 5.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 67–68.

№ 72

[Петербург.] 6 вересня [1902 р.]

У Петербурзі буду безвиїздно в протязі цілого року. Пишіть, що Вам треба.

Був у дочки Ніщинського, обіцяла прислати мені переклад «Іліади» та інші батькові папери; але вже обіцяний термін давно минув, а я нічого не маю. Нагадував я листом і через людей. Напишу ще звідси.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

IX. 6.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 286–286 зв.

№ 73

[Петербург.] 12 вересня [1902 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Допоможіть, прошу Вас! Виникла у мене пря з «Новым временем» про українські переклади з Гоголя. Для того конче треба мені мати відомості про переклади сі в Галичині. Тож прошу Вас уклінно, скажіть кому, аби списав для мене і зараз послав мені:

1) Точний заголовок, оглав, місце і рік видання книжок, що продаються в книгарні «Наук[ового] товариства»: «Вечерниці»²⁹⁷, «Вечори на хуторі» 2 томи²⁹⁸, «Оповідання» Гоголя²⁹⁹.

2) В книжці Климкевича «Вечори на хуторі близь Диканьки» чи єсть переклади, зроблені Мордовцем: «Переднє слово Пасічника Рудого Панька» та «Вечір передодні Івана Купала». Коли єсть, то прошу списати мені перших 5 рядків останнього оповідання.

3) Чи не знаєте в Галичині ще яких перекладів з Гоголя (крім «Мертвих душ»³⁰⁰ та «Ревізора»³⁰¹)?

Простіть, що турбую Вас. Справа дуже нагальна.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

1902. IX. 12.

За «Історію» спасибі. А з «Вістником» вийшло непорозуміння: я просив за першу половину [1]901 р[оку], а мені послано за першу половину [1]902 р[оку]; крім того, не маю я 6-ої кн[ижки] [1]902 р[оку]. Гроші пошлю.

Чи не можна б бібліотекареві посилать разом реєстрик, кому що належить?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 74–75 зв.

№ 74

[Петербург, 3 жовтня 1902 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

«Азовського земського банка» на світі немає. Ви помилилися: мабуть, Вам треба «Донського». Посилаю Вам біржевий бюлетень, там матимете всі ціни.

В Петербурзі живу безвиїзно і доручення Ваше радо виконаю.

Спасибі за бібліографію перекладів Гоголя. Але нащо то самим було турбуватися?

Бувайте здоровенькі.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Моя адреса: 7 рота; д[ом] 18, кв[ртира] 24.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 71–71 зв.

№ 75

[Петербург,] 10 листопада [1902 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Карбасников поїхав за кордон і повернеться назад лише 15 грудня. Для вас він оставив рахунок, кому скільки пошлать Вашої книжки і скільки остається їй на складі (не лічучи виділу склада, де теж єсть щось, але ще не полічено). В магазині осталася дочка К[арбаснико]ва, яка на всі мої докори од Вас звичайно теж одповідала, що вона нічого тут не розуміє, бо справу ту веде батько, а що батько дав їй, те вона мені й передала. Бачучи все ж, що в тім рахунку, що вона дала мені (і який отсе Вам посилаю), нема вказівки на заказ в Чернігів, я сказав, аби вона по книжках склада виписала всі замовлення до самого останнього часу. Се було днів за чотири перед сим, і завтра вона має вислати від себе Вам ті відомості. Крім того, має вона розпорядитися в складі, щоб по тим замовленням, що йдуть від Вас, і в яких означається, що гроші одержите Ви безпосереднє, щоб магазин не накладав платежа від себе.

Не знаю, чи так я зробив. У всякому разі матимете певні відомості про всі замовлення і не буде вже непорозумін з заказчиками про те, хто має одержувати грошей. Але через од'їзд Карбасникова я не знав сам, що мені робити. Тож прошу Вас дати мені точну інструкцію, як маю вести сю справу далій.

Ми здорові, та й тільки доброго. Почуваюся взагалі зле, тяжко. Але се не первина.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

XI. 10.

7 рота, д[ом] 18, кв[ртира] 24

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 108–109 зв.

№ 76

[Петербург, 16 листопада 1902 р.]

Ходили ми спершу в Гостинний двір, питалися в футрових магазинах; дорожнеча тутки страшenna: один лише порядний ковнір коштуватиме 300 р[ублів], а плохенький 200 р[ублів]. Се нас збентежило і я хотів Вам зараз написати. Але порадили мені піти ще по кушнірах, начебто там дешевше. Але «кушнірі», се вже, мабуть, походить з їх фаху, просто деруть шкуру. Показували мені кілька шкурок — і добренький бобровий комір коштуватиме 400 р[ублів], муфта — 200 р[ублів], а найменше за більш-менш порядний комір та муфту треба дати 300 р[ублів].

О чем имею честь уведомить.

Напишіть, чи будете купувати і що робити з Карбасниковим. Де будете святкувати? Маю дозвіл одержати видання Наук[ового] товариства. Про се писатиму окремо.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 72–72 зв.

№ 77

[Петербург,] 18 листопада [1]902 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Відповідаю Вам «по пунктах»:

- 1) Щоб обрахувати, скільки всего на складі книжок, треба запитати всі філії; дочка Карбасникова обіцяла зробити се за тиждень.
- 2) На ст[анції] Пироговку та Чернігів замовлення виконано.
- 3) Панафидин взяв книги, Думнов — ні (не приходив)!
- 4) Про висилку в Харків книжок панночка знає лишень, що вилано 300 прим[ірників], а коли се було і чи взято гроші — не знає, бо се тоді ще було, як не виїздив батько. І взагалі рахунки, що вів батько, їй у подробицях не відомі. Знає вона лишень те, відомості про що (список замовлень) Вам недавно послала. Так само зараз напевно вона не знає, де її батько, але одержавши від його звістку, зараз напише йому, чи не міг би до Вас заїхати, коли се буде йому по дорозі.

Про бобровий ковнір я вже писав Вам, що менш як за 200 р[ублів] самого ковніра купити тут не можна. Та ще й признаюся Вам, що я в тім анічогісінько не тямлюся і боюся, щоб не купити Вам kota замість бобра. Щоб забезпечить Вас і себе від такої халепи, треба б купувати в якому найліпшому магазині, а туди менш як з 400–500 р[ублями] годі й соваться. То, з одного боку, й дуже хочеться, щоб Марія Сильвест-

ровна, надягаючи петербурзького ковніра, згадувала петербурзьких земляків, а з другого і боязко. Та про те буде, як скажете.

Не хотілося б утруджати Вашу старість досить неприємним проханням, але не обійдуся без того. Дуже потрібно мені мати розправу Партицького «Провідні думки в творах Шевченка»³⁰² та статтю Любенького в «Правді» за лютий [18]93 чи [18]94 р[оку] — «Політично-суспільні ідеали Ш[евчен]ка»³⁰³. Звертався я за сим безпосереднє до Барвінського, але безуспішно. Може б, Ви послали кого купити то число «Правди» і вислали мені в конверті? Коли б Вам се можна було зробити, то разом просив би Вас сповістити, скільки Ви на все те стратили.

У видавців «Віка» виникла думка способом «Корифеїв» написати в біографіях історію нашого письменства поки що з [18]70-х р[оків]. Се дуже нас тепер захоплює.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

902. XI. 18.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 69–70 зв.

№ 78

[Петербург,] 10 грудня [1902 р.]

«Общественная польза» нарешті послала Вам рахунок, умови і зразки шрифту.

Про Карбасникова скажу, що справді біда з його ладом. До сього часу, по кількох нагадуваннях, міг лишень довідатися, що на 1 грудня книжки Вашої було на складі (головному і філіях) 30,035 примірників. Вислана Ол[ександру] С[ергієвич]еві сума 1,000 р[ублів] не складається з яких остаточно певних рахунків за певне число книжок, а лишень «приблизительна» сума, що Вам належала; певний рахунок буде дано Вам при остаточному зведенню рахунків.

З рештою Ваших запитань треба таки підождати до приїзду самого Карбасникова, себто до 15 грудня. Напишіть мені, що маю з ним самим говорити.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

XII. 10

Одержав оригінали «Іліади» Ніщинського: всего 6 пісень...

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 202–202 зв.

№ 79

[Петербург,] 19 грудня [1902 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Був я учора в Карбасникова і в можливо делікатних, хоч і твердих виразах, висловив йому Ваше незадоволення. Він крутився, казав, що се сталося через його відсутність, що він не пам'ятає, що між Вами була така умова, аби щомісяця сповіщати Вас про остаток книжки, але як Ви того хочете, то він буде так робити. Позаяк Вам остаток на 1 грудня послано, то другий бюлетень буде послано на 1 січня. Я від себе сказав також, щоб на той самий термін, 1 січня, зроблено було Вам повний рахунок продажі за весь попередній час і зроблено роцот з Вами, аби надалій не затягати справи старими рахунками. Чи добре я зробив? Мені здавалося, що се єдиний спосіб цілком і остаточно вияснити Ваші рахунки до останнього часу.

750 екз[емплярів] вислано в Курськ так, як Ви сказали (з наложенням упаковки і пересилки).

Про рахунки за Ваш счет обіцяв мені дати відомості сими днями. Як дістану, перешлю. Про інші питання, які єсть в останньому Вашому листі перекажу йому, як буду в його вдруге.

За прислане спасибі.

Скоро проситиму Вас про висилку мені книжок, бо мені цензура дозволила одержувати.

Разом з тим потурбую Вас іще раз справою, яку порушав вже раз. Захожуюся лаштувати том белетристичних творів Ваших. Те, що друкувалося в «Зорі» і «Ділі» за старі роки, ще до Вашого погаличення, цілком для мене неприступне. Я не знаю, як зарадити сьому лихові, але без Вашої заповомогі обійтися не можна. Може, у Вас заховалися ті речі, дали б на який час списати. Що Ви порадите?

В Петербурзі в [1]904 р[оці] буде всеслов'янська вистава, на яку запрошено всі закордонні слов'янські народності. Чи запрошено галичан і чи відомо Вам про сю виставу? Коли ні, то я подам Вам ширші інформації, бо дуже бажано, аби Галичина взяла тут участь. Єсть заходи, аби Україна російська теж була представлена.

А як Ваша думка написати (власне переглянути) з брошурку для петерб[урзького] «Благотв[орительного] общества»? Ой, дуже я вже на Вас наседаю на сей раз, то поки що буде. Будьте здорові з святами!

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ХІІ. 19.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 91–92 зв.

[Петербург,] 6 січня [1]903 р.

Щироповажний дорогий Михайло Сергієвичу.

Той Ваш «бурий пес» (бодай він сказився!) — то чиста хороба. Саме перед тим, як одержати Вашого листа, був я у його. Ще перед святами обіцяв він прислати мені відомості на Ваші запитання і — анічирк! Самого я не бачив, але продиктував, які йому переказати прикрості, і потвердив, аби як-найскоріше вислав Вам обрахунок за минулий рік. Відомості я сказав вже не прислати, бо вони такі, що будуть видні з подробного рахунку. І ще раз наказав я аби сповіщати Вас про виконання кожного від Вас замовлення. Днів за два-три зайду знов і вже побачу самого конче — мабуть, вже за сей час виготовить рахунок. Буду вже в розмові згадувати «родителей». До Курська вислано, як Ви хотіли (наложным платежом на іно пересилку).

Спасибі Вам щире за прислані «Історію одної ночі»³⁰⁴ та «Бідну дівчину»³⁰⁵. Коли б усі письменники так відносилися до видавців, то видавництво була б занадто мила річ; а то здебільшого бува, що на листування з ним потратиш паперу більше, як він натворив.

Мій примірник «Ясновельможна свата»³⁰⁶ зачитали на Поділлію, то я написав зараз у Київ, щоб Вам звідти вислали. «Джугура», значить, можна брати так, як є він у «Вікові»? Без Вашого перегляду поки що осталися три оповідання. «Степ»³⁰⁷ верну «по миновании надобности». До того ж я ще думав би видати окремо «Бех-Аль-Джугура» для народа, скористувавшись накладом.

Даремно Ви думаєте, що хочемо Вас друкувати головно з мотивів «не белетристичних»; помиляєтеся, головні мотиви — белетристичні. Що ж до передмови, то ми взагалі держимося того способу, аби по можності була передмова до кожної книжки; на жаль, лише цензурних симпатій до нашого замаху не бачимо і через те часто мусимо пускати книжку в світ без рекомендаційної картки навіть там, де се найпотрібніше. Не пустила, напр[иклад], цензура моєї передмови до збірника на спомин Кониського³⁰⁸, і вийшло через те Бог зна що. Попробую написати передмову і до Ваших оповідань; пошлю її до Вас на перегляд.

Тим часом бувайте здорові.
Ваш О[лександр] Лотоцький

903. I. 6.

А що — чи пишете що до збірника на спомин Котляревського, про що запрошення мали Ви давно дістати? От добре було б, коли дались хоч що малесеньке.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 89–90 зв.

№ 81

[Петербург.] 27 січня [1]903 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу

Вирвав я нарешті від Карбасникова рахунок і посилаю Вам. Я його не перевіряв. 5 % комісових за ті замовлення, по яким Ви одержували гроші безпосередньо, у рахунок не [в]війшли, се обчислиться при остаточному обрахуванню.

Чи одержали Ви книжку «Первую книгу»³⁰⁹? У магазині її не було, то я доручив магазину вислати Вам безпосередньо, як візьмуть в магазин зі складу.

Простіть, що так зле веду Вашу справу. Їй-Богу, для сього бурого пса треба укротителя диких звірів, так він не піддається на всі вмовляння та благання. Коли в рахункові єсть які неясності або помилки, то напишіть зараз. Так само напишіть, вже безпосередньо від себе, куди має послати Карбасников належні Вам 501 р[убль].

Партицького³¹⁰, Любенького³¹¹, «Особисте щастя»³¹², «Степ»³¹³, «Грицька»³¹⁴, «Джугура»³¹⁵ одержав. Оригінали верну Вам, може, й через місяць. Скільки Вам належить за Партицького та Любенького?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

903. I. 27.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 144–145.

№ 82

[Петербург.] 5 березня [1]903 р.

Щироповажаний та любий Михайло Сергієвичу.

Дуже прикро мені було останнього часу, як ще ніколи, здається, тому-то я і загубив акуратність. Надалій буде вже все як слід.

Дуже радий, що Ви прийшли у ясність з Карбасниковим. Їй-Богу, не міг я з ним нічого вдіяти. Їдемо до його лютий, а він звинеться старим лисом і все наобіцяє, та й збреше, а далій знов обіцяє і т[ак]е і[нше]. Але все ж, якщо буде треба, то пишіть, після Вашого порозуміння буде краще.

Про свій голос на загальних зборах пишу особно в Наук[ове] товариство і особно д[обродію] Гарматію³¹⁶. Дай то, Боже, на все гоже!

З Пухирем справа не вигоріла. Вашу «благодарність» давав я сам на сам, упевняв його, що се ж проста дяка за особі клопоти, але він таки рішуче зрікся. Гроші ті, коли встигну завтра піти на пошту, то вишлю завтра, а як ні — то днів за два.

Кліше знайшлося поки одно (Спасителя з дітьми), друге Пухир обіцяв розшукати і прислати. Ви не написали, що з тими клішами робити. Оставляю їх у себе до Вашого розпорядження.

Про славянську виставу зараз писати ще не можна. Спершу йшло на добре, а тепер вже комітет крутить. Коли не можна буде забезпечити собі самостійності в упорядженню вистави, то треба буде зрікатися участі. Коли виясниться, зараз напишу.

Про збудованне академічного дому³¹⁷ подам звістки у петербурзькій газеті, як з'явиться звістка у «Київ[ській] старині», бо зараз не маю докладних відомостей.

Оповідання Ваші переписуються. Будуть уміщені в тім порядку, який Ви визначаєте. Позаяк друкуватимуться вони в Києві, то про коректу умовтеся з Сергієм. Що ж до Вашої передмови, то, даруйте, я нею незадоволений, особливо з кінця. Пошлю Вам її і прошу переглянути. Думаю, що Ви не розгніваєтеся на мене, бо в сім разі маю на увазі лиш спільні інтереси. Не треба до того ж забувати, що на Вашу передмову з різних причин публіка зверне особливу увагу, то треба на неї і попереду звернути найбільшу увагу.

Чи не можна б в дальших «Хроніках» не друкувати імени Сіцинського? Він шукає посади по М[іністерст]ву просвіти, і се йому може зашкодити. Як би се так зробити?

Разом додаю реєстр книжок, які я хотів би мати. Зробіть ласку, замовте їх вислати і, коли можна, то зробіть протекцію щодо уступки.

Разом з тим прошу на бібліотеку вислати *всі книжки Франка та Лесі України* і кошти завести до того ж рахунку, що мені пришлеться за книжки в сім реєстрі.

Крім того, з мене належить за чотири томи Вашої «Історії» та за два томи Драгоманова. Одержавши рахунки, полічуся разом з Вами.

Ваш О[лександр] Лотоц[кий]

903. III. 5.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 101–102 зв.

№ 83

[Петербург,] 6 березня [1]903 р.

Вертаю Вам 25 р[ублів]. Пишучи Вам учора, забув подати одну новину, може, ще й певну. Кажуть, що Горленкові³¹⁸ обіцяли в цензурі дозволити в Петербурзі журнал двома мовами: російською та українською. Перекажіть про се при нагоді Сергієві.

Клішів Пухир ще не прислав. Треба буде знов зазирнути до його — се тут під боком.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

903. III. 6.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 93.

№ 84

Петербург, [20 березня 1904 р.]

NI POSULAJU LYSTA LOTOCKI

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 290–290 зв.

№ 85

[Петербург,] 22 травня [1]903 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Справді найкраще було б, коли б «Історія»³¹⁹ Ваша видана була «Знанням»: се дуже популярне серед публіки видавництво. Щодо ходів цензурних, то я не знаю тут нічого певного, але, з власної прикидки, думаю, що тут все один дідько. До «Знання» може бути посередником Славинський, він знайомий добре (так каже) зі складом сього видавництва і дуже спочуває сій ідеї. Але (може, спостереження моє й безпідставне) він, видимо, й сам хоче приткнутися до видання Вашої «Історії» в такій чи іншій формі (перекладом, напр[иклад]). Він в першій половині червця буде у Львові, і там Ви з ним про се поговорите вже діловим способом.

Чи єсть в бібліотеці Наук[ового] товариства книжка «Ateneuma», в якій була стаття про укр[аїнську] літературу з приводу «Віка». Коли нема, то можна послати примірник.

Скоро писатиму знов.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

903. V. 22.

А що ж з граматикою?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 99–100.

№ 86

[Петербург, 19 червня 1903 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Одержавши першого листа Вашого, я зайшов другого ж дня у «Общ[ественную] пользу» і розказав Ваші препоручення; дав і писаний реєстр Ваших вказівок. Обіцяли зараз Вам написати. А сьогодні кажуть, що написали всего лиш два дні перед сим. Самого завідуючого друкарнею сьогодні не було, то не міг я довідатися, що саме Вам написали. Пишіть, як що не так.

Зразок паперу на обкладку — краще, коли б Ви прислали з-за кордону, щоб був який особливий.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Зверев Николай Андреевич³²⁰.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 201–201 зв.

№ 87

[Петербург,] 21 серпня [1903 р.]

Був у Луппова, та не застав його, бо він на дачі і приїздить лиш разів два на тиждень.

Обкламки з помилкою дійсно видрукувано 17 тис[яч], втрати все-го буде на 44 р[убля] (27 р[ублів] папір і 17 р[ублів] друк); але можна буде на попсованих окладинках намітити шматочки з новим написом — се коштуватиме рублів до 30 — так що втрату треба розуміти лиш в останній сумі.

Окладинки нині одвезено в «Общ[ественную] пользу» 15 тис[яч], — решта буде завтра і післязавтра. Пишу се в вагоні.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

VIII. 21.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 135–135 зв.

№ 88

[Петербург, 4 вересня 1903 р.]

Книжку³²¹ обіцяють випустити з початку того тижня — 9–10 вересня, хоч і не напевно. Запевняють, що вживаються для того усі заходи.

Управитель друкарні «Общ[ественная] польза» каже, що сього дня послано Вам листа (рекомендованого) в справі напису на внутрішній окладинці. Там Вам писано, що зручніше вліпити цілий листочок, ніж наліплювати клаптик, останнє попсувало б книжку; вклеювання цілого листочка обійдеться на 100 р[ублів] дорожче; управитель каже, що до Вашої відповіді він на свій страх вклеїть цілі листочки тисячів у 20 примірн[иків], щоб не задержувати книжки.

Про решту — другим разом, завтра або післязавтра.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 205.

№ 89

[Петербург,] 2 жовтня [1]903 р.

Б. взяв книгу у Карбасникова, а не всі 5, а 2 тис[ячі], решту, казав, візьме, як буде йому треба.

Про папір краще сказати взагалі, що можна мати не дорожче 4 р[ублів], бо точн[у] цін[у] виявить фабрикант, який не хотів би ламати відносини з друкарнею. У всякому разі я радив би Вам для дальших 100 т[исяч] замовляти папір від себе, коли се не ламає Вашої умови. З розмови бачу, що друкарня сама ціни не понизить або понизить дуже мало.

Склад Кокоревих³²² — на Лиговської ул[ице] д[ом] 50 приймає товар по 2 р[ублі] 25 к[опійок] за сажень (місця на місяць). Можна звідти забирають товар частками.

Білетів ще не купив.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

903. X. 2.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 49–49 зв.

№ 90

[Петербург,] 8 жовтня [1]903 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Одержав я од Карбасникова 892 р[ублів] 90 к[опійок].

З них послав Олександрові Сергієвичу 3/2 %-ними листами

Дв. Б. — 640 р[ублів] 62 к[опійки] (номіналом 700 р[ублів]). *Гришми* 52 р[ублі] 28 к[опійок].

Всього 692 р[ублі] 90 к[опійок].

200 р[ублів] лишив у себе для розплати за папір.

Крім того, посилаю Вам банковий перевод на 71 р[убль] 50 к[опійок], які складаються із:

65 р[ублів] — зібрано серед петербурзьких земляков на запомогу В[олодимиру] Гнатукову на подорож в теплі сторони;

2 р[ублі] 40 к[опійок] — моя залежність Науковому товариству за пересилку мені книжок;

4 р[ублі] 10 к[опійок] — моя залежність Вам за пересилку Ваших оповідань.

Перших дві суми прошу роздати по належності, а решту взяти собі.

На коли замовляти окладинку для книжки і в якому числі?

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

903. X. 8.

На Гнатюкові гроші прошу прислати розписку на окремому папірцеві.

Помилково послав Ол[ександру] С[ергійови]чу замість 52 р[ублів] 28 к[опійок] — 51 р[убль] 28 к[опійок] для того додаю тут 1 р[убль] марками.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 193–194.

№ 91

Петербург, 10 листопада 1903 р.

ХІ. 10. 1903 г.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

1) В «Общественной пользе» сталася неприємність, про яку вважаю за потрібне Вас сповістити, для чого посилаю Вам вирізки з газет. Був я і в «Пользі», і розпитував свого придворного друкаря, — вияснилося, що та мала сума розтрати не вплине на справи підприємства і Вашому замовленню не загрожує нічого. Але, проте, слід би Вам вирівняти свої рахунки з Товариством, щоб там не оставалося Ваших грошей на руках; так само не слід там оставляти і видрукованих книжок. Останні треба або оддати до якої книгарні (я вже писав Вам про Мартинова), або в Кокорівський склад.

З «Пользи» Вам вже написали, що попередній випуск випроданий увесь. Дальший, мені сказали, почнуть випускати в кінці падолиста. Для друку обклашки наготовлено вже все, щоб зараз пустити на машину; задержуюсь друком, сподіваючись Вашої відповіді щодо складу, може, се помістить на обклашці. Але завтра вже все одно скажу друкувати, щоб «Польза» не була в претензії.

Маю до Вас особисте прохання. Якщо се можливо, дайте мені 200 р[ублів] до лютого; тоді я одержу гроші, за служебну комісію в Контролі, і або верну Вам, або виплачу кому за Вас, як Ви скажете.

Не забудьте про свого портрета для збірника оповідань, як я писав у попередньому листі.

Ваш О[лександр] Лотоцький

14-го святкується 25-л[ітній] ювілей Короленка. Петербурзькі українці ви[н]шають його «на загальному ґрунті». Чи не привітали б і з Галичини?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 76–76 зв.

№ 92

[Петербург, друга половина грудня 1903 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Дуже прикро мені, що так довго не писав Вам. Просто не можливо було через заклот з усіх боків.

День за десять перед цим був я в «Общ[ественной] пользе». Тоді виготовили там 25 тис[яч] примірників книжки і решту мали скінчити. Панафідіну видали як Ви розказали; про гроші від Панафідіна за книжку книгарня не брала, бо Ви в своїм листі про се не писали нічого.

Запитатися, чи шахраював Лейферт з Вашою книжкою, не можна було просто; мене лиш взагалі запевнили, що шахрайство його зовсім не відбилося на Вашому замовленню. Розпитаючись на стороні, дізнався я: з Вашою книжкою добродій той не міг шахраювати, бо в такому разі йому довелося б присогласити до того цілий десяток людей, а сим би він викликав підозрінне до своєї шахрайської вдачі; він же старався показати себе людиною цілком чесною і через се лиш міг зробити таку велику розтрату («Общ[ественная] польза» показує ту розтрату щось коло 5 тис[яч] р[ублів], а сторонні люде кажуть — більш 100 тис[яч]).

За друк і папір для 100 тис[яч] окладинки належить друкарні 260 р[ублів] 50 к[опійок]. 1-го грудня я заплатив 200 р[ублів]; осталося ще 60 р[ублів] 50 к[опійок], які я заплачу сими днями з жалування, поки Ви пришлете. Тоді пошлю Вам вже цілком оплачений рахунок*.

Прикре непорозуміння вийшло з папером для окладинки. Як вже писав я Вам, фабрика мала в себе того паперу біля 200 стоп. А тепер виявилось, що фабрика помилилася: вона полічила лиш те, що було в неї на складі, і не завважила тоді, що в неї було ще на самій фабриці біля 50 стоп. Отже тепер на склад до друкарні оддано решту, і з тою рештою єсть там, як се видно з «счета» — 195 $\frac{1}{2}$ стоп. Се мене дуже збентежило, і я старався вияснити, чи нема тут нічого непевного. Друкар мій, через якого все се велося, клявся і присягався, що тут ніякого шахрайства нема і що вийшла лиш одна помилка. Я своєму друкареві вірю, се людина певна. Проте все ж прикро дуже, і через ту прикрість головню відтягав я писати Вам, поки не впевнюся. Як же тепер буде, чи приймете Ви увесь папір?

Славинський казав, що писав вже Вам³²³. Вся справа тепер залежить від Горького³²⁴, який сими днями має вже дати свою відповідь. Діждавшись про рішенець, С[лавинськ]ий обіцяв Вам зараз написати³²⁵.

Спасибі за позичку. Здоровлю Вас з святами.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 302–303 зв.

* Списую для Вас той рахунок: За напечатані обложки для «Книги»... 100,000 экз[емпляр]ов — 100 р[ублів]. Бумаги для этого количества 53 $\frac{1}{2}$ стоп по 3 р[ублі] — 160 р[ублів] 50 к[опійок] [=] 200.50.

№ 93

[Петербург,] 3 лютого [1]904 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Пересилаю довіреності на голоси на зборах Товариства, може здадуться.

Чому не пишете?

Цілую Вас.

О[лександр] Лот[оцький]

904. II. 3.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 82.

№ 94

[Петербург,] 15 лютого [1]904 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Як же отсе довго я не писав Вам, просто сором! Занедужала жінка, а там Господь дав мені сина³²⁶; служба днем і увечорі, приходжу додому лиш о пів до дванацятої ночі, але на тому ще не скінчаються мої службові обов'язки; текучая покvapна робота для добродійного товариства, — все се та инше так збило мене з колії, що хоч пропадай або утікай на Далекий Схід битися з японцями. Отже, вважаючи на се все, сподіваюся, що не кинете у мене тяжким, хоча й заслуженим докором.

Рахунок Ваш з друкарні глухонімих давно вже я оплатив та лиш не зобрався Вам одіслати. На доплату взяв я у Карбасникова 75 р[ублів], з яких у мене лишилося 15 р[ублів].

Папір окладинковий лежить в друкарні, так що його завше можна взяти.

Щодо уступок на друкові окладинки, то кажуть, що се не можливо. Друкарня каже, що їй однаково чи з одної, чи з двох боків друкувати, як се видко з посилаємого Вам відбитка (всі чотири сторони друкуються спершу з одного боку, а після з другого, але, таким чином, виходить за два рази два примірники обклашки). Але у мене єсть думка на далій плян: зняти копію з друкованих сторін окладинки автотипічним способом і пустити, таким чином, в машину два примірники накладу; се дасть економії 25–30 %.

Славинському про Вашу «Історію»³²⁷ нагадував. Тепер вже ся справа, як видно, скінчилася; причина тут трохи цензурні, трохи Ваші тяжкі умови. Славинський їде завтра в Одесу редагувати «Южные записки»³²⁸. Тепер усі видавці з причини війни перестають друкувати, додруковуючи лиш те, що мусять після попередніх обов'язків.

Бувайте здорові. Як у Вас тепер з «Общ[ественной] пользою»?
Ваш О[лександр] Лот[оцький]
904. II. 15.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 85–86 зв.

№ 95

[Петербург.] 16 березня [1904 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

На жаль, *зараз* виконати Вашого доручення щодо Лупова не можу, бо до 23-го марця з служби додому вертаюся лиш о $\frac{1}{2}$ 12 вночі. Після ж 23-го побуваю в Лупова. Не можу лишень вигадати якого приводу для того візиту, бо з ним я не маю ніяких спільних інтересів; може б, Ви дали мені до його яке дрібне доручення, напр[иклад], запитати про яку зміну в тексті або про зміну надпису на окладинці в новому виданні книжки? Черкніть про се откритою.

Що ж робиться з Вашою «Історією» в «Общ[ественной] пользі»? Може, маю туди заїхати і що-небудь підігнати?

У тому фабрикантові паперу, про якого писав я Вам, що він може заготовити для Вашої книжки, я вже не так певний; взявся він зробити папір для «Бл[аготворительного] общества» на вір того, що ми дали йому, і щось не потрапив. Але ж для Вас він мусить потрапляти по своєму візрцеві, то, може, обійдеться без притичини.

Сьогодні послав Вам цукерки. На жаль, найбільше делікатних сортів не можна було послати, бо могли б витекти. Крім того, послано лише 9 фунтів (мармаладу 5 ф[унтів] замість замовлених Вами 6), бо інакше вага (з пакунком) перевисила б 12 ф[унтів], а се для закордонної посилки незручно. Напишіть, чи до смаку прийдуться; се тут найкраща фірма — Ландрін.

Шкода, що не написали Ви, на кого дід може передати свій голос для загальних зборів, бо знов може вийти невдало. Може б, і про се черкнули Ви?

В протязі сього тижня маю вислати Вам гроші. Простіть, що задержав.

В нашому тутешньому Добродійному товаристві теж нелад. Мабуть, з причин войовничих обставин генерал Федоровський³²⁹ іде на нас війною укупі з Розвадовським і хочуть нас звоювати та посісти товариство. 21 марця має бути генеральна бійка. «Кто устоит в неравном споре»?

Бувайте здорові. Вітаємо Вас з святами!

Ваш душею О[лександр] Лот[оцький]

III. 16.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 209–210 зв.

№ 96

[Петербург, 23 квітня 1904 р.]

Про термін «Укр[аїна]» не писав я Вам, бо трудно тут що сказати певного; Гессен³³⁰ не може порадити, бо в його не було такої практики (я його й не питав про се, щоб не лякати), а я думаю, що сей термін за останні роки досить вже «нейтралізовався» і на перешкоді стати не може, особливо у такій великій, науковій книжці; «гонит» се слово хіба лиш провінціальна цензура, а в Петербурзі воно живе безборонно.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 214–214 зв.

№ 97

[Петербург, червень 1904 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Адреси певної внучки Ніщинського ще не знаю; про се спишуся. У крайньому разі гонорар пересилайте мені, а я вже від неї одберу для Вас «оправдательный документ».

Бути у Львові не можу, бо, крім браку гроша, я справді нездужаю і їздити мені трудно, щоб не згубити того, що, може, налічу.

З Петербурга сподіваюся виїхати 25-го червня, але, мабуть, не далеко, щоб який час наїздити до тутешніх ескулапів.

Пропонував мені Пелеха їхати до Вас в його справі; хоч би й хотілося у тій справі вже край зробити, але ж хіба його в ступі влучиш? Я зрікся. Се між нами.

За «Історію» «Общ[ественной] пользе» наживаю, а Ви все ж нагадайте про 8 аркушів, що мають бути захоронені в накладі.

Як маєте взяти 50 стоп паперу для окладинки, то, може б, вислали гроші заплатити, бо дуже упоминаються.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 313–313зв.

№ 98

[Петербург,] 24 червня [1]904 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу

Посилаю Вам розписку друкарні.

Хоч я задержуся в Петербурзі й на початок липця (лікарі не пускають), але до того часу книжка все одно не вийде. Якийсь час вона

мусить полежать в цензурі, а тепер літо, цензори в роз'їзді, то, мабуть, полежить довго. То чи не краще було б випускати книжку у вересні? З початку вересня я вже буду в Петербурзі і тоді, може, міг би чим допомогти на який прикийрний випадок. Вийжджаю 8–9 липця на 2 місяці. Така моя думка, але добре розумію, що Вам не хотілося б задержувати книжку. Хоч, з другого боку, розіславши у вересні по редакціях місячників, в жовтні будуть оголошення («книги поступили в редакцию»), а в листопаді та грудні подекуди і рецензії. Можу поручитися за редакції в: «Історич[еский] в[естник]», «Рус[ская] мысль», «Образование», «Журнал для всех», «Южные записки». Для «Мира [Божьего]» напише Славинський, а для «Рус[ского] б[огатства]», «В[естника] Евр[опы]» и «К[иевской] ст[арины]» Ви знаєте рецензентів.

Ваш О[лександр] Лот[очкий]

904. VI. 24.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 116–116 зв.

№ 99

[Петербург, 14 вересня 1904 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Ради Бога, не хвилюйтесь так! Се ж можна так цілком загубити нерви через жидівські порядки несовісної друкарні. Заспокойтеся. З Вашим уповаж[н]енням я взяв усю справу в свої руки і тепер не даю дихати друкарям — так само, як вони Вам не давали.

В «Общ[ественной] пользе» зовсім нема господарської руки. Правлять нею халіфи на час, що не дивляться серйозно на діло, через те діла нема, і з замовленнями, звичайно, так само поводяться, як і з Вашим. З 1-го падолиста справа має погіршати ще більше, бо управитель друкарні, Шмідт³³¹, який 30 літ вів діло друкарське і поставив «Пользу» на ноги, кидає «Пользу» і заводить свою друкарню; до його переходять усі солідні клієнти. Подаю се Вам до відомості надалій, а поки щодо «Історії» се чим злим не загрожую. А тепер до діла.

19-й лист перескладають наново, бо він вже був видрукуваний остаточно і наклад розібрано. Завтра, 15-го, мають мені прислати ко ректу 19-го аркуша. Я її не задержу. Все, що Ви показали, буде відреставровано.

Присланих мені коректурних аркушів Ви не підписали для друку. Для того я їх частину перечитав, а частину підпишу для друку сьогодні. Щодо останньої глави, то, справді, те, що випущено (я брав навмисне з друкарні перший наклад, щоб порівняти), те конче треба було випустити. Скажу, що, не вважаючи на те, глава та дуже цікава³³². Даремно Ви нею так незадоволені. Такого стислого, але все ж повного

компендіума українства ще не подавалося в Росії. Я лишень дозволив собі виправити деякі галицькі звороти, що трохи різали б вухо російського читача.

Передмову перескладано. «Властию мені данною», я також виправив там деякі шерсткі (з погляду мови) місця, бо на передмову найперше падає око. До фамілії Вашої на обгортці додав «Проф.» — се більше імпозантно для читача та передплатника.

Коректурні помилки виправлю завтра, бо зараз не маю під руками цілої книжки, без чого не можна правити картку з помилками.

Шмідт дав мені слово, що 20-го буде для цензури 10 примірників готових. 20-го вони пішлються до цензури, а там будемо ждати рішення. Скоро що — буду упадати коло цензури, тільки не хвилюйтеся. Дух тепер у цензурі легший, то маю надію, що все обійдеться добре. Говорив я з Браудо про непевні місця. Врешті, він тої думки, що коли можна говорити про непевність, то не одиноких витягів, але цілої книжки; тим-то взагалі не слід її дуже карбувати. Мужайтесь і кріпіться, і Бог мира да будет с Вами! Амінь.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

За позику спасибі.

Цензурний присуд буде коло 1 жовтня. Зараз треба буде розіслати по журналах та друкарнях. Як із сим бути? Чи не послали б Ви з власними автографами Карєєву³³³, Піпіню³³⁴, М'якотіну³³⁵ та ще кому?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 308–309 зв.
Лист О. Лотоцького до М. Грушевського від 14 вересня 1904 року // *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 478–479. — (Серія: Монографічні історичні праці).*

№ 100

[Петербург,] 23 вересня [1904 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

З 21-го книжка в цензурі. Сталася з нею якась притичина, бо цензор докладатиме про неї в суботу, 25-го, цензурному комітетові. Що саме непокоїть його, не знаю, бо лиш завтра переговорю з ним. Крім того, мають просити ще двоє. В усякім разі, коли б цензурний комітет захотів би поставити яку перешкоду, то справа буде перенесена до нового міністра внутрішніх справ, який напевно мусить пустити. У всякому разі, поки Ви одержите сього листа, справа в першій інстанції мусить рішитися. У суботу дам Вам телеграму.

10-фунтова посилка з Вашою книжкою пошлеться Вам після суботи.

Піпінку найкраще послати (рекомендовано) через редакцію «Вестник Европы» (Спб., Галерная, 20), а М'якотіну — через редакцію «Рус[ского] Богатства» (СПб., уг[ол] Баскова пер[еулка] и Спасской ул[ицы]).

Ціну треба було виставити на обкладці цензурних примірників. Се має значіннє, бо для дорогої книжки більше дають пільг. Не маючи від Вас відповіді, я казав поставити 2 р[убля].

На задній стороні окладинки я написав, як Ви казали, що склади видання у Карбасникова і в «Київ[ській] старині», що продається у всіх кращих магазинах і що в великім числі примірників виписується від Вас. Сьогодні Браудо висловив мені свій жаль, що не показано складу і у них; у них, каже, звичайно бувають на складі всі видання, що вони друкують, і навіть чужі, а коло сеї книжки вони так попрацювали та поклопотались, що однімать од їх се право — несправедливо. Пропонує він, щоб показати на обгортці і їх склад, викресливши, що книжка виписується від Вас. Я думаю, на се можна пристати.

Про всякий случай напишіть, яку на крайність давати скидку книгарям, коли б не задовольнилися 25 %? Я, напр[иклад], знаю, що склад Стасюлевича ніколи не бере менше, як 30 %.

19-й аркуш з Вашими замітками остався в друкарні, бо коли я вертав Вам Вашу коректу, то він ще не був набраний! Розшукаю і вишлю. Виправки Ваші додержано.

Бувайте здорові. Дай, Боже, все добре, а найперше — пропуска книжки!

З глибоким поважанням
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

23-го

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 335–336 зв.

№ 101

[Петербург,] 4 жовтня [1]904 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Довго Вам не писав, бо не було що писати: про справу склада остаточно рішив лиш учора.

Мартінова я не можу Вам радити; як показалося із зносин з ним, він безгрішний чоловік і затягає навіть ті невеличкі рахунки, що бувають між ним і Добр[одійним] т[оварист]вом. До того ж неакуратний щодо виконання замовлень. Сього досить, щоб не давати йому книжки на склад.

Отже, довго крутив я мізками, щоб відважитися на що певне. З «Общ[ественной] пользы» дуже на мене насідали, щоб склад у них був. Поїхав я до Шмідта, що був у них ранійш управителем друкарні, і

попросив його думки. Він каже, що тепер там самі жиди і завелися жидовські порядки — робити абияк. Се ще більше знеохотило мене до «Пользи». Розкидаючи розумом та розпитуючи людей, я нічого кращого не міг видумати, як звернувся до Карбасникова, хоч Ви ним і не зовсім задоволені. Більш солідного книгаря тут немає, — принаймні ні з ким другим я не відважився б вести зносини. Карбасников згодився взяти книжку на склад. Собі він одлічуватиме 10 %, оддаючи від себе книгарям. Коли ж буде виконувати Ваші доручення, то за склад і працю братиме 5 %; в першому разі він несе ризик, що може пропасти книжка, а в другому — ні, то й бере дешевше. Я торгувався, але ні до чого. Можна б найти і дешевші умови, але не було б певності за книжку. Треба мати на увазі, що тепер книжковий кризис і що всі мало солідні книгарі, що не мають досить капіталу, щоб видержати тяжкий час, мусять летіти догори ногами. Для того треба тепер бути дуже обережним. Узявши все се на увагу, я прийняв умови Карбасникова і завіз в суботу в друкарню оголошення про склад у Карб[аснико]ва. У друкарні нікого з главарів не було, то віддав я розпорядження новому управителю друкарні. Але сих два дні був дуже не певний, чи доведеться мені додержати до краю тої постанови, і все ждав, що прийдуть до мене з «Пользи». Так воно й вийшло. Був учора Браудо, але не застав мене вдома. Пишу Вам отсе в понеділок ранком. Сподіваюся ще сьогодні ж ранком. Буду все здавати на Вас, що Ви виробили умови з Карбасниковим, а врешті, може, доведеться віддати «Пользі» на комісію примірників зо 100. Треба все ж признати, що клопоту їм з книжкою було досить; до того ж вони ще робили заходи в цензурі.

В цензурі книжка пройшла «на волоску». Коли б видрукувана була за місяць перед сим, то світа не побачила б. Головне — тенденція автора, що виставляє Україну як самостійну і окрему національність, з самостійним історичним і культурним життям.

Усі аркуші вже видрукувані. Окладинку мають видрукувати за сьогодні, а в вівторок вислати книжки Вам та в інші місця по моєму показу. Може бути, що, ловлячи мене, задержать друк окладинки на який день.

Не знаю, чи будете Ви задоволені з сього всего, але я робив так, як мені здавалося при тутешних обставинах за найкраще. Коли що не так, то вибачайте, бо тут і Ви самі почасти винні, що здалися на мене.

У склад «Київ[ської] старини» казав я вислати просто з друкарні залізницею 100 примірників, замість 20, як Ви писали. Пересилати дрібними пакунками і дорого, і незручно, бо книжка псується. Власне, я післав би і більш 100, щоб було для задоволення потреб Києва, але й то я перевисив «полномочия». Із тих 100 примірників Степаненко³³⁶ мусить віддати 50 Єфремову — напишіть се йому, а Єфремов рознесе по київських книгарнях, яким дає він свої видання, звичайно, за готові гроші.

Собі на квартиру я сказав прислати 120 примірників. З них маю вислати:

- в Чернігів — 20;
- в Одесу — 10;
- розвести Стасюлевичу³³⁷ — 20;
- Суворіну³³⁸ — 20;
- Вольфу³³⁹ — 10;
- Попову³⁴⁰ — 10 [=] 90, а крім того розіслати по періодичних ви-

даннях 30 («Вест[ник] Евр[опы]», «Ист[орический] вестн[ик]», «Вест[ник] всем[ирной] истории», «Рус[ская] старина», «Рус[ский] архив», «Мир Б[ожий]», «Рус[ское] богатство», «Рус[ская] мысль», «Журн[ал] для всех», «Вестн[ик] знания», «Вестник самообразования», «Библио-гр[афический] вестник», «Рус[ские] ведом[ости], «Киев[ская] стари-н[а]», «Новости», «Русь», «Новое время», Горленкові³⁴¹, «С[анкт]-П[е-тер]б[ургские] вед[омости]», «Южн[ые] записки», «Одес[ский] листок», «Юг», «Вестник Воспит[ания]», «Образование», «Журн[ал] Мин[истерства] нар[одного] пр[освещения]», «Вестник юга», «Южный край», «Полтав[ский] вестн[ик]», «Киевск[ие] отклики», «Киев[ская] газета», «Куб[анские] обл[астные] вед[омости]», «Черномо[рское] побережье»). Може, декого з перелічених позаміняю другими. Думаю, що треба розіслати якнайширше. Звичайно кожна редакція друкує книжки, при-слані в редакцію, а се вже реклама, крім того, більше надії, що так поя-вляться рецензії.

Далій я радив би видрукувати спеціальні оголошення на окремих листочках, де помістити зміст книжки, вказати склад і додати, що за більшим числом примірників звертатися безпосередньо до Вас, хоч сьому останньому я не придаю особливого значіння. Оголошіння сі слід розіслати по всіх книгарнях, а також на адреси двох петерб[урзь-ких] товариств — Шевченкового³⁴² та видавничого³⁴³. Але се вимагало б значних видатків, до 75 р[ублів] — на поштові розходи (по 2 коп[ій-ки] бандеролею), друк оголошень та підписанне адресів. Можна обме-житись самими книгарнями. Слід би видрукувати оголошення таке (зі змістом книжки) на першій сторінці «Київ[ської] старини» (поперед тексту).

Браудо³⁴⁴ радить Вам послати від себе книжки: Вас[илию] Ив[а-новичу] Семевському³⁴⁵ (Вас[ильевский] остр[ов], 2 лин[ия], д[ом] 11), Александру Сергеевичу Лаппо-Данилевському³⁴⁶ (Академия Наук). Єф-ремову та Доманицькому³⁴⁷ пошлю.

Про петицію до Мирського³⁴⁸ напишу, як пораджуся де з ким, а про бобровий ковнір, як розпитаюся по магазинах.

Напишіть зараз, бо я не певен, чи зробив все як слід.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

904. X. 4.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 311–312 зв.; 83–84 зв. Лист О. Лотоцького до М. Грушевського від 26 вересня 1904

року // *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 480–481. — (Серія: Монографічні історичні праці).*

№ 102

[Петербург.] 13 жовтня [1904 р.]

Х. 13.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Ви, мабуть, дивуєтесь, не маючи так довго книжки. Дивувався і я, та вже перестав. Як писав я Вам, друкарня обіцяла виготовити ще на той вівторок, але учора призналася, що буде лише на сю п'ятницю або суботу. Остановилося все через карту; показалося, що після коректи начебто треба було зробити карту вдруге, але я тому не вірю. Просто затягли справу, а тепер ще до того вони й сердиті на нас з Вами. Мав я дуже кислу розмову з Браудо; дуже не контентний, що не дали їм книжки на склад. Покликався на свій клопіт у цензурі і ремствував на невдячність та на образу з боку суголосного, ідейного елементу... Я, не вважаючи на всі попередні прикrostі, думав вже було, що ми з Вами справді трохи скривдили людей, але після останньої брехні маємо совість чисту, як скло. Нічого не вдієш, треба ще сих кілька день переждати. Одібравши книжки, зараз розвезу їх по книгарнях та розішлю по періодичних виданнях, як вже писав Вам.

Після Вашого листа, я зробив зміну в попередньому своєму розпорядженню: казав друкарні послати в Київ — 400 примірників (замість 100), а собі 200 (замість 120), щоб більше число роздати в солідні петербурзькі магазини: Суворіна та Стасюлевича. Решту конче треба зараз забрати від «Общ[ественной] пользы», тепер навіть ніяково й держать у неї.

Про Стасюлевича і я думав, але сей пан так якось чудно відноситься до українського видавництва, що не хотів я з ним заходитись. Він, напр[иклад], не хотів прийняти в своєму магазині передплати на твори Єфименкової³⁴⁹ і навіть не радив їх видавати, не сподіваючись ніякого успіху. Після того я не наважився лізти до його вдруге, щоб знов не взяти облизня.

Щодо Карбасникова, то він вже тим добрий, що можна бути певним, — ні книжки, ні гроші не пропадуть.

З листом до Мирського треба заждати ще який тиждень, на се єсть причини. Я Вам напишу, коли можна буде.

Що то у Вас там єсть за добродій І[ларіон] Свенцицький³⁵⁰? З літературного боку я його знаю по «Живой мысли». Випадково з ним познайомився. Чи сам по собі то хоч трохи порядна людина? Питаю через те, що примушений писати йому листа в одній справі.

Адреса унуки Ніщинського така: г[ород] Хмельник, Под[ольская] г[уберния], с[ело] Качановка, свящ[еннику] Стефановському для К. А. Домовича. Коли пошлете їй що, то сповістіть мене.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 314–315 зв.
Лист О. Лотоцького до М. Грушевського від 13 жовтня 1904 року // *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 482. — (Серія: Монографічні історичні праці).*

№ 103

[Петербург,] 21 жовтня [1]904 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Уже книжка готова. 25-го розвезу її по книгарнях та розішлю по редакціях. Зробивше се, пошлю Вам точний рахунок видатків і книжок, що були на моїх руках.

У Київ казав я послати 400 прим[ірників] для того, що з сього числа треба віддати Оглобліну³⁵¹ примірників 30–40 та другим певним книгарням, які беруть звичайно книжки видавництва «Вік» і навіть платять готові гроші. Пишу про се Єфремову, а добре було б, коли б Ви написали і від себе.

Крім того, «Київ[ська] старина» напевно буде одним з головних продавців Вашої книги і часто пересилати їй книжки від Карбасникова не годиться, краще нехай будуть ті книжки десь у Києві, — хоча б у Олександра Сергієвича.

На книжках, що вийшли «без предварит[ельной] цензуры», цензурного дозволу не означається.

Уже замовив я рецензентів для «Историч[еского] вестника»³⁵², «Рус[ской] школы»³⁵³, «Вестника воспитания», а в «Образование» та «Журнал для всех» напишу сам, — я там інколи пишу рецензії.

Книжкою Вашою публіка дуже цікавиться, і треба сподіватися на добрий успіх, не вважаючи на трудні часи!

Списався я з Степаненком про адреси південних книгарів, яким треба розіслати оголошення.

<...> азбуку куплю і вишлю.

Щодо кольє — пошлю Вам рахунок магазина Соловйєва. Се досить дорогий магазин, але єдиний, на совісність якого можна покластися. Кажуть там, що бобрових гарнітурів дами тепер не носять — краще буде соболь.

Переводний банковий білет одібрав від Олекс[андра] Сергієвича. Треба порахуватися з друкарнею глухонімих³⁵⁴ та цілком забезпечити решту паперу. Але мусить перше виконати останнє замовлення. Поду-

маю, чи не можна буде куди забрати той папір або на сховок, або для видання «Доброд[ійного] Т[оварист]ва» — хоч частину.

Бувайте здорові.

Ваш душею О[лександр] Лот[оцький]

904. X. 21.

Писати Мирському вже можна.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 87–88 зв.
Фрагмент листа О. Лотоцького до М. Грушевського від 21 жовтня 1904 року // *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 483. — (Серія: Монографічні історичні праці).*

№ 104

[Петербург, листопад 1904 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Мене запрошено до участі у збірнику, що видається в пошану Вашої 10-літньої діяльності в Галичині³⁵⁵. На жаль, не можу дати задуманої ширшої розправи, до якої не прислано мені потрібних рукописних материялів, і тому лиш прислати невеличку сторінку зі своїх спогадів про останній час пробування Вашого у Києві перед від'їздом до Львова. Позаяк тут доводиться дотикатися деяких особистих річей, то я не можу віддати рукопису до друку, не спитавши у Вас дозволу на оголошення фактів, що можуть мати, може, й інтимне значіння. Тож прошу Вас переглянути рукопис і, коли не буде з Вашого боку перешкоди до його видрукування, то й передати Гнатюкові або повернути мені, щоб я послав звідси. Може, моя пам'ять у чому схибила за 10 літ, то прошу або поправити, або показати мені помилку. Узагалі ж прошу не гніватись, що звертаюся до Вас у такій делікатній справі; але, знаючи наші обставини, інакше робить не можу, хоча б у своїх споминах і найбільше старався не дотикатися до особистих чи конспіративних справ. Через ту саму політику і спогади вийшли сухі і мертві. Якщо вважаєте їх через те непотрібними, то й не давайте до друку³⁵⁶. Але в такому разі все ж сповістіть мене, бо я конче хочу хоч чим-небудь взяти участь у збірнику, що видається Вам на честь.

Ваш О[лександр] Лотоц[ький]

Сьогодні одібрав книжки і разом Ваш лист. Про телеграму я у свій час пояснив Вам.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 360–360 зв.

№ 105

[Петербург,] 21 листопада [1904 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Посилаю Вам поки що потрібну виписку з книжки Анненкова. Рахунків усіх ще не зібрав — порозсилав подекуди книжки на провінцію і ще не одібрав грошей звідусюди. Скоро перешлю.

Прохання про дозвіл «Вістника» треба подавати безпосередно Мирському, бо Гл[авное] управление нічого не може зробити. «Весни» у нас власне й не було, а тепер то й зовсім занепогодилася. Поки що до українського слова нема ні найменших полегшень.

Гроші внучці Ніщинського перешлїть лише гонорар, а на пам'ятник — кому-небудь у Київ, бо там теж збирають.

Рецензію на Лебедєва, їй-Богу, дам до Різдва; хочу дати в останнє число «Вістника» огляд річний з російської України. Коли останній термін?

З друкарнею глухонімих ще не розплатився і просто не знаю, що й робити. Боюся, що коли заплатити їм усе, то вони якогось фігля зроблять — взагалі тоді не вони від нас, а ми від них залежатимем. Їздив я у склади Кокорева, там треба платити за сховок по 2 р[ублі] 50 к[опійок] на місяць — багато. Дивився я на той папір, його дуже велика купа, переховувати у себе не можу. От і думаю, що краще буде заплатити друкарні 186 р[ублів] 50 к[опійок], а 100 р[ублів] поверну Вам, заплатите десь в половині того року. Хоч, може, се все я роблю й даремно, бо в друкарні виявляють повну охоту до послуг і згоджуються без усяких перешкод держати у себе папір і далше. Отже, напишіть, чи усі гроші платити їм зараз, чи частину придержати. Жду скорієї відповіді.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

XI. 21.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 297–297 зв.

№ 106

[Петербург,] 14 грудня [1904 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Аж сором мені, що так довго не писав Вам. Але за сей час так багато клопоту та тяжких неприємностей довелося пережити, що, їй-Богу, не міг усіх ниток звести до купи. До того ж лиш зараз постягав рахунки за книжки, що віддавав я від себе.

Книжки, що були в мене (200 примірників) розійшлися чисто всі до одної. З них оддав я:

У книгарню Стасюлевича — 50 (долучаю квиток)

[У книгарню] Суворина — 50 ([долучаю квиток])

[У книгарню] Чернігівськ[ого] земства — 10 ([долучаю поштову квит[анцію])

[У книгарню] Полтавської общ[ественної] бібліотеки — 10 ([долучаю поштову квит[анцію])

[У книгарню] Распопова в Одесі — 10 ([долучаю поштову квит[анцію])

Послав Вам — 7 (1 + 6), Єфремову, Доманицькому — по 1, собі взяв 1 = 10

Всього — 140 примірників.

Крім того, продав я: 21 примірник — по 1 р[ублю] 30 к[опійок] = 27 р[ублів] 30 к[опійок] і 10 прим[ірників] по 1 р[ублю] 10 к[опійок] (виключно студентам) = 11 р[ублів].

Всього — 31 прим[ірник] за 38 р[ублів] 30 к[опійок].

Решту — 29 примірників — розіслав по періодичних виданнях або по людях, що мають писати рецензії.

Прошу пробачення, що так дешево продавав студентам, думаю, що гніватись за те не буде.

Мої видатки такі:

Розсилки книжок — 9 р[ублів] 72 к[опійки].

Візник (їздив дуже багато, бо страшенно ніколи було) — 6 р[ублів] 80 к[опійок].

Друк оголошень — 4 [рублі] 60 [копійок].

Розсилка їх і надписання адресів — 3 [рублі] (послав Степаненкові).

Листи і телеграми — 3 [рублі].

Попередня залежність — 3 [рублі].

Азбука — 2 [рублі] 48 [копійок].

Всього — 31 р[убль] 60 к[опійок], так що Вам з мене належить ще 6 р[ублів] 70 к[опійок], які я оставлю на дальші потреби. У Карбасникова грошей на оплати не брав.

Книжка взагалі пішла дуже добре. До мене особисто багато ще зверталось за нею, але більше не було; крім дрібних випадків, зверталися ще вдруге — Суворін (просив 50 прим[ірників]) і Полтавська общ[ественна] бібл[іотека] (просила 30 прим[ірників]); обох справив я до Карбасникова.

Кілька рецензій вже послано, поки що знаю: до «Журн[ала] для всех» (моя)³⁵⁷, «Вестника воспитания» (Дорошенка)³⁵⁸, «Русской школы» (С[офії] Русовой)³⁵⁹. Ще кілька обіцяно. Після рецензій книжка піде ще швидше. Такий успіх ще більше звертає на себе увагу, коли зважити на теперішній книжковий кризис. Сердечно Вас з тим здоровлю! І як все щасливо склалося навіть з цензурою: місяцем раніше або пізніше книжка нізащо не пройшла б!

Посилаю розписку друкарні глухонімих на 186 р[ублів] 50 к[опійок]. Чом не писались, щоб друкували окладинку? У сподіванці на гроші акуратніше зробили б.

Решту 100 р[ублів], як сказали, передам Олександрові Сергійовичу через Єфремова, що вже два тижні сидить у Петерб[урзі] і сими днями вертає до Києва. Справується про дозвіл на журнал «Вік», але надії майже ніякої. Здається, єсть лиш надія на перегляд закону [18]76 р[оку], але поки сонце зійде... Узагалі ж у нас «весна» вже скінчилася і сьогодні якраз появився перший бюлетень суворой зими³⁶⁰, про який довідається з часописів.

Бувайте здорові і ще раз прошу вибачити, що гаявся з відповіддю.

Душею Ваш

О[лександр] Лот[оцький]

ХІІ. 14.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 77–78 зв.
Лист О. Лотоцького до М. Грушевського від 14 грудня 1904 року // Грушевський М. Твори: У 50 томах. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 485–486. — (Серія: Монографічні історичні праці).

№ 107

[Петербург, початок січня 1905 р.]

З новим роком, з новим щастям!

Дуже радий, що «Очерк» так добре пішов, що треба його передрукувати. Досі були дуже прихильні звістки у «Новому времени» (писав один мій знайомий) та в «Рус[ской] старине»³⁶¹, де також я насадив, щоб подали рецензію. Про дозвіл Вашої «Історії України-Руси» писав я в Київ, щоб оголосити в «Киев[ской] старине». Треба також буде подати бібліографічні замітки до журналів.

Боюсь я зараз давати Вам раду щодо друку «Очерка». Виходить, що, радячи Вам зменшити попереднє видання, я Вам зробив погану прислугу. Але хто ж його знав, що так щасливо обійдеться. Як я довідався, книжка пройшла після великої баталії та й то завдячуючи найбільше «весні»; допоміг Вам багато і «спокійний тон» оповідання.

Чи дозволять — питаєте — друге видання? Думаю, що так. Раз, що дозволену вже книжку нема рації забороняти на протязі короткого часу; друге — мають наступити загальні цензурні полекшення наслідком указу 12 грудня³⁶², і про ці полекшення йде зараз розмова в Комітеті міністрів³⁶³.

Чи будете робити які додатки? У всякому разі мову треба дуже виправити, а то вона значно псує вражіння.

Скільки друкувати? Треба мати на увазі, що з початку [1]906 р[о-ку] вийдуть «Істория» Єфименкової³⁶⁴ (була на премії в «Київ[ській] старині»; видаватиме Брокгауз) та збірник історичних статтів³⁶⁵ Пирожкова³⁶⁶, про який Ви вже знаєте. Се треба прийняти, з одного боку, на увагу. А з другого боку, Ваше становище і ймення для читача з Росії «вне конкурса» і особливо лякатися конкуренції не треба. Усе ж я, з обережності, не радив би друкувати більш 5–6 тисячів, частину з яких (хоч 500) пустити на далеко кращому папері.

Дуже зменьшувати ціну ледве чи можна. Для чого? Щоб пустити в народ? Народ наш її поки що не вкусить, і коли хочете для народа, переробить її, але то було б зовсім окреме видання. Зменьшити ціну можна хіба до 1 р[убля] 50 к[опійок]. Сього можна досягти Вам не згіршуючи видання та не тратячи на тому особисто. Я Вам писав, здається, що управитель друкарні «Общ[ественная] польза» Шмідт завів власну друкарню. Він друкує зараз твори Єфименкової для петербур[зького] Шевченкового т[овариств]а³⁶⁷. Друкує дуже совістно і недорого. На тих самих умовах (для його, правду сказати, таки прикрих) згоджується він друкувати і Ваш «Очерк». Сими днями він подасть мені рахунки, і я пошлю Вам.

Щодо мап, то, здається мені, даремно Ви робите їх фарбами та літографічним способом. Простіше та дешевше було б зарисувати штриховим способом і після друкувати звичайними автотипічними клішами. Але я в тому, власне, не розуміюся.

Щодо певності посланих рахунків, то, задержавши їх так надовго та не маючи все часу, я так квапився, підраховуючи їх, що, можливо, помилився. Але зараз теж не можу перевірити, бо теж дуже поспішаюся. Перевірю в другий раз.

Чи одібрали цукерки і чи дійшли вони щасливо?

22 сього січня святкуватиметься в Петербурзі ювілей 50-літньої літературної праці Данила Мордовця³⁶⁸. Дуже бажано, щоб з Галичини були привітання. Просив би я подати через кого сю звістку по галицьких часописах. Святкування буде прилюдне разом від росіян та українців. У склад ювілейного комітету увіходять: Вейнберг³⁶⁹, Ламанський³⁷⁰, Таганцев³⁷¹, Стебницький³⁷², Саладілов³⁷³. Привітання можна надсилати мені. Для газетної звістки пришлю друковане оголошення³⁷⁴.

Усього кращого.

Ваш О[лександр] Лотоцьк[ий]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 368–369 зв.
Лист О. Лотоцького до М. Грушевського, січень 1905 року // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 487–488. — (Серія: Монографічні історичні праці).

№ 108

[Петербург.,] 15 січня [1905 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Одібрав-єм зараз «Історію»: 4 книжки (2 кн[ижки] 1 т[ому], по одній — 3-го і 4-го). Перш за все дуже Вам дякую за дарунок! Я вже не знаю, коли й чим оддячу Вам!

На мою думку, в Петербурзі треба дати «Історію» в книгарні Суворіна та Стасюлевича; мусять вони взяти: 1-й хоч по 15 примірників, а 2-й — по 10; всего, значить, зараз, сподіваюся, візьмуть — 75 книжок. Вони й самі оголошуватимуть. Чи можна їм обіцяти таке число, як запитають?

На жаль, у своєму листі Ви не виразно написали про ціну: чи то ціна номінальна (1-й, II-й т[оми] по 3 р[ублі] 60 к[опійок], III[-й]–IV[-й] по 2 р[ублі] 40 к[опійок]), чи таку ціну мають Вам книгарні заплатити? В <особливому> разі треба ту ціну збільшити на 30 % книгарської уступки, номінальну ціну краще визначати якими круглими цифрами (рублі та піврублі). Се лишень зараз роздивився, дуже шкода. Отже, сповістіть бодай открытою, то зараз запитаю книгарні.

Про другий том, думаю, найкраще буде сказати книгарям, щоб оголошували, що вже вийшов.

Сергій³⁷⁵ поїхав ні з чим; приїхавши додому, того ж дня одібрав відповідь на своє прохання, що воно «не подлежит удовлетворению». Сьогодні з Києва виїздить до Петербургу ціла депутація від укр[аїнських] письменників, яка має тут клопотатися по всіх урядах (Шраг, Дмитрієв, Чикаленко, Науменко)³⁷⁶. Але зараз час мало відповідний для таких депутацій; правда, може се мати яку рацію через те, що зараз в Комітеті міністрів розглядається цензурна справа. петербурзьке Благодійне видавниче т[овариство] подавало з сього приводу петицію з деякими матеріялами³⁷⁷ і одібрало офіціальну відповідь, що ті матеріяли будуть прийняті до уваги при перегляді цензурних законів. Друга петиція Т[овариства] про Святе Письмо в св[ятий] синод³⁷⁸ синодом одкинута; але тепер справа ся вступила в нову фазу і єсть надія, що пройде «благополучно».

Чи не оддати б одного примірника 1-го т[ому] «Історії» для рецензії в «Рус[ское] бог[атство]» М'якотіну? Правда, він зараз (разом з Карєєвим³⁷⁹, Анненским³⁸⁰, І. Гессеном³⁸¹ та др[угими]) сидить у «Івановій хаті»³⁸², — але чи вийде?

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

І. 15.

Ювілей одкладено, вважаючи на прикрі часи, що не сприяють ніякому святкуванню.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 366–367.
Лист написаний на бланку друкованого оголошення про ювілей Д. Мордовця, який планувався на 22 січня 1905 р.

№ 109

Петербург, [17 січня 1905 р.]

JUBILEJ MORDOWCA ODKLADENO LOTOCKI

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 365–365 зв.

№ 110

[Петербург,] 9 лютого [1905 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Карбасников згедлився і не хоче мене слухати. Прикладаю Вам його листа і мій список книжок, зложений для його. Листа Вашого до К-ви я йому показував. Суворін бере на комісію по 15 % примірників кожної книжки Вашої «Історії», а Стасюлевич — по 20. Думаю, що краще буде висилати не окремими посилками, а цілим транспортом.

Щодо висилки книжок з Росії великою кількістю, то се теж краще зробити через транспортну контору (напр[иклад], «Наdejда»); в тій конторі обіцяли дати мені відомості, але ще не дали.

Пошлина за книжки не накладається; я звертався за сим до таможенного чиновника; він обіцяв подати ті статті таможенного статуту, що сюди стосуються, та й не дав.

Через брак сих усіх відомостів і спинився з відповіддю. Але далій затягати не можна.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

П. 9.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 287–287 зв.

№ 111

[Петербург, 7 березня 1905 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Що се від Вас ні вітру, ні хвилі так довго? Мали Ви прислати «Історію» — і нема її; мали дати відповіді про Карбасникова — і теж

не пишете. Що се, не занедужали Ви, бо щось про се писали в листі до Русова. У друкарню глухонімих приходили з «Общ[ественной] пользы» і питали про окладинку до «Первой уч[ебной] книги» — чи друкувати її і скільки?

Душею Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 332–332 зв.

№ 112

[Петербург.] 13 березня [1905 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Гніваєтеся на мене, що не пишу Вам. Як в'юн, кручуся тут на всі боки і багато чого не роблю, що треба. А, крім того, як його тепер писати? Тепер у нас такою весною повийнуло, що нема тайни, яка не стала б явною, особливо щодо закордонних зносин.

Депутація дійсно приїздила — Шраг, Науменко, Дмитрієв, Пчілка. Були у Вітте³⁸³, який сказав, що при тім напрямі, який приняла справа, можна напевно сподіватись, що закон [18]76 р[оку] буде скасований. Як Ви вже знаєте, відозви про закон мусять бути подані від Академії наук, Київського та Харківського університетів та від київського генерал-губернатора Клейгельса³⁸⁴.

Клейгельсова відповідь дуже прихильна. Історично-філософічний факультет теж висловився за знесення закону, хоча й Флоринський пробував поставити завокику щодо фонетичного правопису, що його не мусить бути; тепер ще має висловити свій присуд університетська рада, але тут вже перешкод нема чого сподіватися. Від Харківського університету нема ще відповіді, але перешкод з його боку не бачиться. Що ж до Академії наук, то більш милого, широко-освіченого відношення до справи і сподіватися трудно. Академія вибрала для розглядування справи комісію, що головою її був академік Корш³⁸⁵, а дійсною душою — Шахматов³⁸⁶; крім них були ще Фамінцин³⁸⁷, Фортунатов³⁸⁸, Заленський³⁸⁹, Ольденбург³⁹⁰. Комісія та покликала до участі в її роботах Русових, Стебницького, Саладілова, Мордовця, мене та з приїжджих депутатів — Шрага та Науменка. Кожен з нас подав «записку»³⁹¹, що освітлювала яку-небудь одну сторону справи, і в додатках до записки самої Академії наші записки теж будуть послані до Комітету міністрів. Весь той материял вже видрукуваний та, мабуть, вже й пішов своїм шляхом. Запрошення петербурзьких українців до участі в комісії сталося цілком приватно і в місцевих часописах оголошено не було. Як звістка про се попала до «Ruthenische R[evue]», — се невідомо і навіть не бажано.

З усього видно, що не пройде кілька місяців, як для нашого слова настануть інші часи. Але поки що яких полехкостів не видно. Пропу-

щено лиш кілька популярно-наукових рукописів, та й годі, але разом кілька так само невинних заборонено. Поруч з сим іде чутка, що в цензурних сферах готовляться в новому цензурному уставі прилучити українську літературу до літератури *народної*, яка мусить підлягати більш суворим цензурним вимаганням. Цензура за се останнє триматиметься з самих шкурних причин, щоб виправдати чим-небудь своє існування та дати хліб великому теперішньому натовпові цензорів, що мусить інакше позбутися шматка хліба... Сі всі окремі сторони зараз дуже неясні; в який бік вони повернуться, залежатиме від загального напрямку внутрішньої політики Росії, але тут вже ніхто не може нічого певного сказати, що буде далій. З фактами тутешнього життя Ви, мабуть, більше ознайомлені з закордонних часописів, ніж ми тут, бо цензура для преси російської тепер дуже строга, — тне, як муха восени.

Щодо Ваших «Очерків», то з друком їх поки що треба пождати. У останній час ними заінтересувалися цензурні сфери і, здається, в бік, не зовсім бажаний. У свій час, як виясниться, напишу. Щодо книжкового ринка, то зараз він для живих наукових книжок дуже добрий; такого руху книжної торгівлі, як за останніх два місяці, давно не було. Тож тільки що виясниться — треба приступати до друку. Свою думку про способи видання я вже писав Вам.

Грошей за «Очерки» від книгарів ще не одібрав. Одберу і вишлю сими днями. Тих двох примірників «Історії», що Ви прислали, я не давав в книгарні, бо то було б зайвим. Два томи я продав з рук, а решта поки що у мене.

В Полтаву і Чернігів посилаючи «Очерки», я писав на переводних бланках, щоб ті книгарні рахувалися безпосередньо з Вами. Поштові розписки я послав Вам.

Справді, не певно, чи напише М'якотін рецензію на «Історію», а дарунок йому був би дорогий занадто. Появилася в «Вест[нике] Евр[опы]» (март) рецензія Житецького³⁹² на «Очерки»; я ще не читав. Дорошенко видрукував рецензії в «Вест[нике] Воспитания» на «Очерки»³⁹³ і в «Полтавщині» — на «Історію».

Будьте здорові.

Ваш душею

О[лександр] Лот[оцький]

III. 13.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 343–344.
Лист О. Лотоцького до М. Грушевського від 13 березня 1905 року // *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 490. — (Серія: Монографічні історичні праці).*

№ 113

[Петербург, друга половина травня 1905 р.]

Любий Михайло Серігйовичу!

Хто його знає, що тепер діється в світі! Нема на світі чоловіка, що сказав би про вигляди на дальшу долю внутрішніх справ в Росії щось певного. Зараз панує реакція, якої ще не було; коли вона не досягає цілком усього, то лиш через те, що то неможливо тепер. А що буде далій, то говорити — се все одно що складати непевні гороскопи. А поки ще закон [18]76 р[оку] «в первобытном состоянии». Видима річ, що доля його тісно зв'язана зі зміною загальних умов життя в Росії. Усе, що діється в вищих урядових інституціях, то така канцелярська велика тайна, що довідатись про те годі.

Київські ідеалісти гадають, що все те лихо скоро минеться, що не сьогодні—завтра закон [18]76 р[оку] упаде і вони пустять українські часописи та журнал, на що вже й винайшли кількадесят тис[яч] карбованців. Заповіли навіть телеграфувати їм, коли сподіванка здійсниться, щоб скоріше розпочинати видання часописі. Але я боюся, що телеграф довго не матиме заробітку з телеграми, яка має понести сю приемну звістку. Отже справді, єдине, що випадає, — се вдатися зараз до російської преси. На свій власний орган ми не спроможні, а з чужим — біда. З «Сыном от[ечества]» були принципіальні розмови, принципіально він на все пристає, а на ділі не хоче містити або отягається, виправдуючися тим, що місця у його мало, а материялу — багато. Думаю, що з «Сыном» пива не зваримо, тим більш, що він має собі спеціальне завдання — оборону жидівських інтересів, бо там сидять самі жиди. Удавшись до «С[ына] о[тчества]», яко більше радикальної часописі, залишено «Нашу жизнь», з якою теж раніше були такі само розмови і яка теж відповідала згодою. Тепер доведеться знов вдатися до неї. Добре, коли б Ви подавали свій авторитетний голос з закордону і час від часу писали листи. Пославши такого листа до редакції (Невский, 19), сповістить мене або кого з земляків, щоб з свого боку там нагадали, бо одна з хиб тої часописі, що там загибає багато материялу через адміністративні непорядки в редакції.

Мало-мало не склалася у мене умова з редакцією одного тутешнього журналу «Наука и жизнь», де я мав бути редактором українського виділу з певним числом аркушів для того щомісячно. Нічого з того не вийшло через непевність тої редакції, і остаточно те вияснилося лиш учора. Місяців за два має виходити орган Арабажина³⁹⁴ — «Народный голос». Він зараз зовсім загубив кредит в російських літературних сферах і знов звертається до українства. Мав я з ним в тій справі розмову, запрошував він і других українців та взагалі «іногородців», бо думає культивувати національне питання. Співчуття він не викликає, і, знаючи Арабажина, Ви не будете дивуватися тому.

А взагалі треба сказати, що українство, як і інші національні змагання, не викликають співчуття серед російських літераторів. На з'їзд журналістів³⁹⁵ запрошено було і «іногородців», в тім числі і українців, але всі ті іногородці мусіли з великими прикростями обстоювати за свої права проти дуже виразних централістичних замахів. Лише одні поляки, з відомих політичних причин, викликають увагу російських прогресистів; на тім ґрунті було між ними обопільне кокетування на з'їзді в Москві, а отсе зараз іде на з'їзді в Варшаві. Єсть певні дані гадати, що коли в Росії діло дійде до народного представництва, то поляки будуть першими ворогами усякої національної справи, і будемо в Росії мати копію галицьких обставин.

З того приводу іногородці з'єдналися і зараз виробили спільну програму. Ширша нарада їх має відбутися через місяць. Отже, дорогий Михайло Сергієвичу, дуже добре було б, коли б Ви на той час прибули сюди, щоб взяти участь у тій нараді. Ваша іменно присутність дуже бажана, і, коли здоровля та інші обставини Вам дозволять, то се було б дуже важно. Сповістіть про свій намір, і тоді подам Вам подробніші вказівки.

Щодо «Очерків», то впевнився я остаточно, що годі далій ждати. Цензурні обставини скоро не зміняться в який-небудь рішучий бік, а тим часом зараз все ж проскакують книжки досить загострі. Ваші «Очерки» виходитимуть вдруге, се шанс на користь їм. Отже, давайте їх зараз до друку, щоб в вересні вони вже побачили світа. Друкуйте хоч в «Общ[ественной] пользе», але як там не хочете (там вже трохи на Вас дуються), то у того самого Шмідта, що був управителем друкарні «Общ[ественная] п[ольза]» і котрий друкував «Южн[ую] Русь» Єфименкової³⁹⁶. Коли хочете, то зараз у мене єсть тут і добрий коректор. Але конче потрібно поробити ті додатки, що Ви повикидали тим разом. Розуміється, се може повести до того, що деякі аркуші можуть друкуватися вдруге, але для успіху книжки то дуже потрібно; за останній рік читач в Росії так звик до скоромини, що всі ті речі, які торік здавалися скоромними, тепер вже запісні. Іще додам одну пораду: треба конче й дуже виправити мову. Сей закид мені так часто доводилося чути, що не можу не звернути на його Вашої уваги.

Дуже шкода, що Ви зріклися написати статтю про галицькі обставини до збірника; то має бути справді коштовний збірник, який поставить вперше широко українську справу перед російським суспільством і малосвідомими земляками. Ваша відсутність у тім збірнику багато йому пошкодила б. Я думаю, що написати Вам таку статтю можна, сидячи за чаєм або лежучи під грушею улітку: ніяких матеріялів збирати не треба, бо все у Вас перед очима й про все Ви не раз вже писали. Та й стаття невелика — 1–1 1/2 аркуші. Може б, Ви ще передумали та з допомогою Марії Сильвестровни і написали? Земляки дуже Вас просять про се.

V-го тому ще не одібрав³⁹⁷. За примірник дуже дякую.

Дальші більш-менш великі посилки для Стасюлевича та Суворіна висилайте на моє ймення, бо через великі видатки пересилки книгарі зрікаються брати попередню велику посилку. Стасюлевичеві одібрав з таможні я. Була у мене в таможні велика дискусія про мито. По закону закордонні книжки на «иностранных» мовах вільні від мита, а «на русском языке» митом оплачуються (протекційна система). Отже, вся річ в тому, до якої мови таможня залічить українську. Попереду такої практики не було, і першу практику дала Ваша «Історія». В Києві мито беруть, а в Петербурзі — як часом. За деякі окремі посилки Вашої «Історії» я платив (через пошту), а за деякі — ні. На пакунки Стасюлевичеві накладали, а Суворінові — не знаю. Усякими доводами, а найбільше уніформною довів я до того, що мита не взяли і, видимо, надалій теж не братимуть. Проте все ж краще, коли б надалій Ви посилали пакунки мені. Була у мене думка написати бумагу в Департамент таможенных сборов, щоб поставити сю справу принципіально, аби і в Києві, і деінде теж не брали мита, але без Вашої думки не відважився того робити. А сумнів у мене такий: а що, як Департамент, вважаючи на теперішні прикрі грошові обставини, скаже накладати мито? Як Ви порадите?

Ой, простіть, що не посылаю Вам рахунків. Оплачений рахунок друкарні глухонімих лежить у мене вже кілька місяців, рахунки таможні теж давненько. Отсе зберуся, порахуюся та й пошлю.

Ювілей Мордовця навмисне відбувся тихо. Обставини дуже змінилися за кілька місяців, щоб можна було нам перед світом хвалитися Мордовцем. Так і російські письменники думали.

Бувайте здорові. Куда Вам далій писати?

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 354–354 зв., 357–357 зв., 355–356 зв.

№ 114

[Петербург.] 30 червня [1]905 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Ті особи, через яких поінформовані Ви, цілком не в курсі діла і не могли Вам дати певних відомостей. Дійсно, земляки в Петербурзі приймали саму близьку і активну участь в організації національних меншостей. Щодо конкретних цілей її, — то, розуміється, зразу не може бути з того «великої і багатої милості». Зараз досить вияснилася справа, що коли менші національності не зорганізуються для активної оборони своїх прав, то більші задушать їх, як того треба; коли уряд давав ще жити, то «прогресивні» елементи не дадуть *ad maiorem Dei*

glogiam. З тої організації мають вийти дуже серйозні наслідки, але шляхом постійної активної, впертої роботи на тлі сьогочасних обставин. Коли з великим песимізмом можна думати, що з тої роботи мало що вийде, то вже з певністю можна пророкувати, що без таких заходів й нічого не буде. Щодо самих способів, то Ви одбирете, коли ще не одібрали, основні точки конкретної програми.

З такого погляду, з ким я не говорив з земляків, усі в один голос визнають Вашу участь дуже бажаною. Я остаюся тої ж думки, але разом приймаю до уваги Ваші обставини та стараюся зазирнути вперед, коли Ваша участь буде ще більше потрібна. Думаю, що перші збори, які мають установити загальний *modus vivendi*, не вимагатимуть ще особливих дипломатичних заходів; се, думаю, мусить більше почутися тоді, як вияснятимуться конкретні відносини; тоді вже не можете відмовитися, бо без Вас ми політики погані. При таких обставинах я не вважав би можливим намагатися, аби Ви попсували собі вакації, що так потрібні для Вашого здоров'я, і замість курації поспішалися сюди. Врешті, яка б не була важна Ваша участь в даній справі, але здоров'я Ваше важніше. Крім того, гадалося, що Вам можна буде відбути сей обов'язок зараз з початку своїх вакацій, а там Ви увільнитесь. Але тепер вияснилося, що раніш серпня не обійдеться, а се псує усі Ваші пляни щодо літнього спочинку. А нарешті, діло саме зав'язується, як би до його не відносилися серйозно, тут, як у всіх «делах человеческих», може бути і невдача; тоді б я не мав спокою, що Ви дурно потрусили свої кости. Коли ж діло піде, то, може, Ви й зовсім залишите свою Галичину та перейдете знов на Україну, де перед Вашим досвідом лежатиме ширше поле діяльності.

Отож я висловив Вам усі свої думки й сумніви, у яких, може, люблячи та жалуючи Вас, і переборщив у бік негативний. «Предложих ты огонь и воду, и на не же хоцеди — пространи руку твою».

Шкода таки, що не пишете статті до збірника³⁹⁸. Він має появи-тися до кінця сього року.

З «Очерками» поспішайте, аби в вересні побачив світа³⁹⁹.

Матеріяли до переписи⁴⁰⁰ дуже дорогі — по 3 р[ублі] за одну губернію. Може б, Наукове т[овариств]о вдалося до Статистич[ного] комітету — після Височайшого соизволення могло б одібрати дурно.

31 мая розглядалася в Комітеті міністрів цензурна справа. Відомо лиш взагалі, що постановлено закони [18]63 та [18]76 р[оків] скасувати, але з якимись обмеженнями порівняно з російським словом.

Тижднів за два журнал комітета буде оголошено.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

905. VII. 30.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 378–379 зв.

№ 115

[Петербург,] 25 липня [1905 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу.

На жаль, ще не вияснилося остаточно про термін з'їзду національних меньшостей; але, видимо, раніш другої половини серпня не буде. А на сей час, пишете, маєте від'їхати на спочинок. Думаю, що ніби перший з'їзд послужить лише для обміна думками і програмами і ніяких спірних справ не викличе; се вже появиться після — наслідком практичних відносин. Тож думається — Вашому спочивкові можна буде не перебаранчати і просити Вашої участі надалі? Се моя думка, і її поділяють дехто з земляків.

Дякую за вирітку з «*Slowa*»; вона дуже цінна, бо й тут доводиться чути від поляків те саме і не лишень відносно самих українців. Але, власне, справа не стоїть так зле, як вони собі думають. Питання про автономію і федерацію український репрезентант (Шраг) порушав ще на земському московському з'їзді у квітні. З кінця липня на з'їзді земських і мійських представників у Москві ту саму справу зняли — кутаїський мійський голова та репрезентант Київа проф[есор] Лучицький⁴⁰¹, яких піддержав Петрушевич. Читалася колективна заява українців з різних міст. Справу тоді одклали, позаяк не був з'їзд до тих дебатов приготівлений. Тепер на з'їзді 6. VI, коли з'їзд розглядав проект конституції, вироблений бюро, д[обродій] Ш[раг] знов порушив справу і між іншого висловив, що проект має такий характер, начебто у Росії був один народ, а не складалася вони з багатьох народів, далі звернув увагу на те, що різні краї Росії відрізняються один від одного і з боку національного, і з боку економічних, суспільних і побутових обставин, і доводив, що вільна Росія мусить бути збудована на автономно-федеративних засадах. Про те саме говорив тифліський голова і представник міста Вільни. Організаційне бюро відповідало, що воно зовсім не вороже автономії і федерації, але що се справа вельми складна, не вироблена, і що воно вважає другу палату за таку інституцію, яка мусить, більш-менш, задовольнити місцеві потреби, що в ній делегати непануючих народів матимуть далеко більше силу, ніж делегати великоруського краю, і т[ак]е і[нше]. Ніякої постанови в сій справі не було, бо ухвалили поширити проект конституції якомога більш і просити усіх, хто побажає подати свої уваги до організаційного бюро не пізнійш 15 серпня; по 15 серпня будуть скликані нові збори, і тоді розглядатимуть проекти докладнійше. Наслідком з'їзду було згуртування делегатів Кавказу, Сибіру, Північно-Західного краю і інших прихильників автономії; в їх нарадах брали участь члени організаційного бюро; погодилися на тому, що бюро зверне увагу на автономне питання і, коли буде його розглядати, то покличе представників окремих країв і народів. Взагалі обставини останнього московського з'їзду були кращі, бо тут брали участь

делегати з міст, себто представники «окраїн», які тягнуть до автономії. От усе, що знаю, про московські з'їзди в справі національній.

З матеріалів всеросійської переписи до українських губернів належить до 25 книжок. Але недавно вийшов «Общий свод по Империи результатов разработки данных всеобщей переписи населения»; того сво-да буде 2 томи, вийшов один⁴⁰², коштує 3 чи 4 карбованці. Вислати? Коли ж захочете вдатися за всіма матеріялами від Наук[ового] т[овари-ста], то питаєте в Отделе первой всеобщей переписи населения Рос-[сийской] империи Центрального статист[ического] комитета М[ини-стерства] вн[утренних] д[ел] (Спб., Казачий переулоч).

Про решту ще не вияснив і пишу завтра.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Умови з «Пользою» уговорився вести у п'ятницю.

VII. 25.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 136–137.

№ 116

[Петербург, серпень 1905 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

«Очерки» продержав я 4 аркуші. На перший раз вийшло з сим прикре непорозуміння. Коректор в «Пользі», видимо, поганий, з оригіналом або не читав, або читає дуже погано, бо мимо грубих помилок, єсть кілька значних пропусків — цілих рядків. Після його навіть за моїми поправками не догледіли і наробили в них нові помилки. Тоді я категорично заявив, що нехай вони або роблять як слід, або я візьму сам коректора на стороні. Обіцяли робити вже як слід. Дальші аркуші буду читати вже в останній коректі, то буде видно, чи додержать вони обіцянки; коли ж ні, то доведеться взяти свого совісного коректора.

Гроші у Карбасникова буду брати частинами та платити за папір, бо друкарня хоче, щоб папір їй доставляли не увесь зразу, бо для його нема у їх досить місця.

«На злобу дня»⁴⁰³ прийнято, набрано і буде друкуватися. Тільки цензор покалічив сю річ — закреслив останніх 6 рядків, і в середині дещо попсував, але, кажуть, се не позбавило значіння статті. Появиться, як скоро буде місце. Що ж до кореспонденції, то Ганейзера⁴⁰⁴ зараз нема в Петербурзі; обіцяли розвідати і або друкувати, або вернути. Си-ми днями зайду ще до редакції.

З'їзд національних меншостей затягається через різні причини. Головне — непевність становища Кавказу і поляків; не знати, ще яку офіційну позицію займуть вони в Думі і через те не знають, як їм позитивно в тім поводитися. До того ж, як знаєте, на московському з'їзді

має піднятися загальне питання про автономію, отже, з тої засади з'їзд і має зробити свої постанови. Пропонується, щоби представники далеких країв по дорозі з Москви і приїхали на другий з'їзд сюди. Як бачите, раніш 2–3 тижнів або й місяця не буде нічого, то й не знаю, чи їхати Вам зараз до Петербурга? Мені здавалося б, що се краще буде зробити при Вашому повороті з Криму.

Про всякий случай готель можу Вам показати «Номера Мухина» на розі Мойки і Кирпичного переулка (біля Морської), досить добрі номери, на всяку ціну. Поблизу єсть і ресторан недорогий і порядний. Думаю все ж, що коли їхатимете, то напишете мені, і я Вас хотів би зустріти.

Про цензурні новини пишу разом в листі до Сергія.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 231–232 зв.

№ 117

[Петербург, вересень 1905 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

«Очерків» вже готово (перечитано мною) 8 аркушів, сьогодні мені пришлють ще 2, а до кінця сього місяця обіцяють все скінчити друком, нагнавши діло скоріше. Але як Ви писали, що можна піддержати книжку до листопада, то кінець останніх аркушів 8–10 я задержу трохи в останній коректі, бо зараз «не уявися, что будем». В кінці Вашого «Очерка» нема нічого страшного в порівнянні з тим, що пишеться зараз, напр[иклад], «О правовом государстве», але до нас прикладається особлива мірка. Яка се мірка задовга, виясниться досить скоро в поводженні Комісії Кобеки⁴⁰⁵, яка з 20-го с[ього] м[ісяця] розпочинає свої засідання і розглядатиме саме «іноязычне» питання. Хоч авторитету великого та Комісія не має, але сама вона одіб'є на собі авторитетні течії у «вищих сферах» і з поводження її можна буде вияснити, що можна, а чого не можна пускати в кінці Вашого «Очерка». Зараз же викидять все, що непевне, то «Очерк» вийде пісний, а рішуче оставляти, зробивши незначні поправки, небезпечно. Я все ж стояв би за те, що краще ризикнути, в крайності звелять передруковати останніх 2–3 аркуші; се краще навіть і з видавничого боку, бо без значних додатків, які Ви робите, книжка не матиме вже такого успіху, а її ж друкується аж 5 тисячів. Врешті я сам не буду робити нічого, а в останніх днях перешлю Вам наклад кінцевих аркушів з своїми «соображениями», а Ви вже порішуйте так чи інше.

Мова була трохи крутенька лиш в перших аркушах, а далій іде «як по маслу». Виправляв я дуже делікатно, щоб не попсувати і не змі-

нити думки. Друкарня править вже коректу старанно. Помилки першого аркуша виправлено.

Розділи про Галичину передав Русову, як Ви сказали, для прочитання. Збірник⁴⁰⁶ той не розклеївся, тепер навіть потреба у йому більшає. До речі маю з того приводу просити Вас. Мені дісталось писати про укр[аїнсько]-російські та укр[аїнсько]-польські відносини⁴⁰⁷. Дуже був би Вам вдячний, коли б Ви зазначили головніші джерела, особливо про останні відносини. Маю се написати до листопада.

А діло наше кепське. Цар, як знаєте, не затвердив постанови Ком[ітету] міністрів. Тепер нема певності, чи й комітет Кобеки наслідиться дотикнутись сеї справи, так що нам загрожує найстрашніша небезпека — зостатися в «первобытном состоянии» на довгі часи — і саме в таку пору, коли все хутко йде наперед. Зараз робляться усі заходи, щоб поставити справу на розгляд тої комісії. Крім особистих зносин з поодинокими членами комісії, вдаємося до Вітте, що повертається сьогодні з закордону. Він ставив се питання перед Комітетом м[іністрів], він може оборонити його й далі. Для сього викликаємо зараз знову депутацію, яка вже була в Вітте і якій він пообіцяв весною.

Проект Ваш про російський орган, то, на мій погляд і погляд більшості тутешніх земляків, єдиний вихід з теперішнього трудного стану. Хто не кричить зараз прилюдно та на весь голос, той нічого не матиме, а кричати нам по чужих кутках, як самі знаєте, не дають. Зараз подається тут кілька прохань про дозвіл газети. Але се не так дешево обійдеться, як Ви числите. Тямуці люде кажуть, що треба мати 50–60 тисячів, щоб газета стала певно і на широку ногу, а без того не буде вона мати практичного значіння. Коли єсть у Вас готові рахунки, то, будь ласка, пришліть їх: ми тут їх прикинемо на тутешні обставини. Друга річ — самими петербурзькими силами не обійдемося. Тут нема «пищущих» газетних робітників, а лише кустарі-дилетанти, у яких часом більше самолюбства, ніж хисту. Коли доводиться «пустити» часом в газеті яку статейку, то треба для сього виголосити загальну мобілізацію. З сим треба дуже числитися і заздалегідь підрахувати, які треба мобілізувати сили в Петербурзі з України і Галичини.

Заходив кілька разів до «Сына от[ечества]». Одну статтю Вашу («На злобу»)⁴⁰⁸ щодня обіцяють пустити, а другу без Ганейзера розшукати не можуть. Днів через два зайду знов і довідаюся про нову статтю. Коли там знов будуть тягти, то заберу її звідти.

Розчарування Ваше теперішнє я цілком розумію. На душі ціла купа котів шкребе, і не видно просвіту. Але що ж буде, коли, як кажете, зробите кінець з публіцистикою і подастесь додому правити коректу. Краще ніколи не було, публіка теж не поводитася ніколи «пристойно», але, завдячуючи головню поодиноким заходам, справа все ж росте і вишир, і вглиб. Ви зайняли таку певну позицію в боротьбі за своє народне право, що коли повернетесь «до коректи», то се одіб'ється

дуже боляче на всій справі. Та я й не вірю, щоб Ви се зробили, кажучи Вам щиро. Колись я, бачучи Ваше розчарування, дуже його боявся, але тепер не так вже мені страшно, бо Ваша суспільна вдача не дасть Вам на довгий час впірнути в «коректу». Ой, тільки не розсердіться!

Але коли буде з'їзд національностей, — аллах відає. Дехто з потрібних людей зараз розкошує в «Івановій хаті»⁴⁰⁹. Виясняється, що поляки зараз грають у великий опортунізм і можуть «свиню підкласти». Справа з представництвом в Думі Кавказа і Польщі не вияснилася. Але нинішня резолюція московського з'їзду ставить вже діло на твердий ґрунт. Скоро що стане певно, зараз сповіщу Вас.

Добре, коли б Ви написали статтю про унію⁴¹⁰! Зараз сюди приїхав єромонах Ломницький з Галичини клопотатися про права унії в Холмщині, аби спасти національність. Що то за людина? Чи не знаєте? Йому тут можливими способами допомагаємо, хоч справа його трудна. Стаття Ваша була б на часі.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 384–385 зв., 229–230 зв.

№ 118

Петербург, 19 вересня 1905 р.

19/IX 1905 г.

ЗАКАЗНОЕ ПИСЬМО ПОСЛАНО ЧЕТВЕРГ ВОСКРЕСЕНЬЕ
НАПЕЧАТАНО НЕВЕРОЯТНО ЛОТОЦКИЙ

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 227–227 зв.

№ 119

[Петербург,] 1 жовтня [1905 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

«Общ[ественная] польза» зараз друкує оті 12 аркушів, що раніше набрала; тиждень перед сим казала, що готові ще кілька аркушів, але мені їх ще не прислали. Досі я не налягав на їх, але тепер треба налягати.

Щодо паперу, [т]о властитель складу поставив його ще в самому кінці серпня 139 $\frac{3}{4}$ стоп замість умовлених 144. Решту і взагалі, скільки було треба, обіцяв доставити додатково. Але, щоб він справді поклопотався доставити *такого самого* паперу, я не платив йому грошей, аж поки не буде у його на складі паперу. Позавчора він приходив до мене

і казав, що папір вже є. Був я у Карбасникова, і той міг дати мені лиш 200 р[ублів]. Узяв я їх, щоб закропити пельку властителеві паперу, а решту Ви вже вишлете, як писали сьте. Рахунок складено на 768 р[ублів] 63 к[опійки] ($139 \frac{3}{4} \times 5,50$). За решту паперу заплатиться йому додатково. Рахунок пересилаю Вам з розписками крамаря.

Книгарі зрікаються розкладати на вартість пересилки «Іст[орії] Укр[аїни]-Руси» на ціну книжки. Кажуть, що се треба було зробити спочатку, а тепер, як ціна оголошена, то публіка могла б обвинувачувати магазин в мошенстві.

З статтями Вашими в «Сыне от[ечества]» зле. Після довгих моїх нагадувань вернули отсе мені кореспонденцію Вашу зі Львова, а разом написали несподівано, що «На злобу дня» не буде друкуватися⁴¹¹ і що як знайдуть коректурний відбиток, то пришлють. Свинство! Пережду днів два і, коли не одберу, знов піду до редакції.

Кореспонденція і зараз не втратила інтересу, лиш дещо пристарилося (про страйк робітників у Львові) і треба те викинути; рукопис Ваш оддав я переписати на машині (бо на читання його треба оголосити особливий конкурс) і завтра мають мені його вернути; в понеділок занесу до «Нашої життя»; там теж гублять рукописи, для того треба мати в себе оригінал. Туди ж занесу і «На злобу дня», як буду мати. «Невероятно» покалічено так цензурою.

Була тут думка послати до Вітте депутацію від видавничого т[овариств]а в справі ствердження постанов Комітету міністрів, вже й вибрана депутація; але як у Києві проти депутації принципіально, то, мабуть, депутація та не піде.

Був тут в університеті мітинг український з відповідною резолюцією. Тепер збирається другий, більш упорядкований.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Х. 1.

Із з'їздом національностей так само непевно⁴¹².

Щодо статті у збірник⁴¹³, то туди могла б увійти цілком глава з «Очерка» в новій редакції з поширенням лишень того місця, де говориться про Драгоманова. Дуже добре було б, коли б Ви на те згодилися.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 380–381 зв.

№ 120

[Петербург, після 17 жовтня 1905 р.]

Не писав я Вам, дорогий Михайло Сергієвичу, бо стільки тепер біганини, зборів та іншої «політики», що голова паморочиться.

До останнього страйку набрано «Очерка» і мною прочитано 18 аркушів. У дальших аркушах починається вже такий інтересний період, що, може, захочете що додати, то я Вам буду їх посилати. Додавайте «не стесняясь», бо зараз усі видавці склали союз для фактичного переведення свободи друку книжок і в цензуру книжок не посилають. Наслідком того союзу мають сими днями вийти «правила» про дійсну свободу друку⁴¹⁴. Тож «нічесо же сумняшесья», пишіть все, що можна писати. Оригінала посилати Вам не буду, бо він і так помальований Вами і коли ще на йому будете що додавати, то вже й розібрати нічого не можна буде. Поправлятимете на коректурі.

Десять перших видрукованих аркушів я послав Вам.

Зараз у Карбасникова на складі єсть 260 примірників; та мусить бути ще й по других книгарнях. Для того випускати у продаж раніш нового року без втрати не можна.

За папір по счоту належало заплатити 768 р[ублів] 63 к[опійок], та ще я сказав дослати 10 стоп (по 5 р[ублів] 50 к[опійок]) на 55 р[ублів]. Заплачено раніше 200 р[ублів] (взятих у Карбасникова) і тепер 430 р[ублів]. Решту обіцяв я заплатити у протязі місяця. Вибачайте, що не можу заплатити з тих грошей, що я Вам винен. Оддам їх Вам вже з початку нового року.

Мапу робити автотипічним способом дуже дорого: для кожної фарби треба окреме кліше, яке теж окремо треба пустити в машину для друку; а крім того довелося б спеціально перемальовувати оригінал.

З сподіваною переміною політичних і літературних обставин характер укр[аїнського] збірника має перемінитися. Стаття Ваша (розділ з «Очерка») у всякому разі потребуватиме лиш невеликих змін⁴¹⁵, про які у свій час спишемося.

«На злобу» посилаю Вам, а «Невероятно» не можна розшукати; не друкували вони не з ворожої тенденції, а через те, що редакція захоплюється більш загальними справами. Корресп[онденція] зі Львова лежить ще в «Наш[ей] ж[изни]».

17 жовтня ходила до Вітте українська депутація (був і я); він обіцяв, що через який місяць усі обмеження спадуть. Сими днями мають вийти нові правила о печаті⁴¹⁶. Учора чи сьогодні в Советі міністрів розглядаються прохання, моє про видання в Києві щоденної часописи «Вік» та Дмитра Марковича про видання там-таки часописи «Поступ»; розуміється, буде видаватися одна яка-небудь. Справа буде розбирати-

ся в зв'язку з загальним становищем українського слова, так що не нині — завтра пута з нашого слова упадуть.

Тепер треба боятися лиш одного, щоб не виявитися нам банкрутами. Земляки щось дуже заворушилися, заходяться видавати газети в Катеринославі, Полтаві, Харкові, Одесі, Кам'янці; але не дай Бог, щоб все те справдилося, бо вийде один пшик. Про видання російської газети в Петербурзі щось з Києва нічого вже не пишуть. А ми тут засновуємо український політичний клуб і реформуємо обидва українських товариства на широких основах⁴¹⁷.

З присланих Вами книжок я дав одну Дорошенкові для рецензії, а решта лежить у мене, бо нікому тепер давати.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 386–387 зв.

№ 121

Петербург, [13 листопада 1905 р.]

ZJAZD 19 SPOWISTIT CZU BUDETE LOTOCKI

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 228–228 зв.

№ 122

[Петроград, листопад 1905 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу.

В справі дозволу українських закордонних видань був я у кількох цензурних урядах. Справа стоїть так. Ні «Записки», ні «Літер[атурно]-науков[ий] в[існик]» не внесено в індекс заборонених видань, так що вони підлягають зараз загальним цензурним вимогам. Вимоги ж ті тепер (кажуть так в цензурі) остільки легкі, що аби лиш не було образи найвищої особи, то всі періодичні видання будуть пропускатися. Се так говорять, і в Петербурзі воно так дійсно буде. Але по других містах сидять свої окремі цензори, і все власне од них залежатиме.

Посилаю Вам обраточно видрукувані аркуші 11–23. Решта вже, кажуть, набрана і послали Вам. Але ніяк не можу допроситися, щоб дали мені останню главу. От і учора заходив, просив, обіцяли, а сьогодні прислали 24–26. Знов зайду нині і одібравши, подам Вам свої уваги.

Гроші послав я, як казали Ви, у Київ, Олекс[андру] Сер[гійови]чу. Додаю Вам тут рахунок і документи.

Надалій вигляди досить безпросвітні. На те, щоб реакція скоро змінилася, надій мало. Єдина сила, що може припинити її, — грошова

сила. Річ в тім, що в закордонних фінансових сферах репресії зробили зовсім не те вражіння, на яке сподівалися петербурзькі політики, і кредит зараз майже закритий, а без кредиту при теперішніх обставинах пропадеш.

Щодо «Очерків», то в кінці січня або в початку лютого мусить вийти новий цензорний закон для неперіодичної печаті⁴¹⁸. Гірший, як є, він вже не може бути, а при трохи кращому книжка мусить пройти, особливо як вона вже раніше виходила.

Друкувати тепер оголошення в якій ще петербурзькій газеті не слід, бо ні одна тепер не має доброї передплати: публіка не певна, що газета вдержиться, і не передплачує. В одній «Руси» хіба можна ще вдрукувати. Коли хочете, то видрукую; коштуватиме теж рублів 25.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 235–236.

№ 123

[Петроград, кінець грудня 1905 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Ваша телеграма, мабуть, була скорочена цензурою, бо до мене дійшло лише 3 слова: «чи всі недержавні», через те я Вам і одповів так перший раз.

Попереду, давнійше, я Вам висловив свій погляд, що вперше справа має обійтися більше самими інформаціями; для того запитав Вас на той випадок, коли б Ви мали спроможність прибути без шкоди для власних справ, бо в усякому разі участь Ваша взагалі дуже бажана. Вбачаючи ж з другої Вашої телеграми, що се Вам трудно, я й телеграфував Вам, що на сей раз можна не турбовати Ваші кости, сподіваючись більших наслідків від дальшої Вашої участі. Вибачайте, що завдав Вам клопоту. З тими телеграфними зносинами взагалі трудно порозумітися. А до телеграфу треба було вдатися через те, що все вияснилося саме недавно, в зв'язку з останніми постановами московського з'їзду.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Як бачите, дорогий Михайло Сергієвичу, написав я Вам давно, але все з часу на час задержував послати, то ждучи додати щось певнішого, то з причини забастовок, то просто в розпачі теперішніх тяжких обставин, коли замість позитивної роботи виходить одно нікчемне метушіння по темних кутках.

Щодо з'їзду, то я писав Вам протокол його, друкований у «Молві». Зараз іде сама організаційна робота, готується новий з'їзд, але все те тепер припинилося, як припинилася взагалі усяка суспільна робота,

бо свобода зборів дійшла до того, що досить зібратися в хаті 5–6 чоловікам, щоб зараз поліція їх розігнала. Поради Ваші приймаємо до уваги. З тої ж причини і політичний клуб наш хиріє. Може збиратися лише сама рада старших, але якоїсь ширшої суспільної роботи вести не може. А між тим саме тепер потрібна виборна агітація. У Петербурзі єсть досить українців, яких можна було б згромадити в якійсь одній прогресивній платформі; думається пристати до конституційно-демократичної партії, бо хоч вона й задосить уміркована, але найбільш яскраво ставить на своїм прапорі національну автономію. На якусь самостійну українську партію в Петербурзі пороку не вистачить. Ходить чутка, що після 9-го січня, коли воно минеться щасливо, знов буде дозволено збори. Але те все непевно, як і непевна взагалі сама Дума. Сьогодні, напр[иклад], оголошено урядове оповіщення, що Дума збереться не раніше провідної неділі; се саме тоді, коли в хліборобській стороні розпочнуться польові роботи.

З пресою біда, з українською особливо. Мені обіцяно було рішуче, ще з початку листопада, що буде дозволено для киян часопись «Вік». Начальник Гл[авного] уп[равлення] передав прохання моє в Совет міністрів з прихильною відозвою. Але Дурново⁴¹⁹ відповів, що українські газети будуть дозволятися лише після «Временных правил о печати». Вийшли 24-го листопада і ті правила, і на підставі їх київський губернатор не дозволив «Громадського голоса» і «Нового життя». А без преси ми ні до чого. Єдина надія, що так далій тягтися не може. Полекшення наступити мусить. Коли не доведуть до того кроваві повстання, то доведе брак грошей. Сподівання на нову позичку грошей у французів не справдилися, і се лиш має погіршити трудне фінансове становище уряду. Може, хоч тепер, під впливом сих обставин, знов видобудуться з поліційного цейхауза «свободи» 17 жовтня.

Коректу і кінець оригіналу «Очерка» дістав і передав до друкарні. Кажуть, Ви змінили мало, шкода. Але можна буде зробити се в останній коректі. Хоч досить друкарень зав'язано, але решта все ж справджує «свободу»; та й не можна інакше, бо без того їм друкувати тепер було б нічого. То й книжка Ваша пройшла б під то фактичне здійснення свободи. А про всякий случай в кінці січня вийде новий закон щодо неперіодичної печаті⁴²⁰, то він все ж забезпечить вихід Вашої книжки. Врешті, як Ви й казали, останню главу можу друкувати спершу у 2,000 примірників.

За папір я розплатився. Рахунки додаю окремо. Мусів заплатити і друкарні глухонімих остаточних 100 р[ублів] за окладинковий папір; одмовляти не було ніякої формальної рації. Для того замість 200 р[ублів] довелося взяти у Карбасникова 300 р[ублів]. А як Вам належало з його всего 316 р[ублів], то він просив взяти й решту і забрати рахунок. Рахунок той теж додаю.

З оголошенням про «Літ[ературно]-науковий вістник», на жаль, не можна було зробити цілком так, як Ви хотіли. З відповідних органів, де можна б умістити ті оголошення, зараз друкуються лише «Народное хозяйство» («Наша жизнь»)⁴²¹ та «Молва» («Русь»)⁴²². Оголошення в «Нар[одному] хозяйстві», друковане двічі, обійшлося 24 р[ублі] 40 к[опійок]. Друкувалося 25 та 28 грудня. Поспішив я видрукувати в кінці року, бо з початку року можуть зменшитись передплата і тираж газети; тепер її друкується 60 тис[яч] прим[ірників].

Друге оголошення Ви сказали видрукувати в московських газетах. Але там тепер дійсний «газетний погром». «Рус[ские] ведомости», що найбільше відповідні до того, саме під час Вашого листа адміністрація завісила. Зараз стало відомо, що після нового року вони виходитимуть знову⁴²³. Коли се справдиться, зараз замовлю оголошення, розлічивши, скільки воно коштуватиме відповідно прийнятій там таксі. Рахунок контори «Нар[одное] хозяйств[о]» додаю.

«Очерк» обіцяли набрати до кінця через тиждень. Коректура пошлеться Вам, а конечно перечитаю я, щоб перевірити, чи як слід виконали Ваші виправки. Досі я перечитав 21 аркуш, а зараз прислали мені ще дальших 2.

Напишіть, чи заплатити куди, чи Вам послати решту грошей (23 р[ублі] 24 к[опійки]), що взяв у Карбасникова. З попередніми залеглостями моїми по дрібним рахункам належить Вам з мене коло 35 р[ублів]. Не посилаю Вам зараз через те, що 5 січня обіцяли в книгарні Стасюлевича заплатити за «Очерк». Січня 6–7 вишлю все разом, з детальним рахунком.

Бувайте здорові. Вітаю Вас з новим роком шановну Марію Сильвестровну і цілую Катинцю.

Ваш душею
О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 241–242 зв., 246–247 зв.

№ 124

[Петербург.] 9 лютого [1]906 р.

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Послав я Вам свої невеличкі уваги до гл[ави] 26-ої⁴²⁴. Думаю, що пустити її можна без купюр. Тепер виходить дещо і страшніше. Сими днями сподіваються нового цензурного закону щодо неперіодичних видань⁴²⁵; після того закону всі книжки прирівнюються до того порядку, який був раніше в столиці до книжок більш 10-аркушевого об'єму, себто буде все (крім малюнків) друкуватися без попередньої цензури, а

після 7 день буде розглядатися в цензурі. Таким чином, «Очерк» Ваш піде тим самим шляхом, що й перше. Я певен, що цензурних перешкод йому не буде, запитував я про се і одного цензора; він так само думає. Але взагалі не радить тепер подавати до цензури і видавати «явочним» порядком — себто ігноруючи цензуру. Так виходять зараз усі кращі книжки.

Щодо задержання набору останніх аркушів, то друкарня проти того брикається. Каже, що умова така була лише про 26-ту главу, а то тепер держати 10 аркушів в накладі довший час для них велика втрата! Крім того, з не[д]огляду свого зробили вони одну дурницю: коли було оддруковано по 2 тисячів 22–24 аркушів, то метранпаж, не спитавши нікого, розібрав наклад сих аркушів; таким чином, для видрукування останніх 3 тисячів примірників сих аркушів доведеться набирати сі три аркуші знову.

Я, розуміється, не міг розпорядитися самостійно щодо дальших аркушів і сказав друкувати поки що по 2 тисячі аркушів 25–27; не розбираючи набору. А про остаточні розпорядження сказав, що напишу до Вас. Не знаю, як Ви порішите. А я думаю, що до 25 глави можна сміливо друкувати всі 5 тисяч примірників.

Друкарня глухонімих ще не друкувала дальших окладинок, не одібрала ще замовлення від «Общ[ественной] пользы», і через те я нічого не писав Вам про се, бо й не платив грошей. 100 р[ублів] заплатив я глухонімім друкарні за папір окладинковий — остання рата; се й означено в розписці. Чи, може, питаєте Ви про що друге, бо я не розумію.

Щодо рахунків наших (які не сходяться на 1 р[убль] 60 к[опійок]), то, пам'ятаю, оголошення в «Н[овой] жизни» коштувало не 23 р[ублів] 40 к[опійок], а 24 р[ублі] 40 к[опійок]. Коли ж єсть у Вас рахунок на 23 р[ублі] 40 к[опійок], то я справді помилився на 1 р[убль] 60 к[опійок] і прошу прилучити сю суму до тих 5 р[ублів] 17 к[опійок], які осталися за мною; буде за мною таким чином 6 р[ублів] 77 к[опійок].

11 р[ублів] видатків заплатив я на таможні, одбираючи книжки («Історія Укр[аїни]-Руси») для книгарні Стасюлевича, бо книгарня та, заплативши за попередній транспорт 21 р[убль], не хотіла сама укр[аїнських] книжок приймати. На таможні я тоді довів, щоб не брали мита за книжки, через те й обішлося дешевше.

Д[обродій] Ломницький поводився тут досить свинувато. Не вважаючи на мої застереження, уліз він у дуже брудну кампанію з представниками відомого «Галицького рус[ського] о[бщест]ва» і запалився бажанням зчинити альянс між тими елементами та українською громадою. На жаль, не вважаючи на протест мій, Ломницького підтримали «умірковані» елементи, але з того врешті вийшов лиш прикрий скандал, що здебільшого окошився на Ломницькому ж. Виступ Лом[ницько]го на з'їзді іногородців — то вже така була нахаба, що я не стерпів і

висловив йому кілька прикростей; де ж такі: говорив $\frac{3}{4}$ годині українською мовою ($\frac{9}{10}$ зборів не розуміли її) та ще й здебільшого про свою місію, а в кінці просив присутніх поляків, аби вони протекцію зробили русинам перед галицькими поляками, щоб ті не кривдили бідних русинів. На се поляки одповіли, що в справах політичних досягає не той, хто просить і запобігає чужої ласки, а хто сам здобуває власними руками, чого йому треба... І Л[омницьк]ий примусив нас в тих компліментах розписатися; але, думаю, він такт був заспокоєний тим, що «умірковані» і тут піддержали його⁴²⁶.

Не знаю, чого Ви власне проти конституційно-демократичної партії? Хоч вона вийшла із з'їзду земських діячів, але то зовсім окремі речі. Власне від самої теї партії прикростей не було, коли не лічити особистих рис Мілюкова⁴²⁷. А врешті ні до чо[го] більше пристати нам в Петербурзі не можна. Лівіші партії зараз, можна сказати, не існують, а вже правіше йти ніяким чином не можна.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 248–249 зв., 239–240 зв.

№ 125

[Петербург, кінець лютого 1906 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Я теж думаю, що пора вже пускати книгу, аби не втрачати сезону. Але ж яким шляхом: явочним чи підцензурним? У мене щодо того «в томительном борении сама с собою душа». Зараз я говорив з людиною, близькою до цензурних сфер; каже, що коли не буде в книжці поклику до зброї або образи найвищої особи, то вона не може бути сконфіскована, а відповідальність «за формальное нарушение ценз[урного] устава» (непредставленне в цензуру перед випуском) не перевищить 25 р[ублів]. Але, з другого боку, нема ніякої рації сподіватися, що цензура не пустить тої книжки, бо се ж друге видання.

Пораджуся з Гессеном, і як з тої розмови вийде так і буде.

Думаєте підвисити ціну до 2 р[ублів] 50 к[опійок]? А чи не дорого воно буде? Земляки й то ремствували на перше видання, що дороге, а тепер, коли пішли такі дешеві книжки, то я боюся, аби те підвищення ціни не зашкодило розповсюдженню книжки. Але поради тут давати не можу.

Як не уступите Суворіну або Стасюлевичу 30 %, то вони не візьмуть книжки на комісію. Але й то не важно, бо продають вони все одно не багато, а коли б хто замовив їм книжку, то мусів би купити.

Я не розумію, що Ви говорите про кінцеві аркуші. Кажете, що наклад XXV–XXVI гл[ав], по видрукуванню 2,000 примірників, мають розібратися. А як же буде з аркушами 25–27, які містять 23–24 глави і які теж Вашого паперу видрукувано у 2,000 примірників і наклад їх поки остається? Чи додруковувати сі аркуші до 5 тисячів, чи теж розібрати наклад по 2 тисячах? Прошу дати мені про се телеграму. Піду до друкарні, може там одібрали точні Ваші інструкції, тоді телеграми не треба.

Дивуєтесь моїм увагам. Коли би-сьте жили тут, то не дивувалися б. До конституції 17 жовтня жити було трудно, а тепер — неможливо. Друкарні позапечатували, видавці побанкрутували, редактори і автори одні сидять, а другі їдуть, а все не там і не туди, як би їм хотілося. З огляду на те треба, не поступаючися думками, уникати різких фраз, що дали б привід до якої причіпки.

Щодо рахунків з російськими прогресистами, то рахунки ті зробили б зараз неприємне вражіння. Час зараз тяжкий, треба держатись купи. Хоч конституціоналісти-демократи («кадети») про власне українську автономію й не висловлювалися, але з особистих зносин з їми видно, що будуть держатись вони совісно. Та се для них і корисно буде, бо інакше їх не будуть піддержувати недержавні нації. Кадети розуміють те все більше, бо, напр[иклад], на Кавказі вони не мають ніякого успіху через неясність своєї національної програми. Зараз «кадетуючий» орган «Страна» (редактори М[аксим] Ковалевський⁴²⁸ та проф[есор] Іванюков) кокетує з національностями і дає їм місце для виразу своїх потреб. Хв[едір] Вовк дав туди статтю про галицькі відносини давнішого часу. Чи не могли б Ви дати статтю про новий інцидент у Львівському університеті? Се було б дуже добре.

Рахунок глухонімої друкарні на 60 р[ублів], пам'ятається, я послав Вам, але візьму його вдруге і пошлю.

Д[митро] Маркович⁴²⁹ дуже мене дивує. Три місяці перед сим був він у Петербурзі, і я мав з ним про се розмову. Тоді він згодився, що компроміс тут неможливий, бо заінтересовані тут здебільшого не особи, а інституції, що мають дістати спадщину на певних умовах; як же вони можуть ламати ті умови? Напр[иклад], Наук[ове] т[оварист]во одбирає 10 т[исяч] р[ублів] під умовою, що воно через 10 літ після смерті Кониського буде перетворене в Академію наук; коли б Т[оварист]во оддало з тих грошей яку частину (а воно й не може сього зробити, бо гроші ті 10 літ лежатимуть в київській конторі Державного банку), то воно мусіло б через 10 літ виплатити з своїх грошей тій інституції, до якої перейдуть гроші (Чернігівському земству); так само хіба можна давати яку частку з премії та стипендії?

Справа та для п[ані] Кониської⁴³⁰ цілком безнадійна; вона сама добре те розуміє, але затягає справу, мабуть, в надії на те, що заінтересованим людям допече ждати і вони оддадуть їй яку частину, аби

збутися клопоту. Але я не маю ні морального, ні юридичного права іти на той компроміс. Між нами кажучи, чим довше лежатимуть гроші, тим краще, бо проценти з їх підуть на корисне яке діло; а головний капітал — 10 тис[яч] на українську академію — все одно пропаща для нас річ. Мабуть пані Кониська і рахус на ті проценти, що з них можна їй заплатити. Але вони призначені «Віком» на видавництво».

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 251–252 зв.

№ 126

[Петербург, березень 1906 р.]

Усе підписано до друку і на сім тижні має видрукуватися. Піде до цензури. У передмові дещо змінив. Поправку до кінця 25-го розділу встиг ще зробити; але то дарма, бо ранійш було краще. Ціну поправив на 2 р[убл.] 50 к[опійок], бо 2.40 дуже не кругла і такої взагалі не визначають.

Друкарні глухонімих заплатив я тоді 60 р[ублів]. Уже разів кілька був у їх, і все обіцяють вибрати дані з своїх книжок та прислати копію рахунку.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Посилаю Вам на перегляд карти, бо я в них не тямлюся.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 250–250 зв.

№ 127

[Петербург,] 25 березня [1906 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Готово! Не тільки парус розпустили, а й поплили в цензуру. Без того не можна, бо багато зараз конфіскують видань по книгарнях. Але як на книжці ніякого цензорного тавра не буде, то се її не попаскудить.

Як тепер розділяти книжку між книгарнями? Я гадав би дати Карбасникову — 1,000; «Общ[ественной] пользе» — 500 та «Київ[ський] старині» — 500. Слід би видрукувати подібні оголошення (окремі), як той раз, і розіслати по книгарнях.

Чи будете розсилати по журналах та газетах? На мою думку, слід. Примірників кілька треба розіслати окремим рецензентам (Доманицькому, Дорошенку, Лаппо-Данилевському, М'якотіну, Карєєву, Яцимир-

ському, Д[овнар]-Запольському, кому-небудь в Москві, Харкові, Одесі). Чи не можна й Шахматову?

Час не жде, і треба се все зробити до свят. То чи не відповіли б Ви мені телеграмою, тим більше, що з 1 по 7 квітня я думаю виїхати з Петербурга.

Мабуть, Вашою ласкою дістав я збірник, Вам присвячений⁴³¹, та т[ом] 69 «Записок». Спасибі велике. Але вже як почали, то продовжте ласку свою, мов світло сонця, на мене недостойного. Не достає у мене «Записок»: т[омів] 52 по 62, 67–68; «Хроніки» ч[исел] 13–23, «Етн[ографічний] зб[ірник]» — т[ом] XIV і далій. Нема також біографії Шевченка т[ом] I⁴³² та покажчика до «Літер[атурно]-наук[ового] вістн[ика]»⁴³³. Коли б Ви розпорядилися вислати те мені і написати, що то коштуватиме. Тільки дурно, як той раз, я не хочу. Здається лиш, що «Записки» і «Хроніку» я маю право одбірати?

Дуже смачно було б видати 26 главу «Очерка» окремою брошу-рою⁴³⁴. Вона дуже пішла б. Але чи не спинило б се розход самого «Очерка»?

Бувайте здорові з близькими святами.

Я вже місяць недугую і стражду: справляю петербурзьку весну постійною інфлюенцею. Жінка поїхала до батька: о[тець] Мефодій⁴³⁵ рішуче зібрався у Божу путь.

Привіт Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

III. 25.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 253–254 зв.

№ 128

[Петербург, 22 квітня 1906 р.]

Ви писали мені, що безпосередньо скажете «Общ[ественной] поль-зе» куди розсилати книжку, а їм писали, що я розпоряджуся. Я, обмір-кувавши, розсудив так розіслати:

Карбасникову — 1,000 прим[ірників], наказавши йому, щоб поки придержав у себе, продаючи тим часом попереднє видання;

«Київ[ській] старині» — 480 прим[ірників] (звідти можна буде роздати і в інші київ[ські] книгарні);

Вам посилено — 10 прим[ірників];

мені — 10 прим[ірників] для рецензентів і на інші потреби.

Не знаю, чи добре те все, але в друкарні не було місця держати.

Видати останні глави було б дуже корисно, але я Вам рішуче тепер того не раджу. Тепер публіка дуже «легкомысленна», накинеть-

ся, на ту брошуру, а через це книжка лежатиме, а се, мимо материяльної для Вас втрати, буде втрата й загальна, бо коли публіка купуватиме цілу книжку, то й читатиме її усю.

Про таможенну справу писав Вам П[етро] Я[нуарійович] С[тебницький], про цензурну пишу Гнатиюкові.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 237–237 зв.

№ 129

[Петербург, кінець квітня 1906 р.]

Простіть мене, дорогий Михайло Сергієвичу, моє «самодержавіє» у Ваших справах. Я сказав розіслати книжку до Карбасникова та «Київ[ської] старин[и]» через те, що друкарня дуже просила забрати її — через брак місця. Все ж одно розіслати треба було.

У Карбасникова єсть іще зараз 184 примірників старого видання. Думаю, що на те вважати не треба і слід зараз пускати нове видання. Щоб повернути усе ж кошти, затрачені на видання примірників, що не розійшлися, мені здається, найкраще було б оддати їх книгарні «Київ[ської] старини», аби вона продавала їх по 50–60 копійок; все ж вернулися б хоч свої гроші. А задержувати продаж нового видання не треба, тим більш, що як я приватно довідався, <...> збирається друкувати «Історія України» Єфименкової⁴³⁶.

Я вже написав рецензію до «Вестн[ика] Европы», коли там не надрукують, то вдамся кудись інше. Приїхав сьогодні в Петербург Доманицький; він теж напише. Взагалі рецензії будуть. Слід, як і той раз, надрукувати оголошення на окремих листочках. Про се останнє напишіть.

Напишіть Карбасникову про умови, на яких Ви даєте йому книжку (30 %).

Наклад останньої глави не розібрано. Завтра пришлють мені коректу. За кілька день видрукуємо брошуру. Треба друкувати не менш 2 тис[яч]. Раз друкуєте своїм коштом (то єсть свій наклад), то ні до якої фірми вдаватися не треба. У свій час розвезу по рухливих книгарнях, і сього тепер досить, щоб пішла така невеличка брошура; примірників 500 треба послати до Києва, по 250 — у Одесу та Полтаву, а решта мусить розійтися в Петербурзі. Ціну треба поставити 25 коп[іюк]. Уступку треба дати 35–40 %, собі обійдеться щось коло того ж, а решта — чистий прибуток. Думаю, що треба викинути крикливий заголовок: «Вниманию народных представителей».

Радився я з Доманицьким, і він тої думки, що видання окремої брошури⁴³⁷ не завадить книжці, а ще й спопуляризує її. Я теж доходжу тепер до тої думки.

Статтю Вашу про «Децентр[ализацию] и нац[иональный] вопрос»⁴³⁸ присилайте скорше. Вважаючи на конечну, а тепер і наглу потребу мати свій орган для оборони своїх інтересів, ми рішили видавати тижневик аркушів по 4 друку, на взір того як «Полярная звезда» або інші. Будемо видавати, поки буде змоги і стане пороку, бо коли ждати усіх добрих обставин, то ніколи не дождемося. Зібрали вже більш 1,000 р[ублів]; збираємо ще невеличкими вкладками; сподіваємося ще на таку ж суму. Сього досить на два місяці (гонорару платити не будемо, лиш редакторів), а там, коли орган буде корисний, то його мусять піддержати земляки. Він має бути органом української парламентської партії або принаймні іти поруч з нею, популяризуючи і доводячи серед публіки її національні (краєві) домагання.

Склад послів у Думу від України взагалі досить добрий. Находимо співчуття і навіть серйозне пересвідчення там, де й не можна було сподіватися. Організуємо зараз окрему українську фракцію⁴³⁹, яка разом з іншими національними фракціями мусить скласти суцільне коло, що обстоюватиме за національні інтереси і, головним чином, за красів автономії.

Перший виступ того кола має бути у першому засіданні Думи, коли буде обговорюватися відповідь на тронну промову; коло внесе заяву, щоб в адресу заведено було вимагання національних автономій. На успіх тої заяви надії мало; але її конче треба зробити, щоб зразу отверто зазначити свої домагання. «Кадети» останнім часом поводяться в національній справі дуже паскудно, і воювати з ними доведеться тяжко; і можна досягти чогось т[од]і лиш, коли сі «хозяева положения» побачать в Думі справді чисельну національну партію — блок, що може їм при случаї не одне ребро висадити.

З сього всего бачите, яка велика зараз потреба літературної пропаганди наших домагань. Тож ми певні, що Ви не одмовите нам писати; се дуже і дуже потрібно, а тим більш при незначних наших тут силах. Редактором оббираємо Славинського. Справа остаточно порішиться сими днями, а в першій половині мая мусить розпочатися видання. Вважаючи на те, як Ви ранійш доводили потребу сього органа в Петербурзі, дозволяю собі внести Ваше ймення у проспект. Рахуємо також на допомогу Франка⁴⁴⁰ та Гнатюка⁴⁴¹, може б, Ви їх запитали, пока вони одберуть офіціальні запити.

Іще маю до Вас доручення від нашого Видавничого товариства. Воно просить Вас, чи не мали б Ви змоги написати для його українською мовою історію України⁴⁴², коротшу за ту, що видали Ви по-російськи (аркушів 10). В тому єсть велика потреба зараз, а найкраще то могли б зробити ніхто інший як Ви. От коли б мали Ви час!

Дума зібралася, як знаєте з часописів. Настрій не оптимістичний. Доводиться боротися за кожен крок. Сказати, чим те все скінчиться, не можна, бо уряд — то зараз чистий сфінкс.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 255–256 зв., 265–266 зв. Фрагмент листа О. Лотоцького до М. Грушевського, червень 1905 року // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 491. (Серія: Монографічні історичні праці); Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 72–74.

№ 130

[Петербург, 7 травня 1906 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Зараз Вам телеграфую. Задержався на день через те, щоб бачитись з другими членами редакції, аби моя телеграма не була чимось самим особистим. На редакційній нараді поставлено просити Вас виконати свій замір і бути членом редакції.

Приїзд Ваш — очевидна жертва. Жертва та декого «смушала»: чи можемо ми вимагати її — се накладає моральну відповідальність на случай, коли б Ви розчарувалися в справі. Але заспокоює тут те, що Ви рішили те з власної ініціативи — і жертву ту з подякою лиш можемо прийняти. По щирости, думка Ваша прийхати зняла півгори з моїх плечей. Діло розпочали ми серйозне, але більш вважаючи на неминучу потребу, ніж рахуючись із своїми силами. Редакційний комітет складається з Славинського (редактор), Русових⁴⁴³, Стебницького⁴⁴⁴, Волкова Хв[едора], Забіли⁴⁴⁵ і мене, — се ті капнали, що перші ціпка взяли. Решта — то співробітники випадкові, що можуть допомагати, але клопотатися коло видання не будуть. Як бачите, професіональний журналіст в складі редакції — один Славинський, та й і той може бути корисним більш яко редактор, ніж яко публіцист. Зараз нам обіцяно кілька статей (Бодуен-де-Куртене⁴⁴⁶, М[аксим] Ковалевський, Лучицький⁴⁴⁷, Овсяніко-Куліковський⁴⁴⁸); але крім окремих статей треба «вести» орган, відгукатися на сучасні, часто наглі потреби. Думаю, що з сього боку ми взяли тягар не по своїх силах, — хоч дехто з нас має іншу на те думку, — і для того приїзд Ваш був би дуже і дуже корисним, бо Ви, крім самої літературної сторони, були б чоловіком того політичного досвіду, що нам бракує.

Раз Ви вдалися до мене з листом і бажаєте, щоб я щиро пояснив Вам ситуацію, то не можу потаїти і деяких прикрих сторін. При тому, що у нас на гріш амуніції, у нас набереться на доброго рубля амбіції.

Та національна наша хиба буйно прийнялася на петербурзькому ґрунті, особливо з приїздом сюди Русових. Вони оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдоукраїнські елементи. Але разом з тим вони — особливо вона — внесли в тутешні відносини принципи цілковитого «преклонения и поклонения», що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву особистих рахунків. Мені довелося зазнати з того великих прикростей. Бувало, що я примушений був ухилитися від милої справи, бо справді не можна було переносити тої атмосфери особистого чаду. Вивертаю все те перед Вами для того, аби́сте знали, з якою закулісною стороною доведеться Вам тут зустрінутись. Русова — не знаю через які причини — має до Вас почуття мало не вороже; се може довести до відносин, що можуть викликати глибоке обурення на діловому ґрунті. Ся риса відвертає тепер од неї тих, хто раніше годив їй, як болящі, вважаючи на позитивні сторони її роботи тут. Певна річ, що ті особисті замахы не матимуть піддержки серед других членів редакційного комітету, який під проводом Славинського, здається, стає на цілком діловий ґрунт. Але все те вважаю за свій моральний обов'язок довести до Вашої уваги. Розуміється, все те строго між нами.

Материяльна сторона стоїть на який час твердо. Я писав Вам, здається, що видання «Укр[аинского] вестника» бере на себе Пирожков⁴⁴⁹ і видаватиме його на взір «Полярной звезды». Три перших місяці видаватиме він на спробу; коли піде діло — вестиме його й далій, а коли будуть втрати, то ми покриваємо їх в сумі не більш 2 тисячів. Одну тисячу внесено вже наперед, а другу, як буде треба, заплатимо по трьох місяцях. Крім видатків на самий друк і рекламу, видавець оплачує жаловання редакторові і секретареві (200 р[ублів] на місяць) і гонорар авторам — по 200 р[ублів] на тижневий 4-харкушевий номер. Члени редакції рішили гонорара не брати, аби збільшити його для тих, хто звик до великого гонорару і інакше писати не може.

Чи піде за тим видання — трудно сказати. Я по щирості в тому дуже не певен, хоч знов же другі думають інакше. Комерційний елемент в усій тій справі дуже непевний, бо він переважається ідейним. Ми не можемо рахувати на «спрос», а навпаки — мусимо ще викликати інтерес і співчуття серед тих елементів, що зараз коли не ворожі, то щонайменше байдужі. Треба ще їх примусити читати, а не рахувати задалегідь на їх кишені. Для того я думаю, що після 3 місяців видавець з причин материяльних зречеться далій видавати «Вістник». Але тим більш треба використати ті три місяці і сказати в протязі їх те, що треба і можна сказати, але чого ми досі не мали спроможності говорити. Може, як «Вістник» покаже себе корисним, земляки піддержать його й надалій. Але у всякому разі треба тепер звернути на його найбільшу увагу, — особливо в теперішній критичний час.

Справа з органом в новій її практичній формі виникла дуже «ско-р[о]палительно» і так само хутко й розв'язалася; через те я й не писав Вам про її перипетії.

Парламентарний український клуб вже утворився, хоч ще й не у великому числі послів (22), та й серед їх не всі тим захоплені; перешкода тому — в теперішньому заінтересованні «общим» критичним становищем справи, а також браком організаторів. Ваш приїзд був би в тій справі дуже пожаданим.

Щодо відносин з поляками, то тут твердо установилося, що єсть поляки і поляки. Прогресивна група поляків (з Ледницьким)⁴⁵⁰ входить в національний парламентський блок, і змінити те вже ніяким чином не можна. Але треба доглядати, щоб той прогресивний блок не вдався в непрогресивний бік, признаки чого, здається, мусять виявитися.

Телеграфуйте, коли приїдете. Я хотів би зустріти Вас і допомогти Вам осістися.

Бувайте здорові, до побачення!

Перше число журналу з'явиться коли не 14, то 21 мая.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 263–264 зв., 267–268 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 74–75.

№ 131

Петербург, [7 травня 1906 р.]

KOMMEN BRIFISCH LOTOCKY

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 238–238 зв.

№ 132

[Псков, 9 червня 1906 р.]

Дорогий Михайле та Олександ[ре] Сергієвичі!

Пишу Вам зі старого Пскова. З великою проволокою та тяганиною генерал таки пустив мене, і от після свого маршруту прибув я у Псков. Поки що півдня пишу листи і вже наклав їх цілу купу: спереду і ззаду.

На ім'я Ол[ександра] Сер[гійовича]⁴⁵¹ дістав я два листи і їх посилаю. Додаю також розписку з книгарні «Труд».

Оголошення про «Очерк» одіслав в «Київ[ську] старину» і «Общественную пользу». На окремі адреси за передвиїздною несутужно-

стею ще не розсилав. Розішло частину звідси, частину з Паріївки, куди поїду звідси.

По Вашім виїзді нічого особливого не сталося. Був на засіданню редакції, уявіть собі — материялу трохи залишилося ще й на 5 число. Се щось наче з мукою в той вдовиці, що вітала Ілію пророка. Але се нехай не присипляє Вашу енергію, бо — «как Вам сказать»? — на 6 книжку передовиці немає.

Цілую Вас. Привіт Марії Сильвестровні прошу передати.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

VI. 9.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 257–258.

№ 133

[Петербург,] 13 серпня [1906 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Вже кілька день я в Петербурзі і кручусь тут як муха в окропі, бо всі знамениті русини петербурзькі «в отъезде».

«Укр[аинский] вестник» мало-мало не дав дуба. Причина — безгрошів'я. Пирожков вимагає врешті, щоб йому крім безповоротної ліквідаційної тисячі рублів (після попередньої умови) дано було в кредит (під вексель) ще дві тисячі, тоді він видаватиме «У[краинский] в[естник]» до кінця року. Бігали ми по всіх вулицях, але як тепер тисячі на вулицях не валяються, то довелося прикро. Порішили справу так, що дамо зараз Пирожкову 2 тисячі, що склалися так: одну (вже власне другу) дав Петро Януарович, 200 р[ублів] — Д[митро] Маркович, 500 р[ублів] — Русов і 300 р[ублів] остатку від гонорарів за попередні місяці. Третю тисячу обіцяли ми дати в початку вересня, сподіваючися на обіцяну Вами київську тисячу. З тою тисячою діло не певне. Бачився літом з Чикаленком, і він казав, що він цілком пристає, щоб та тисяча пішла на «У[краинский] в[естник]», але після листа Вашого він мав розмову з Науменком, і той висловився в тім напрямі, що ледве чи «Укр[аинский] в[естник]» есть той орган, який малося на увазі і т[ак]е і[н]ше]. (Очевидно причина тут — особисті непорозуміння між Наум[енком] і Славин[ським]). Але ж справа має рішитися в другій половині сього місяця остаточно. Я таки думаю, що та тисяча буде наша. Русов писав про неї В[олодимир] Б[оніфатійовичу], Петро Януарович, що поїхав у Київ, теж має старатися. Коли Ви ще раз з натиском напишете, то буде «дело в шляпе».

Тепер вже можна буде якось певніше взятися до упорядкування «Вістника». Редактор починає братися жвавіше. Думаємо завести якусь планомірність материялу, для чого поділити постійні відділи, та й вза-

галі додержувати якої програми. Секретар у нас — В. Долинський⁴⁵² — дуже добрий, тямущий в газетній справі і літературний чоловік (між іншим — він «Обозреватель»). Тепер і сторонніх співробітників певніше можна буде притягати. Ех, коли б Ви знов приїхали у Петербург! Заклекотів би «У[краинский] в[естник]».

Без редактора, як Ви радите, обійтися не можна. І тепер у нас безладдя, а тоді і сам чорт ногу зламає. Та треба ж поліпшувати діло, а не заплутувати його через аматорських редакторів. Конечне, краще було б мати більш активного і менш ледачого редактора, але такий ще на Україні не виріс. А тим часом мусимо держатися хоч того, що є, хоч він своїм недбальством до листовання і т[аким] і[ншим] зражає людей. Я так само за два місяці не дістав од його й рядка і не знав анічогісінько, чи будемо ми жити далій, чи ні. Та нічого не вдісте, бо справді ж другого виходу нема. Знов кажу, якби Ви приїхали, то якось би діло оживилося. Але, знов, вимагати од Вас того не можна.

Про «Автономію»⁴⁵³ Славин[ський] обіцяв запитати в Пирожкова. Про статтю до «Страны»⁴⁵⁴ сказав Русову. Окладинку до граматики вже видруковано.

З подорожи до Києва виніс я дуже невідрадіні вражіння. Безлюддя, яке трудно собі уявити. Досі не виробилося співробітників газети. Працює власне двоє людей — Сергій⁴⁵⁵ та Матушевський⁴⁵⁶. Останній вже звалився, заслаб з перевтомлення і нервів. Тепер все робить Сергій: сидить на двох редакціях, пише не менш як по 3 статті на день, і не знати, чи на довго його стане. Грінченко держиться осторонь, одинок, активної ролі майже не бере, хіба що в товаристві «Просвіта». Пише лише після особливих замовлень. Хазяйственна сторона газети йде не краще; ніхто нею не піклується, а тих двох людей на все не розірвуться, тим більш, що сильні міра сього їх і не слухають, коли вони що радять. Боюсь, що «Гром[адська] думка»⁴⁵⁷ далій нового року не проживе. «Нова Громада»⁴⁵⁸ з боку літературного матеріалу, принаймній, стоїть краще. Подавав я думку про з'єднання «Нової гр[омади]» з «Літ[ературно]-н[ауковим] в[ісником]». Але справді то неможливо вже хоча б з причини нашої свободи друку: ні за одно число не можна бути певним, то як же тут зв'язувати долю і «Вістника», і людей з таким хистким виданням. Матеріяльно журнал не видержить людей, коли б вони спеціально для його приїхали; на ту одежу ледве протягає ноги оден Сергій. У «Гром[адській] думці» ледве чи могли б галичане працювати, бо не так близько вони знають текучі обставини російського життя. Все се Ви краще самі побачили б, коли б побували в Києві після 25 сього серпня, як се торік було. Я, розуміється, не становив просто питання про переїзд декого з галичан, аби не дати матеріалу для усяких безпідставних міркувань, але що пишу, то більше з власних виводів.

Зараз не пригадаю до пуття, про що іще мав Вам написати, то додам вдруге.

Живу в Петербурзі поки що сам, мої прийдуть десь з початку вересня.

Низенько вклоняюся Вашим.
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

VIII. 13.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 279–279 зв., 281–281 зв., 280–281 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Український вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 76–77.

№ 134

[Петербург, кінець вересня 1906 р.]

Ох, ох, ох, дорогий Михайло Сергієвичу!

Лаєте Ви мене аж на всі заставки, а я мовчу та жду, що то Вам доброго можна буде написати. Але виходить, що нічого.

Первое <...> слово про «Укр[аинский] вестник». Пирожков зрікся його видавати. Причина вийшла формальна, нікчемна. Ще як був тут Шраг, то ми евентуально говорили, чи не міг би він кредитувати тисячу карбованців, коли б треба було платити Пирожкову. Він обіцяв подумати. Тим часом Могилянська⁴⁵⁹ їде літом у Чернігів і під вексель з Шраговим бланком бере з банку 1,000 р[ублів]. Ми того нічого не знаємо і для продовження видання даємо ще тут Пирожкову під вексель дві тисячі рублів, а третю тисячу, т[ак] з[вану] ліквідаційну, обіцяємо дати між 5 і 10 сентября. Тим часом стає відомо, що Могилянська третю тисячу вже взяла під бланк Шрага; тоді ми заявили Пирожкову, що третю тисячу дамо йому лиш тоді, як прийде відповідь Шрага, що з його боку нема перешкоди, бо інакше сею тисячею погашається вексель Шрага. Ся вся історія затягала справу всего на 3 дні, бо Шраг мав відповісти телеграмою. Але Пирожков зараз післав у друкарню припинити і навіть розкидати наклад і заявив, що він видаватиме «У[краинский] в[естник]» далі не буде.

Причина ся для ока, бо все одно мав він припинити видання. Як виявилось ще попереду, справа розповсюдження журналу поставлена на диво зле; на Україну не йшло майже нічого, і збитки були великі. Та дивно, що Пирожков до того не здатен, і не можна зрозуміти, як він за те брався. Затяг він плату гонорару і на адміністрацію ще з ч[исла] 12 і тепер платити не хоче. Термін тим вексям, що дав він, скінчається через 8 місяців. Тим часом найближче з біди можна вийти, поквітувавши хоч з тими залеглостями, які зараз висять над редакцією; вияснилося, що коли петербуржцям, близьким до редакції, не заплатити гонорару з ч[исла] 12 та за деякі попередні статті, то можна розплатитися з

співробітниками. Доведеться і з Вашого гонорару, як буде на те Ваша згода, потягти рублів 25–30 на ліквідацію.

Як же далій? От тут і почалися переливки. Спершу Олександр Ол[ександрович]⁴⁶⁰ подав героїчну думку видавати власними силами і, їхавши в Полтаву, обіцяв усякі золоті гори. Гора вродила миш, власне, не вродила нічого. Можемо рахувати всего хіба на 2 тисячі. Публіка дійшла до розпачу і нахилилась перервати видання. Я подав таку думку, що пождати до 1–15 листопаду, зібрати матеріял, а там випускати до кінця року кілька книжок, вважаючи по грошам; таким чином і помремо без великого скандалу, і скажемо те, що мали сказати, бо до сього часу, кидаючись на всякий матеріял, аби лиш напхати чим номер, ми сказали дуже мало. Позаяк я не обстоював сеї думки, то до неї пристала й решта. Але тоді звернули на мене, щоб я взяв всю справу у свої руки. Я опинився в дуже прикрому стані. Справа ся дуже трудна, не по моїх силах; я до такого діла ніколи й не торкався. Ви ж знаєте, що я не можу погодити петербурзькі сумніви, у тім я досить упевнився з практики Видавничого товариства; рефлексивний український Петербург викликає у мене або нудоту, або обурення. До того ж мене не так давно тяжко ображено на ґрунті моєї участі в «Укр[аїнском] в[естнике]». Усе се примушувало мене рішуче зріктися. В останній час, бачучи, що інакше нічого не вийде, бо ніхто другий не згодиться, я вже й пристаю на те, щоб з допомогою секретаря взяти на себе редакційну частину, уклавши наперед план видання, основні статті, розписавши про все співробітникам, і розпочати саме видання з падолиста. Але тепер Петро Ян[уарович] вже стоїть на тому, що[б] розпочинати зараз. Така комбінація, по-моєму, нічого не варта, бо зараз з бідой можна набрати матеріялу на одно число, а там знов будемо кукати. Нам же треба не для того вести далій видавництво, щоб журнал виходив, а для того, щоб сказати потрібні речі; тож треба поклопотатися перш про матеріял; я й уложив програму бажаних книжок, але статті по тій програмі можуть присилатися хіба через місяць.

Так стоїть справа. Сими днями маємо остаточно обградитися і на чомусь стати. Як Ви думаєте?

З попереднього бачите, що стаття⁴⁶¹ Ваша до «Укр[аїнского] в[естника]» мусіла задержатися. Вона зараз у мене.

У справі Вашої «Історії»⁴⁶² для Видавничого т[овариств]а, здається, далій піде гладко. Я говорив з П[етром] Я[нуаровичем] «отверто і рішуче», поставив на увагу, що маючи з Вами діло, треба зріктися пунктаторських традицій Т[овариств]а і або зараз сказати Вам отверто, що друкувати не будуть, або, згодившись, вести діло по-люцьки; сказав я, що особисто навіть радив Вам не мати діла з Т[овариств]ом. П[етро] Я[нуарович] за такі речі надувся, але то конче потрібно, бо без такого настрою його неминуче рефлекс обгорне. Я обіцяв свою допо-

могу у друкуванні Вашої «Історії», і довідався, що П[етро] Я[нуарович] вже написав Вам щось луцького⁴⁶³.

Щодо доручення Вашого до Пирожкова, то з попереднього самі бачите, діла мені з ним не можна мати ніякого. Простіть, але се було б дуже тяжко, та й розмовляти тепер з ним я не міг би як слід. Найкраще, думаю, було б доручити се діло або Карбасникову, або яко[мусь] чоловікові нейтральному — Олександру Сергієвичу⁴⁶⁴, коли він сюди приїде.

Друкарні глухонімих заплачу 100 р[ублів] 5/Х з тих грошей, що мав я післати Олександру Сергієвичу; повітуйте з ним. Простіть, із своєї залежності Вам зараз заплатити не можу.

Здається, все. Якщо стане ясно з «У[країнским] в[естником]», зараз подам звістку. Напишіть і Ви, як думаєте.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Де зараз Олександр Сергієвич? Наколи б «Вістник» продовжувався, то треба вдатися до його з проханням про співробітництво. За ним обралася тема про університетську освіту, а ще добре було б, коли б згодився він написати історію руху українського у XIX ст[олітті]. Коли не вигорить з «Укр[аїнским] в[естником]», то треба рішуче братися за видання того збірника, про який ми говорили — «Укр[аїнский] вопрос». Конче треба договорити те, що не договорено у «Вістникові».

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 270–273 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 77–79.

№ 135

[Петербург,] 2 жовтня [1906 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Учора все рішилося — постановлено видавати «Укр[аїнский] в[естник]» і далій — двохтижневими двойними №№-рами. Єсть 2000 р[ублів]. Стане на 6 чисел. Перше число вийде між 1–15 ноября. Хотіли розпочати зараз, але я запротестував, бо то була б така легковажна авантюра, як і попереду; треба підготувати материял. Мене вибрано фактичним редактором. Се мене дуже непокоїть, але інакше, видно, не можна. Прийму сей тяжкий хрест, вважаючи, що ненадовго, і що Ви приймете близшу участь в видавництві. На мою думку, треба скористуватись тим[и] 6 числами, щоб вбгати в них основні статті, які почасти мали увійти у пропонований нами збірник (збірник після зможе таки вийти); зайвого мотлоху, який раніше містився, не повинно бути.

От проектовый список тем.

Національно-політичного змісту:

«Конкретная форма автономии» — треба подати якийсь проект статуту. Чи не могли б Ви се зробити або списатися з М[аксимом] М[аксимовичем] Ковалевським, який обіцяє Вам «услугу за услугу»?

«Автономія», Авалов⁴⁶⁵, Кареев, або хто інший.

«Ідеологія національності» (ще 2–3 статті Овсян[ико]-Куликовського. Одна стаття вже єсть).

«Основные черты укр[аинской] истории». Коли не згодитеся Ви, то написав би Доманиць[кий].

«Политические движения на Украине» (история), Доманицьк[ий].

«Развитие национ[ального] самосозн[ания] в XIX в[еке]», А[лександр] С[ергеевич] Грушевск[ий].

«Историч[еское] обоснование украинства», М[ихаил] С[ергеевич] Грушевск[ий].

«80–90-е гг. на Украине», М. С. Грушевск[ий].

«Русско-польские отношения», М[ихаил] С[ергеевич] Грушевск[ий].

«Радикально-демокр[атическая] партия», Ефремов, Матуш[евский].

«Партии в Галичине», Лозинський⁴⁶⁶ (як Ви думаєте).

«Этнографич[еский] тип украинца», Ф[едор] К[ондратьевич] Волков (взявся).

«Холмская Русь и ее нужды» («Русин»⁴⁶⁷ із «Гром[адської] думки», — бо на Вас вже буде дуже тяжко).

«Национальные нужды негосуд[арственных] народностей (по материалам Союза автономистов)».

«Самоуправление теперь и desiderata», Шраг і старий Хижняков⁴⁶⁸.

«Выборные перспективы», від місцевих людей.

«Очерк литературы», Єфремов — Дорошенко⁴⁶⁹.

«Литература галицкая», Франко.

«Укр[аинская] пресса», Дорошенко (загальний провідний начерк в кінці року).

«Русская пресса на Украине», Долинский⁴⁷⁰.

«Укр[аинский] театр», С[офия] Русова.

«[Украинская] музыка», Кошиц⁴⁷¹.

«Укр[аинское искусство]», Яцимирск[ий].

«Укр[аинский] язык», Шахматов.

(Крім того, в кожному числі мусить бути якийсь персональний начерк таких осіб: Франко, Стефаник, Винниченко, Грушевський, Антонович, Драгоманов. До начерків про белетристів можна додати переклад якого оповідання).

- «Школа народная», Гринченко.
«Внешкольное образование народа», С[офия] Русова.
«Статистика нар[одного] образован[ия]», А[лександра] Я[ковлев-на] Ефименко (єсть тут і взялася).
«Народня литература», Дорошенко.
«Середня школа». Пропоновано Житецькому⁴⁷².
«Университетская наука», А[лександр] С[ергеевич] Грушевский.
«Научная разработка укр[аинских] дисциплин», М[ихаил] С[ергеевич] Грушевс[кий].
«Язык администрации и суда», Дмитриев⁴⁷³.
«Физич[еские] условия укр[аинской] территории», А[лександр] А[лександрович] Русов.
«Земледелие на Укр[аине] как основной промысел и его значение в эконо[мической] жизни госуд[арства]», П[етр] Я[нуарьевич] Стебниц[кий].
«Земельное обеспечение и зем[ельная] нужда», Рклицкий⁴⁷⁴.
«Земельный фонд», Я[ков] Забелло⁴⁷⁵.
«Мобилизация земли», П[етр] Я[нуарьевич] Стебниц[кий].
«Аграрные перспективы», Чижевский⁴⁷⁶.
«Заработки на владельч[еских] землях <...> зав<...> предприя-тиях. Ярошевич⁴⁷⁷.
«Безземельный пролетариат», Ярошев[ич].
«Кустарные промыслы», Николаевск[ий].
«Новые аграрные законы», Лотоцк[ий].
«Соврем[енное] промышленное развитие и его перспективы», Вольский⁴⁷⁸.
«Классовая борьба. Аграрии», Ефименко.
«Духовенство и народ», Лотоцкий.
«Физич[еские] условия жизни населения (движение нас[еления], прирост, убыль, санит[арные] услов[ия], смертность», М[одест] Левиц[кий]⁴⁷⁹.
«Бюджет в государстве на автоном[ных] началах», Бородаевс[кий]⁴⁸⁰.
«Нар[одные] сбережения и кред[итные] нужды», Бородаев[ский].
Сі теми — лиш desiderata.
- Зараз буде розписано авторам, щоб допомагали. Найголовніша надія на Вас, що Ви так близько візьмете сю справу, як і попереду. Беручи на себе редакторство, я й рахував на те. Сподіваюся і Ваших вказівок щодо програми, техніки і т[аке] і[нше]. Дуже прошу і Олександра Сергієвича написати ті теми, які означено вище і на які він раніше і згодився. Само собою, Ви самі призначите собі такі теми, яких і нема тут. З великим захвильованнем жду Вашої відповіді.

Кліша Ваші прийшли. Сьогодні їх забираю у В. і оддаю до роботи. На сім тижні розпочнеться і друк Вашої «Історії»⁴⁸¹. До кінця місяця, може, й видрукуємо.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Х. 2.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 276–278 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 79–81.

№ 136

[Петербург, приблизно 12 жовтня 1906 р.]

Ох, дорогий Михайле Сергієвичу!

Треба знати ту ситуацію, що тут є, щоб розуміти все. Все, що Ви кажете про дальші вигляди журнальної справи, цілком справедливо. Пороху у нас надовго не стане, щоб вести періодичний журнал, а як він зовсім упаде, то тоді трудніше буде розгойдатися і на збірник. Але що ж вдієте? Публіка забагнула таки довести журнал до кінця року, щоб не було так встидно. Мене принесли в жертву тому бажанню; як не одмагався, мусів згодитися. Дуже добре розумію трудне становище. Від петербуржців поживи мало; на Україні кожен капрал одбуває за трьох генералів; але все ж сподіваюся, що на 4 числа до кінця року материялу таки здобуду, а там, коли видно буде, що справа безнадійна, то й перейдемо на неперіодичні збірники; се останнє, я бачу, неминуче. Що ж до сьогорічних ще чисел, то, власне кажучи, тут з Вашим проектом нема великої ріжниці: Ви радите випустити чисел із 4 тижневих, а ми випустимо стільки ж двохтижневих. Се останнє навіть і краще, — бо легше пектися на вугіллі щодва тижні, ніж щотижня. А пектися треба буде, бо, вибравши мене на редактора, любезні земляки на тому заспокоїлися і навіть не показують носа на редакційні зібрання. Побачимо, що то буде далій.

Я все ж не приступлю до друку ранійше, як матиму материял хоч на 2 числа; коли того не буде, то не зможу й вести справу і хай ведуть її *meliora potentes*; а замість того треба буде взятися до видання, як Ви радите, неперіодичних збірників. Все ж таки, кажу, що 4 №№ надіюся забезпечити і тому прошу таки Вашої допомоги. Знаю, дорогий Михайло Сергієвичу, що тяжко Вам одриватися од постійної роботи, яку Ви собі зараз завдали, але ж знаю разом з досвіду, що для Вас дати статтю «что раз плюнуть». А без Вас діло не піде. Усі кажуть (*Sic transit stulticia mundi!*), що коли приймав у журналі близьку участь Гру-

шевський, то й справа велася добре і цікаво. Як бачите, земляки ладні скласти Вам пам'ятник нерукотворний, не ждучи навіть Вашого блаженного успенія, а Ви не цінуйте такого порушення задля Вас святих українських звичаїв. Так-то, дорогий Михайло Сергієвичу, перегляньте мої пропозиції в попередньому листі і потроху пишіть.

Єсть такі речі, що крім Вас просто-таки нікому писати їх вже навіть з тої причини, що Ви єдиний свідок древній давніх часів; треба се, напр[иклад], сказати про 80–90 р[оки] на Україні, що попереджали дальший жвавіший рух до заснування партій. Про польсько-українські відносини конче треба написати, а крім Вас ніхто не напише. Так і з другими темами, про які писав я. Хіба що міг би Доманицький написати про основні риси укр[аїнської] історії. Багалій того не напише. Як знаєте добре, він і раніше не квапився на писання в українських органах, а тепер він ректор університету, то під бременем государственных забот викине з пам'яті усі обіцянки. Я йому сими днями послав другу пропозицію, для його придатнішу; кажуть він був докладчиком перед універс[итетською] радою про Ваші наукові праці і заслуги — перед Вашим докторуванням, то я й просив його, щоб написав про Вас статтю на підставі фактів свого доклада. Коли се напише, то се буде з його «шерсти клоку». А мені іменно хочеться, щоб написало про Вас яке «ймення» ввиду важности предмета...

Про кустарів справді добре було б, коли б написала Марія Сильвестровна, яку я, низенько їй кланяючись при сій нагоді, дуже прошу написати. Добре, мені здається, було б, коли б стаття захопила ширше — усю народню штуку в закордонній Україні, було б важніше і цікавіше.

Про «Літ[ературно]-наук[овий] в[існик]» я й сам думав, що треба дати статтю, навіть придумав назву: «Піонер укр[аїнської] журналістики» — і хотів запропонувати її Доманицькому яко укладчикові покажчика⁴⁸²; але як у Вас єсть відповідний автор, то нехай пише, лиш би не розганявся більш як на 8–10 сторін. Про Антоновича збирається писати Житецький (син знаменитого батька), а про Драгоманова — «как Вам сказать?» — Хведор Кондратьєвич⁴⁸³, але він не дав ще певної відповіді. Я пропонував сю статтю для Франка, але мусів поки що «уступить под давлением обстоятельств».

Олександру Сергієвичу напишу.

У вказівках Ваших щодо ілюстрацій довелося поробити деякі зміни.

1) Малюнки про те, як древляни вбивають Ігора, знайти не можна.

2) Так само з образом про руйнування татарами «Київа».

3) Малюнки про Андибєра треба випустити: вони порушають усю цільну перспективу історичних малюнків і вводять, досить не консеквентно, белетристичний елемент, по крайності можна б подати їх в значно зменшеному виді.

4) Дуже трудно тут знайти «Киев[скую] старину» з малюнками Мазепи і Гонти; коли не можна буде, то попрошу у Вас тих малюнків.

5) Могили Шевченка і Мазепин дім треба буде поробити другі, бо то кліша завеликі.

6) Додадуться малюнки: Ярославова гробниця, текст Остромирового Євангелія, замок Острозького, козацький човен, козацький табір — поки що.

В друкарню глухонімих заплачено.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Я послав Вам програму *самих основних* статей; але в кожному № буде і текучий материял на питання дня — на нові урядові акти, факти життя, хроніка, бібліографія.

Зараз дістав від Долинського прикру звістку, що він держить випускний іспит в Одесі і не приїде. Без його зле, особливо з рекламою і газетним резонансом. Ох, щоб, їдучи до Київа, зазирнули Ви хоч на який тиждень до Петербурга!

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 259–260 зв., 274–275 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 81–93.

№ 137

[Петербург, 19 жовтня 1906 р.]

Finita la comedia. Редакція «Укр[аинского] в[естника]» постановила припинити видання журналу «до відповідних часів». Причина — трудні обставини, зверхні і щодо самого материялу. Досі всі відповіді співробітників — негативні. Се відповідає й Вашій думці. Але я не певен, чи можна буде далій випускати постійно збірники. Здається, треба таки витягти стару ідею про великий збірник, як ми з Вами радилися. Дуже хотів би знати Вашу думку.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Прошу переказати Франку й Лозинському.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 151–151 зв.; Панькова С. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік) // Архіви України. — 2016. — № 5–6: вересень – грудень. — С. 83.

№ 138

[Петербург,] 27 жовтня [1906 р.]

З дручення редакції «Укр[аїнського] Вістника», що ліквідувала свої рахунки, послав Вам гроші. З них належить

Вам — 138 р[уб]. 50 к[оп].

Ол[ександру] Сергієвичу — 15 р[уб]. 75 к[оп].

Франкові — 10 р[уб].

Гнатюкові — 13 р[уб]. 75 к[оп].

178.00*.

Простіть ласкаво, що турбую Вас проханням передати гроші згаданим особам.

Скоро дістанете коректу.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Х. 27

ЦДАІК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 269–269 зв.

№ 139

[Петербург,] 31 жовтня 1906 року

Дорогий Михайле Сергієвичу!

План Ваш — строгий і сміливий. Переведення його — то мрія кількох десятиліть, коли українці працювали в Галичині в надії перевести колись результати тої праці на сей бік кордону. Ви кажете, що тепер вже прийшов час се зробити. Рішучо згоджуюся з Вами, але з одною виїмкою, про яку казав я: не палити за собою кораблів в Галичині, щоб, вважаючи на реакційні вибухи нашого конституційного життя, не загубити все зразу. З листа Вашого бачу, що Ви власне так само розумієте ситуацію, коли плануєте засновати на Україні «виділи» тих інституцій, що мають корінь і основу в Галичині. Як так, то і конечно: коли Україна не заявить себе зараз солідною культурною роботою, побіч необхідної політичної, то упаде вона так, що піднятися їй після буде в сотню разів трудніше. Час тепер дуже рухливий, нації біжать все наперед щосили, і коли яка зашпортнеться, упаде та засне при дорозі, то проспить вона усе царство своє небесне і буде вона у хвості во віки і віки. «Без лесті» скажу, що Ви — єдиний чоловік, що міг би взяти на себе сю місію. У Вас єсть для того талан, енергія, наука. У Вас єсть та кож «опыт и практика — великое дело».

Що не менш важно — Ви знаєте наших шановних земляків: по своїх замахх — хуторних генералів, а по вдачі — гоголівських Пацюків, що воліли, аби їм все само в рот падало. Найбільш боюся я, що Ви

* Дописано олівцем рукою Михайла Грушевського.

не досить оцінюєте ті їх риси і що через те можете після розчарування. Треба розчаруватися зразу і навіки, щоб після усі неприємності були звичайним ділом, а яка приємність — несподіваним сюрпризом. Се дуже важно — зразу числити на найгірші умови, бо боюся, що на сім полі — оптимістичної переоцінки — у Вас вийдуть прикrostі і непорозуміння з земляками. Треба числити лиш на кілька одиноких, яких треба згуртувати, сил і з тими силами який час — рік або й два — вести всю справу. Любезні земляки дадуть врешті і свого гроша до складки, але тоді, як стане справа твердо і коли вони побачать, що «это дело серьезное».

Щодо мене особисто, то я Вам казав — Ваш переїзд до Києва примусив би мене ужити усіх заходів, щоб також перейти туди. Се не пуста фраза. Ви знаєте, бо бачили, як мені пусто та одиноко живеться в Петербурзі. Усе моє серце і моєї жінки в Києві: там дорогі люде, там дороге діло. До сього часу я рішуче за переїзд до Києва не брався, бо не був певен, що там піде на щось серйозне; я власне хотів і почасти й старався, але не без вагання в душі, бо бачив лиш дезорганізовану працю кількох людей, яка мала щохвилі перерватися. Для сього руйнувати наново свої обставини, особливо при моїм материяльному стані, було якось непевно. Але я все ж ішов на те.

Тепер, коли переїздите Ви і коли організуєте широку роботу, то у мене єсть певна і ясна ціль. І тепер я візьмуся до справи переходу рішуче. Але се не так хутко, як Ви собі уявляєте. Виїхавши влітку в отпуск, я втратив случай, коли в Києві була вільна посада. Тепер знову треба ждати того случая, може, кілька місяців. Се прикро для мене і «не устраивает» Вас, коли Ви рахуєте на мою поміч зараз. Кинути ж службу зовсім, Ви розумієте, я не можу, бо боюся за будучину сім'ї.

Щодо материяльної безпеки, про яку пишете, то, кажучи Вам цілком одверто, то річ єсть остання. Само собою, перейшовши в Київ, я материяльно трачу; але може виграю на тім, що життя у Києві дешевше. Рахувати на якийсь певний заробіток від літературної роботи в пропонуванних Вами інституціях не можна вже через те, що самі ті інституції в один який нещасливий час можуть розвіятися в повітрі з одної примхи якого-небудь київського губернатора. Та й взагалі не дійшли ми ще до того ступня, щоб оплачувати роботу коло громадської справи. Се тяжко й тим, що мусять платити, і прикро тим, хто мусить брати. У сьому я маю досвід на практиці «Укр[аїнського] вестника». То коли якийсь зарібок буде — то добре, а ні — то буде й так.

Наговорив я Вам багато, бо зачіпили Ви мене своїм планами за живе. Але що ж врешті? Що можу сказати Вам позитивного в тім, про що Ви питаєте? Буду тепер з усеї сили старатися перейти до Києва, а коли саме се вдасться, — про се сказати не можу. Як перейду — радий буду допомогти Вам, чим зможу. Коли Ви розпочнете справу дуже скоро, то, може, чим прислужився б і звідси; але добре розумію, що Вам

не сього треба. Що ж, знов кажу, буду старатися перейти. Се моя давня мрія, а тепер воно матиме ясну основу під собою.

Щодо «Укр[аинского] в[естника]», то Ваші жалі даремні, принаймні з того боку, що я міг щось тут вдіяти. Наших петербурзьких земляків і в ступі не влучиш. У них десять п'ятниць на неділю, і ті, що найгарячіше стояли за продовження журналу, після, по двох тижнях, найгарячіше були проти того. А врешті все одно, мабуть, нічого не вийшло б, бо «когда в товарищах согласия нет»...

І ще одна увага. З особистих джерел знаю, що Чикаленко має на меті, щоб не переривати газету, наддати їй більш буржуазний характер, бо обстоювання голоти проти сільської буржуазії ні до чого не доводить. Попереджаю Вас, се буде між нами, що можуть Вам зробити таку пропозицію. Сей нещасливий план показує лиш, як зле стоять справи, коли люде кидаються просто в вогонь. Реформувати газету треба конечно, але не в тім напрямі. І ще дозволю собі порадити: не розривайте з Грінченком і К^о. Перш за все Ви тут — то моє переконання — багато переоцінюєте в лихий бік; до Вас особисто нема такого відношення, як Ви уявляєте. Крім того, се, власне, єдина літературно-робоча компанія, без помочи якої обійтися буде трудно, коли навіть можливо. Треба знайти якийсь ґрунт з ними, бо старі — і лукаві, і ледачі — оставляють Вас на склизькому.

«Розрадився» я щось занадто. Але Ви знаєте, що то не від злої думки, і вибачте, коли міркування мої ні до чого! Цілую Вас і усього найкращого бажаю.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 245–245 зв., 245-а–245-а зв., 243–244 зв.

№ 140

[Петербург, друга половина листопада 1906 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу.

Бадьорий тон Вашого листа й мене підбадьорив. Тепер мені віриться, що справді не все ще у нас загинуло. І я рвуся до Київа, але коли успію в тому, сказати не можна, бо залежатиме перш за все від «вакансії».

Книжка⁴⁸⁴ Ваша посувається. З Вашого дозволу я роблю деякі поправки в мові й викладу, що трохи Ви допустили, кваплячись. Власне важко написаний лиш початок, 1-й аркуш, а решта дуже гарно, навіть Петро Януарович «весьма одобряет», а се не проста штука.

Він радився зо мною з приводу Вашого останнього листа. Я думаю, дорогий Михайло Сергієвичу, що в таких дрібницях, як «слова-

не» чи «славяне», «житте» чи «життя» — в сьому вже здайтеся на нас, бо се взагалі для Вас не важно, а ми мусимо додержуватися консеквенції з попередніми виданнями. Бо інакше видавництво виглядатиме дуже перісто. До Різдва вже матимете святочний дарунок — книжку. Раніше справді не можна, бо різні дрібниці затягують справу — через те, що доводиться друкувати без автора. Щоб не було якої помилки, часто доводиться з'їздитися нам з П[етром] Я[нуаровичем] та радитися. Ви вже на нього не гнівайтеся, — він «старається».

З Грінченком все ж таки на бійку — дуже було б мені прикро, коли б у Вас завелосся. Для коректності, може б Ви дали і статейку для збірника, що лаштується йому з приводу 25-ліття. По щирості мені жалко його: се жертва своєї нещасної вдачі.

Стягаюся на статті для київського «Літ[ературно]-наук[ового] вістника».

Новин у нас мало. «Кобзар»⁴⁸⁵ доходить вже до краю.

На курсах Лесгафта⁴⁸⁶ заводиться український відділ вільного університету. Лекторами запрошуються Єфименкова, Овсянико-Куликовський, Кримський.

В університеті засновується симпатичний студентський гурток самоосвіти. На жаль, заліз туди Арабажин.

Привіт Вашим.

А нам зле. Буся⁴⁸⁷ заслаб на коклюш, вже більше місяця. Було й запалення легких, але вже перебув. Все ж далеко ще до краю. Софія Федорівна⁴⁸⁸ заслабла на «рожу». Самі інваліди. З сього приводу я в карантині і ніде не буваю.

Пані Кониська пропонує Вам взяти $\frac{1}{3}$ спадщини Ол[ександра] Яковлевича і має Вам про се писати. Я казав їй, що ледве чи пристанете Ви на такі умови.

Дозволю собі рекомендувати до Вашої уваги колишнього секретаря «Укр[аїнського] в[істника]» Миколу Степановича Долинського. Він може бути дуже корисним в редакції і конторі. Він з газетною практикою, літературна і щира людина. Може стати Вам у великій допоміж, як його запросите.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 261–262 зв.

№ 141

[Петербург.] 19 грудня [1906 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

На загальний для «Л[ітературно]-н[аукового] в[істника]» не спроможуся, бо дістав пропозицію запізно. Аграрний огляд буде готовий 27-го, тоді й пошлеться Вам⁴⁸⁹. Раніше не можу. Обійме сторін 12–14.

Петро Януарович тепер писати не може, обіцяє надалій.

Для дальшої книжки дам Вам бодай одну статтю, хоча й маю замір дати Вам дві: про селянський банк і досить цікаву сторінку з нашої літератури початку XIX в. (нові материяли).

Про переїзд мій поки що «ничего в волнах не видно».

Дуже все-таки рекомендую Вам звернутися до Долинського⁴⁹⁰. Се дуже енергійна людина і досвідчена в газетярській справі, він може поставити Вам комерційну сторону. До Вас він відноситься з великою повагою, хоч трохи боїться, бо отсе в останньому листі запитує, чи справді Ви такий «суворий» чоловік, як про Вас фама йде (!). Пише він добре, публіцист з його хороший (то його були огляди діяльності Думи в «Укр[аинском] в[естнике]» за підписом «Обозреватель»), але, на жаль, не може поки що писати по-українськи.

Разом рекомендую його і для «України», але туди мені його шкода. Ближче можете розпитати про його у Василенка. Адреса його: м[естечко] Яланец Под[ольской] губ[ернии] (Южные подъездные пути) Е. Ст. Когодовской для Николая Степан[овича] Д[олинско]го. Людина він років 25, отсе мав держати державний іспит.

З святками будьте здорові.
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ХІІ. 19.

Отсе знайшов у себе не посланий Вам рахунок друкарні глухонімих. Щоб не загубився, пошлю його рекомендованим.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 374–375 зв.

№ 142

Петербург, 2 січня 1907 р.

СТАТТЮ ПОСЛАЛ ЛОТОЦКИЙ

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 292–292 зв.

№ 143

[Петербург, 8 січня 1907 р.]

Не пишу Вам, дорогий Михайло Сергієвичу, бо ще з-перед нового року заслаб на інфлюенцу і чим далій все тяж[ч]е вона мене обсідає. Тепер лежу як колода. У хаті теж усі слабі. Боюся, що не доведеться нічого Вам дати на II-гу книжку⁴⁹¹.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

«Рада» справді стає цікавою газетою. Головне, має живий вигляд. Тільки помилок друкарських не поменьшало, се вже щось для нас фатальне. Поки що не друкуйте рецензії на «Кобзаря»⁴⁹².

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 388–388 зв.

№ 144

[Петербург, 26 січня 1907 р.]

Не можу, дорогий Михайло Сергієвичу, написати замовленої статті — вона не по моїх силах. Та до того ще я ніяк не виходжуся з хвороби і жінка теж.

Дозвольте останніх 4 сторінки Вашої «Історії»⁴⁹³ випустити — інакше пропаде уся книжка.

Відповідально Ваш
О[лександр] Лот[оцький].

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 291–291 зв.

№ 145

[Петербург,] 24 лютого [1907 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Вже два тижні лежу слабий. Прикинулася мені на нозі рожа. Почуваю себе зле, робить нічого не можу.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

П. 24.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 139–139 зв.

№ 146

[Петербург, березень 1907 р.]

Ясний пане господине і ласкавий добродію!

Писалем пану ласкавему, же в мене ест 25 примерникув Гісторії професора Михайла Грушевського (зацні пани з Києва ознаймують го просто Грушка), то яко ж маю з тою гісторія поступити, а чи букинистом спродати, а чи з борщем смачне уживати, бо звичайним шляхом магазинним єї нецнотливе пускати.

А гісторія оного ж Грушки-Грушевського великая одвезлем до Карба-Карбасника, а до «Труду»⁴⁹⁴ і Попова⁴⁹⁵ буду негайне ходити.

А що пана зажуцали у Кийові, то тому єсть рація певна, бо приповідаєть посольство наше: знайся кунь з конем, а вул з водем, і жу-

цальники правдиве показали, що пану на скотному дворі мейсца нету, хіба что для власное потреби⁴⁹⁶.

А ще пану маю казати про один предмет, що не дає мені спати. А предмет такий. Колись галицькі москвофіли подавали рецепт, як за день можна мови Пушкіна вивчитись, а тепер я хочу порадити, як можна за день українству навчити. Коротко кажучи, дійшов я до думки, що без енциклопедії українства нам бути не можна, бо без неї українські усі відомості — то єсть предмет білої і чорної магії для «посвященных». І лежав я тиждень в гарячці великій під час інфлюенци, і з нечевія тиск великий тиснув мені душу, що Україна загигає, і приміркував я, як спасти її в один день — всего лиш один день. І ось Вам план горячковых моїх думок. Видавати 3–4 томи енциклопедії українства, на взір енциклопедії Южакова («Большая энц[иклопед]ия»)⁴⁹⁷, по 50 аркушів у томові. Дещо материялу єсть серед того, що збиралися для словарів⁴⁹⁸ біографічного та географічного. Головна річ, щоб Ви взялися бути головним редактором, а підредакторів можна знайти, співробітників теж, бо робота буде платна.

Рахунок мій такий:

а) гонорар по 30 р[ублів] за аркуш, на 50 аркушів — 1,500 р[ублів].

Друк по 30 р[ублів] арк[уш] (в кількості 1,200 прим[ірників]) — 1,500.

Усякі видатки — 1,000.

Усього на том — 4,000.

Продавати том (як і «Большую энц[иклопедию]») або цілий том «Энц[иклопедического] словарь[я]» Брокгауза) треба по 5 р[ублів]; 1,200 примірників вдасть 6,000 р[ублів], так що за 800 примірників можуть вибратися усі гроші. А чи вже ж таки Україна так спаршивіла, що не дасть 800 покупців? На капітальні речі покупці єсть.

Бачу, ой, бачу, як Ви свою онуфрейку погладжуєте та прияхидливо усміхаєтеся, думаючи: «А де ж гроші»? Та ба! — бо даремно смієтеся, — гроші єсть! А єсть вони у петерб[урзького] Тов[арист]ва імені Шевченка, що видавало «Очерки» Єфименкової⁴⁹⁹, «Кобзаря»⁵⁰⁰ і матиме з того тисяч до 5–6 грошей; то й можна том за томом пускати. Думка ся давно в мене сидить, але знаючи яхидливість Вашу, я навмисне не писав Вам, поки з найсоліднішими людьми не перебалакав, і ті люде, не зваживши на моє лехкомисліє та покривши його солідністю Вашого імені, ласкаво на те призволили принципіально, коли Ви за ту справу хотіли б серйозно взятися.

От Вам кістяк мого плану⁵⁰¹. Коли Ви надасте йому серйозного значіння, то напишіть свою думку, і буде діло справді потрібне і корисне, а разом і заробіток бідним людям.

Вас цілую. Ваших вітаю.
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 316–317 зв.

№ 147

[Петербург,] 23 квітня [1907 р.]

Христос Воскрес

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Ви не можете не гніватися на мене — маєте лиш рацію. Мені ніяково було писати Вам, — аж отсе лист Ваш дав мені більше певності. Скажу коротко: ніколи я ще не мався так зле — фізично, морально і навіть матеріально, як тепер; а що найгірше — різні хвороби з самого початку року так мене підтяли, що я, цілком наче здоровий, почуваю страшенну апатію і втому і, діждавши вечора, лежу колодою до ранку, не маючи ні сил, ні охоти ні за що взятися. А тут, як напасте, все збіглося до купи. Простіть же, мій любий Михайло Сергієвичу, що задержав Вашу книжку⁵⁰². Пустити її без перегляду я не хотів, бо єсть там деякі дрібниці, може, не важні самі по собі, але вони псували б загальне вражіння. На сім тижні все зроблено.

Буде у Вас д[обродій] Піснячевський⁵⁰³. Ви його трохи знаєте. Од себе скажу Вам, що се єдиний в Петербурзі чоловік, що знайшов суголосний ґрунт з послами. Дещо щиро перебільшує, але в основі все те суцзя правда. Він буде Вас запрошувати у Петербург. Я цілком в тім з ним згоджуюся, але не відважаюся просити Вас про те ж єдине через те, що не можу обіцяти Вам ніякої заповомоги від петербурзьких «солідних» українців. Вам довелося б все робити на власну руку. Може б, Ви приїхали на кілька день, коли через кінець Вашої відпустки не можете на більше, і особисто порозумілися з послами; се мало б велике значіння. А кабінетну для того ж роботу можна зробити й у Львові, коли конче Вам треба їхати.

Як Ви рішите їхати, то сподіваюся, що не одмовите заїхати просто до нас.

Вважаю за обов'язок звернути Вашу увагу на становище Іллі Людвіговича⁵⁰⁴. Становище те зараз найпоганіше, яке можна собі уявити: він без шматка хліба. Позаяк він став жертвою самого горожанського обов'язку, то, може б, земляки дали йому яку позичку — зробивши се, розуміється, можливіше делікатно. Не одмовте, дорогий Михайло Сергієвичу, зробити для сього все, що можна.

Про тутешнє наше життя розкаже Вам Піснячевський.

В надії скоро Вас бачити і міцно поцілувати

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

IV/23

Мушу додати: Павло Іванович⁵⁰⁵ ні симпатій, ні впливу на послів не має, але того він не розуміє. Те треба мати на увазі для оцінки того, що буде він говорити.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 112–113 зв.

№ 148

[Петрербург, приблизно 23 травня 1907 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Не писав я Вам нічого про Думські справи, бо нічого й писати було. Становище було дуже не ясне. Не можна було сказати, чи єсть яка надія на що добре в українській фракції. Здебільшого, коли не цілком, то зовсім темна та інертна маса, що не підлягає жодному впливу. Багато про се казати, але більш нікчемної компанії, як теперішня селянська «ліва», трудно собі й уявити. Лиш останнім часом починає прокидатися свідомість і то з такої причини. Поодинокі виступи українських послів викликали до себе вороже відношення з боку інших фракцій. Не кажучи про кадетів, і селянський союз, і трудова група вбачили в тому небезпечні хахлацькі замаху і, користуючись, де треба, українськими голосами, рішуче провалювали українців при виборах в усі відповідальні комісії. Се робилося так одверто, що обурило навіть малосвідомих селян і довело їх до думки з'єднатися в окремий гурт, зв'язаний територіальними інтересами, вийшовши з других фракцій. Платформою до того з'єднання послужила (через заходи деяких кадетствующих гуверньорів) — програма радик[ально]-демократичної партії; на жаль, ті гуверньори дуже намагаються наддати тій організації партійний характер, замість групового-фракційного; се може викликати відповідні заходи з боку других партій, на взір торішньої есдеківської плутанини. Справу поки що порішено лиш принципіально. Сими днями (може й завтра) фракція має конституватися. Коли на те піде серйозно, то фракція має повести широку органічну роботу, яка ще більше згуртує поки що досить роз'єднані сили. На черзі внесення фракційних законопроектів і висновних поправок до чужих законопроектів. Законопроекти про сільських робочих, освіту, засновання українських кафедр, автономію. Поправки — про місцеве самоврядування, місцевий суд, польську автономію, амністію, волю віри, аграрну справу. Українська фракція бажає в тім широкої сторонньої допомоги, а її, як знаєте, нема. Момент зараз дуже рішучий. Коли пропустити його, можна втратити дуже багато. Коли можете, то добре було б, якби приїхали, бо здалеку допомагати трудно: хоч на безпосередній вплив багато надіятися не можна, але зате важно було б безпосередньо порозумоватися. Становище остаточно виясниться сими днями, і я сповіщу Вас. Вимагати конче Вашого приїзду не можу, знаючи, що се для Вас трудно і дорого. Але моє переконання, — що Ваш приїзд був би дуже корисний, як тільки фракція організується.

Книжку Вашу вже здав⁵⁰⁶.

Просив Вас открытою написати статтю до «Рідної справи»⁵⁰⁷, спопуляризувавши принцип автономії.

Почуваюся зле; нема сили, апатія. Отсе знов переніс інфлюенцу.
Бувайте здорові.
Ваш О[лександр] Л[отоцький]
ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 211–212 зв.

№ 149

Петербург, [30 травня 1907 р.]

DEN PRUJIZDU SPOWISTIT PISNACHEWSKOHO LOTOCKI
ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 293–293 зв.

№ 150

*[Финляндія, станція Kavantsari,]
17 (30) червня 1907 р.
17(30) /VI, 1907*

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Разом з цим висилаю Вам статті Піснячевського до «Вістника». Я, на його прохання, зредагував її трохи, але з цензурного боку погляньте таки добре, бо тепер «время люте». В іюльську вона ще повинна увійти. Змістом стаття гарна. Адреса автора, а так само і покірного слуги Вашого, зараз така: Финляндия, ст[анция] Kavantsari, Pullinen rada, N. M. Lotozki.

Може б, Ви надіслали що мені для роботи — тижнів через два матиму вільний час. Може б, починати Антоновича лекції? То скажіть, що саме і, може, матеріял надішлете, бо тут тундра і жодної літератури не дістанеш. Думаю тут просидіти довго.

З щирим поважанням
В[аш] О[лександр] Л[отоцький]

Р. S. Низенький уклін Марії Сильвестровні.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 224–224 зв.

№ 151

[Петербург,] 27 вересня [1907 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Вже кілька місяців на душі мені неспокійно — дуже я неакуратний перед Вами. Така пішла важка смуга в моєму житті, що нічого в мене не виходить як слід, все з рук падає, якась фактична апатія до

всього. Просто аж самому дивно: знаєш добре, що треба зробити те й те, а руки якось не піднімаються.

Книжки Ваші, які привіз мені Піснячевський, я розвіз по книгарнях лише недавно, але за квитками ще не їздив. Як заберу квитки, то пошлю Вам їх і всі рахунки книжок. 5 книжок «Освоб[ождения] России»⁵⁰⁸ я експропріював для рецензентів: 1 дав Житецькому Ігнатові, 1 — Доманицькому («Новая книга», «Совр[еменный] мир»), 1 — Яцимирському («Ист[орический] вестник»), одну взяв собі, а 1 про всякий случай теж осталася у мене. Я поки що написав до «Вестника воспитания» по Вашій книжці замітку «Современное положение украиноведения»⁵⁰⁹, так, як пам'ятаєте, може, було в «Укр[аинском] вестн[ике]» — «terra incognita»⁵¹⁰. Писатиму ще подекуди по щоденних газетах. Отсе Житецький одповів мені, що йому не пропонували з ред[акції] «Вестн[ика] Европы» писати, то, може, туди напишу.

Друкарня глухоніма у свій час видрукувала 50 тис[яч] окладинок і просить заплатити їй. Я хотів виплатити її з своїх, щоб поменшити свою залежність перед Вами, але ніяк не міг до сього часу. Се було навіть одною з причин, чого я так довго не писав Вам: хотів послати оплачений рахунок. Але стан мій грошовий лихий; заслабнувши з початку року, я аж досі не міг ніяк заробляти на стороні і бюджет мій через те почувався зле, не вважаючи на підвищення службової плати за останніх 3 місяці. І тепер оплатити рахунки не можу.

Друкарня просить заплатити замість 50 р[ублів] — 62 р[убля] 50 к[опійок] (замість 1 р[убля] по 1 р[ублю] 25 к[опійок] за 1,000), бо видатки її побільшилися. Дійсно, все стало дорожче, і вона бере тепер дорожче з усіх своїх попередніх клієнтів (в тім числі і «Благотв[орительного] о[бществ]а»); щодо окладинки, то тут ще треба взяти на увагу, що друкарня зберігає бумагу. Мені здається, що заплатити слід, бо все одно надалі вона не згоджується друкувати за попередню плату; і тоді доведеться забирати кудись папір. Я вже ж сказав так, що на сей раз нехай буде так, як Ви рішите: чи по 1 чи по 1 р[ублю] 25 к[опійок] за тисячу, і вона проти Вашої постанови протестувати не буде.

Посилаю Вам рахунок, оплачений ще рік назад, я думав, що він у Вас, а отсе знайшов його у себе. Як пригадаєте, я оплатою того рахунку вирівнював свою залежність перед Олекс[андром] Сергієвичем.

Серед українських петербурзьких сфер, здається, нічого особливого не діється. Я мало що й знаю, бо таки вийшов з «Бл[аготворительного] о[бществ]а»⁵¹¹, а воно тепер єдине «связующее звено». Намагався я, щоб продовжувати під час Думи «Рідну справу», та «не вигоріло»⁵¹².

Дуже прошу Вас сповістити мене, чи дано запомогу Іллі Людвіговичу, і, коли ні, то посунути сю справу.

Щирий привіт Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

IX. 27.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 345–346 зв.

№ 152

[Петербург,] 19 листопада [1907 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу

Не здивуйте і не ображайтеся, що послав Вам телеграму формою департаментного «приказа»⁵¹³. Час не жде, і треба ним користуватись. Дехто з членів Думи береться за справу укр[аїнських] кафедр і сподівається здобути під проектом асигновки підписи «ріжноракі» — праві і ліві, що найскорше повело б до успіху, бо саму справу можна виставити безпартійною і тим значно зменшити опозицію. Думаю, що коли дістанете Ви сього листа, то вже проект буде вислано, бо, я певен, написати Вам його — «пустяк внимания»: черк-черк та й годі. Цифрову сторону вже тут приспособлю відповідно до «сметы» М[іністерст]ва освіти. Думаю, що треба вимагати не дуже широко: не всіх кафедр (Вами зазначених у Вашій статті)⁵¹⁴ по всіх університетах; я більше придержуюся того Вашого погляду, що по різних українських університетах треба заснувати не всі, а лиш деякі кафедри, рахуючися, як-не-як, з реальною дійсністю, серед якої першорядне місце займає недовдача відповідних кандидатів, бо Грушевського, Кримського та ще Франка не можна кожного розірвати «на три равные половины» по числу університетів. Але в якому університеті яку кафедру заснувати, — се найбільша заковика, для Вас ясна, а для мене темна, як тьма єгипетська. Здається, що історія, мова і література повинні бути всюди; але, з другого боку, — економіка і статистика — се ті кафедри, на яких найбільше можна оперти очевидну потребу українських кафедр. То ж будьте мудрим Едипом, розгадайте отсі всі загадки.

З Думою не так справа стоїть, як Ви уявляєте. Про окрему українську фракцію, про принципіальну національну свідомість укр[аїнських] послів годі думати довгий час. І Ви та «Рада», на мою думку, даремно прохопилися, звертаючися в «пустое место». Справа стоїть так, що можна звертатися до окремих послів з поодинокими внесеннями та поправками, не лякаючи їх якою-небудь організацією, бо інакше й того не буде. Так буде проведено справу кафедр та націоналізації народної школи, — сі найбільше нагальні національні потреби. І так мало надії на успіх щодо сього, але якби ті внесення зроблено було від якої прогресивної фракції, то була б цілковита певність, що все те «погине з шумом». Такий зараз склад і така психологія Думи: або не гидуйте правими, або одійдіть на бік від думських справ. Та як приїдете, то самі побачите.

Про Іллю Людвіговича писав я Вам, пишу і «мил ся дею». Допоможіть йому, — святе діло зробіте. Часом я з ним листуюся і знаю, що становище його занадто прикре. Фіктивна контора, коли вона є, хіба може замінити справжню практику для людини, обтяженої родиною?

Зараз отсе довідався з «Ради», що Ви виїхали з Києва⁵¹⁵. То знов посилаю Вам телеграму до Львова з тим самим проханням.

Бувайте здорові.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

XI/19.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 347–348 зв.

№ 153

[Петербург,] 17 грудня [1]907 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Зараз одержав звістку про смерть матері і несподівано їду додому. Пробуду на селі до 29. Через те огляду до другої книжки можу дати не раніше як 1–2 січня ст[арого] ст[илію]. Прошу повідомити мене до 29, чи не буде се запізно. Маю надію, що дальші дописи будуть посилатися у свій час, бо матеріал у мене буде заготовлятися завчасу. Просив би я призначати для мене книжку, бо маю надію сплатити її грошем. Гонорару, про який Ви згадуєте, певна річ, брати не можу.

Будьте здорові. Дружині Вашій прошу уклонитися од мене низенько.

З щирим поважанням

О[лександр] Лот[оцький]

907. XII. 17.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 226–226 зв.

№ 154

[Петербург, перша половина січня 1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Зараз так мені трудно зо всіх боків, що ледве чи зберуся написати Вам як слід. То хоч пошлю Вам рахунки книгарень на Ваші книжки та друкарні глухонімих, щоб не задержувати їх у себе ще далій. Хоч щодо книгарських рахунків, то я, власне, не знаю, на що вони Вам, бо все одно доведеться вертати їх сюди ж.

З статтею для «Літ[ературно]-наук[ового] в[існика]», як бачите, збрехав. Їй-Богу, се було не в моїй волі. Конче дам цілий ряд статистично-економічних статей, але коли — боюся знов збрехати.

У нас тихо. Дума ще не розхиталася. У близькім часі мають податися законопроекти про укр[аїнські] кафедри та мову в народній школі. Небезпечно з боку нового міністра⁵¹⁶.

Пишу як курка, бо саме писарський палець вже тиждень зревма-тував.

Бувайте здорові
Ваш О[лександр] Лот[оцький]

62 р[ублі] 50 к[опійок], виплачених друкарні глухонімих, залічив я на рахунок своєї залеглости.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 206–206 зв.

№ 155

[Петроград, друга половина січня 1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Ви не уявляєте собі ясно тутешньої ситуації. Ви ще не покинули думки про можливість якоїсь національної групіровки в Думі. Се не-можливо, а коли б було можливо, то цілком непотрібно, бо прогресивну українську групу права Дума щоразу валила б, а консервативної Ви самі не хочете. Таким чином, усякі національні пропозиції в Думі можуть проходити лише «диким способом» — міжпартійними заходами. Проекти мусять писатися без жодної політичної окраски: потреба націоналізації школи повинна мотивуватися самими педагогічними основами, потреба кафедр — різними науковими та іншими вимоганнями. Так і зроблено, і в обороні того виступатимуть однаково прогресивні і консервативні елементи. Таким чином, поступова честь українства не буде заплямлена, принаймні, нема другого способу й «невинність соблюсти и капитал приобрести».

Щодо тої чести, то я, певна річ, цілком з Вами згоджуюся, але зараз душить мене велика лютість. Чи не занадто піддобрювання до російської радикальщини? Вона плює на нас, навіть більше того — не бере собі труда й плюнути. Славетний «Товарищ» не умістив Вашої статті і не міг умістити її з своєї засади. Перед поляками вони падають «до nog» — бо то консервативна сила, що може їм лиха натворити; а на українство вони дивляться як на вірного прихвостня свого, що не посміє і не зможе їм нашкодити. Один тут чоловічок подав у «Товарищ» дві замітки про укр[аїнські] кафедри, поніс і третю: «Что это все Вы про Украину да Украину? Ведь это наконец надоедает», — кажуть йому: «А що ж Ви все про Польшу пишете?» — «А, Польша — это другое дело». Досить ще сказати, що «Товарищ» не умістив телеграми про останню подію у Львівському університеті, як бачите, се «не интересно» и не політично щодо поляків.

Ні, дорогий Михайло Сергієвичу, я не опортуніст, але разом не хочу плазувати ні перед якими богами «себе на уме». Скажу навіть більше, що коли б довелося мені вибирати між опінією російської ра-

дикальщини і реальними українськими інтересами, я не вагаючись пішов би на останнє. Ех, Михайло Сергієвичу, коли [б] не були ми такими безнадійними ідеалістами, а робили так, як се роблять розумні брати — роласу — то вже мали б ми досить і чести, і сили! А то зараз і честь наша — то невинність тої красуні, що на неї ніхто не поласиться!

Як я кажу се, то певен: ми остільки знаємо одно-другого, що Ви не припустите, що я свідомо полізу в калюжу. Але разом не треба вже так дбати про білі рукавички, що надіваються власне для параду, а голими руками брати те, що справді потрібно і що належить нам по праву, навіть і без ласкавого дозволу яких панів з «Товарища». Вже досить показалося, що пани ті і пальцем для Вас не ворухнуть. Чи спочували вони укр[аїнським] поступовим фракціям в двох попередніх думках? Аякже! Українських селян власне і примусила організуватися нетерпимість до них їх російських товаришів. Лютий я дуже!

Пишете, чи приїздити Вам. Власне, з огляду на Думу, по щирості кажу, не варто. Але, може, приїдьте читати лекції в тутешньому університеті].

Ваш О[лександр] Лотоцький

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 25–26 зв.

№ 156

[Петербург, лютий 1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Давно веду переговори з петерб[урзьким] клубом «Громада». Чи куплять вони комплект Вашої «Історії Укр[аїни]-Р[уси]». Отсе в суботу дадуть мені рішучу відповідь, а то досі «не удостоються» розглянути справу про бібліотеку клуба. Як дістану відповідь, то чи всі, чи решту книжок завезу до Карбасникова.

По квитанціям «Труда» можна взяти гроші лиш 8 мая, від Вольфа⁵¹⁷ і Суворіна сими днями, від Попова — в половині марта, що до Баулова я ще не їздив — дуже він в стороні стоїть; думаю завтра заїхати. У Стасюлевича оставалося 30 примір[ників] старого видання; продано 5, а решту він вернув — я взяв до себе. Що з ними робити? Продать букіністові, коли так, то за скільки?

З клішами задержка через те, що Петро Януарович не може знайти списка клішів, щоб проконтролювати, чи всі Ваші кліша зібрано. Але учора він таки прислав мені кліша. Тепер посилаю разом з книжками. П[етро] Я[нуарійович] каже, що Доманицький скористався не Вашими клішами, а клішами Т[оварист]ва, бо мало не всі кліша Т[оварист]во само робило — прислані були великі.

Про статтю свою я остаточно напишу через тиждень, куди її діти. Той примірник, що передано в Т[оварист]во, треба дуже попра-

вити. Для «Записок» готовлю про те ж саме велику статтю (аркушів на 3) з усіма другими матеріяла[ми] про Пузину. Чи придасться?

Ми в останньому часі перебули 2 операції — Оксані⁵¹⁸ і Бусі⁵¹⁹ — в носі та в горлі. І мені теж треба носа різати, та одклав на весну.

Ваш О[лександр] Лотоцький

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 288–288 зв.

№ 157

[Петербург.] 27 лютого [1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Не знаю, де Ви тепер і куди Вам посилати квитки, книжки та гроші.

До сього часу получив я гроші лиш од Вольфа, Суворіна та Стасюлевича — 36 р[ублів] 95 к[опійок], які Вам і посилаю. «Труд» виплатить лиш у маю місяці, а Попов та Баулов⁵²⁰ десь у квітні. Рахунки перших трьох книгарів посилаю, а трьох останніх пошлю разом з грішми.

Посилаю Ваші книжки та кліша, прислані Вам для «Благот[ворительного] т[овариств]а». Туди ж долучаю Ваш збірник «Степ» та другі матеріяли для збірника Ваших оповідань.

Клуб «Громада» так досі і не зібрався і не розглянув справи про купівлі Вашої «Історії». Не сподіваючись звідти нічого доброго, завезу вже завтра книжки Карбасникову.

Починаю взагалі трохи вирівнювати перед Вами свої залежності. Між іншим отсе послав рецензії на «Освобод[ение] Р[оссии] и укр[аинский] в[опрос]»⁵²¹ в «Речь» та в «Вестник Европы». Як будуть видрукувані, — пришлю Вам. Покликаючись на Вашу «За укр[аинскую] кость»⁵²², написав статтю про Холмщину в «Слово». Напишу ще рецензію в «Рус[скую] мысль», але вже, мабуть, літом, бо зараз, збираючись проситись в отпуск, багато мушу виконати обов'язків перед отечеством. Їхати конче треба, бо розкис я дуже. Думаю осістися на рижському березі на піску. Се потрібно й для дітей, бо їм все не ведеться. Після операцій почали було одходити, а се знов Оксана захопила «свинку», то знов почнуться ліки та карантин принаймній на місяць.

Новинок курйозних з суспільного поля нема. Правобічні «народные представители» крутять і морочать, а в суті діла — бояться. Законопроект про мову було вже внесено, але св[ятий] отець⁵²³, що вніс, поспішився взяти його назад «для ознакомления» і виїхав додому, що, здається, ще й досі ознакоюється, поки «от неизвестных причин» не загубить. «А в прочем — все благополучно».

Де ж Ви думаєте літувати? Останні роки Ви перенервувалися та натраєлися, то на літо слід би Вас куди «під благодатное небо Сици-

лій». А я так радив би у Фінляндію. То літо я жив там і скажу, що на всьому світі нема кращого місця для спочивку і заспокоїння. Тепер не їду туди через те лиш, що треба до моря.

Бувайте здорові. Привіт пані Марії Сильвестровні.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

II. 27

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 376–377 зв.

№ 158

[Петроград, 12–13 квітня 1908 р.]

Через годину настане Великдень, отже, вітаю Вас з святим Великоднем.

Христос Воскрес!

Саме сьогодні дістав листа Вашого (як звичайно, розірваного чи краще надіраного) і спішу Вам одповісти, хоча й завдали Ви мені трудне завдання: де шукати Вас. Направляю до Києва, а там спеціалісти розберуть.

Як видно з галицьких телеграм, канікули Ваші наступили раніше, ніж се мало бути, так що зможете «прохлаждатися» під плаксивим небом Сицилії, аж поки воно Вам таки усміхнеться. А добре се те зробили, то вже додержуйте замаха і використайте ту Італію на суху кістку, поки не доведеться знов скандалити в Чернігові, як скандалили у Києві та Катеринославі⁵²⁴. Мабуть, історія запечатає Вас ім'ям «Великого скандалиста галицької, правої і лівої Руси і всея України».

Жарти жартами, а хвіст набік, бо коли тайний совітник та заслужений професор хірургії навіки дурний, то в грошових справах він розумніший — чи то пак — хитріший за розумного⁵²⁵. З приводу листа Гнатюка до Ст[ебницько]го зібрали ми цілий синкліт знаменитих русинів столиці, щоб умовити заслуженого професора, аби мав розум. З довгих і безплідних розмов вияснилася лише його тактика, коли взагалі, розуміється, можна його тактику збагнути. Він, видимо, рішив поставити на своєму бодай ціною заплати скарбового листа. Нічого вже на його не вплине. Не підписує він заяви свідомо, щоб тим примусити Т[оварист]во прислати йому офіційно підписану фундацію на його умовах. Він пристає продовжити термін остаточної виплати залеглостей на фундацію до 5 літ зверх того терміна, якого він домагався поперед, а по скінченню того терміну з фундації мають робитися ті одчислення, які в ній зазначено. З сеї позиції не зіб'ють його ніякі сили, і він ладен втратити всю фундацію, ніж уступити. До сього — що найважливіше — треба додати (се він і сам каже), що на случай його смерті родина його вчинить позов на фундацію, коли та фундація не буде до

того офіційно переведена. Справа стоїть дуже серйозно, і ми навіть списали її в протокола і послали до Гнатюка, щоб Т[оварист]во або скористувалося нею, взявши до уваги, або щось інше захожувалося робити, щоб уникнути тяжкого <...>. Спішу Вас про се повідомити, що Пелехин ніяким чином заяви не підпише — се цілком певно; в тім піддержує його Дутчак, якому він безумовно вірить як найвищому юридичному авторитетові.

Законопроект про шкільну мову Дума вже видрукувала⁵²⁶. Пердруковує його і посилаю Вам.

До літа таки, мабуть, до «Вістника» ледве чи що напишу.

Бувайте здорові. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

12–13/IV

Голубчик Михайло Сергієвичу! Прийміть до серця тяжке становище В[асиля] Доманицького і допоможіть йому заробітком. Я розпитував його про рахунки його з Т[оварист]вом (як був ще він в Петербурзі) і прийшов я з того до висновку, що не всі праці його залічувалися до виплати. Чи не можна б то перевірити, не роблячи нікому прикраси.

На гонорар з «Товарища»⁵²⁷ плюньте, бо він луснув і збанкрутував. Шкода, що Ви у свій час того не доручили. Статтю (вирізку) Вам роздобуду — вона єсть у мене — і Вам пошлю.

«Вестник Европы» повернув мені рецензію на «Освобождение»; послав в «Рус[скую] мысль». У февральской кн[ижці] «Русской школы» видрукувана велика моя рецензія на Ваше «Украинство в России». В «Речи» поки що не друкують. Кліше і книжки послав у Київ. Частину «Історії» таки спустив клубові. Від Попова ніяк не доб'юся рахунку. А що робити з примірниками (щось 20) «Очерка» старого видання (взято від Стасюлевича)? Я пропонував продати букіністові за що дасть.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 330–331 зв.

№ 159

[Петербург, середина травня 1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Енциклопедію єсть рація видавати як найнауковішу, бо інакше ціни вона не матиме. Фактично воно, може, вийде так, що багато статей будуть не такі вже геть то наукові, бо прийматимуть, мабуть, участь співробітники, що вчилися історії у скотниці Хавроньї або у Івана Ігнатовича Малишевського⁵²⁸, але то вже нехай буде «нешасна випадковість», а не «злий умисел». Популярна енциклопедія, якою захоплені закопанські лехкомисленники, то зовсім інша річ, що вимагає зовсім

іншої організації; думаю, що вихід наукової енциклопедії полехшив би і видання енциклопедії популярної.

Але що ж про се взагалі говорити, коли Ви, видимо, смаку зараз до справи не маєте. І дивно мені, їй-Богу, де Ви той час свій подіваєте? Служба Ваша лехка, не головоломна, і не сквапна; приміром кажучи, що втратить на тому князь Лев Галицький, коли Ви його опишете не тепер, а літ через десять; ждав він сотки літ, то пожде і менше. Се не те, що в нашій службі, коли прийшла «входяща», то зараз мусить бути «исходяща» і ніякої проволочки бути не може, хіба що по волі начальства. Хоч би Ви поглянули на свого товариша, шановного професора Олександрю Колессу⁵²⁹, — як чоловік солідний, він не квапиться і жде, поки українські письменники добре вляжуться, та аж тоді почне до їх приглядатися. У тім єсть певний науковий метод.

І от же подумайте собі, дорогий Михайло Сергієвичу, поки Колесса напише нам історію літератури, Хведір Вовк — антропологію та етнографію, а проф[есор] хірургії Пелехин — українську хірургію, то всі сучасні українці встигнуть перемерти, а нові не народяться, то й може вийти не мала остановка в українській справі. То щоб не були українські відомості секретом «для посвященных» — на взір чорної і білої магії, то треба їх викласти так, щоб всякий при охоті міг би їх собі придбати. А для того потрібна солідна енциклопедія, з якої, науково написаної, однаково скористується і напівінтелігент, і цілий інтелігент. Я, розуміється, не дивлюся на сю справу як на якийсь «вічний календар», що має задовольнити всі потреби; але думаю, що без звичайного календаря обійтися трудно, бо можна досі і літа погубити. Тож і засмутило мене дуже, що Ви так холодно поставилися до сеї справи; а без Вас не варто її й розпочинати.

Книжки й кліша переслав у Київ. Статтю про Пузину⁵³⁰ посилаю до «Вістника», лише перечитаю її попереду. Вирядивши своїх на дачу (20 мая), піду по книгарнях за Вашими грошима.

Біда тут з слов'янськими гістьми. Слов'янолюбці із «Славянського о[бщест]ва» захопили всю справу в свої руки і окрутили, мов би телят, кадетів та інших «прогресистів» на взір Максима Максимовича⁵³¹. Уся та авантюра скоро мусить розсипатися, бо не можна єднати несоединимого; але поки що як в книзі Ісаїї: всі добрі хижі та скоти домашні цілуються; і нехай би собі просто цілувалися, а то через наші голови. Спершу була думка пустити українського елемента в комітет щодо слов'янських гостей; але врешті то було б плямою, а вважаючи на участь Глібовицького⁵³², вимагало б скандалу і врешті могло б скінчитися конфузом, бо високого гостя усі взяли б під високу оборону. Так-то!

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Я думаю, що Вам таки можна й цього року слідувало б прочитати в Петербурзі в новому слов'янському т[оварист]ві доклад про укр[аїнсько]-польські відносини. Про се ще поговоримо.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 333–334 зв.

№ 160

[Петербург, червень 1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Не писав Вам довго, бо увесь час «размышлял предовольно» з приводу Вашого листа.

Дуже вже я одстав од тих подробиць політичного і громадського життя, що повинно їх на оці мати битописателеві російської конституції, і увійти в курс моменту було б дуже трудно: треба б за місяців 2–3 вести підготовчу роботу: переглянути і виучити різні газети і т[ому] п[одібне]. Крім того, бачу, що час надалій складається для мене дуже небезпечно. На все літо маю досить роботи, на сентябрь і октябрь буде у мене вечірова робота по службі, яка може розтягтися і до нового року. При таких обставинах боюся підвести Вас, то краще від оглядів просто зрічуся. Замість того запропонував би я Вам ось що. Колись Ви казали, що Вам хотілося б мати літературно-публіцистичні начерки. Отсе я взяв би в невеликому об'ємі, а саме: один очерк дав би Вам 1 сентября, другий — 1 ноября. На більше не спроможуся, а про дальше — буде ще час уговоритись.

Отже, прошу на мене не гніватись. Мені щиро хотілося б вволити цілком бажання Ваше, але змоги не маю на те ніякої і чую, що те в мене не вийде; мій слабкий дух не видержує конституції і впадає в велике малодушество; коли ж огляди будуть перейняті тим духом, то поживи Вам з того буде мало, і довелось б Вам уживати щодо них заходів Ерліха і Броун-Секара, а се — занятие неблагодарное! Прошу заспокоїти мене звісткою, що лице Ваше не отвратилось од мене за те, що не можу виконати Вашої волі.

Мої вже з 20 мая живуть у Старій Русі. Німфа там буде лічитися, і я теж — з 1 іюля до 1 сентября. Взагалі мої щось хворіють. У Оксани повторився апендицит і отсе мала бути операція, але через слабосилля одкладена на осінь. Борис ще не вибавився від нефриту — наслідка тогорічної шкарлатини.

Завдячуючи Вашим листам енциклопедична справа стала на ноги. Вам послано подробище повідомлення про становище справи. Діло щодо видання цілком певне — видавці конче будуть видавати. Нелад в організації залежить здебільшого від особливої вдачі секретаря — Максима Малого⁵³³, що, беручись за діло, не оддає йому найменшої уваги, нічо-

го не знає, і не пам'ятає, і не виконує того, що повинен. Звідси виходять усякі не...

По приїзді бачив Олекс[андра] Сергієвича лиш раз. Недавно заїжджали до його і не застали. Попробую сьогодні побувати у його.

Привіт Марії Сильвестровні.

Ваш душею
О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 203–204 зв.

№ 161

[Петербург, серпень 1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Йй-Богу «заслужую снисхождения». Зо мною зроблено велике свинство. Обіцяно мені одпуск на два місяці, а як прийшлося їхати, то виявилось, що се загрожує небезпекою для отечества; дали мені замість того лиш два тижні, та й то накидали роботу. Приїхавши, мушу ту роботу доводити до краю, а краю то й не видно.

Статтю все ж до 1 сентября, як обіцяв, так і дам. Темою я взяв би нову книжку Єфремова «Історія українського письменства»⁵³⁴. Дуже просив би прислати мені коротеньку картку, чи може се бути темою для статті.

Моє благочестиве сімейство перебуває в Старій Русі, валяючись там в солоному болоті. Німфі видимо те помагає, а Оксані щось погано: з нервами дуже великі непорядки, аж дійшло до хвороби св[ятого] Вітта.

Де Ви зараз, — не знаю. Отже, пишу на «Літературно-науковий віст[ник]», звідти Вам перешлють листа.

Цілую Вас міцно.
Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

Тучков [провулок], 11

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 221–221 зв.

№ 162

[Петербург, кінець вересня 1908 р.]

Тучков пр[овулок], 11

Дорогий Михайло Сергієвичу!

По приїзді в Петербург спіткали нас усякі неприємності. Перш за все всі переслабли. Я два тижні останніх переносив на ногах інфлюен-

цу, а саме на сей час випало багато усякої роботи; і удень, і увечорі треба ходити на службу. Так буде ще тижнів зотри.

З п[ані] Кониського говорив я тої зими, як була вона в Петербурзі. Про грошову спадщину не домовилися ми ні до чого, бо вона давала «одступного» всего 3–5 тисячів. Тепер сю справу вестиме Шраг; принципіально згодився він ранійше, а тепер я з ним докінчую переговори.

Щодо книжок небіжчика, то тоді ж п[ані] Кониська обіцяла їх передати, але після улітку взяла слово назад. Коли вона хоче тепер дати книжки, то треба скористуватися настроєм її, бо на тім тижні буде в неї знов 10 п'ятниць. Думаю, що не треба противитися, коли даватиме вона самі українські книжки, російських там небагато, а головні — українські раритети. Обіцяла п[ані] Кониська дати також картини, альбоми, портрети, рукописи небіжчика. Про се все додаю листа до неї.

Куди думаєте краще буде оддати книжки та все інше? На мою думку, краще все те одвезти до Львова — в Наук[ове] т[оварист]во ім[ені] Шевченка. Там воно буде сохранныше. В київському Т[оварист]ві скоро всі книжки позачитують. До того ж київське Т[оварист]во завше стоїть на вулкані адміністративної заборони. Та й до того ж додаток до львівської книгарні щось справді додасть до книжкової скарбниці, а в Києві бібліотека небіжчика не pomoже нічого.

Статтю для «Л[ітературно]-н[аукового] в[існика]» про селянський банк охоче напишу. Сими днями має вийти справоздання банку за р[ік] 1906⁵³⁵.

Запрошення до київ[ського] Наук[ового] т[оварист]ва не діставав. Коли запропонуєте мене, то буду дуже вдячен.

Збираю гроші за Ваші брошури по книгарнях⁵³⁶. Ніяк не покінчу з «Трудом» — дав 15 р[ублів] по частині квитанцій, а решту отсе має дати. А найнеприємніша річ — один з книгарів, Попов, що взяв 25 примірників «Освоб[одження] Р[оссии]», попався в неприємній справі (мабуть, читали по газетах, що склалося в П[етербур]зі т[оварист]во, яке поночі мучило кішок, кроликів і т[ому] п[одібне]; привідцею того т[оварист]ва і був той Попов). Коли виявилось існування того садистичного т[оварист]ва, Попов продав разом свій магазин з усіма комісійними книжками і десь зник, так що й поліція не може його розшукати. А до продажу магазину з самої весни він все одкладав уплату грошей, назначаючи все другі строки. Скоро — днів за кілька — зберу всі рахунки і пошлю Вам.

Усім Вашим сердечний привіт. Простіть, що пишу так. Болить і терпне рука.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

№ 163

[Петербург.] 30 жовтня [1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Одночасно посилаю Вам гроші:

По рахунках «Труда» — 28 р[ублів] 11 к[опійок].

Від книгарні Баулова — 1 р[убль] 63 к[опійки].

Від Є. С. Грібінюка — 28 р[ублів] 88 к[опійок].

Усього 58 [рублів] 62 к[опійки].

Рахунки «Труда» вертаю. Баулов вернув брошури, що були в його, я оддав їх у другу книгарню («Укр[аинский] вопр[ос]»⁵³⁷ — 17; «Движ[ение] пол[итической] мысли»⁵³⁸ — 26; «Единство»⁵³⁹ — 24; «Нац[иональный] в[опрос] [и] авт[ономия]»⁵⁴⁰ — 46).

Рахунок Грібінюка такий:

Він у Вас взяв було 15 примірників «Очерка» старого видання⁵⁴¹; 2 примірники пропало за його комісіонером, а за 13 прим[ірників], вилічуючи 30 % опустити, буде 22 р[ублі] 75 к[опійок]. Крім того, за 35 прим[ірників] «Украинства»⁵⁴², з тою ж самою знижкою, — 6 р[ублів] 13 к[опійок], а всего 28 р[ублів] 88 к[опійок].

Рахунок книгарні Попова оставляю у себе, бо Попов утік і поліція не може його відшукати. Сими днями було притягнуто його до суду, та не знайшли.

Сими днями Шрагові дозволено адвокатську практику, і він вже дав згоду вести справи з заповітом О[лександра] Я[ковича] Кониського. Як пам'ятаєте, Наук[ове] т[овариство] давало уповаження Храновському; тепер таке ж саме уповаження треба дати Шрагові; в довірочному листі повинно умістити «право передоверия другим лицам» на случай, що Київська судова палата скасує постанову Чернігівського суда про дозвіл адвокатської практики. Форму довіреності можна мати у кожного нотаріуса.

А як же справа з бібліотекою небіжчика? Чи дістали Ви що від Марії Олександрівни⁵⁴³ і куди те повернули?

Гвіздком сидить мені у голові справа української енциклопедії. Розповідав мені Петро Януарович про Ваші плани, і я взагалі говорив про них з деякими членами правління Т[овариства] ім[ені] Шевченка, що має в руках видавничий фонд. Особи ті ставляться досить негативно до спільного видавництва з закордонними т[овариствами], бо формально Т[овариство] і само по уставу не має видавничого права, а та спілка може підкреслити се в небажаному напрямі. Крім того, висловлюються скептично, чи може в Росії піти загальна енциклопедія, коли тут єсть вже енциклопедії російські. Тутешня публіка більше схиляється, щоб енциклопедія була українська, виходила окремими випусками, в одну або кілька статей, не по алфавіту і не по порядку, так щоб аж в кінці видання можна було скласти по порядку випуск до випуска; словом, за

зразок більш-менш приймається славянська енциклопедія, що видає Академія наук⁵⁴⁴. Коли б Ви на те більш-менш пристали, то можна б тоді увійти в детальніші та практичніші переговори з видавцями.

Єсть у мене також думка засновати тут в Петербурзі наукове т[оварист]во на взір київського. Єсть тут досить людей серед літературних верхів, що можна було б подвинути їх до наукової продукції, але для того потрібна наукова організація, який-небудь науковий орган — «Записки». Устав можна було б взяти Київського т[оварист]ва. Філію товариства, як знаєте, заводити не можна, а то се було б найкраще. Та головна перешкода, що треба на перший рік рублів коло тисячі на видання «Записок».

Уся родина наша щось все кисне. Вітаємо Вас усіх.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

Х. 30.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 372–373 зв.

№ 164

[Петербург,] 7 листопада [1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Листи наші розминулися. Мабуть, Вам переслали мого листа, адресованого на редакцію «Літер[атурно]-наук[ового] вістника». Тож не буду писати вдруге про те, про що писав вже.

Нехай з книжками О[лександра] Я[ковича] Кониського буде так, як кажете: галицькі остануться в Києві, а решта поїде в Галичину. Але я конче хотів би, щоб і в київському, і львівському т[оварист]вах ті книжки були в окремих шафках, мали свій особий каталог. Така була воля небіжчика. Київському Т[оварист]ву конче треба поставити умову, що коли його «завісять» (всі під Богом ходимо), то книжки передаються львівському Наук[овому] т[оварист]ву; се все треба запротоколити. Чи написати про се в київське та львівське т[оварист]ва офіційно?

А чи запропонували Ви мене в члени київ[ського] Науково[го] т[оварист]ва?

До речі: чи не можна б Шахматову висилати київські «Записки»; він дістав тільки відбитки своєї статті.

Щодо статті про українсько-польські відносини, то наче я підслухав Вашу думку. Ще перед літом написав я журнальну статтю про се, прочитав її яко реферат в тутешньому клубові українському (співочо-танцювальному) а після 3 місяці тільки й робив, що пересилав її з редакції до редакції. Тепер вже нікуди її посилати, і лежить вона в мене на столі, на табаку стерта. А проте, як самі кажете, час тепер на таку статтю. І от знов «освіжаю» її новими фактами і попробую знов щастя. Думаю вдатися до М[аксима] М[аксимовича] Ковалевського, що заря-

жуватиме з нового року «Вестн[ик] Европы»⁵⁴⁵. Він все ж людина безстороння, принаймні більш за других. Тож, як бачите, трудно зараз здобути Вам певну відповідь про те, чи помістять Вашу статтю. Я у всякому разі скажу Ковалевському, що коли він не помістить моєї статті — людини «без імені», то чи не помістив би Вашої. А більше тепер нікуди вдатися після моїх попередніх спроб.

А тим часом время тепер люте і безстороння інформація пекуче потрібна. Бобринський⁵⁴⁶, Красовський⁵⁴⁷, побувавши в Галичині та вислухавши там від поляків та москвофілів усякі брехні, тепер розпускають тут найдивовижні брехні, смущаючи ними й тих членів Думи, хто раніше зовсім байдужо до того відносився. Рoste ворожий настрої до українства. Поляки використовують той настрої. Сього четверга мав читати член кола Свенціцький⁵⁴⁸ реферат про укр[аїнсько]-польські відносини в Галичині, та виявилось, що одклав реферата на другий четверг. Лехко уявити собі, що він наговорить, і йому поймають віри, бо опонентів йому, мабуть, не буде. Підкову Славинського: збираю отсе материял для статті і передам йому, він все ж гортань має досить добру.

З сього всего щораз бачу, коли не матимем свого органа російською мовою, на взір місячного «Украинского Вестника» — аркушів на 4, — то ніхто не буде чути нашого голосу. Бо в російській пресі та журналістиці місця нам не дадуть. От і виходить, що «нас нема». «Ради» ж та «Літер[атурно]-наук[ового] в[істника]» російська публіка не читає. То всяка собака й може на нас безборонно ногу підіймати.

Справоздання земельного банка вийшло лиш днів за два перед сим⁵⁴⁹. Напишу.

Почуваю себе препогано — і фізично, і морально.

Цілую Вас міцно.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

XI. 7.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 351–353 зв.

№ 165

[Петербург.] 24 листопада [1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Думка Вашого приїзду в Петербург — знаменита. Власне, я давно про се думав — як би Вам приїхати сюди, але пропонувати сього не відважився. Тепер, коли Ви самі виплекали сю спасенну думку, то признаюся в своїх «утилітарних» заходах «позискати» Вас. Треба реагувати на теперішнє так прихильне до нас слов'янолюбство. На всі брехні треба відповісти солідною інформацією про дійсний стан справи. Мені здавалося б, що кращий спосіб до того — Ваша публічна лекція про

українсько-слов'янсько-польські відносини. Таку лекцію слід би урядити. Я вже говорив де з ким з земляків, і вони тієї ж думки. Можна б, напр[иклад], урядити її на користь петербурзького Т[овариства]ва ім[е]ні Шевченка. Але з сим треба дуже поспішити. З 10-го або й раніше роз'їжджаються і селяни Думи, і молодь, так що пізніше можна ризикувати на пусту аудиторію. Коли пропустити сей сезон, то другий відповідний час — кінець січня. Але то, мабуть, пізно буде для розворушення слов'янофільського настрою, так й ледве чи б Ви зможете тоді приїхати. Як Ви гадаєте?

Тоді й порадимося про всі ті безсмысленні планування, про які писав я Вам і про які Ви так суворо висловилися. Признаюся, що то все «плод моей болезненной мечты» и моєї власної «пленной мысли раздражень». Солідні петербурзькі земляки справляються до того лиш з «благодарным снисхождением».

Хотіли б ми вітати Вас у себе. Коли не приїде Сергій⁵⁵⁰, якого я теж запросив раніше (а він ледве чи приїде), то думаємо, що не одмовите спинитися у нас. Я зголоднів на Вас і хотів би визискати Вас дощенту, до самої шкурки.

Стаття до «Літ[ературно]-н[аукового] в[існика]» буде зватися: «Селянський банк і аграрна політика» О[лександра] Білоусенка⁵⁵¹.

До побачення! Напишіть.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

XI. 24.

Есть чутка (досить певна), що Пирожков банкрутує. То телеграфуйте «Общ[ественной] пользе», щоб взяла у його Ваші книжки.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 370–371 зв.

№ 166

[Петербург, кінець грудня 1908 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Вітаємо Вас і Ваших з святами!

Бачу, що я справді фантазюю на манір карпенкового Копача, бо викликаю сміх навіть тоді, як зовсім серйозно ставлюся до діла. Про Вашу лекцію писав я, серйозно зваживши справу. Інтерес до тої теми дня був певний і серед публіки, і серед депутатів. Опозиція тоді саме розбила глека з поляками, то можна було добре використати ситуацію. Слухачів мало бути досить — головно з молоді та з членів Думи, не кажучи про іншу публіку, що вже досить постійно интересується українськими справами. І коли б Ви у свій час приїхали, все обійшлося б якнайкраще. Та замість того Ви мені, як людині із постійною «легкомысленною» вдачею, порадили серйозніше зважити справу. Та важи-

ти вже було пізно, бо час пройшов, і чи настане знов такий відповідний — хто ще знає. Я, принаймні, думаю, що такої кон'юнктури вже не складеться.

Робили ми тут захід знайти яку платформу для вияснення «неослов'янських непорозумінь», що так прикро відбилися на відношенні широких кругів до українства. Думалося завести тут відділ московського Т[оварист]ва слов'янської культури⁵⁵² яко антитезу петербурзькому т[оварист]ву «славянської взаимности»⁵⁵³, де засіли Вергун⁵⁵⁴, Філевич⁵⁵⁵, Красовський, Бобринський та ін[ші], що так оббріхують українство. Поки що з того нічого не вийшло крім деяких користних особистих порозумінь.

Питаєте, з яких засад писав А[ндрій] Горленко⁵⁵⁶ про «Укр[аїнський] вестник». Писав, здається, сам від себе, але на мою думку — справедливо. У чужу хату нас не пускають, а оставатися без усякого голосу (бо українських видань широка публіка не читає) — то значить, пускайся, куме, на дно, бо ми не здолаємо очиститися навіть в очах тих людей, що щиро хотіли б знати правду. Та врешті я думаю, що не допоможе нам і «Укр[аїнський] в[естник]», як не допоможе вмерлому кадило. Поки київський губернатор не видасть «обязательного постановлення», щоб всі українці були українцями, нічого з того не буде.

Бувайте здорові. Ваш О[лександр] Лот[оцький]

Шраг нагадує про довіреність йому в справі заповіта О[лександра] Я[ковича] Кон[иського]. Довіреність треба видати з «правом передоверія».

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 341–342 зв.

№ 167

[Петербург,] 19 лютого [1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Дуже радий, що Ви благополучно добралися додому. А то другого дня по Вашому від'їзді були дуже прикрі звістки про замети на галицьких дорогах, і ми вже боялися, що Ви там зазимуєте.

А далі слідують пункти:

1) Погодін⁵⁵⁷ просить Вам нагадати, що Ви обіцяли йому якусь книжку Ол[ександра] Сергієвича; та книга йому зараз дуже потрібна для якоїсь статті.

2) Ви забрали програму енциклопедії і обіцяли дати мені її в стислому вигляді для видавничого ока. Бажано мати те і друге.

3) Обіцялись те дати мені деякі вказівки щодо рецензій на «Історію України-Руси».

4) Додаю список видань Наукового т[оварист]ва, яких нема у мене.

5) Корш згодився бути редактором енциклопедії. Він та Ш[ахматов] визнають конче потрібним помістити поруч з ними у редактори словесного виділу також і Кримського. Хоч остаточне порішення сього залишено до Вашого приїзду, але все ж хотілося б знати Вашу думку.

6) Кореспонденцію до «Ради» послав; до «Діла» додаю тут і прощу переглянути та, якщо треба, поправити. У таким разі міг би для скорості переписати Козловський⁵⁵⁸ або хто інший. Задержка вийшла не з мої вини. Дописавшись до учасників, я подумав, чи не буде дехто незадоволений, як його заманіфестують в мітингових зборах, як се і Вам почасти висловлювалося. Я делікатно запитав і мені делікатно дали знати, що я не помилився. Се значно змінило характер допису, але інакше не можна було. Так що імен не додавайте.

7) Ваш преподобний отець, що хоче торгувати церковними образками, нехай спишеться в Одесі з хромолітографією Е. И. Фесенка (Ришельевская ул[ица], соб[ственный] д[ом], № 47).

Здається, все.

Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

9/II

Знаєте, Мих[айле] Сергієвичу, до «Вістн[ика] Європи» пишуть я не буду. Як зо мною обійшлися там так непринципiально, то пишуть туди якось трудно. Може, хто другий напише.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 95–96.

№ 168

[Петербург,] 9 квітня [1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Посилаю рецензію на «Нову Радугу»⁵⁵⁹. Коли вона не підійде, то прошу або передати до «Ради», або вернути мені.

Етнографічні материяли І[вана] Я[ковича] Рудченка⁵⁶⁰ передано П[анасу] Мирному⁵⁶¹ на розгляд. Слід би скоро списатися з Мирним і відповідно на його вплинути.

Ваш О[лександр] Лотоць[кий]

9/IV

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 305.

№ 169

[Петербург, 8 травня 1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Статтю про Олеся послав⁵⁶², трохи спізнившись. Як можна, то просив би прислати мені коректу.

Рецензію вернув у редакцію.

Про видання т[оварист]ва писатиму літом. Приїхавши з Київа, аж до цього часу щодня мав службову вечірню роботу і нічого не міг більше робити.

1-го мая виїхав своїх вже на дачу у Чернігівщину і тепер спочиваю од сімейного щастя. Та, власне, не спочивається, а все більше і більше нервується.

Енциклопедію Гранат odmовився було друкувати, а тепер сам пише, щоб подождати, він ще дасть відповідь.

Привіт Вашим.

О[лександр] Лот[оцький]

Погодін не має чого гніватися — виступає в холмській справі дуже погано, а «Рада» те занотовує. «То сама себя разобьет, коли не чиста ж нет».

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 304–304 зв.

№ 170

[Петербург,] 9 травня [1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

І[ван] В[асильович] Лучицький дістав листа від М[иколи] В[італієвича] Лисенка⁵⁶³ в справі його брата. З того листа не можна знати найголовнішого — чого саме просить Андрій Віталієвич⁵⁶⁴: чи визволення від суду (щоб не ставати до суду), чи визволення від кари, до якої присудив його суд. То чи не могли б Ви переказати Андрію Віталієвичу, щоб він безпосереднє написав про свою справу Ів[ану] Васи-л[ьовичу] Л[учицько]му (Шпалерная, 9). Треба поспішити, бо Л[учицьк]ий 18-го виїздить з Петербургу.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

9. V

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 339–339 зв.

№ 171

[Петербург,] 12 травня [1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Чув я, що збираєтеся Ви до Києва, то й пишу Вам сюди.

Благоприятелі наші — поляки і москвофіли — обсідають нас, і треба боронитися. Надумали ми тут, позаяк нема у нас преси, видавати окремі брошури в українській справі. На першу чергу постановили видати брошури про Холмщину та про москвофілство, — російською, розуміється, мовою. Першу брошуру якось сфабрикуємо тут тільки спільними силами, а щодо другої, то просимо Вас допомогти. Ви про сю справу і писали, і взагалі вона у Вас завше перед очима, то написати 2 аркуші Вам ледве чи було б трудно. Брошура призначається для російської публіки, цілком неосвідомленої про течії громадські в Галичині, значить, повинна мати «азбучний» характер. Коли б Ви самі не могли до сього взятися, то кого б порадили?

Брошури ми хотіли б випускати анонімні. Але як захочете подавати своє ім'я, то Ваше діло. Настрої і обставини тепер міняються дуже швидко; то, може, довелось б (особливо з огляду на теперішній «славянський» з'їзд та його «отрыжки») дещо міняти — з порозуміння з автором. Будь ласка, одпишіть про се.

Справа з енциклопедією переходить в новий фазис. Гранат вже згоджується видавати, але на особливих умовах, які ще остаточно не вияснив він. Головне те, що укр[аїнська] енциклопедія має увійти в цикл великого многотомного видання «Народы России»⁵⁶⁵, де буде про великоросів, поляків і т[ак]е п[одібне]. Життя різних народів Росії буде так ріжностороннє освічуватися, як і в нашій енциклопедії. Але треба буде скоротити об'єм її, до якого ступіня — ще не знати; може, й наполовину. Се, розуміється, не те, що думалося попереду. Але наша думка така, що слід піти на се, бо: 1-ше, се матиме для широкого загалу публіки навіть більше значіння; 2-ге, деякі виділи можна подробніше розробити і видати другим способом; 3-ге, се упросте економічний виділ, який, як знаєте, не сила було обробити в масштабі інших виділів.

Остаточні умови Гранат ще не заявив, і остаточно рішать се редактори. Пишу Вам, щоб Ви знали і розміркували, а може, і подали б свою принципіальну думку.

З початку іюня їде Погодін з академічною молоддю в слов'янські землі і починає подорож з Києва. Просить допомогти йому в Києві в його екскурсії. Добре, щоб Ви тоді були і не одмовили в любезності своєму приятелеві, що ізгібл бє і обретеся.

Якось похмуро жиється. Своїх вирядив я вже у Чернігівщину.

Попереджаю, що 1-го іюня можу не дати статті про селянський банк. Та й вона Вам так скоро й непотрібна, бо Ви і статті про Олеся ще не друкуєте. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

V. 12.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 106–107 зв.

№ 172

[Петербург,] 31 травня [1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Погодін виїздить завтра в подорож по слов'янських землях і з ним 25 студентів. Починають подорож з Києва. Більш нічого не знаю, бо самого його зараз нема в Петербурзі.

Шкода велика, що зрікається писати про москвофілів. Ні Кревецький⁵⁶⁶, ні Лозинський⁵⁶⁷ написати як слід не зможуть, бо тут треба знати психологію російського читача.

Зараз виїжджаю з Петербурга. Притягли мене за експерта до судової справи про крадіж купонів. Се займе у мене час на все літо, і єдине вільний час між 1–10 іюня. Я й використовую сей час, їдучи до своїх у Чернігівщину.

Дуже просив би до 10-го іюня прислати мені коректу статті про Олеся. Я дуже квапився з нею і тепер хотів би її поправити.

Про статтю земельну можу сказати лишень, що дам її десь улітку, а про літературно-публіцистичну й сього зараз не можу сказати, бо дуже закрутився в службових та інших справах.

Гранат дає на енциклопедію 70 аркушів друку. Подробнійше напишу про се, вернувшись.

Привіт Вашим.

О[лександр] Лот[оцький]

31. V.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 103–104 зв.

№ 173

[Петербург,] 12 липня [1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Карбасников спершу мнявся щодо грошей, казав, що умова була вносити йому гроші, коли він за готівку продає, а тепер він з Вашого доручення розсилає власне на комісію; але врешті гроші вніс, і я ордер Ваш оддав йому, а квитанцію Вам посилаю. І Ви йому про ту нашу

розмову з ним не пишть, се я так кажу, лиш до Вашої відомості особистої.

Том VII «Історії» дістав, і сьогодні принесли мені її з оправи, почну читати. Пахне дуже смачно. Спасибі. Але решти видань Наук[ового] т[оварист]ва для оглядів так я й не дістав. Можливо, що вони були вислані, але мудрий експедитор сполучив ті книжки з книжками для студ[ентського] науков[ого] т[оварист]ва, то все воно й забрало.

Почуваюся препогано. Працювати доводиться страшенно з великим нервовим напруженням та хвилюванням над експертизою щодо крадіжки купонів, сполучаючи се із службовими обов'язками. Не стає часу, то доробляю увечорі. Страшенно втомився і робити нічого путнього не можу. То поки що і до «Вістника» ледве чи писатиму, хоч маю охоту і материял.

Моїм зле на Чернігівщині. Правду Ви казали, що нашому брату на таку північ залізати не слід. Жінка, Борис і Євгенія позастуджувалися так, що я кличу їх у... Петербург. Правда, се літо дуже погане скрізь.

А Вас оштрафували. Се вже, мабуть, так, з засади і з досади, що сучасні «мазепинці» не учинили ніякого бешкету. Тож справді треба було цілий місяць думати, щоб додуматись до того.

Бувайте здорові. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Л[отоцький]

12. VII

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 340–340 зв.

№ 174

[Петербург,] 26 липня [1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Мабуть, одучився я по-люцьки писати, коли Ви вгляділи якесь незадоволення в мені щодо зносин з Карбасниковим. Ані найменшої прикрості мені з розмови з ним не було. Я переказав йому, що Ви мені писали, він сказав мені своє і обіцяв внести гроші, а я обіцяв йому тоді оддати талона — от і вся наша з ним тиха і мирна розмова, і розійшлися ми, один другим цілком задоволені. А се він знов прислав мені нове запитання, яке пересилаю Вам «для зависящих распоряжений».

Діється мені паскудно. Мої на Чернігівщині не убаготворилися: послабли (жінка, Буся, Євгенія) і дочасно, завтра, приїдять до Петербурга, щоб, спочивши та поправившись тут після дачі, їхати знов на дачу під Дорпат⁵⁶⁸. Се дуже прикро, бо обіцяє по такому літі на зиму «болезни, печали и воздыхания». Справедливо сьте мені не радили купувати маєток на Чернігівщині. Але тяжко на Вас ремствую, що сьте мене не вибили за дурну думку літувати серед лапацонів.

Гірший хрін для мене чути від Вас запитання, коли яка стаття буде написана. Але ж руки дрижать у мене підобрати полеміку про «национальное лицо» та про «Вехи». Але що ж? Треба засісти на кілька день, бо материял розкиданий. А тут отечество з мене всі жили тягне і вдень, і вночі, а як трохи воно одпустило б, треба гроша заробляти, бо наймання по дві дачі на одно літо — се і Ротшильда ужене в банкрутство. Отак і не могу Вам нічого певного сказати, бо боюсь врешті одурити.

Не знаю, що се Вам таке пише ясний Петро Януарович⁵⁶⁹. З розмов наших з ним бачу, що зла ніякого він на Вас не має, навпаки, почадить почуттями щирої симпатії. Одним він вболіває, се між нами, що так завчасу доводиться давати огляди, що вони в час виходу книжки вже старі стають. А се йому прикро, бо в самого автора темперамент молодий і жвавий, і в читачах, особливо ж в читачках, остається хибне представлення про його. Отсе він виїздить на місяць і мусить розвіятися. Коли б, бо трудний чоловік!

Будьте здорові. Сердечний привіт Вашим.

О[лександр] Лот[оцький]

VII. 26.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 142–143 зв.

№ 175

[Петербург, 24 серпня 1909 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу!

Замотався і не писав Вам довго. Первое: гнівлюся на Вас, щось те мене запідозрили, що не хочу співробітничати в «Селі»⁵⁷⁰. Аки олень жаждет на источники водныя, тако і я многогрешный жажду до «Села», та лиш не знаю, в якій мірі заллю ту жажду свою. А не відповідав про проспект, бо якось не зауважив: моє ім'я ні дати, ні взяти не могло нічого. А як признаєте, що воно може когось потішити, то нехай Білоусенко тішить серця передплатників.

Чи не знаєте Ви адреси Евгении Александровны Киричинської (дочки О[лександра] Я[ковича] Кониського). В суді не знають її адреси, і через те судову справу про спадщину О[лександра] Я[ковича] К[ониського], призначену на 15 сентября, можуть знов одкласти. Може, знає Ганна Платоновна⁵⁷¹? Коли знаєте, то не одмовте повідомити І[ллю] Л[юдвіговича] Шрага, аби він завчасу міг довести про те до відомості суду.

Ордера на учебну книгу дістав і повідомив про них Карбасникова.

Мої, здається писав, далі з Чернігівщини переселилися в Ліфляндію і там потрохи доходять до міри. 30-го жду їх тутки.

Почуваюся зле. І заяць має камінь прибежищем, а я ганяю без пуття і глузду і ніякого тут прибежища не бачу. Місяців на два законтракований на ранок і на вечір в службову справу. А за літо лише вимотався і вступаю в новий робочий сезон без енергії. А проте міцно Вас цілую і щиро вітаю Ваших.

О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 111–111 зв.

№ 176

[Петербург,] 2 жовтня [1]909 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Шахматов вже написав Вам, в якому стані стоїть справа з енциклопедією. Тепер все вже залежить не від Бога, а від нас. Але щоб поставити справу твердо на рельси, щоб котилася, — без Вас не обійдеться. Може б, Ви як вирвалися хоч на короткий час. Коли так, то, само собою, мусите заїхати до нас, сповістивши мене, щоб я Вас зустрів.

Мені зле. Оксана виходжується від тяжкої хвороби — запалення сліпої кишки. А тепер жінка щось кволіє. На себе не вважаю, бо ніколи.

Тож, до побачення?

Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

909. X. 2.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 105–105 зв.

№ 177

[Петербург,] 3 жовтня [1909 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Кліша прийшли чомусь всего три дні перед сим. Зроблено розпорядження, щоб їх вислати (до речі — Хв[едір] Кіндратович серйозно захорів: схопив тяжку інфлюенцу і, не досидівши як слід дома, вийшов і знов застудився).

Перспект видання було вже видрукувано, але після Вашої заяви, щоб при кожному одділі друкувалася фамілія відповідального редактора, знов передруковується. Справа поки що справді йде мляво, бо поки що в періоді організації Максим Малий⁵⁷² стає посередником між всіма і Максимом Великим⁵⁷³, а хто з них більше здатен затягати справу, — рішити се річ трудна. Єсть надія, що загальну сторону до Різдва буде полагоджено і в тім числі забезпечено буде всі одділи до «Хозяйства».

Про Олександра Сергієвича доложу.

Моє життя гірше ніж собаче. У моїй злочинській справі Дума прийняла запит, через те всі міністри зразу зацікавились справою й вимагають її скінчити. Сама справа між тим викликає тяжкі вагання, і я цілком розбитий і фізично, і морально. Увечорі 5 разів на тиждень ходжу в банк, а, не буваючи удень на службі, службову роботу мушу робити уночі. До Різдва не дихну. Постановив пекло своє покінчити до Різдва, бо не видержу — здохну. Як же доживу, то будемо говорити про яку літературну роботу.

Німфа Мефодіївна⁵⁷⁴ лічиться. Недавно слабував Борис. Оксани збираємося робити операцію — вирізати сліпу кишку.

Загальна атмосфера дуже тяжка. Між іншим думська комісія про народню освіту одкинула (при обмізкованню законопроекта про все-людну освіту) укр[аїнську] мову в школі.

Привіт Вашим. Ваш О[лександр] Л[отоцький]

Х.З.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 337–338 зв.

№ 178

[Петербург, 9 листопада 1909 р.]

Повідомляю Вас, дорогий Михайло Сергієвичу, що Гранати згодилися на умови, прислали про се заяву і вже можна приступати до видання. Ваші відділи перші, то очі всіх на Вас уповають. Коли пам'ятаєте, перші глави повинні після умови, вже бути 1/IX [1]910 р[оку]. Всім редакторам посилаються офіційні листи.

Моє становище не краще. Експертиза мене убиває. На тиждень в тій справі їду отсе в Москву. Мої здорові. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 213–213 зв.

№ 179

[Петербург,] 20 березня [1910 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Знов завинив перед Вами. Та вже з сього погляду Ви мусіли махнути на мене рукою і нічому не дивуватися. А тепер ще були у мене «извиняющие обстоятельства». «Болезни й печали» обидоша мя яко вода, і весь день обдержаша мя вкупе⁵⁷⁵. Борис заслаб було на дифтерит. Клопоту з того і видатків — не оберешся. Я мусів переїздити на другу квартиру, щоб можна було ходити на службу. Тепер щось Німфа

Мефодіївна нездужає, а в мене «ручка пошаливає» — та її зараз електризують. От мої особисті справи. А до того ще божевільно працював два місяці над читанкою⁵⁷⁶, яку запівзвся скласти в трьох томах. Сими днями одну вже скінчив і послав Ситіну⁵⁷⁷, що взявся видати. Треба було додержати терміну, бо інакше довелося б удаватися до Благов[орительного] о[щест]ва, а се вже остання річ.

Через карантин давно не бачив Шахматова і не знаю, як вони порішили з відділом літературним. Ш[ахматов] їздив з початку марта у Москву на нараду з Коршем та Кримським, бо не хотіли вони сього останнього обминути, коли зібралися удвох у Петербурзі.

Покінчили вже і з «Хозяйством». Туган⁵⁷⁸ взяв було свинський тон — про що, мов, писать, коли різниці між українськими та іншими губернями нема ніякої⁵⁷⁹. Але скоро ми його з того тону збили (раніше ми склали подобну програму), і він не тільки знайшов, що писати, але за годину вже казав, що все те у 10 аркушах умістити неможливо. Звичайна «добросовістність» Петра Януаровича і тут нашкодила. Умовлено було, що він писатиме «Пути сообщения» та «Торговлю» і, таким чином, увійде в склад виділу; се мало значіння для ідейного контролю. Але на зборах він «заскромнічав»; Туган не настоював, то й обійшлося без нього. А за мене не згадували, хоч раніше мали мене на увазі до землеволодіння. Так і остався Туган без догляду цілком самостійним редактором.

Бувають моменти, коли я думаю, що «основательность» гірше за мою відому «легкомысленность». Зараз мені ті «основательні» дуже дошкуляють в справі видання «Кобзаря». Я запропонував передати видання Ситіну за певний гонорар, щоб іно він видав дешевше і більше. «Основательні» спершу од гонорару зрікалися, а після дуже за ним похопилися і заволоводили справу до того, що мало не розійшлися. Було вже все уладналося, але якийсь український американець пустив звістку про нове видання до «Киевских вестей», і деякі землячки почали писать Ситіну, загрожуючи йому конфіскацією. З київських духовних кругів пішли якісь заходи перед адміністрацією з приводу «Марії». Ситін занепокоївся, а основательні, замість уговтати його, пішли з ним на розрив⁵⁸⁰. І, здається, я не помиляюся, коли думаю, що все се має одну головну підставу: пропозиція видання виходила від мене. <Задан> загострений тон розмов в сій справі і всякі свинства щодо мене. А позаяк Бог створив мене «малодушним», то й дратуюся.

Обсіла мене зараз службова робота, і дуже прикро мені, що не можу Вам нічого певного сказати про термін аграрної статті. Боюся, що відійде вона аж до літа. Мені доручено писати історію державного контролю за 18-й і першу половину 19 в[іку] на підставі архівного матеріалу⁵⁸¹. Се мене тим спокусило, що увільнили мене од текучих службових обов'язків, що набридли вже мені до краю. А се все ж почасти

літературна робота, за якою хоч трохи увільнюся від форм і отношеній. Та тільки лиш багато дуже материялу архівного переглядати треба.

Бачився з Федором Кіндр[атовичем]. Він буде Вам писати. Каже, що кліша вислати можна, але не так багато. За пересилку попередніх я заплатив йому 6 р[ублів] 25 к[опійок], але не вертайте мені їх, бо щось коло тої суми зосталось за мною по дрібних наших рахунках.

Бувайте здорові і, головне, не гнівайтесь на мене, бо як думаю про те, то дуже мені стає прикро. Цілую Вас міцно. Привіт Вашим.

О[лександр] Лот[оцький]

III. 20.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 358–359 зв.

№ 180

[Петербург,] 11 квітня [1910 р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу.

Сьогодні Карбасников просив у мене талона на «Книгу церк[овно]-слав[янського] язика»⁵⁸², якої потрібно йому «спешно». Тож поспішіть прислати талона.

Олександрові Сергієвичу присвячено в історії літератури останні десятиліття.

Усього кращого! Веселих свят усім Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

II. IV.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 110–110 зв.

№ 181

[Стара Руса,] 19 серпня 1911 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Пишу Вам з Старої Руси, куди удалося мені зазирнути і трохи підлічити свої недуги. Німфа Мефодіївна⁵⁸³ теж підправила, але лікарі вимагають, щоб ще й на той рік їхати.

Дуже жалкую на свою неоглядність, що не подав Вам раніше теми свого огляду. Се мене ставить тепер в прикре становище перед Вами, бо вернуся в Петербург лиш в початку сентября і до другої теми взятись скоро не можу. Тим-то мушу на місяць самовольно собі отстрочити статтю. Маю охоту писати про сучасних націоналістів.

Сердечно Вам спочуваю, що не використали літа для свого здоровля; спочити б Вам треба і від надмірної праці, і від неприємностей. Але не згоджуюся, що праця для енциклопедії маловажна і мало що

безпотрібна. Находячися близько «у кормила правления» тої сумної справи, теж переживаю немало прикростей. Але сама справа оскільки важна, потрібна, необхідна, що я охоче дав би себе розп'яти со страстями и похотьми, аби лиш вона здійснилася.

Малий Максим⁵⁸⁴ переказував мені увагу Вашу про економіку Галичини. Увага та цілком справедлива. Пропущено то через те, що малося попереду на увазі дати окремий очерк усього життя Галичини й Буковини.

Простіть, що так надряпав, думав написати кілька слів, та розтяглося.

Привіт Вашим од нас.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

1911. VIII. 19.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 73–73 зв.

№ 182

[Петербург,] 23 жовтня [1]911 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Сподіваюся, що Ви вже дома і обрітаєтеся в доброму здоровлі після подорожі. Тому вітаю Вас з щасливим поворотом!

За од'їздом за кордон Максима Малого (поїхав у Швейцарію, де лежить слаба його жінка в санаторії)⁵⁸⁵, звертаюся до Вас в справі енциклопедії.

Гранати просять подати їм повний склад статтів у всіх виділах та порядок статтів. У тому списку статтів, вже присланих Гранатам, який вони подали комітетові, з Вашого виділу показано статті лиш кінчаючи литовським періодом. То, може б, Ви подали заголовки і авторів решти статтів, бо то потрібно для проспекта, який треба скласти не пізніше початку ноября.

Друкування спиняється тепер не через видавців, а через авторів. Не всі статті ще пришли, що належать до першого тому. Так само задержується справа і через малюнки. Видавці про малюнки спершу нічого не казали, а підняли мову про те аж перед літом, коли я, здається, й писав Вам. Розуміється, що в тім винуваті Гранати, але все ж якось треба справу поправляти, бо інтереси книжки вимагають, щоб вона була ілюстрована. Аби полегчити авторам та редакторам вибір ілюстрацій, комітет доручив Костеві Шероцькому⁵⁸⁶ скласти приблизний список ілюстрацій. Маючи перед собою готовий список, хоч і не зовсім справний, редактори з меншим трудом могли б зазначити потрібні ілюстрації. От такий список посилаю і Вам і прошу в імені комітета, чи не могли б Ви переглянути його та поправити, коли він на що придатний, а коли не годиться, — то подати список хоч головніших ілюстрацій.

Рукописи Рудницького⁵⁸⁷ та Русова⁵⁸⁸ комітет переслав у Москву, цілком прийнявши ваші пропозиції щодо тих рукописів. Комітет власне тої думки, що то належить цілком до Вашої компетенції, але раз Ви прислали без остаточних виміток, то комітет переглянув рукописи. Рукопис Рудницького Ви виправили самі, а щодо Русова, то згідно з Вами на 19 стор[оні] п[ункт] 3 слід виключити. Далій треба поставити у відповідність дані сторін 23, 25 і 34. Кінець 23-ої, усі 24 і 25 сторони слід вичеркнути. В підпису під картою треба зазначити *від скількох* до скількох відсотків вона ілюструє людність (сказано лиш *до 50 %*, а мінімуму не дано).

Копію останнього листа Гранатів долучаю Вам тут для відомості.

Коли писав я сього листа, зайшла до нас Ольга Олександровна⁵⁸⁹ і сказала, що Ви, може, приїдете у Петербург в початку того місяця. Се дуже мене вразувало і особисто, і з громадського погляду, бо й хочеться Вас бачити, і почувається потреба, щоб з «приїздом ревізора» усі «смотрителі богоугодных заведений» порохи пообмітали на всяких справах. Майте на увазі, що десь з початку ноября має бути засідання редакторів Енциклопедії, для чого приїде Корш. Добре, коли б і Ви на той час були. Зараз невідомо ще напевно, коли то саме буде; як же виявиться, то сповіщу Вас; може, поклавши все одно приїхати, Ви припасуєте свій приїзд до того терміну.

Не знаю, чи все Вам написав, що треба. Якось так зле діється мені, як здається, ще ніколи; аж не можу думок зібрати до купи. [Зі] служби прихожу щодня опівночі, і то не можу повершити усього, що запустив, за всякими отхожими промислами.

З Олександром Сергієвичем потрохи бачимося і мамо деякі літературно-наукові плани. Та про се поговоримо при побаченню.

Усього кращого. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

911. X. 23.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 222–223 зв., 223-а–223-а зв., 223-б–223-б зв.

№ 183

[Петербург, початок січня 1912 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

З новим роком, з новим щастям! Усього кращого Вам і близьким Вашим.

Про ілюстрації до енциклопедії Олександр Сергієвич видимо, перепутав: Гранатам послано виправлений реєстр малюнків *для розділу мови, літератури і штуки*. Комітет не міг самовільно втручатися в розділ спеціального редактора, і тому обіцяного плану ілюстрацій для Ваших розділів комітет од Вас сподівається.

Так само жде комітет од Вас вказівок, які Ви обіцяли щодо статтів про Закордонну Україну.

У тім листі, що Ви бачили, Гранати писали, що бажають розбити видання на 4 томи і ціну оголосять на все видання, а не пототно. Супроти сього їм в останньому листі (десь коло 10 грудня) написано: «Редакционный комитет издания “Укр[аинский] н[арод]” имеет честь выразить свое согласие на предложение Ваше о том, чтобы издание составляло не три, а четыре тома, при чем цена объявлена была бы за все издание, а не пототно, и каждый том в отдельности не поступил бы в продажу».

Якось зо всіх боків почуваюся зле — і з фізичного, і з морального, не знаю, з якого лучше. Погано!

Усього Вам кращого!

Ваш душею

О[лександр] Лотоц[ький]

Балицький, якого Ви бачили у мене, заводить у Петербурзі українську книгарню. Чоловік він вже не молодий і досить «положительный». Він буде писати до Вас в справі видань Ваших і між іншим про те, чи не давалися б Ви продати за дешеву ціну ті 20 примірників «Очерка» 1-го видання, які осталися у мене (повернуто з складу Стасюлевича). На мою думку, слід би їх продати, вони даремно пропадуть, а пішовши на провінцію, зробили б добре діло.

Есть ще в мене кілька десятків відбитків з «Освобожд[ения] России» (забрав у книгарні Бахунова).

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 328–329 зв.

№ 184

[Петербург,] 14 березня [1912 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Посилаю Вам знову многострадальний список ілюстрацій. Гранати відповіли, що не можуть для невеликого збірника наймати спеціального доглядача за артистичною його стороною.

Щоб полегшити Вам працю, Шероцький розглянув оригінали ілюстрацій по Вашим вказівкам, і Вам остається лиш остаточно переглянути та дещо доповнити. Список потрудіться переслати просто до Гранатів.

За два дні лягаю в лікарню — робитимуть мені операцію грижі. Пролежу 2–3 тижні.

Усього кращого Вам і Вашим.

Душею Ваш

О[лександр] Лот[оцький]

III. 14.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 220–220 зв.

№ 185

[Петербург, квітень 1912 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Посилаю Вам коректуру початку Вашої ввідної статті. Сей початок увійде в проспект замість тої передмови до енциклопедії, яка складалася у Вашій присутності. Так хотять і того просять Гранати, і комітет тому не перечить. Можна сподіватись, що не заперечите й Ви.

Я дозволив собі, читаючи, поробити карандашом деякі дрібні стилістичні уваги, — прошу за те не гніватися.

Енциклопедія друкуватиметься в Петербурзі, в «Общ[ественной] пользі», і перший том піде улітку. Перша коректура посилається редакторів і авторам, які повертають коректуру з своїми поправками редакторів ж. Друга коректура посилається лиш редакторів, а третю править вже саме видавництво, пильнуючи, щоб додержано було всіх редакторських поправок. Для того комітет просить Вас або мати в себе, або подати йому адреси авторів Вашого тому (Рудницький, Томашівський⁵⁹⁰, Охрімович⁵⁹¹) на літній час.

До Залізняка⁵⁹² і Дорошенка⁵⁹³ комітет одночасно звертається. На жаль, вислати їм тепер аванси не можна, бо в комітета грошей нема, а звертатися з сим спеціально до Гранатів дуже незручно, бо, раз, се ламало б попередні умови, а друге, аванс просилося б на статті, що замовляються наново поверх умовленого обширу видання. Комітет якнайскоріше перечитає статті і зараз попросить у видавців авансу. Через те, що видання так розбухло, комітет не звертається і до Кузели⁵⁹⁴, гадаючи коротко сказати про еміграцію в Америку, де-небудь притуливши те (напр[иклад], в статті про економічний стан Галичини).

Комітет просить Вас взяти на себе фактичне редагування статтів про Галичину, Буковину та Угорщину (статті про сучасне становище, як пам'ятаєте, мають читатися всіма редакторами).

Я вже вийшов з лікарниці і поправляюся, хоч почуваю ще себе досить мляво. Операцію зроблено добре.

Привіт Вашим. Цілую Вас.
О[лександр] Л[отоцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 190–190 зв.

№ 186

[Петербург,] 3 вересня [1912 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Ще, здається, я не робив такого довго інтервалу в листуванні з Вами, і щічки мої палають з сорому. Багато бальзаму свого милосердя маєте пустити в розход, щоб покрити моє беззаконня. То ж лийте, про-

шу, не шкодуючи, бо, їй же Богу, заслужую «снисхождения». Дуже закрутився.

Про «Укр[аинский] народ» і ми тут нічого не знали, як і що робиться з друком, бо той Гранат, що, власне, сим відає, десь пив води за кордоном. Тепер він, тих вод напившись, повернувся і повідомив, що з половини жовтня енциклопедія друкуватиметься в Петербурзі, в друкарні «Общ[ественной] пользы». Здається, всі статті вже єсть, виключаючи останнього виділу, до друкування якого остається ще цілий рік. Таким чином, справа з осени піде вже повним ходом, бо й передплата вже збирається. До широкої реклами в російський пресі ще не вдавалися, — зроблять се з початком друку. Київські агенти Гранатів все ж кажуть, що передплату збирають гладко.

Редакційний комітет ще не збирався. Вийшла заковика з статтями про Галичину. Залізник зрікся, а Дорошенко від себе запропонував економічну частину А[ндрію] Жукові⁵⁹⁵. Боюсь, що з того виникнуть неприємності, бо єсть тут думка запропонувати то М[ихайлові] Лозинському.

У Петербурзі у нас нічого нового немає, хіба лиш, що одкрилася і функціонує українська книгарня (до речі: книгарня «Літ[ературно]-наук[ового] вістника» повелася з нею так, що вдруге краще звертатися просто до закордонної книгарні Наук[ового] т[оварист]ва: обіцявши кредит і опуст, не дала ні того, ні другого, а коли й опускала, то піднімаючи самі ціни (напр[иклад], кожний том Вашої великої «Історії» до 4 р[ублів]).

Зате в Києві новин досить. Губернатор подає до Сената «представление» про пам'ятник Шевченка, щоб Сенат скасував міністерський дозвіл. Від теперішнього Сената все можна сподіватись.

Полторацький⁵⁹⁶ зняв свою кандидатуру в Думу. Замість його піде проф[есор] Іванов⁵⁹⁷. В усякому разі думати треба було ранійше. Річ можлива, що пройде й Савенко⁵⁹⁸. На вибори взагалі натискають, як ніколи. Губернатори навипередки змагаються один перед другим, а духовні отці і собі за ними. Вже 21 архієрей забег до Думи. Чистий євхаристичний з'їзд.

«Укр[аинская] жизнь», чути, видаватиметься в Москві і на той рік.

Усього Вам найкращого! Привіт Марії Сильвестровні та Катунці. Каже Могилянський⁵⁹⁹, що Катунця виросла вже в цілу панну. Оксана теж переросла вже батька й маму. А ми вже старе покоління.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

3. IX.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 382–383 зв.

№ 187

[Петербург.] 7 жовтня [1]912 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Дуже мені прикро, що застромив я у Ваше серце так багато гострої зброї. Написав я Вам про книгарню⁶⁰⁰ під тим взглядом, що досить буде твердого Вашого слова і там «порядок будет восстановлен», бо справді на непорядок і неакуратність книгарні єсть справедливі нарікання. Щодо поводження її з петербурзькою молодшою її сестрою, то таки мушу сказати, що поводження то було не бездоганне. В особистій розмові обіцяно було опуст один, а в рахунку поменшено на 10 % і не тільки на самих закордонних виданнях, але й на російських, напр[иклад], на Вашій ілюстрованій історії, на виданнях «Лану», на листовних картках; обіцяно кредит, а наложено плату на всю суму, і т[ак]е ін[ше]. Ю[рія] Сірого⁶⁰¹ при розмовах не було в Києві, і через те, мабуть, і вийшли всі ті непорозуміння. Сірий після бачився з петербурзьким книгарем, запевнив, що більше того не повториться і, таким чином, все для дальшого на добре вийде.

Справа ся зачепила мене через те, що тутешня книгарня справді заслуговує на співчуття, бо може серйозно спричинитися до розповсюдження тут української книжки, і дальші непорозуміння її в відносінах до київського складу закордонних видань зле одбилися б на самій справі. Предприємство ідейне і солідне щодо виконання своїх обов'язків. Коштами забезпечене на два роки, рахуючи на певний збиток в протязі сього часу, а там видно буде, що робити далій. З книгарем я Вас познайомив, як були Ви останній раз у Києві, і навіть казав Вам, що то наш книгар, але Ви, мабуть, на те не завважили.

Як писав вже я Вам, з половини сього місяця обіцяли Гранати друкувати енциклопедію. Десять коло того часу вернеться з волинських виборів Максим Малий⁶⁰², якому доручено провадити друк видання. Даремно Ви кажете, що закордонна Україна сливе упразднена з видання. Того зовсім немає, і як було умовлено, так і остається: по 3 аркуші піде на економічну частину і на сучасний стан. Біда тільки з авторами. Малося на думці, як пам'ятаєте, що Дорошенко⁶⁰³ візьме економічну <...>, а Залізняк⁶⁰⁴ — сучасне становище. Залізняк зрікся, а Дорошенко згоджується писати про сучасний, для економіки ж рекомендує Андрія Жука. Сей останній автор видається мало відповідним. Коли б Дорошенко взяв економіку, то для політичної частини здавався б добрим М[ихайло] Лозинський. Але як Дорошенко бере політику, то чи придатним буде Лозинський до економіки? Звертаємося до Вас, розрішіть наші непорозуміння і дайте раду. Ех, Михайло Сергієвичу, чому Ви зрікаєтеся редагувати розділи про Галичину! Коли б таки Ви згодилися, то ті важні розділи б зайняли б поважне, відповідне їм, місце. А тепер що буде? Очевидно, редактором їх ніхто не буде, усі будуть того боятися, бо ніхто не почуває себе в курсі справи. І тому розділи про

Галичину не вийдуть добрі. Тож може таки Ви перемініте гнів на милість і візьмете на себе редакцію? А в усякому разі, не одмовте як можна скорше одповісти, як бути з авторами, бо треба ту справу вже якось уладнати, хоч би і кустарним способом.

Приїздили недавно представники «Укр[аинской] жизни» в справі продовження видання. Вболівали, що Ви зимно відноситеся до журналу; так само і Олександр Сергієвич, який знову не прийшов на нараду. Рішено вести журнал далій, покриваючи певний дефіцит паями.

Усього Вам кращого!

Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

912. X. 7.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 326–327 зв., 117–117 зв.

№ 188

[Петербург,] 9 травня 1913 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Засмутила мене відповідь Ваша про журі на біографію Шевченка. Коли ми з Вами говорили, то у мене осталося таке вражіння, що Ви згоджуєтесь і лиш маєте умовитись з Олександром Сергієвичем. Остаточного мав я поговорити з Вами, коли був у Вас перед Вашим виїздом, але в той короткий час так ми перескакували з розмови на розмову, що про головніше я й забув і згадав вже тоді, як Ви поїхали. Тільки що говорив я з Олександром Сергієвичем і бачу, що просити Вас знову було б безнадійно. Тому треба улаштувати справу інакше.

Узявся я за організацію журі через те, що на се, як Ви знаєте, була воля небіжчика. Само собою все ж розумілося, що, мимо всяких інших причин, Ви маєте бути головою журі вже яко голова Т[овариств]ва, бо Т[овариств]ву власне й заповіджено премію. То тепер я й передаю всю справу в цілості Науковому т[овариств]ву і разом в тій справі долучаю Вам тут офіціальне повідомлення. Роблю се тепер, не ждучи повного кінця тяганини з заповітом, щоб Товариство могло використати той короткий час, який остається до остаточного терміну конкурса.

Мені все якось не ведеться. Святами заслаб на кір Борис, а через два тижні і Оксана. І се сталося саме під час іспитів, тому і дурію. Живу в карантині і ні з ким не бачуся.

Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

1913. V. 9.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 120–121.

До Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові

Маю честь повідомити Товариство, що п[унктом] 3 заповіту О[лександра] Я[ковича] Кониського призначено Т[оварист]ву «одну тисячу рублей для выдачі в виде премии тому, кто ко дню столетней годовщины со дня рождения украинского поэта Т[араса] Г[ригорьевича] Шевченка напишет лучшую биографию этого поэта. Присуждение премии должно последовать по конкурсу и на условиях, письменно переданных мною душеприказчику. Само собою разумеется, что биография должна быть написана на украинском языке».

Вважаючи на те, що термін для конкурсу має вже скоро наступити, дозволяю собі ще до закінчення всієї справи з заповітом (яка, можна сподіватись, завершиться через 2–3 місяці) просити Наукове товариство потурбуватися справою конкурсу: виробити умови і оголосити конкурс. Щодо самих умов, то бажано, щоб було зазначено, що біографія повинна обняти життєві факти і дати характеристику творчості поета.

З глибоким поважанням
О[лександр] Лотоцький

1913. V. 9.

Петербург, Тучков пер[еулок,] 11

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 118–119.

№ 189

[Петербург,] 23 липня [1913 р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Не виконав доручення Вашого про Карріка⁶⁰⁵, бо його нема в Петербурзі. Вияснилося, що він приїде в кінці серпня. Коли то не буде пізно, то я з ним переговорю зараз же, як він приїде, а коли Вам потрібно мати його відповідь зараз, то його адреса така: Оренбург, Джанетовка, Валерію Вільямовичу Каррику. Не пишу йому сам тепер через те, що треба знати хоч взагалі умови. За перших чотири казочки він призначив з видавництва «Нашим дітям» 100 р[ублів], але ті малюнки були вже готові і ним раніше друкувані. За два малюнки, спеціально зроблених для одної казки, взяв він по 5 р[ублів] за кожний малюнок.

Української етнографії він не знає, і доведеться йому спеціально того вчитися. Скільки всего малюнків видавництво має дати до «Ліса Микити»?

Оголошення про конкурс я читав, але дуже занепокоїв мене один пункт, що премію можна буде поділити. Вважаючи на крюкотворне поведження родини небіжчика Ол[ександра] Яковлевича, я в тому бачу велику небезпеку: коли буде призначено не одну премію, як то точно

зазначено в заповіті, то родина буде справуватися і домагатися, щоб сума премії перейшла до «законних спадкоємців», бо волю небіжчика точно не виконано. Я в тому цілком певен і через те радив би премії не ділити. Коли ж Ви та Виділ моїх страхів не поділяєте, то прошу заспокоїти мою душу. Для того «душі заспокоїння», а власне щоб не довелося мені платити тисячі карбованців, додаю тут офіці[я]льну заяву до Виділу. Тій заяві прошу «дати ход» в тім разі, якщо Виділ порішить розділити премію.

Ходять чутки про нові скорпіони проти українства, але певних даних ще нема.

Ми здорові, але я почуваю себе досить знервовано. Думав на якийсь час вирватись з Петербурга, та не пощастило.

Усього кращого. Привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

VII. 23.

Р. S. Давно займає мене один «предмет», і я хотів поговорити з Вами, як Ви приїздили, та забув.

Здається мені, що для студентів-істориків як в Росії, так, думаю і для Ваших слухачів, особливо ж для перших, дуже корисна була б збірка окремих монографій, розкиданих по різних окремих виданнях. Збірка та склала б свого роду хрестоматію наукову, де найважливіші питання були б обговорені подробно і давали б провідні думки студентам в їх учебній праці. Для того, може б, довелося б поробити витяги деякі і з цілого Вашого курсу, а здебільшого — подати окремі монографії Ваші та інших учених наших. Розуміється, я не думав би давати цілого плану, а лиш зазначу деякі з тих статей до бажаної збірки:

«Археологічні сліди життя на укр[аїнській] території» (Іст[орія] Укр[аїни] Р[уси], I, 18–41)⁶⁰⁶.

Хв[едір] Вовк, «Передісторичні знахідки на Кир[илівській] ул[иці]» (Мат[еріяли] до укр[аїнсько-]р[уської] етн[ології], III)⁶⁰⁷.

Хв[едір] Вовк, «Магдаленське майстерство» (З[аписки] Н[аукового] Т[овариства], XLVI)⁶⁰⁸.

Біляшівський, «Первобытный человек на берег[ах] Днепра» (К[и-евская], ст[арина], [18]90, IV)⁶⁰⁹.

Партицький, «Велика славянська держава»⁶¹⁰ (Ст[аринна] іст[орія] Г[аличини])⁶¹¹.

Грушевський, «Анти» (З[аписки] Н[аукового] Т[овариства], XXI)⁶¹².

[Грушевський,] Етнографічні прикмети (Іст[орія], I)⁶¹³.

[Грушевський,] Укр[аїнсько-]р[уська] колонізація (ibid)⁶¹⁴.

Антонович, «Древляне» (Виїмки, II)⁶¹⁵.

Паночовний, «Стародавні грецькі колонії» (Зап[иски], II)⁶¹⁶.

Грушевський, «Спірні питання»⁶¹⁷.

[Грушевський,] Теорія великої колонізації.

Костомаров, «Дві руські народности» (Іст[орична] бібл[іотека])⁶¹⁸.
[Костомаров,] «Думки про федерат[ивні] начала».

Грушевський, «Суспільно-політичний устрій укр[аїнсько]-р[уських] земель XI–XIII в[іку]»⁶¹⁹.

[Грушевський,] Схема⁶²⁰.

[Грушевський,] «Вступний виклад» і т[аке] ін[ше]⁶²¹.

Про всякий случай ділюся з Вами думкою, яка чомусь засіла мені в голові. Коли вона не придасться до чогось практичного, то принаймні утворить Вам на якусь хвилину добрий гумористичний настрій.

Ще раз цілую Вас.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 298–301 зв.

№ 190

[Петербург,] 18 лютого [1]914 р.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Відколи приїхав, не можу прийти до норми. Через те не можу й досі скінчити справи з заповітом. Сьогодні посилаю повідомлення про умови стипендії в Наукове т[овариство] у Львів і разом дозволяю собі на Ваше ймення переслати умови фонду О[лександра] Я[ковича] Кониського при київському Т[оваристві]. Турбую Вас особисто через те, що коли Ви вбачали б у тих умовах які незручності, то можна було б поправити їх до офіційного обговорювання справи в Т[оваристві].

Разом посилаю вірш Ф[едора] Є[вгеновича] Корша. Старий якийсь прислав мені його «на усмотрение». Коли друкувати, то хіба в зв'язку з ювілеєм⁶²². Я й запитав, як можна підписати того вірша, і дістав дозвіл, що підписати можна «Хв[едір] Корж» або «Т. Корш», «Ф[едір] Корш». З таким підписом (нехай би був перший з тих підписів) вірш матиме значіння, і, може б, Ви умістили його в ювілейній книжці «України» або «Літературно-наукового вістника»⁶²³, з приміткою, з якого приводу вірш написаний.

Оригінал конче прошу мені повернути.

Якщо не можна буде друкувати в журналі, то просив би передати в «Раду», хоч се вже був би конфуз для старого.

Усього кращого!

Сподіваюся, що Ви таки справдите свій намір — побувати в Петербурзі.

Щирий привіт Вашим.

Ваш О[лександр] Лот[оцький]

914. II. 18.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 97–98 зв.

КОМЕНТАРІ

¹ Петрашевський П. Г. (в «Сторінках минулого» Петрашевський П. Г.) — товариш О. Лотоцького по Київській академії, який входив до гуртка «співробітників, що опрацьовували біографії діячів з церковного поля». *Лотоцький О.* Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В. Б. Антонович // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 170.

² «С[ергій] О[нуфрійович] Липківський був людиною мені близькою не лише ідейно, але й особисто. Як товариш по праці, він у мойому тодішньому життю займав таке ж місце, як пізніше, у Петербурзі, П[етро] Я[нуарійович] Стебницький. На протязі чотирьох літ перебування нашого в академії ми з ним близько ділили радощі й журбу нашого життя — товариського й громадського. Називали нас Аяксами, бо були ми нерозлучні і один одного доповнювали. Все робили ми за спільною участю і щодо поради, і щодо виконання. Все, про що говоритиму далі за часу студентства, належить до С[ергія] О[нуфрійовича] Липківського не в меншій мірі, як до мене». *Лотоцький О.* Академічний побут // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 103.

³ «Не знаю, з чієї власне ініціативи виникла думка скласти біографічний словник діячів-українців та чужинців, що яким-будь способом причинилися в своїй діяльності до української справи чи навіть взагалі працювали на українській території. План цієї праці задумано дуже широко, увівши в її обсяг діячів з найдавніших часів історичних. Отже мимо свого значіння як справочника, ця праця мала задовольнити потребу в певному історичному компендіумі, якого тоді так дуже бракувало». *Лотоцький О.* Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В. Б. Антонович // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 170.

⁴ Кониський Олександр Якович.

⁵ Славінський Максим Антонович (псевд. Малий Пророк, Максим Стависький) — за висловом О. Лотоцького, «професіональний журналіст», перекладач творів Генріха Гейне українською мовою.

⁶ Каманін Іван Михайлович.

⁷ Див. прим. 2.

⁸ Антонович Володимир Боніфатійович.

⁹ Мельник Катерина Миколаївна — дружина В. Антоновича.

¹⁰ Грушевський Олександр Сергійович — брат М. Грушевського.

¹¹ *Грушевский М.* Дополнительные главы к исследованию: «Барское староство, исторические очерки». — К., 1894. — С. 40–400.

¹² «Найбільшу трудність складало рецензування щотижневих “Епархиальных ведомостей”, вони виходили більш як в 10 епархіях, які в цілості чи в часті займали українську територію; в сій справі дуже допомагав тодішній редактор “Киевских епархиальных ведомостей” протоієрей Павло Ан[онович] Троцький — щирий українець, поборник ідеї перекладу св. Письма на українську мову, в його редакції я користувався тими епар-

хіальними виданнями». *Лотоцький О.* Літературна праця // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 265.

¹³ *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 65–74. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹⁴ *Лаврецький С.* [Рец.] Зеленогорський О. А. Философия Гр. Сав. Сквороды, украинского философа XVIII столетия (Вопросы философии и психологии), 1894 р. кн. 3 май и 4-вересень) / *С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 78.

¹⁵ «... найбільш припав мені до душі тоді многонадійний, гарячий та здібний Макар Крамаренко. Доля після не судила йому виправдати ті великі надії. Впав він в око начальства з боку неблагонадійності, і се закрило йому дорогу до вищої освіти. Учителювання, а після й попування на провінції поволі пригасили святий жар душі його, і хоч пізніше він таки доскочив своєї мрії — закінчив Київську академію, та вже то був не той Макар, що позначався колись великими якостями сміливої думки та енергії. Виринув він знову на широкий поверх громадського життя в добу революції, але не визначався проводом, самостійністю чи енергією, — ішов уже слідом за життям, куди воно вело його. Завело воно його врешті до якоїсь церковної авантюри: бувши вже єпископом автокефальної церкви, під чужим впливом одділився він од неї, ставши на якійсь сектярській одбочині. Дуже жалко мені мого колишнього многонадійного Макара, не така йому доля віщувалася». *Лотоцький О.* Перші кроки громадянського життя // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 54.

¹⁶ «Чуб» — псевдонім Іоїля Руденка.

¹⁷ *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Руска грамати́ка. — Львів: Накл. Краєвого фонду, 1893. — 175 с.

¹⁸ Псевдонім О. Кониського.

¹⁹ Псевдонім В. Антоновича.

²⁰ *Лобанський О.* [Рец.] Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II, Одесса, 1893, 31 с. / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 76–77.

²¹ *Щуровський О.* [Рец.] Яковенко В. И. Богдан Хмельницкий, его жизнь и общественная деятельность. Биографический очерк, СПб., 1893, 96 с. // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 65–67.

²² *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1894. — 94 с.

²³ *Филевич И.* Угорская Русь и связанные с ней вопросы и задачи русской исторической науки. — Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1894. — 32 с.

²⁴ *Плохинский М.* Поселение грузин в Малороссии в XVIII в. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1893. — № 5. — С. 1–22.

²⁵ Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае. — К.: Тип. П. Барского, 1894. — 17 с.

²⁶ *Донцов Г.* Десятилетие Екатеринославской городской женской гимназии, 1883–1893. — Екатеринослав, 1894. — 15 с.

²⁷ Малорусские песни, преимущественно исторические, собр. Я. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874–1894 гг. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Т. 6: Труды педагогического отдела. — Вып. 2. — Харьков, 1894. — 112 с.

²⁸ *Павловский И.* Полтавская битва (С портр. Петра Великого 2 картинами, рис. памятников и объяснением) / Сост. И. Павловский. — Полтава: Тип. Губ. правл., 1895. — 36 с.

²⁹ Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. Багалей. — Т. 1: 1802–1815 г. — Вып. 1. — Харьков: Тип. А. Дарре, 1894. — 203 с.

³⁰ *Осадчий Т.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. — Херсон: Тип. О. Ходушиной, 1894. — 198 с.

³¹ Адрес-календарь личного состава Киевской епархии, с алфавитным списком протоиереев и священников, за 1894 г. — К., 1894. — 184 с.

³² Результаты однодневной переписи Одессы 1 декабря 1892 года: Ч. 1. Население. Ч. 2. Квартиры. Ч. 3. Дворовые места и подворно-хозяйственная перепись. — Одесса: «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1894. — 747 с.

³³ *Велецкий С.* Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год: Краткий очерк. — Полтава: Тип. Л. Фряшберга, 1894. — 145 с.

³⁴ *Падалка Л.* Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь // Киевская старина. — К., 1893. — Т. XLI: апрель, май и июнь — С. 243–262.

³⁵ *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — 3-е изд. — Т. 2: Господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II, XVII-ое столетие — СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1886. — 536 с.

³⁶ Історичні монографії: У 11 т. — Т. 10: Мазепа. — Ч. 1. — Львів: Друкарня НТШ, 1895. — 198 с. — (Серія «Руська історична бібліотека» Т. 17 / Ред. О. Барвінський); Історичні монографії: У 11 т. — Т. 11: Мазепа. — Ч. 2. — Львів: Друкарня НТШ, 1895. — 126 с. — (Серія «Руська історична бібліотека» Т. 18 / Ред. О. Барвінський).

³⁷ Наголкін Василь Петрович, видавець.

³⁸ *Чулай Грицько.* Зирка: збірник з поезій / Г. Грушевський. — К.: Изд. В. Наголкіна, 1894. — 16 с.

³⁹ *Лотоцький О.* Батьків гріх: оповідання. — К., 1895. — 16 с.

⁴⁰ Степан Кедреновський — родич по лінії матері М. Грушевського, помер 1 листопада 1894 року. «Степан Кедреновський — ще більш фатальна постать. Учителював на другому передмісті київському — Юрковиці (звідси його літературний псевдонім — Степан Юрковиця). Інтелігентний, вихований, з добрим тенором, він був звичайно окрасою наших товариських сходин з співами. Коронним номером його репертуару була пісня:

“Ой ти, Харьку, ой ти, батьку”, яку виконував він із зворушливою чулістю. Серед його статей зазначу поважну розправу в “Правді” “Весілля в селі Ковалівці”. Під впливом тої радикальщини, що захоплювала російські круги, підпав і він сій течії, що зламала його не національні, а моральні погляди. Вирішивши іти в село на політичну роботу, він, спинившись на професії священика, постановив з радикальної фронди, що для сеї професії не треба ні внутрішнього покликання, ні позитивної релігійної думки. До того ж, перейнявся думкою, що любов, як моральне чуття, се — забобон, не вартий уваги радикально настроєної людини, оженився так собі, “з маху”, не знаючи зовсім своєї подруги життя, — аби лиш задовольнити формальним приписам, що вимагали од священика бути жонатим. Наслідки тої розумової радикальщини були на практиці дуже сумні. Співжиття з чужою духово людиною було самим пеклом. Як людина чутка і чесна, скоро відчув він, який злочин чинить, без віри задовольняючи релігійні потреби своїх парафіян. Хворий на туберкульоз горла, він з відчаю почав запивати. Передчасна смерть його була якась таємнича, немовби не обійшлося без самогубства. Переведено було духовною владою пильне слідство, яке викрило склади нелегальної української літератури в церкві під престолом, — се, розуміється, викликало острах і відразу серед благовірних духовних кругів і довго вживалося як повчаючий приклад на тему: “Дивіться, діти, на його”. Ся жертва чужинських ідейних впливів коштувала нам дорого: і таку цінну людину ми стратили, і багато загублено на пониженню ідейно-морального престижу в очах середнього українського обивательства». *Лотоцький О.* Перші кроки громадянського життя // *його жс.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 54.

⁴¹ *Л. О.* [Рец.] Н. М. О прошлом Подолии, Каменец-Подольский, 1895, 46 с. / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 18.

⁴² *Лобанський О. І.* [Рец.] Песковский М. Л. Барон Н. А. Корф, его жизнь и педагогическая деятельность: Биографический очерк, Жизнь замечательных людей, биографическая библиотека Ф. Павленкова, Спб., 1893, 95 с. / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Львів, 1895. Т. V. — Кн. 1. — С. 84–85.

⁴³ *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // *його жс.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 65–74. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁴⁴ «Дрібна бібліотека» — серія популярних видань під редакцією Івана Франка.

⁴⁵ «Дзвінок» — двотижневий часопис, який видавався у Львові у 1890–1914 рр.

⁴⁶ *Грушевський Марко Федорович.*

⁴⁷ *Лебединцев Петро Гаврилович.*

⁴⁸ *Щербина Володимир Іванович.*

⁴⁹ *Бобринский А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — Т. 1: Дневники пятилетних раскопок. — СПб.: Тип.

М. Стасюлевича, 1887. — 170 с.; Т. 2: Дневники раскопок 1887–1889 гг. гр. Алексея Бобринского. — СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1894. — 232 с.

⁵⁰ *Слепушкин И.* О том, как Богдан Хмельницкий освободил Украину от польской неволи. — 4-е изд. — К., 1894. — 70 с.

⁵¹ Оглоблін Микола Михайлович — історик та археограф.

⁵² Черкаський Іринарх Ювеналович, псевдонім Асап. Див.: *Цимбал Б. Владика й Асап — загадкові особи в оточенні Михайла Грушевського* (Дві нотатки до коментаря) // *Записки НТШ*. — Львів, 2017. — Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. — С. 335–352.

«Радикалізмом поглядів визначався і ще один член громади І[ринарх] Ч[еркаський], що звичайно демонстрував ті погляди в штучно прибраній цинічній формі. З четвертого класу семінарії держав він іспит на атестат дорослості в гімназії, видержав добре, але в письмений праці на якусь моралізаторську тему умудрився заперечити існування якого-будь морального елементу у відносинах батьків і дітей, зводячи сі відносини до самих зоологічних моментів. Такі погляди збентежили екзаменаційну комісію, що, оцінюючи гідність матуранта, мала надавати певну вагу і “благоннадійності” його поглядів. Коли ми питали Ч[еркасько]го, нащо він ту дурницю писав у екзаменаційній вправі, він уперто відповідав: “Бо я так думаю”. Директор гімназії, щоб умити руки в його справі, оддав її на розсуд законоучителя, так би мовити, фаховця справ моралі. На щастя, законоучителем був мій добрий знайомий (свещ[еник] І. Троїцький), що обіцяв урятувати безпардонного радикала та врешті вирік такий присуд: бувший семінарист, складаючи іспит у світській школі, висловом таких радикальних поглядів мав на увазі подобатись світським педагогам, але в тому, крім молодечої легковажності, немає більш нічого поважнішого. Дістав таки Ч[еркаський] матуру, в університеті заявився здібним студентом, здатним до літературно-наукової праці, написав конкурсну оригінальну розправу на золоту медаль (на юридичну тему) і після надрукував її українською мовою.

Скінчивши університет, він пішов по судовій службі і якось зник з обрію життя нашої громади, дуже тим громаду образивши. Аж пізніше, після розрухів аграрних 1906 р[оку], прочитав я в газетах, що в У[щицькому] повіті обвинувателем селян за аграрні непорядки має виступати в окружному суді товариш прокурора Ч[еркаський]. Того ж літа був я на Україні і на дебаркадері одної провінційальної залізничної станції зустрічався з Ч[еркаським]. З приводу його ролі в майбутньому процесі обмінялися ми дуже гострими репліками, а після прочитав я в газетах, що товариш прокурора Ч[еркаський] одмовився обвинувачувати селян, а замість того обвинувачував представників поліції, що своїм поведженням спровокувала селян на розрухи. По щирості думаю, що Ч[еркаський] вчинив се з власного переконання, незалежно од нашої розмови, бо “він так думав”, як колись так само “думав” та на екзаменаційній вправі мало рахувався з наслідками свого думання. За такий вилом з тогочасних урядових провідних тенденцій Ч[еркасько]го звільнили з посади. Літ десять після того пропадав він у безвісті для українського громадського життя, а з початком рево-

люції знову виявився як здібний робітник у судовому фаху — спершу як практик, а після як теоретичний дослідувач. Знов-таки, за ненормальних умов для української справи, майже два десятки кращих літ сеї здібної людини пропали для тої справи безпослідно. За старих умов се — звичайна, типова доля тих людей, що над їх політичним вихованням затрачено стільки сили в українських нелегальних організаціях». *Лотоцький О.* Перші кроки громадянського життя // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 54–55.

⁵³ Піхно Дмитро Іванович — редактор «Киевлянина» у 1879–1911 рр.

⁵⁴ Студинський Кирило Йосипович.

⁵⁵ Тимченко Євген Костянтинович.

⁵⁶ Участь у підготовці словника Бориса Грінченка.

⁵⁷ *П. П.* [Рец.] Еварницький Д. И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска Запорожских низовых казаков, Спб., 1894 // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 69–71.

⁵⁸ *В. І.* [Рец.] Мякотин В. Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии, Русское богатство, 1894, № 2–4 // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 71–76.

⁵⁹ *Арсений*, Гавриил Банулеско-Бодони, экзарх Молдо-Влахийский (1808–12 гг.) и митрополит Кишиневский (1813–[18]21 гг.) / *А. Стадницкий*. — Кишинев: Тип. Э. Шлиомовича, 1894. — 455 с.

⁶⁰ *О. Л., С. Л.* [Рец.] Труды Киевской духовной академии, Кн. 5–12; «Киевские епархиальные ведомости»; «Черниговские епархиальные ведомости»; «Холмско-варшавский епархиальный вестник»; «Вестник Европы»; «Русская мысль»; «Книжки “Недели”»; «Русское богатство»; «Русское обозрение»; «Русский вестник», Кн. III; *Л. О.* Галицко-русский вестник; *О. І. Л.* «Богословский вестник»; «Литовские епархиальные ведомости»; «Могилевские епархиальные ведомости»; «Церковные ведомости» / *О. Лотоцький, С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 3. — С. 2–11, 16–20.

⁶¹ Георгій Кониський народився 1717 року.

⁶² Псевдонім Олександра Лотоцького. *Цимбал Б.* Владика й Асап — загадкові особи в оточенні Михайла Грушевського (Дві нотатки до коментаря) // Записки НТШ. — Львів, 2017. — Т. ССLXX: Праці Історично-філософської секції. — С. 335–352.

⁶³ Див. прим. 14.

⁶⁴ Див. прим. 1.

⁶⁵ *Х.* Исторический Вестник // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — Кн. 3. — С. 25.

⁶⁶ *Левицький К.* [Рец.] Демченко Т. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1587 гг.), Исследование, К., 1894, Часть I, 273 с.; Максимейко Н. Источники уголовных законов Литовского статута, К., 1894, 184 с.; Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому статуту, К., 1894, 171 с. // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 55–65.

⁶⁷ Див. прим. 59.

⁶⁸ Юзефович Борис Михайлович — цензор у справах іноземної преси.

⁶⁹ Див. прим. 46.

⁷⁰ *Богданов Е.* Сборник церковных напевов, издревле употребляемых в Подольской, а частию Волынских епархиях. — Вильна, 1894. — 43 с.

⁷¹ Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович — професор Київського університету.

⁷² *Л. С.* [Рец.] Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени, СПб., 1894., Вып. I. / С. Липківський // Записки НТШ. — Львів. 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 8–9.

⁷³ *Лобанський О.* [Рец.] Петров А. Пятидесятилетие научной разработки славянских источников для биографии Кирилла и Мефодия (1843–1893), Москва, 1894, 56 с.; Петров А. Спорные вопросы миссионерской деятельности св[ятого] Кирила философа на Востоке, Одесса, 1894, 13 с.; Петров А. Апокрифическое пророчество царя Соломона о списку XIII в. // Памятники древней письменности, СПб., 1894, Т. СІХ, 14 с. / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Т. V. — Кн. 1. — С. 7–8.

⁷⁴ *Т. О.* [Рец.] Рубинштейн С. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 г., Вильно, 1894 / *О. Терлецький* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 71.

⁷⁵ *Л. О.* [Рец.] Папков А. Церковные братства. Краткий статистический очерк о положении церковных братств к началу 1893 г., СПб., 1894, 146 с. (Напечатано на основе приказа обер-прокурора Синода) / *О. Лотоцький* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 54–55.

⁷⁶ *Грушевський М.* Нові розправи про внутрішній устрій в[еликого] кн[язівства] Литовського // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 1–32.

⁷⁷ Оглоблін Н. Я. — власник книгарні у Києві.

⁷⁸ *Грущенко С.* [Рец.] Барадулин Г. Жизнь и деятельность св[ятого] Феодосия Углицкого архиепископа Черниговского, Христианское чтение, 1897, Кн. IV–VII, IX / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXVI. — Кн. 6. — С. 31–34.

⁷⁹ «Тим часом для громади настали тяжкі дні. До семінарського начальства прийшло повідомлення (очевидно, з того ж джерела, що й до ректора академії) про існування злочинного українофільського гуртка в семінарії. Узялося те начальство за розслідування і напалося з усім натиском на зазіданого учня — Полікарпа Гдешинського, що дійсно був членом громади та ще й одним з найбільш живих і талановитих. Залякали хлопця, і він розповів про все. Настали репресії. Семінаристи-громадяни постраждали, порівнюючи, не тяжко, — зменшення нотатки за “поведение”, в найгіршому разі й позбавлення “казенного кошту”. Найтяжче випало бідному Луці, бо був він духовим осередком громади та знаходився у межах цілковитої досяжності для духовного начальства, його звільнено з посад в консисторії та в Йорданській церкві, а головно позбавлено права мати службу в межах київської єпархії. Се було справжнім крахом для Луки. Відірваний

від київського ґрунту та від духової дитини, своєї громади, він втратив усе те, чим жив. Переїхав у Таврію, став там священиком і невдовзі помер. Про сю надзвичайну людину з приводу її смерті докладно писав С[ергій] О[лександрович] Єфремов у “Раді”». *Лотоцький О.* Семинарська громада // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 227–228.

⁸⁰ Іоїль Руденко «...учителював у початковій школі на Соломенці, передмісті Києва, був дуже рухливий в праці та здібний, визначався і добрим публіцистичним хистом. Його статті в “Правді” (підписувався “Чуб”) були живі й інтересні. Се був зразок свідомої, політично-вихованої людини, зовсім готової до політичної праці. З Києва пішов він на учительську працю на село і там досить опустився, одійшовши од безпосередніх зв’язків з громадським осередком. На жаль, така доля досить часто повторювалася з людьми, що на довгий час одривалися од громади». *Лотоцький О.* Перші кроки громадянського життя // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 53.

⁸¹ Див. прим. 1.

⁸² *Хаханов А.* Очерки по истории грузинской словесности. — Вып. 1: Народный эпос и апокрифы. — Москва: Университетская типография, 1895. — 367 с.

⁸³ Див. прим. 75.

⁸⁴ *Павлов А.* О начале Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века. — Москва: Университетская типография, 1894. — 40 с.

⁸⁵ *С. Ю.* [Рец.] Павлов А. О начале Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века, Москва, 1894; Тихомиров И. Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование, СПб., 1895, 189 с. / Ю. Сицинский // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XII. — Кн. 4. — С. 16–20.

⁸⁶ Год первого нашествия русских на Константинополь // *Византийский временник.* — СПб., 1894. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 258–259.

⁸⁷ Див. прим. 5.

⁸⁸ *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь: исторический очерк. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1893. — 407 с.

⁸⁹ [Рец.] Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь: исторический очерк, К., 1893 // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 34–39.

⁹⁰ *П.* [Рец.] Падалка Л. Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь, К., 1893 (Відбиток: Киевская старина, Т. V); Падалка Л. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества, К., 1894 // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 18–26.

⁹¹ Див. прим. 46.

⁹² Скачковський Лука Полікарпович.

⁹³ «Университетские известия» — щомісячне наукове видання Київського університету, яке видавалося протягом 1861–1919 рр.

⁹⁴ Іконников Володимир Степанович.

⁹⁵ Див. прим. 50.

⁹⁶ *Пясецкий Г.* О святом Кукше как просветителе Орловского края: Историческое исслед[ование]. — Орел: Тип.-лит. В. Матвеева, 1894. — 123 с.

⁹⁷ *Л. С.* [Рец.] Гапанович П. Судьбы Радочницкого монастыря Замостского уезда, Люблинской губернии, Варшава, 1894 / *С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 48–49.

⁹⁸ *Гапанович П.* Судьбы Радочницкого монастыря Замостского уезда, Люблинской губернии. — Варшава, 1894.

⁹⁹ *Покровский Ф.* Из доисторического быта на славянско-литовской границе // Виленский вестник. — Вильна, 1894. — № 189–192: 3–8 сентября. — 19 с.

¹⁰⁰ *Покровский Ф.* Случайная археологическая находка [в Костромском уезде]. — Москва: т-во тип. А. Мамонтова, 1894. — 5 с.

¹⁰¹ Див. прим. 59.

¹⁰² Описание 432-х рукописей, принадлежащих Санкт-Петербургской духовной академии и составляющих ее первое по времени собрание / Сост. Алексей Родосский. — СПб.: тип. А.О. Башкова, 1893. — 427 с.

¹⁰³ *Ольховский Г.* Важный момент с истории Холмской Руси. Холмский кафедральный Рождество-Богородицкий собор от начала его существования до введения унии на соборе в Бресте (1001–1596) // Странник. — СПб., 1901. — Т. VIII. — С. 210–230.

¹⁰⁴ *Петровский С.* Одесский кафедральный Преображенский собор: историческое описание. — Одесса, 1894. — 123 с.

¹⁰⁵ *Соболевский А.* Южно-славянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках. — СПб: Тип. М. Меркушева, бывш. Н. Лебедева, 1894. — 30 с.

¹⁰⁶ *Турцевич А.* Русская история (в связи с историей Великого княжества литовского). — Вильна: Тип. А. Сыркина, 1894. — 147 с.

¹⁰⁷ *Недельский С.* Униатский митрополит Лев Кишка и его значение в истории унии. — Вильна: Губ. тип., 1893. — 317 с.

¹⁰⁸ *Викул П.* Столетие учреждения Православной епархии в Подолии (1795–1895). — Вильна: Тип. А. Сыркина, 1895. — 48 с.

¹⁰⁹ *Викул П.* Прошедшее Подолии: По поводу столетия воссоединения Подолии с Россией 1793–1893. — 2-е изд. — Каменец-Подольск, 1893. — 64 с.

¹¹⁰ *Владимиров П.* Слово о полку Игореве: Из лекции П. Владимирова. — Вып. 1. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира В. Завадского, 1894. — 71 с.

¹¹¹ *Владимиров П.* Начало славянского и русского книгопечатания в XV–XVI веках. — К.: Тип. Н. Пилющенко и К^о, 1894. — 34 с.

¹¹² Див. прим. 99.

¹¹³ *В. С.* [Рец.] Покровский Ф. Из доисторического быта на славянско-литовской границе, Вильна, 1894, 19 с. (Відбиток: Виленский вестник, 1894) // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 2–3.

¹¹⁴ *Покровский Ф.* К исследованию курганов и городищ на восточной окраине современной Литвы. — Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, преемн. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1897. — 59 с.

¹¹⁵ *Гнатюк В.* [Рец.] Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым. I: Суеверия и обряды; II: Легенды, сказки и рассказы, Одесса, 1894, 202 с. // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 48–60.

¹¹⁶ *М. Д.* [Рец.] Крыжановский Г. Рукописная евангелия Волынского епархиального древлехранилища, Почаев, 1895, 75 с. // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Кн. 2. — С. 25–27.

¹¹⁷ *М. Д.* [Рец.] Коллекция древних предметов и монет, пожертвованных Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Н. А. Леопардовым, К., 1895 // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 1–2.

¹¹⁸ Ківлицький Євген Олександрович.

¹¹⁹ *Антонович В.* Розвідка про гайдамаччину // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці. — Львів: Друкарня НТШ, 1897. — С. 1–96. — (Серія: Руська історична бібліотека; Т. 19).

¹²⁰ «Старався я розвинути охоту до писання і в молодих громадянах, аби викликати сим письменницький нахил, що без перших спроб, може б, не виявився. Для того раз перед літом роздав я кільком членам семінарської громади, що, на мою думку, до того надавалися, виготовити за літо по перекладові оповідання про дітей з російської мови. Самі оповідання вибирав я з кращих тодішніх журналів для дітей. Переклади було зроблено, виправлено, і вийшов гарненький збірничок, що дуже придався б за нашої надто тоді ще бідної дитячої літератури. Тож надумавсь я видрукувати той збірничок та й пустив його у першу Сціллу — цензуру. Цілком несподівано тим збірничком мала вирішитися в цензурі доля української дитячої лектури. Якраз тоді в цензурі виявилася тенденція обмежити ту навіть легальну ділянку “красного письменства”, яку єдино дозволено було для українського слова, а саме почато забороняти твори, призначені для дітей. Сталого рішення ще не було, і в практичному доконанню тої тенденції помічалось ще хитання. Згаданий збірничок (“Віночок”), що мав виразно характер лектури, для дітей призначеної, і дав цензурній установі столичній привід поставити засадничо питання про лектуру для дітей українською мовою. Цензура, видимо, поставила справу на ґрунт педагогічний і переслала “Віночок” на “заключение” Міністерства освіти, се останнє переслало його “по принадлежности” кураторові Київської шкільної округи, а сей останній доручив розглянути і подати думку офіційальному фаховцеві по українських справах серед київських педагогів — В[олодимир] П[авлович] Науменкові. Здавалось, що справа впала на добрий ґрунт і піде на добре». *Лотоцький О.* Літературна праця // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 266.

¹²¹ Комаров Михайло Федорович.

¹²² Старовойтенко Павло Іларіонович.

¹²³ *Старовойтенко П.* Учение св. Кирилла Иерусалимского о Таинствах. — К., 1895. — 170 с.

¹²⁴ Малишевський Іван Гнатович — професор в Київській духовній академії.

¹²⁵ *Лилеев М.* Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв. — Вып. 1. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. — 596 с.

¹²⁶ *Чистович И.* Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. — СПб.: Синодальная тип., 1894. — 381 с.

¹²⁷ *Лащенко Н.* Христофор — первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский. — Харьков: Харьковский губернский статистический комитет, 1895. — 286 с.

¹²⁸ *Киприанович Г.* Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени. — Вильна: Тип. И. Блюмовича, 1895. — 236 с.

¹²⁹ *Доброклонский А.* Руководство по истории русской церкви. — Вып. 4: Синодальный период 1700–1890 г. — Москва: Университетская типография, 1893. — 444 с.

¹³⁰ *Лебединцев П.* К вопросу о киевском митрополите XII в. Михаиле. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1895. — 14 с.

¹³¹ Залізняк Микола Кіндратович.

¹³² *Маниковский Ф.* Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря. — К.: Тип. С. Кульженко, 1894. — 60 с.

¹³³ Комаров Михайло Федорович.

¹³⁴ *П. П. [Рец.] Маниковский Ф.* Историко-статистическое описание Киево-Флоровскаго женского монастыря, К., 1894; Малиженковский Н. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь, К[иевские] епархиальные ведомости, 1895, № 6–7, 9, 11, 13 // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 21–24.

¹³⁵ Див. прим. 129.

¹³⁶ Бадені Казимир Фелікс — голова уряду та міністр внутрішніх справ у Австро-Угорській імперії у 1895–1897 рр.

¹³⁷ Кибальчич Турвон Венедиктович.

¹³⁸ *Антонович В.* По вопросу об уничтожении Ярославова вала. — К., 1895. — 40 с. — (Відбиток: «Киевское слово»).

¹³⁹ *Кибальчич Т.* Уничтожение древнего Ярославова вала в Киеве: в защиту исторической правды: (По поводу реферата профессора В. Б. Антоновича «По вопросу об уничтожении Ярославова вала», читаемого в публичном заседании Исторического общества Нестора-Летописца, 15-го октября). — К.: Тип. П. Барский, 1895. — 105 с. — (Відбиток: «Жизнь и искусство». — 1895. — № 308, 310, 315, 317, 322, 324, 329, 331).

¹⁴⁰ «Чутка про всю ту складну історію з “Віночком” дійшла врешті й до мене, і я звернувся до Науменка з проханням пояснити, як саме стоїть справа. Він докладно задовольнив моє бажання і прочитав мені свою записку, що вже написав і передав кураторові. В тій записці якнайбільше

розхвалив він збірничок і з погляду додержання чистої народної мови, і з погляду високої літературної вартості самих творів, а в доказ останнього навів, в яких саме кращих виданнях російських і під якими назвами вони друкувалися. Завважити треба, що переклади мовою українською безумовно заборонялися, тож вказівка на перекладний характер видань вже згори давала підставу для заборони, мимо міркувань педагогічних чи яких інших. Се я й сказав Науменкові. Він одповів, що раз його запитують, то він по совісті мусів подати думку з усіма вичерпуючими даними. Розуміється, становище його було тяжке, і трудно сказати, як би хто інший повівся на його місці в таких, дуже скрутних тоді, обставинах. Але в результаті збірник заборонено і внаслідок усіх тих зносин між двома міністерствами видано 1895 року наказ по цензурі забороняти в українській мові і белетристичні твори, призначені для читання дітям. Так сумно скінчилися літературні спроби громади». *Лотоцький О.* Літературна праця // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 266.

¹⁴¹ *Л. С.* [Рец.] Л. П. К вопросу о киевском митрополите XII в. Михале, К., 1895, 12 с. (Відбиток: Чтения в Историческом обществе Нестор-летописца. — Т. X) / *С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 6–10.

¹⁴² *Дмитриевский А.* Русские на Афоне: Очерк жизни и деятельности игумена Русского Пантелеймоновского монастыря священно-архимандрита Макария (Сушкина). — СПб: Тип. С. Добродеева, 1895. — 422 с.

¹⁴³ *Л. С.* [Рец.] Миропольский С. Очерк истории церковноприходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени, СПб., 1895, Вып. 2: Школы и образование в эпоху монгольского ига, 30 с. / *С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XII. — Кн. 4. — С. 15–16.

¹⁴⁴ Календарь Подольской епархии на 1896 год / Под ред. Е. Сецинского. — Каменец, 1895. — 197 с.

¹⁴⁵ Див. прим. 108.

¹⁴⁶ *Петров Н.* Киевская академия во второй половине XVII века. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1895. — 171 с.

¹⁴⁷ Автор статті Сергій Олександрович Єфремов.

¹⁴⁸ *Л. С.* [Рец.] Ливотов Е. Георгий Конисский, архиепископ белорусский, Русское обозрение, 1895, № 3, 4, 6 / *С. Липківський* // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. V. — С. 25–26.

¹⁴⁹ *Л.* [Рец.] Лилеев М. Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв., К., 1895, Вып. 1, 596 с. // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. 5. — С. 19–22.

¹⁵⁰ *Я. Г.* [Рец.] Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году, Харьков, 1895, 219 с. // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 28–32.

¹⁵¹ *Л.* [Рец.] Петров Н. Киевская академия во второй половине XVII века, К., 1895, 171 с. (Відбиток: Труды Киевской духовной академии) // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 14–19.

¹⁵² Виймки з жерел до історії України-Руси до половини XI віка / Упорядкував М. Грушевський. — Львів: Друкарня НТШ, 1895. — 123 с.

¹⁵³ *Петров А.* Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христе, находящееся в пространном житии св. Константина философа, по списку XIII в. // Памятники древней письменности. — СПб., 1894. — Т. СІХ. — 14 с.

¹⁵⁴ Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н. Петров. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1880. — 60 с.

¹⁵⁵ Паньківський Костянтин Костянтинович.

¹⁵⁶ Кучинський Андрій Прокопович.

¹⁵⁷ *Лотоцький О.* Соборні криси на Україні та Білій Русі в XV–XVI вв. // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 1–34.

¹⁵⁸ Псевдонім Олександра Григоровича Черняхівського.

¹⁵⁹ *Огоновський О.* История литературы русской. — Ч. 4. — Львів: Друкарня НТШ, 1894. — 348 с.

¹⁶⁰ Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Т. 2: К–П. — Львів: Друкарня НТШ, 1894. — 290 с.

¹⁶¹ *Д. [Рец.]* Лашенков Н. Христофор (Сулима), первый епископ слободско-украинский и харьковский, Харьков, 1895, 286 с. (Відбиток: Сборник Харьковского историко-филологического общества, 1893–1895) // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XVII. — Кн. 3. — С. 39–41.

¹⁶² *М. [Рец.]* Подольские архипастыри. К столетию учреждения Подольской епархии, Каменец, 1895, 194 с. (Відбиток: Труды Подольского епархиально-статистического комитета, Вып. VIII) / О. Лотоцький // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XIV. — Кн. 6. — С. 20–23.

¹⁶³ *М. [Рец.]* Календарь Подольской епархии на 1896 год, под редакцией Е. Сецинского, Каменец, 1895, 196 с. / О. Лотоцький // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 56–58.

¹⁶⁴ Выписки из Полного собрания законов / К. Победоносцев. — СПб., 1895. — 300 с.

¹⁶⁵ М. Грушевський одружився з Марією Сильвестрівною Вояківською 26 травня 1896 року у Скалі.

¹⁶⁶ *І. Богословский* Вестник // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 5–6.

¹⁶⁷ «Зайшов до О[лександра] Я[ковича] Кониського, і почали ми перебірати, які єсть установи у Києві, що до них можна було б вступити.

— “Казенна палата”, — почав він.

— “Ні, — кажу, — се геть. Палата та ще й казенна, — фе!”

— “Акциз”.

— “Гм. Репутація якась сумнівна”.

— “То було раніше. Ну, то от — контроль”.

— “Се, звичайно, ліпше. А де він?” — питаю.

— “Та біля університету”». *Лотоцький О.* Служба в Державному контролі // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 154.

¹⁶⁸ Слово втрачено через пошкоджений аркуш.

¹⁶⁹ *Титов Ф.* Духовные школы Курско-Белгородской епархии // Курские епархиальные ведомости. — Курск, 1893. — № 35. — С. 777–781.

¹⁷⁰ *Багалей Д.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). — Т. 1. — Вып. 2: (1802–1815 г.). — Харьков: тип. Зильберберга, 1896. — С. 203–483.

¹⁷¹ *В. І.* [Рец.] Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным источникам), Харьков, 1896, Т. 1: 1802–1815, Вып. 2, С. 203–483 / *В. Щербина* // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 37–41.

¹⁷² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 2: первая половина XVII ст. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1896. — 438 с.

¹⁷³ *Рудницький С.* [Рец.] Мемуары, относящиеся к истории южной Руси / Перевод К. Мельник (под ред. В. Антоновича), 1896, Вып. II: первая половина XVII ст., 438 с. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXIII–XXIV. — Кн. 3–4. — С. 1–5.

¹⁷⁴ Плетньова Надія Василівна — хазяйка київської квартири, де мешкав М. Грушевський.

¹⁷⁵ Рукопис Митрофана Довгалецького «Комическое действие».

¹⁷⁶ Див. прим. 161.

¹⁷⁷ *Грущенко С.* [Рец.] Волынский историко-археологический сборник / издание распорядительного комитета Волынского церковно-археологического общества, Почаев; Житомир, 1896, Вып. 1 / *С. Іваницький* // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Кн. 2. — С. 34–37.

¹⁷⁸ *Д.* [Рец.] Календарь подольской епархии на 1897 год (приложение к «Подольским епархиальным ведомостям»), Каменец, 1896 // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Кн. 2. — С. 41–42.

¹⁷⁹ *В.* [Рец.] Петровский С. Семь херсонских архиепископов, Одесса, 1894, 184 с. // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 41–43.

¹⁸⁰ *П.* [Рец.] Петров Н. Киевская академия во второй половине XVII века, К., 1895, 171 с. (Відбиток: Труды Киевской духовной академии) // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 14–19.

¹⁸¹ *П.* [Рец.] Эварницкий Д. История запорожских козаков, СПб., 1897, 646 с. // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. XVIII. — Кн. 4. — С. 24–29.

¹⁸² *Л. С.* [Рец.] Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени, СПб., 1895, Вып. 3: Школы на Руси в XV–XVIII в., 143 с. // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. — С. 9.

¹⁸³ Рукопис Митрофана Довгалецького «Комическое действие».

¹⁸⁴ *І.* Богословский Вестник // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 5–6.

¹⁸⁵ *Козловский И.* Сильвестр Медведев: Очерк из истории русского просвещения и общественной жизни в конце XVII в. — К.: Тип. Университета св. Владимира, 1895. — 363 с.

¹⁸⁶ Див. прим. 183.

¹⁸⁷ Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Т. 4: С–Я. — Львів: Друкарня НТШ, 1898. — 242 с.

¹⁸⁸ *Лотоцький О.* Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в / О. Лотоцький // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXI. — Кн. 1. — С. 1–46.

¹⁸⁹ Лотоцька Оксана Олександрівна.

¹⁹⁰ «Матеріально було мені трудно жити. Удержання моє підвищувалося дуже помалу, бо майже на протязі цілого року я не займав штатної посади. А було се з причини неурегульованості моїх матеріальних відносин з духовним відомством. За проживання в академічному інтернаті я обов'язаний був або відслужити 5 років в духовному відомстві, або заплатити одноразово біля тисячі карбованців. На духовну службу мене не пускали, а разом не міг я вступити на службу державну, поки не вирівняю свого боргу синодові. Я не міг заплатити зразу свого боргу, почалася канцелярська тяганина в справі розсерочення на рати і закінчилася аж улітку дальшого року. Дістаючи тим часом всього 40 карбованців місячно, я мав доробляти таку суму, щоб можна було існувати. Довелося приватно взяти обов'язки бухгалтера в трьох педагогічних установах, що були під керівництвом одного директора: а саме в жіночих гімназіях подільській і фундуклівській та в пансіоні графині Левашової». *Лотоцький О.* Служба в Державному контролі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 156.

¹⁹¹ Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Т. 3: П–С. — Львів: Друкарня НТШ, 1896. — 292 с.

¹⁹² «Исповедь» Иоанна Некрашевича // Руководство для сельских пастырей. — К., 1877. — № 11.

¹⁹³ *І. З.* [Рец.] Сребницький І. К биографии Георгия Кониского, К., 1895, 37 с. (Відбиток: Сборник Нежинского историко-филологического общества, Т. 1) // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 32–33.

¹⁹⁴ *Spectator.* З російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1898. — Т. 1. — С. 49–59; С. 107–112; С. 190–200.

¹⁹⁵ *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя. — Т. 1. — Львів, 1898. — 254 с.

¹⁹⁶ Речення написане рукою Сергія Липківського.

¹⁹⁷ Див. прим. 188.

¹⁹⁸ Іваницький Сергій Митрофанович (псевдонім Сергій Грущенко).

¹⁹⁹ *С[ергій] Г[рущенко]*. [Рец.] Дмитриевский А. Арсений, архиепископ елассонский (суздальский тоже) и его вновь открытые исторические мемуары, «Труды Киевской Духовной академии, 1898–1899» / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1900. — Т. XXVIII. — Кн. 6. — С. 15–16.

²⁰⁰ *Є. С.* [Рец.] Осадчий Т. Образованные земледельцы в Южной Руси, К., 1887, 60 с. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXII. — Кн. 2. — С. 48–49; *Є. С.* [Рец.] Осадчий Т. Крестьянское товарищеское землевладение в Херсонской губернии, Одесса, 1897, 33 с. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXII. — Кн. 4. — С. 54–55.

²⁰¹ [Рец.] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, Каменец-Подольский, 1897, Т. 8, 479 с. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Кн. 5. — С. 47–50.

²⁰² К. Ю. [Рец.] Лазаревский О. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, К., 1896, 158 с. // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т. XXX. — Кн. 4. — С. 22–23.

²⁰³ Никольский К. Материалы для истории исправления богослужебных книг: Об исправлении устава церковного в 1682 году и месячных миней в 1689–1691 гг. / Сообщ. протоиерея К. Никольского. — СПб.: О[бщество] л[юбителей] д[ревней] п[исьменности], 1896. — 135 с. — (Памятники древней письменности; 115).

²⁰⁴ В. І. [Рец.] Петров И. Историко-топографические очерки древнего Киева (с планом древнего Киева 1639 г.), К., 1897, 267 с.; Голубев С. О древнейшем плане г. Киева 1638 г., 1898, 73 с. (Відбиток: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, Кн. XII) // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т. XXIX. — Кн. 3. — С. 3–6.

²⁰⁵ Грущенко С. [Рец.] Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году, К., 1897, 223 с. / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXV. — Кн. 5. — С. 26–28.

²⁰⁶ Грушевський М. [Рец.] Уманець Ф. Гетман Мазепа: историческая монография, СПб., 1897, 455 с. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXI. — Кн. 1. — С. 20–23.

²⁰⁷ Лотоцький О. Кілька віршів Івана Некрашевича // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 1–10.

²⁰⁸ С. Г[рущен]ко [Рец.] Титов Ф. Макарий (Булгаков), митрополит московский и коломенский: историко-биографический очерк, К., 1895, Т. 1, 459 с. / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. С. 38–39; С. Г[рущен]ко [Рец.] Очерки Малороссии / ред. В. Шемякина, СПб., 1896, 244 с. / С. Іваницький. — Там само. — С. 39–41; Г[рущен]ко С. Христианское чтение / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXVI. — Кн. 6. — С. 5–6.

²⁰⁹ Див. прим. 183.

²¹⁰ П. [Рец.] Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная Литовская Русь в его время, СПб., 1897, 249 с. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXV. — Кн. 5. — С. 17–18.

²¹¹ С. Г[рущен]ко [Рец.] Титов Ф. Макарий (Булгаков), митрополит московский и коломенский: историко-биографический очерк, К., 1895, Т. 1, 459 с. / С. Іваницький // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. — С. 38–39.

²¹² Срезневський Ізмаїл Іванович.

²¹³ Spectator. З російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1898. — Т. 2. — С. 45–51, 192–195.

²¹⁴ Старицький Михайло Петрович.

²¹⁵ Василь Чайченко — псевдонім Грінченка Бориса Дмитровича.

²¹⁶ Шуhevич Володимир Осипович.

²¹⁷ Курсивом подано теми, дописані в тексті листа рукою М. Грушевського.

²¹⁸ Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов. — Т. 1: 1470–1700. — СПб.: Синод. тип., 1897. — 503 с.

²¹⁹ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода. — Т. 5: 1725 г. — СПб.: Синод. тип., 1897. — 726 с.

²²⁰ Твір Володимира Тихонова «О том, как я был декадентом».

²²¹ Білоусенко І. Заручини; етюд / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1899. — Т. 6. — Кн. 5. — С. 141–158.

²²² В. І. [Рец.] Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива М[инистерства] н[ародного] пр[освещения], СПб., 1893, Т. I: Учебные заведения в западных губерниях до учреждения Виленского учебного округа, 1782–1803; СПб., 1897, Т. II: Уч[ебные] завед[ения] в запад[ных] губ[ерниях], 1802–1804 // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т. XXVII. — Кн. 1. — С. 28–33.

²²³ Вик (1798–1898). — К.: Друк. С. В. Кульженко, 1900. — 464 с.

²²⁴ Иван Франко // Вик (1798–1898). — К.: Друк. С. В. Кульженко, 1900. — С. 319–337.

²²⁵ Осып Маковей // Вик (1798–1898). — К.: Друк. С. В. Кульженко, 1900. — С. 403–409.

²²⁶ Щурат Василь Григорович.

²²⁷ Эртель А. О стенописи в великой Успенской церкви Киево-Печерской лавры // Труды Киевской Духовной академии. — 1897. — № 4. — С. 500–527.

²²⁸ Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. — К.: Тип. Университета св. Владимира, 1897. — 223 с.

²²⁹ Титов Ф. Духовные школы в Курско-Белгородской епархии. — Вып. 3: История семинарии и низших духовных училищ в эпоху протасовских реформ (1839–1867 г.). — Курск: Тип.-лит. бр. Н. и И. Ваниных, 1896. — 579 с.

²³⁰ Титов Ф. Историческое описание Киево-Андреевской церкви. — К., 1897. — 14 с.

²³¹ Spectator. З російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1899. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 93–105.

²³² «Надумав я використати сю нагоду, щоб пробити мур цензурної заборони перекладів на українську мову, отже українські переклади Пушкіна, та ще й у такий момент урочистий, думалося, не одважаться заборонити, а за тим першим кроком можна буде стукатись і далій. По нараді з “віконцями” вирішено було зібрати всі українські переклади з Пушкіна, що були вже коли-небудь в друку, та звернутися до наших поетів з проханням про нові переклади. Тож до старих перекладів Л. Боровиковського (“Два ворони”), С. Руданського (“Віщий Олег”), О. Пчілки (“Анчар”) додано багато нових: М. П. Старицький переклав ad hoc десять поезій (серед них — “Надгробник”, “Чи я по торжищах блукаю”, “Я пережив свої бажанья”), М. С. Кононенко одну (“Луна”), О. О. Дохольський (раніше) дві

(“Муза”, “Пташка”). З півтора десятка чудових перекладів ліричних поезій прислав М. Чернявський, — серед тих перекладів така трудна річ, як “Анчар”, здається, заховала всі якості оригіналу. І. М. Стешенко дав переклади великих річей — “Бориса Годунова”, “Скупого Лицаря”, “Моцарта і Салері” та більш десятка дрібних поезій. Той солідний зшиток поезій послано до цензури, і майже перед самим ювілеєм прийшла відповідь: заборонено». *Лотоцький О.* Літературна праця // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 266–267.

²²³ *Spectator* З російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вісник. Львів, 1899. — Т. 6, Кн. 6. — С. 148–157.

²²⁴ Маковей Осип Степанович.

²²⁵ Щурат Василь Григорович.

²²⁶ Уляна Кравченко (псевдонім Юлії Юліївни Шнайдер).

²²⁷ Берло Ганна Львівна.

²²⁸ Див. прим. 191.

²²⁹ «Павло Петрович Пелехин, син знаного професора медичної академії та сам професор (хірургії)...». *Лотоцький О.* Старша громада // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 57–58.

²⁴⁰ *Ляскоронский В.* Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв. относящиеся к Южной России. — К.: Тип. И. Чоколова, 1898. — 22 с.

²⁴¹ Материалы по истории русской картографии / Под ред. В. Кордта. — Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века. — К., 1899. — 15 с.

²⁴² Палеографический изборник: Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. / И. Каманин. — Вып. 1. — К.: Киев. комис. для разбора древ. актов, 1899. — 43 с.

²⁴³ *Болсуновский К.* Свинцовые пластинки (пломбы) с условными знаками церковных праздников. — М.: Т-во Скор. А. Левенсон, 1899. — 14 с.

²⁴⁴ *Пташицкий С.* Князя Пузыны: Ист.-генеал. материалы. — СПб: тип. инж. Г. Бернштейна, 1899. — 132 с.

²⁴⁵ Известия Таврической ученой архивной комиссии / Под ред. А. Маркевича. — Симферополь: Типография Спиро, 1899. — № 29. — 115 с.; 1899. — № 30. — 125 с.

²⁴⁶ Известия Общества любителей изучения Кубанской области. — Вып. 1. — Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1899. — 166 с.

²⁴⁷ *Горленко В.* Украинские были. — К.: Тип. Г. Фронцкевича, 1899. — 171 с.

²⁴⁸ *Горленко В.* Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1891. — 15 с.

²⁴⁹ *Сементовский Н.* Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — 6-е изд. — К.; СПб.: Н. Оглоблин, 1881. — 264 с.

²⁵⁰ *Айналов Д., Редин Е.* Древние памятники искусства Киева. — Харьков: Тип. «Печ. дело», кн. К. Гагарина, 1899. — 62 с.

²⁵¹ *Клоссовский А.* Материалы для климатологии Юго-Запада России. — Одесса: Тип. Южно-русского общества печатного дела, 1899. — 336 с.

²⁵² *Потебня А.* Из записок по русской грамматике. — Т. 3: Об изменении значения и заменах существительного. — Харьков: М. В. Потебни, 1899. — 663 с.

²⁵³ *Симони П.* Русский язык в его наречиях и говорах. — Вып. 1: I. Великорусское наречие. 1. Общая часть. — СПб: Тип. Имп. Акад. наук, 1899. — 96 с.

²⁵⁴ *Астафьев С.* У святынь Приднeпровья: Заметки странника. — СПб.: П. Сойкин, ценз., 1898. — 161 с.

²⁵⁵ *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — Т. 3. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1896. — 158 с.

²⁵⁶ Черноморское побережье / А. Воейков, Ф. Пастернацкий, М. Сергеев. — СПб.: Тип. П. Сойкина, 1898. — 250 с.

²⁵⁷ Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии — К.: Тип. И. Горбунова, 1899. — Вып. 2. — 108 с.

²⁵⁸ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1899–1900. — Вып. 2.

²⁵⁹ *Гринченко Б.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. — Вып. 3: Песни. — Чернигов: Тип. Губ. земства, 1899. — 767 с.

²⁶⁰ *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права. — 2-е изд. — СПб: Тип. М. Стасюлевича, 1899. — 481 с.

²⁶¹ Лисенко Микола Віталійович.

²⁶² *Spectator.* З російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — 1900. — Т. 10. — Кн. 6. — С. 145–168.

²⁶³ *Spectator.* З російської України / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — 1899. — Т. 8. — Кн. 11. — С. 66–83.

²⁶⁴ *П. [Рец.] Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования, К., 1898, 524 с. + 498 с.; Голубев С. Западнорусская церковь при митр. Петре Могиле (1633–1646), Киевская старина, 1898, Т. I–IV // Записки НТШ. — Львів, 1901. — Т. XXXIX. — Кн. 1. — С. 19–23.

²⁶⁵ Беренштам Вільям Людвігович — український археолог.

²⁶⁶ Див. прим. 223.

²⁶⁷ *Нечуй-Левицький І.* Старосвітські батюшки й матушки (Генеза, характеристика осіб, зміст). — Львів, [б. р.], — 40 с. — (Літературно-критична бібліотека; 13).

²⁶⁸ Косач Олена Петрівна.

²⁶⁹ Див. прим. 262.

²⁷⁰ Твори О. Я. Кониського-Перебенди. — Т. 4: Оповідання. — Одеса. — Тип. Е. Фесенко, 1903. — 285 с.

²⁷¹ Корифеи украинской сцены: Критико-биограф. очерки. — К.: Тип. П. Барского, 1901. — 192 с.

²⁷² *Г. Г-га* Новини нашої літератури (Тарас Бульба, нова перебірка М. П. Старицького) / *Г. Хоткевич* // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1900. — Т. 12. — Кн. 10. — С. 44–49.

²⁷³ З від'їздом О. Лотоцького до Петербурга Spectator'ом також називався С. Єфремов.

²⁷⁴ Олександр Якович Кониський помер 29 листопада 1900 р.

²⁷⁵ «Сума була, в процентових паперах, невелика — трохи більше 20 тисяч, що знаходилися в «Київському кредитовому товаристві»». *Лотоцький О. О. Я. Кониський // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 178.*

²⁷⁶ «Справа затвердження заповіту, з огляду на протест родини, затяглася майже на 15 літ, затверджено його аж в році 1914». *Лотоцький О. О. Я. Кониський // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 179.*

²⁷⁷ «Знаменитий свого часу адвокат (і польський громадський діяч) В. Д. Спасович...» *Лотоцький О. Гірке коріння науки // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 177.*

²⁷⁸ *Грушевський М. Бех-аль-Джугур // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 12: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886). — Львів: Світ, 2011. — С. 236–245. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).*

²⁷⁹ «Отже, заповіт подано було до затвердження суду, але вдова почала в київському окружному суді справу, прохаючи уневажити духовницю небіжчика. Представником моїх інтересів був на початку [для] Л[юдвигович] Шраг, але йому, так само як і мені, особисто було тяжко провадити сю справу, бо він також був особисто зв'язаний з родиною небіжчика, то порадив мені замість себе свого приятеля, знаного в Києві адвоката Л. В. Храновського, який півтора десятка літ провадив ту справу в судах». *Лотоцький О. О. Я. Кониський // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 179–180.*

²⁸⁰ Єфремов Сергій Олександрович.

²⁸¹ Грушевський Сергій Федорович помер 27 січня (9 лютого) 1901 р.

²⁸² *Шевченко Т. Повисти. — Т. 1. — К.: Тип. П. Барського, 1901. — 241 с.*

²⁸³ Див. прим. 223.

²⁸⁴ *Комаров М. Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська, з малюнками А. Ждахи. — СПб: Тип. училища глухонемых, 1901. — 52 с.*

²⁸⁵ *Кониський О. Оповідання про Тараса Шевченка. — СПб.: Тип. училища глухонемых, 1901. — 32 с.*

²⁸⁶ Див. прим. 271.

²⁸⁷ Літературний збірник, зложений на спомин О. Кониського (1836–1900). — К.: Друкарня П. Барського, 1903. — 401 с.

²⁸⁸ «Вестник Юго-Западной и Западной России» — щомісячний журнал, який виходив від 1862 до 1871 р., видавався у Києві та Вільні.

²⁸⁹ Початок листа втрачено.

²⁹⁰ *Руданський С. Твори. — Т. 1: Пісні, приказки, прислів'я, байки, заголовки «Співомовок». — Львів, 1895. — 192 с.; Т. 2 / Впорядкував А. Кримський. — Львів, 1896. — 278 с.; Т. 3 / Впорядкував А. Кримський.*

— Львів, 1897. — 184 с.; Т. 4: Співомовки, поеми історичні драматичні і переклади / Впорядкував В. Лукич. — Львів, 1897. — 263 с.; Т. 5 / Впорядкував А. Кримський. — Львів, 1899. — 210 с.

²⁹¹ «Видати сей переклад в Росії не було змоги, закон 1876 р[оку], чи, власне, цензурне тлумачення його сенсу, не дозволяв того. Боючись щоб не загинув остаточно сей фатальний рукопис, я дав переписати його на машині і переслав для видання в «Наукове т[овариств]во ім[ені] Шевченка» у Львові, і там його надруковано під редакцією І[вана] Франка в двох томиках серії видання творів Степана Руданського. Оригінал я мав змогу післати лише пізніше, через певні руки, Франко ж друкував по не досить справному спискові, тому і в тексті, і в передмові Франковій до видання єсть досить недоладностей». *Лотоцький О. Гірке коріння науки // його ж. Сторінки минулого.* — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 23–24.

²⁹² Луппов Павло Миколайович — співробітник Міністерства народної освіти, сприяв виданню «Первой учебной книги славянского языка» С. Грушевського: Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упорядник: І. Гирич. — К., 1996. — С. 47.

²⁹³ Лотоцька Німфодора Мефодіївна — дружина О. Лотоцького.

²⁹⁴ *Гоголь М.* Тарас Бульба: повість / М. Гоголь; з великоруської мови переклав В. Щурат. — Львів: Накладом М. Яцкова і С-ки, 1900. — 204 с.

²⁹⁵ Ніщинський Петро Іванович — український композитор і перекладач.

²⁹⁶ «...живши в Петербурзі та збираючи розпорошену спадщину С[тепана] Руданського, я звернувся до Симашкевича, тоді вже єпископа пензенського, почувши, що у його єсть рукопис ще недрукованого перекладу «Іліади». Дійсно, той рукопис знайшовся у Симашкевича, і він прислав мені. Дуже вдячний я йому за се, але жаль і злість обгорнули мене од думки, що майже сорок літ сей переклад класичного твору лежав у безвісті. Правда, коли С[ергій] О[лександрович] Єфремов з захопленням переказував про сю знахідку В[олодимиру] П[авловичу] Науменкові, то сей сказав зневажливо: “Ото яка новина! Такий самий рукопис лежить у мене на столі вже кількадесят років”. Дійсно, *habent sua fata libelli*, особливо в наших українських умовах». *Лотоцький О. Гірке коріння науки // його ж. Сторінки минулого.* — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 24.

²⁹⁷ *Гоголь М.* Вечерниці: оповідання М. Гоголя / переклад Михайла Обачного й Лесі Українки, під ред. Олени Пчілки. — Львів: Друкарня НТШ, 1885. — 40 с.

²⁹⁸ Вечери на хуторі близь Диканьки: повісті, видані Пасічником Рудим Паньком / М. Гоголь; перевів з московського К. Климкович. — Т. 1. — Львів: 3 печатні Михайла Поремби, 1864. — 174 с.; Т. 2. — Львів: 3 печатні Михайла Поремби, 1865. — 134 с.

²⁹⁹ *Гоголь М.* Оповідання Миколи Гоголя / переклад Олени Пчілки. — Львів: Друкарня НТШ, 1881. — 74 с.

³⁰⁰ *Гоголь М.* Мертви душі, або Вандровки Чичикова: поема Миколая Гоголя. — Львів: Накладом редакції «Діла», 1882. — 274 с.

³⁰¹ Гоголь М. Ревізор, комедія в 5 діях / пер. В. Сімович. — Чернівці, 1901. — 152 с.

³⁰² Партицький О. Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка. — Львів, 1872. — 60 с.

³⁰³ Любенький О. Політично-суспільні ідеали Шевченка / О. Лотоцький // Правда. — 1894. — Т. 20. — Вип. 60. — С. 115–135.

³⁰⁴ Грушевський М. Історія одної ночі // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 90–105. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

³⁰⁵ Грушевський М. Бідна дівчина // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 12: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886). — Львів: Світ, 2011. — С. 431–443. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

³⁰⁶ Грушевський М. Ясновельможний сват // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 106–122. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

³⁰⁷ Грушевський М. Степ // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 12: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886). — Львів: Світ, 2011. — С. 20–21. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

³⁰⁸ Див. прим. 287.

³⁰⁹ «Первая учебная книга церковнославянского языка» Сергія Федоровича Грушевського.

³¹⁰ Див. прим. 302.

³¹¹ Див. прим. 303.

³¹² Грушевський М. Особисте щастя // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 58–71. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

³¹³ Див. прим. 298.

³¹⁴ Грушевський М. Неробочий Грицько Кривий // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 27–31. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

³¹⁵ Див. прим. 278.

³¹⁶ Гарматій Лука Васильович.

³¹⁷ Академічний дім для студентської молоді у Львові.

³¹⁸ Псевдонім Віктора Онуфрійовича Піснячевського.

³¹⁹ «Очерк истории украинского народа» (1904).

³²⁰ Зверев Микола Андрійович — російський юрист, професор Московського університету.

³²¹ Див. прим. 309.

³²² Кокорєв Василь Олександрович — російський підприємець.

³²³ Лист М. Славінського до М. Грушевського від 17 листопада 1903 року // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 8–11.

³²⁴ Пешков Олексій Максимович (псевдонім Максим Горький) — письменник, з 1900 року редактор видавництва «Знание».

³²⁵ Лист М. Славінського до М. Грушевського від 12 грудня 1903 року // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 12–15.

³²⁶ Лотоцький Богдан Олександрович.

³²⁷ Див. прим. 319.

³²⁸ «Южные записки» — часопис, видавався в Одесі протягом 1903–1905 рр.

³²⁹ «Ініціатором “Товариства” — так будемо називати його скорочено — була дуже оригінальна в обставинах свого часу особа генерала Миколи Федоровича Федоровського. На протязі всього свого довгого віку (помер в віку 80 літ, р[оку] 1918) з молодих літ до останніх днів свого життя ся людина великого громадського інстинкту виявляла невтомну енергію альтруїстичної праці взагалі та властиво для рідного народу... Отож коли захопила його думка заснувати українське просвітнє товариство, то він не залишав її, поки не здійснив на ділі. Як часто в таких випадках буває, коли й найкращі теоретичні міркування стають в суперечність практичним завданням, сам ініціатор скоро мусів одійти од своєї дитини, бо його методи провадження товариства були надто нежиттєві; але, пустивши в рух товариство, він вже тим самим вчинив діло великої національної користі». *Лотоцький О.* «Просвіта» на півночі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 251–252.

³³⁰ Гессен Йосиф Володимирович — директор друкарні «Общественная польза» у Петербурзі.

³³¹ Шмідт — видавець.

³³² Мова йде про останню частину «Очерков истории украинского народа».

³³³ Кареев Микола Іванович — російський історик.

³³⁴ Пипін Олександр Миколайович — російський славіст.

³³⁵ М'якотін Венедикт Олександрович — російський історик.

³³⁶ Степаненко Василь Пилипович — директор книгарні при редакції журналу «Киевская старина».

³³⁷ Стасюлевич Михайло Матвійович — петербурзький видавець.

³³⁸ Суворін Олексій Сергійович — петербурзький видавець.

³³⁹ Вольф Маврикій Осипович — петербурзький видавець.

³⁴⁰ Попов — директор книгарні у Петербурзі.

³⁴¹ Піснячевський Віктор Онуфрійович.

³⁴² «Майже одночасно з видавничим т[овариств]ом, на рік пізніше, повстало в Петербурзі так само з крутою канцелярською назвою “Общество имени Т[араса] Г[ригоровича] Шевченка для воспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга”. Спершу проектувалося заложити “Общество почитателей Шевченка”, що мало для вшанування пам'яті поета вишукувати засоби для улаштування музею й школи його імені, допомагати його рідні та землякам, що присвячують себе для праці на полі українського письменства та умілості. Міністерство внутрішніх справ не давало дозволу, тоді Д[анило] Л[укич] Мордовець подав другий проект — допомогового т[овариств]ва під згаданою угорі назвою. Дозвіл дано 1898 року». *Лотоцький О.* «Просвіта» на півночі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 264.

³⁴³ «На самому прикінці XIX століття на північному петербурзькому ґрунті засяяв скромний вогник української просвіти: заснувалося “Благодотворительное общество издания общепользных и дешевых книг”. Ся, з також незугарною назвою, установа на протязі майже двох десятків літ відбувала ролю української “Просвіти” бодай на чужій землі, бо на власній не знайшлося для неї місця». *Лотоцький О.* «Просвіта» на півночі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 251.

³⁴⁴ Браудо Олександр — російський історик.

³⁴⁵ Семевський Василь Іванович — російський історик.

³⁴⁶ Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович — російський історик.

³⁴⁷ Доманицький Василь Миколайович — історик, філолог, упорядник «Кобзаря» видання 1907 р.

³⁴⁸ Святополк-Мирський Петро Дмитрович — міністр внутрішніх справ Російської імперії (серпень 1904 — січень 1905).

³⁴⁹ Єфименко Олександра Яківна — дослідниця української історії.

³⁵⁰ Свенцицький Іларіон Семенович — український вчений.

³⁵¹ Див. прим. 75.

³⁵² *А. Я.* [Рец.] Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб, 1904. стр. 380 / *А. Яцимирский* // Исторический вестник. — 1905. — № 2. — С. 694–695.

³⁵³ *Русова С.* [Рец.] Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа // Русская школа. — 1904. — № 12: декабрь. — С. 9–11.

³⁵⁴ «Типография училища глухонемых (М. Аленовой)» у Санкт-Петербурзі.

³⁵⁵ Науковий збірник присвячений професорові Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1884–1904). — Львів: Друкарня НТШ, 1906. — 562 с.

³⁵⁶ Спогади О. Лотоцького про М. Грушевського не були включені до збірника.

³⁵⁷ *Лотоцький А.* [Рец.] Проф. Михаил Грушевский «Очерк истории украинского народа» // Журнал для всех. — 1905. — № 8. — С. 520.

³⁵⁸ *Д. Д.* [Рец.] Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб., 1904, 380 с. / *Д. Дорошенко* // Вестник воспитания. — 1905. — № 1. — С. 25–31.

³⁵⁹ Див. прим 353.

³⁶⁰ Наказ «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка» від 12 грудня 1904 року.

³⁶¹ *Н. К-ш-ъ* [Рец.] Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа // Русская старина. — 1905: январь. — [Библиографический листок].

³⁶² Див. прим. 360.

³⁶³ «Було се на Різдво 26 грудня 1904 р[оку], а вже в кінці сього місяця справу знесення обмежень з українського слова поставлено було на розгляд Комітету міністрів в засіданнях 28-го та 31-го грудня. Комітет схилявся до скасування закону 1876 р[оку], але традиція утисків українського слова так глибоко увійшла в свідомість російських державних мужів, що

навіть у той критичний момент, який переживала тоді Росія, не знайшли вони “достаточных фактических сведений” для скасування законодавчого абсурду, та “в видах вящей осторожности” Комітет міністрів зобов’язав міністрів освіти та внутрішніх справ запитати думки Академії наук та університетів київського та харківського, а також київського, подільського та волинського генерал-губернаторів». *Лотоцький О.* Перша революція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 291.

³⁶⁴ *Ефименко А.* История украинского народа: Вып. 1–2. — СПб.: Изд. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. — 391 с. — (История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время / под ред. Н. Кареева и И. Лучицкого).

³⁶⁵ Збірник «Вопросы современной украинской жизни» так і не вийшов, оскільки ключові автори не подали своїх праць до нього. Лист В. Доманицького до М. Грушевського від 10 (23) грудня 1904 року // Листування Михайла Грушевського. — Т. 3. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 345. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

³⁶⁶ Пирожков Михайло Васильович — петербурзький видавець.

³⁶⁷ *Ефименко А.* История Украины и ее народа. — СПб.: Т-во «Обществ. польза», 1907. — 174 с.

³⁶⁸ «Вдруге відбулося ювілейне свято Д[анила] Л[ужича] Мордовця р[оку] 1905 — п’ятдесят літ письменницької його праці припадало на р[ік] 1904-ий, але військові та інші обставини часу привели до запізнення того свята. Настрої громадські такі були тоді підвищені в розмахові гостро-революційному, що чулися навіть голоси, чи слід взагалі той ювілей святкувати; та не можна було кривдити старого, що за всіма своїми неповажними вибриками, довго і багато потрудився в українській справі — як він розумів і її саму, і способи праці для неї. Урочистість відбулася 24 квітня 1905 р[оку] у фешенебельному ресторані “Донона”, але, не вважаючи на зовнішню показну обстанову, виглядала досить скромно в тих обставинах, коли громадські збори почали вже набирати широкого розмаху і щодо кількості учасників, і щодо температури настроїв». *Лотоцький О.* Д. Л. Мордовець-Сліпченко // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 29.

³⁶⁹ Вейнберг Петро Ісакович — російський поет, літератор.

³⁷⁰ Ламанський Володимир Іванович — російський вчений-філолог.

³⁷¹ Таганцев Микола Степанович — російський вчений-юрист.

³⁷² «В той час, коли я прибув до Петербургу, суголосним був мені власне П[етро] Я[нуарович] Стебницький. Сей останній, добре знаючи психологію петербурзьких українців, старався їх не дрозити і старанно обходив всі ті гострі роги, щоб за них не зачепитися, за се особливо користувався він повагою в українських кругах Петербургу, як людина статечна; але в дипломатичнім своїм поступуванню заходив він часом далеко, і се час від часу трохи псувало наші відносини». *Лотоцький О.* Старша громада // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 19.

³⁷³ «Петро Матвійович Саладілов (в попередніх генераціях, очевидно, Солодилов) був видатною особою в українському житті. Спершу полковник генерального штабу, після високий урядовець Міністерства внутрішніх справ (“Управляющий отделом страхования”), він надавав кар’єрним інтересам більшого, ніж се належало, значіння, і в сей бік головню спрямовував своїх неабиякі здібності. Се була розумна, розважлива та енергійна людина. Українець з переконання і бюрократ в душі, він охоче брався за такі справи, що вимагали певної спортової гри й інтелектуальної творчості на діловій бюрократичній засаді та сягали аж до верхів бюрократичного Олімпу. Така праця особисто захоплювала його, і се був надзвичайно цінний співробітник на найбільш відповідальні завдання. Видатна була його роль в справах дозволу українського перекладу Євангелія та повного “Кобзаря”». *Лотоцький О.* Старша громада // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 56–57.

³⁷⁴ На бланку з обіцяним друкованим оголошенням про ювілей Д. Мордовця О. Лотоцький написав такого листа від 15 січня 1905 р.

22-го января с[его] г[ода] состоится чествование пятидесятилетней литературной деятельности нашего маститого писателя Даниила Лукича Мордовцева.

В этот день Даниилу Лукичу будет предложен его товарищами-писателями и земляками-украинцами, в ресторане «Медведь» (Мойка, д[ом] 40) обед, после чего состоится литературно-музыкальное отделение с участием артистов драматической и оперной труппы.

Подписка на обед и вечер по 8 руб[лей] с лица принимаются: у Б[ориса] Б[орисовича] Глинского (Знаменская 6, кв[артира] 4), не позже 20-го января включительно в ресторане «Медведь» (Мойка, д[ом] 40), в книжных магазинах «Нового времени» (Невский, д[ом] 40) и «Новостей» (Невский, 18). Начало обеда в 6 часов вечера. Перед началом обеда, в 5 часов вечера, в том же помещении ресторана Даниилом Лукичем будут приняты и поздравительные депутации, а также заслушан адрес от любителей литературы и участников обеда. Адрес для подписания желающими будет выставлен с 18-го января в книжном магазине «Нового времени».

К[азимир] С[таниславович] Баранцевич, П[етр] И[сакович] Вейнберг, Б[орис] Б[орисович] Глинский, В[ладимир] И[ванович] Ламанский, П[етр] М[атвеевич] Саладилов, П[етр] Я[нуарьевич] Стебницкий, Н[иколай] С[тепанович] Таганцев, В[арвара] И[вановна] Ясевич-Бородаевская ((ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 366–367).

³⁷⁵ Єфремов Сергій Олександрович.

³⁷⁶ «...приїхала до Петербургу депутація в складі І[ллі] Л[юдвіговича] Шрага, В[олодимира] П[авловича] Науменка, О[лени] П[етрівни] Косачевої, М[икола] А[ндрійовича] Дмитрієва і од Вітте дістала вона запевнення, що українське слово буде поставлено в правні умови, однакові з мовою російською; треба лише спокійно виждати того, що у свій час буде. Пізніше спогади про ті наївні сподіванки викликали лише усмішку, але тоді віра в силу громадської думки і громадських вимог здавалася неперемож-

ною». *Лотоцький О.* Перша революція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 292.

³⁷⁷ Записка Данила Мордовця до міністра внутрішніх справ та начальника «Главного управления по делам печати» від 13 листопада 1904 року: *Лотоцький О.* Перша революція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 285–291.

³⁷⁸ Записка до синоду. *Лотоцький О.* Український переклад Євангелія // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 386–388.

³⁷⁹ Див. прим. 333.

³⁸⁰ Анненський Микола Федорович — російський вчений-економіст.

³⁸¹ Див. прим. 330.

³⁸² В'язниця.

³⁸³ Вітте Сергій Юлійович — голова Комітету міністрів (серпень 1903 — квітень 1906) та Ради міністрів (жовтень 1905 — квітень 1906).

³⁸⁴ Клейгельс Микола Васильович — київський генерал-губернатор (грудень 1903 — жовтень 1905).

³⁸⁵ Корш Федір Євгенович — російський та український вчений.

³⁸⁶ Шахматов Олексій Олександрович — російський вчений-філолог.

³⁸⁷ Фамінцин Андрій Сергійович — російський вчений-ботанік.

³⁸⁸ Фортунатов Пилип Федорович — російський вчений-мовознавець.

³⁸⁹ Заленський Володимир Володимирович — російський вчений-зоолог.

³⁹⁰ Ольденбург Сергій Федорович — російський вчений-сходознавець.

³⁹¹ «В додатку до записки, яку подано на загальні збори академії, а опісля видруковано й подано до Комітету міністрів, подано реферати окремих членів комісії та різні матеріали, що до справи належали. Додатки ті такі були: 1) П[єтр] Стебницький, “Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности”; 2) С[офия] Русова, “О необходимости малорусских книг для поднятия умственного развития малорусского народа”; 3) А[лександр] Русов, “Украинофильство”; 4) А[лександр] Лотоцкий, “Краткий обзор украинского литературного движения в России и заграничии”; 5) Сообщение П[єтра] М[атвеевича] Саладилова; 6) Сообщение В[ладимира] П[авловича] Науменка; 7) Письмо В[ладимира] Н[иколаевича] Леонтовича к Д[аниле] Л[укичу] Мордовцеву; 8) Историческая записка К[онстантина] А[дамовича] Военского по вопросу об ограничительных распоряжениях, касающихся малорусской письменности; 9) А[лександр] Русов, “О числе малороссов”; 10) газета “Гражданин” (1905 г[ода], № 9). Стаття Е. Ш.» *Лотоцький О.* Записка “Об отмене стеснений малорусского печатного слова” // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 373.

³⁹² *Житецкий И.* [Рец.] Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб., 1904 г. // Вестник Европы. — 1905. — № 3. — С. 410–422.

³⁹³ Див. прим. 358.

³⁹⁴ Арабажин Костянтин Іванович — письменник та журналіст.

³⁹⁵ «В березні 1905 р[оку] відбувся з'їзд журналістів, на який прибув делегатом од єдиного тоді органу з українським характером — од “Киевской старины” Є[вген] Х[арлампійович] Чикаленко. На нараді його з петербурзькими земляками (були на тій нараді П[етро] Я[нуарович] Стебницький, О[лександр] О[лександрович] Русов та я) вироблено було текст резолюції (ту резолюцію після видруковано в “Киевской старине”), з якою Є[вген] Х[арлампійович] і прийшов на з'їзд. Тут він організував групу “іногородців”, що виступала об'єднаним фронтом і виготовила спільну од усіх резолюцію». *Лотоцький О.* Перша революція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 297–298.

³⁹⁶ *Ефименко А.* Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. — СПб.: Книгопечатня Шмидт, 1905. — Т. 1. — 439 с.; Т. 2. — 358 с.

³⁹⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. — Львів: Друкарня НТШ, 1905. — 688 с.

³⁹⁸ Збірник «Вопросы современной украинской жизни» під ред. Олександра Русова, який так і не був виданий. Див. прим. 365.

³⁹⁹ Друге видання «Очерка истории украинского народа» 1906 р.

⁴⁰⁰ Серія «Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г[ода]» була опублікована в 89-ти томах (119-ти книжках) протягом 1899–1905 рр.

⁴⁰¹ Лучицький Іван Васильович — український історик, професор Київського університету.

⁴⁰² Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / Под ред. Н. Тройницкого. — Т. 1. — СПб.: Паровая типо-литогр. Н. Ныркина, 1905. — 268 с.

⁴⁰³ *Грушевський М.* На злобу дня // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 436–437. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁴⁰⁴ Генайзер Євген Адольфович (1861–1938) — співробітник редакції газети «Сын Отечества». «... Є[вген] Ганейзер — жид, що у національній справі поділяв платформу українську». *Лотоцький О.* Українська справа в російському освітленні // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 427.

⁴⁰⁵ Кобеко Дмитро Фомич — голова Комісії для перегляду законодавства друку в Російській імперії.

⁴⁰⁶ Див. прим. 398.

⁴⁰⁷ О. Лотоцькому доручили підготувати розділ «Отношение великорусского и польского общества к украинскому движению» обсягом у 3 друк. арк. Лист О. Русова до М. Грушевського від 22 січня 1905 року // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 726. — Арк. 302–303.

⁴⁰⁸ Див. прим. 403.

⁴⁰⁹ В'язниця.

⁴¹⁰ *Грушевський М.* Отвертий лист до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 488–491. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁴¹¹ Див. прим. 403.

⁴¹² «Поминаючи інші аналогічні з'їзди, спинюся на дуже характерному “з'їзді інородців” 19–21 листопада того ж 1905 р[оку]. Участь у з'їзді, крім українців, взяли: азейберджанці, вірмени, білоруси, грузини, ести, жиди, киргизи, латиші, поляки, татари, фіни, — всього більш 100 учасників, серед них біля 30 українців». *Лотоцький О.* Перша революція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 297–298.

⁴¹³ «Вопросы современной украинской жизни» під редакцією Олександра Русова.

⁴¹⁴ Закон «О временных правилах о повременных изданиях» від 24 листопада (7 грудня) 1905 р.

⁴¹⁵ *Грушевський М.* Украинство в России, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»). — СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1906. — 48 с.

⁴¹⁶ «Врешті 24 листопаду вийшли “Временные правила о печати”, які до певної міри урегулювали справи друку взагалі, в тім числі українського. Мало хто дістав таке, як я, полегшення од того в життю своїому. З виданням тих правил скінчилася моя панщинна праця в цензурних установах. Я міг, як і всі люде, по службовому труді додому приїхати та своєчасно шматок хліба з'їсти без того роздрочення, за якого кожний шматок горло дере. Головно ж увільнила мене доля од тяжких переживань, силою волі приглушуваних вибухів обурення та ненависті, що кожен раз обгортали в тих тортурних людського слова, бо ніяким режимом не можна було призвичаїти себе до видовиська отих тортурів над найдорожчим, що єсть у людини — над словом. З волею слова дістав увільнення й я особисто. Скінчилася моя роля “штовхача” української продукції того слова, воно могло появлятися на світ без моєї акушерської допомоги». *Лотоцький О.* Цензурні митарства // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 241.

⁴¹⁷ «“Дні свободи” повели до утворення в Петербурзі українського політичного клубу. Існування двох товариств — видавничого та допомогового ім. Шевченка, — хоча й абсолютно аполітичних, з дуже обмеженими цілями, все ж одіграло велику роль в справі об'єднання розпорешених членів української колонії... Фактично клуб став існувати раніше свого офіційного затвердження, ще з кінця 1905 р[оку]... Статут клубу затверджено в серпні 1906 р[оку]. Згідно своїйому статутіві, клуб має провадити діяльність в Петербурзі та в інших містах, засновуючи свої відділи, організує бесіди, відчити, реферати, друкує періодичні та неперіодичні видання, листки, відозви і т[ому] п[одібне], приймає участь у виборчій агітації». *Лотоцький О.* Український клуб «Громада» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 320–322.

⁴¹⁸ Закон «Об изменении и дополнении временных правил о периодической печати» прийняті 18 (31) березня 1906 р., а «О временных правилах для неповременной печати» — 26 квітня (9 травня) 1906 р.

⁴¹⁹ Дурново Петро Миколайович — Міністр внутрішніх справ Російської імперії (жовтень 1905 – квітень 1906).

⁴²⁰ Див. прим. 418.

⁴²¹ «Народное хозяйство» («Наша жизнь») — петербурзька газета.

⁴²² «Молва» («Русь») — петербурзька газета.

⁴²³ Газета «Русские ведомости» видавалася до 1918 р.

⁴²⁴ *Грушевський М.* Сучасний стан українства в Росії // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Світ, 2015. — С. 413–442. — (Серія: Монографічні історичні праці).

⁴²⁵ Див. прим. 409.

⁴²⁶ «Місіонерські тенденції з боку галицьких греко-католиків виявилися при нагоді й раніше. В часі перебігу російської революції, р[оку] 1905, приїхав до Петербургу василіянин Нил Ломницький. Прибув з якимись уповноваженнями таємничого порядку, що не з своєї лише ініціативи, се видно було хоча б уже з того, що розпоряджав грішми. В Петербурзі одразу ж розпочав він контакт із підозрілими елементами із “Галицко-русского общества” та силкувався втягти їх у зв’язок з українським громадянством. Надто розминаючись із звичайною для ченця та ще й гостя скромністю, допускався виступів, що вимогам простої звичайності мало відповідали. Напр[иклад], прибувши непрошений на з’їзд недержавних народностей, забрав тут голос, говорив мало не годину українською мовою, якої не розумів майже ніхто, крім українців, розводився головню про свою місію, що зібраних не інтересувала, а вкінці попросив присутніх поляків, щоб вони вставились перед галицькими поляками за галицьких русинів. Один із польських делегатів слушно одповів, що в політичній боротьбі перемагає не протекція, а воля народу й його енергія в здобуванні права. Тяжко було свідком бути таких виступів. Врешті зник він із петербурзького обрію якомсь так само таємничо, як і появився, залишивши по собі взагалі несмачне вражіння». *Лотоцький О.* Поворот митроп[олита] Андрея Шептицького з заслання // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 379.

⁴²⁷ Мілюков Петро Миколайович — один із засновників конституційно-демократичної партії Росії.

⁴²⁸ Ковалевський Максим Максимович — голова «Партії демократичних реформ».

⁴²⁹ Маркович Дмитро Васильович — юрист у справі заповіту Олександра Яковича Кониського.

⁴³⁰ Кониська Марія Олександрівна — вдова О. Кониського.

⁴³¹ Див. прим. 355.

⁴³² Див. прим. 195.

⁴³³ Покажчик змісту Літературно-наукового вістника томів I–XX (1898–1902) / зладив В. Доманицький; з передм. І. Франка. — Львів, 1903. — 37 с. + 121 с.

⁴³⁴ Див. прим. 415.

⁴³⁵ Батько Німфодори Мефодіївни, дружини О. Лотоцького.

⁴³⁶ Див. прим. 364.

⁴³⁷ Див. прим. 415.

⁴³⁸ *Грушевский М.* Децентрализация и национальный вопрос // Сын Отечества. — 1905. — № 133: 22 июля (4 августа). — С. 2.

⁴³⁹ «Справу утворення в Думі такої організації передірішено було ще на Україні. Тою справою зайнявся «Т[овариство] У[країнських] П[оступовців] — його рада та місцеві відділи, і в тому напрямі дано було депутатам і формальні уповноваження від виборців. З директив ТУП-а ще до початку думської сесії в середині квітня улаштовано було з'їзд українських депутатів, і на цьому з'їзді вироблено основи майбутньої їх діяльності в Думі. В наказі учасникам з'їзду були вимоги утворити парламентський клуб, увійти в контакт з іншими національними групами, провести певні постанови в інтересах українського народу, а для виконання сих завдань увійти в зв'язок із представниками української колонії в Петербурзі». *Лотоцький О.* Українська парламентська фракція // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 11–12.

⁴⁴⁰ Франко Іван Якович.

⁴⁴¹ Гнатюк Володимир Михайлович.

⁴⁴² *Грушевський М.* Про старі часи на Україні // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 23. — Львів: Світ, 2015. — С. 1–93. — (Серія: Монографічні історичні праці).

⁴⁴³ Олександр та Софія Русови.

⁴⁴⁴ Стебницький Петро Януарійович.

⁴⁴⁵ Забіла Яків Платонович.

⁴⁴⁶ *Бодуен де Куртене И.* По вопросу об автономии и равноправии национальностей (из доклада, сделанного мною в заседании второго делегатского К.-Д. партии 10 (23) января 1906 г.) // Украинский вестник. — СПб., 1906. — №. 1. — С. 26–33.

⁴⁴⁷ Лучицький Іван Васильович — «дослідник французької історії, переважно питаннями економічного життя». *Лотоцький О.* Державна дума // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 61.

⁴⁴⁸ *Овсянко-Куликовский Д.* Что такое национальность? // Украинский вестник. — СПб., 1906. — №. 1. — С. 18–25; № 2. — С. 83–90.

⁴⁴⁹ Пирожков Михайло Васильович — петербурзький видавець.

⁴⁵⁰ Ледницький Олександр Робертович — голова «Союзу автономістів», член кадетської партії.

⁴⁵¹ Грушевський Олександр Сергійович.

⁴⁵² Долинський Микола Степанович — секретар «Украинского вестника» у Петербурзі. Олександр Лотоцький помилково написав неправильний ініціал.

⁴⁵³ *Грушевський М.* Національне питання й автономія // *Грушевський М.* Твори: У 50-и томах. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 413–420. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁴⁵⁴ Грушевський М. Національні моменти в аграрному питанні // *його ж.* Твори: У 50-и томах. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 453–455. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁴⁵⁵ Єфремов Сергій Олександрович.

⁴⁵⁶ Матушевський Федір Павлович.

⁴⁵⁷ Київська газета «Громадська думка» проіснувала до середини серпня 1906 р.

⁴⁵⁸ Київський журнал «Нова громада» протягом 1906 р. всього видав 12 номерів.

⁴⁵⁹ Могилянська Олександра Олексіївна — дружина М. Могилянського.

⁴⁶⁰ Русов Олександр Олександрович.

⁴⁶¹ Грушевський М. Проти течії // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 389–392. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁴⁶² Див. прим. 442.

⁴⁶³ Лист П. Стебницького до М. Грушевського від 12 (25) вересня 1906 року // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 770. — Арк. 64–65.

⁴⁶⁴ Грушевський Олександр Сергійович.

⁴⁶⁵ Авалішвілі (Авалов) Зураб Давидович — грузинський історик та юрист.

⁴⁶⁶ Лозинський Михайло Михайлович — український журналіст.

⁴⁶⁷ Дуда-Дудинський Олександр — український журналіст.

⁴⁶⁸ Хижняков Василь Михайлович — чернігівський земський діяч.

⁴⁶⁹ Дорошенко Дмитро Іванович — український історик.

⁴⁷⁰ Долинський Микола Степанович — український журналіст.

⁴⁷¹ Кошиць Олександр Антонович — український музикант.

⁴⁷² Житецький Гнат Павлович — український літературознавець.

⁴⁷³ Дмитрієв Микола Андрійович — український видавець.

⁴⁷⁴ Рклицький Михайло Васильович — український історик.

⁴⁷⁵ Забіла Яків Платонович — український історик.

⁴⁷⁶ Чижевський Павло Іванович — депутат першої Державної думи.

⁴⁷⁷ Ярошевич Андрій Іванович — український статистик, географ.

⁴⁷⁸ Вольський Адольф Адольфович — російський вчений-економіст.

⁴⁷⁹ Левицький Модест Пилипович — український мовознавець.

⁴⁸⁰ Бородаєвський Сергій Васильович — український вчений-економіст.

⁴⁸¹ Див. прим. 442.

⁴⁸² Див. прим. 433.

⁴⁸³ Вовк Федір Кіндратович.

⁴⁸⁴ Див. прим. 442.

⁴⁸⁵ Шевченко Т. Кобзарь (с портретом) / Под. ред. В. Доманицкого. — СПб.: «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в учебных заведениях С.-Петербурга» и «Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг», 1907. — 636 с.

⁴⁸⁶ Лесгафт Петро Францович — російський вчений-фізіолог.

⁴⁸⁷ Див. прим. 326.

⁴⁸⁸ Русова Софія Федорівна.

⁴⁸⁹ Білоусенко О. Аграрне законодавство в Росії минулого року / О. Лотоцький // Літературно-науковий вістник. — Львів; К., 1907. — Т. 37. — Кн. 2. — С. 306–315.

⁴⁹⁰ Див. прим. 470.

⁴⁹¹ Див. прим. 489.

⁴⁹² Грушевський М. [Рец.] Т. Шевченко. «Кобзарь», видання «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в учебных заведениях С.-Петербурга» и «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг», 1907 // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 11 Літературно-критичні праці (1883–1931), «По світу». — Львів: Світ, 2008. — С. 304. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

⁴⁹³ Див. прим. 442.

⁴⁹⁴ «Труд» — петербурзька книгарня.

⁴⁹⁵ Попов — власник книгарні у Петербурзі.

⁴⁹⁶ Бурлескна польська мова кириличними літерами.

⁴⁹⁷ Протягом 1900–1905 р. під редакцією Сергія Миколайовича Южакова у Петербурзі було видано 22 томи «Большой энциклопедии: словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания».

⁴⁹⁸ «Як уже згадувалося, ті самі товариші мої працювали одночасно і над складанням історично-бібліографічного словаря українських діячів та осіб, що працювали на Україні та взагалі мали своєю діяльністю як-будь відношення до України». *Лотоцький О.* Літературна праця // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 265.

«Про обшир її можна гадати з того, що словник доведено до літери О, а на кожну літеру припадало 200–300 життєписів. Скоро після того як М[ихайло] С[ергійович] Грушевський перенісся до Львова, вирішено було видрукувати, в числі “Наукового т[овариств]а” у Львові, перший том словника, що мав обіймати біографії на перших п’ять літер алфавіту (А–Д). Малося на меті спершу видрукувати словник українською мовою у Львові, а після — російською на Україні, коли б се з цензурних обставин можна було зробити. Складено редакційну комісію з п’яти осіб, яка мала остаточно зредагувати матеріал першого тому щодо його змісту. За кілька місяців комісія (р[оку] 1897) скінчила свою роботу. Через те, що в праці брало участь багато людей, стиль усіх розправ був дуже різнобарвний, а крім того оригінали деяких окремих біографій писалися російською мовою й перекладалися після вже; треба було зредагувати й саму мову словаря. Та, на жаль, людина, якій було се доручено, затягла роботу аж на кілька літ, матеріал через те перестарівся, і для друку треба було його знову переглянути та освіжити новими джерелами. Річ це була надзвичайно складна, і тому справа з друком спинилася. Оригінал (здається, врешті і з українським перекладом) передано “Науковому т[овариств]у” у Львові. Праця та, гадаю, не стратила своєї цінності, і колись буде її використано, коли

стане на чергу справа видання біографічного словника діячів Украї-ни». *Лотоцький О.* Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В. Б. Антонович // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 170–171.

⁴⁹⁹ Див. прим. 396.

⁵⁰⁰ Див. прим. 485.

⁵⁰¹ «Тоді я був вільний від службової праці чи громадської біганини та, хоч і в гарячковому стані, міг спинятися думкою не лише на справах біжучих. В один із таких гарячкових моментів прийшов я до думки видати загальну енциклопедію, — типу теперішньої “Книги знання”, в яких чотирьох-п’яти томах, використавши до того матеріял, що вже досить було зібрано в київських комісіях, які опрацьовували словники історично-біографічний та географічний. Матеріальні засоби для видання планувалося здобути з видавничих фондів, які мали два петербурзькі українські товариства: товариство імені Шевченка здобуло кілька тисяч карб[ованців] од видання творів О[лександри] Я[ківни] Єфименкової (два томи “Южной Руси”), т[овариств]о “Благодійне”, разом із щойно згаданим, дістало прибутку од видання “Кобзаря” більш десяти тисяч. І сею справою заінтересувався М[ихайло] С[ергійович] Грушевський, який, натурально, мав би кермувати нею, тим більше, що в плані моєму було притягти і львівське “Наукове т[овариств]о” до участі в справі: і в праці літературній, і щодо видання». *Лотоцький О.* Енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 155–156.

⁵⁰² Див. прим. 442.

⁵⁰³ Відповідно до щоденника Віктор Піснячевський відвідував Михайла Сергійовича 24–26 квітня 1907 р.: Щоденник М. С. Грушевського / Публ. та комент. І. Гирича // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 20.

⁵⁰⁴ Шраг Ілля Людвігович.

⁵⁰⁵ Див. прим. 476.

⁵⁰⁶ Див. прим. 442.

⁵⁰⁷ Газета виходила від 12 квітня до 6 червня 1907 року. «З українських періодичних видань найближчу участь узяв я в газеті “Рідна справа — Думські вісті”, що була органом української фракції в другій Державній думі. Під час першої Думи українська громада в Петербурзі спромоглася на видавання тижневика російською мовою — “Украинский вестник”». *Лотоцький О.* Літературна праця // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 174.

⁵⁰⁸ *Грушевський М.* Збірник статей «Визволення Росії і українське питання» // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 383–544. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵⁰⁹ Современное положение украиноведения / *А. Лотоцький* // Вестник воспитания. — 1907. — № 8. — С. 163.

⁵¹⁰ *Белουсенко О.* Terra incognita / *О. Лотоцький* // Украинский вестник. — СПб., 1906. — № 14. — С. 948–963.

⁵¹¹ У листі від 12 вересня 1906 р. П. Стебницький просив М. Грушевського відмовити О. Лотоцького від виходу зі складу товариства «Общепольных и дешевых книг...» // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 770. — Арк. 64–66.

⁵¹² «Так, почавши з квітня 1907 р[оку] по 6 червня, на протязі неповних двох місяців існування другої Думи, вийшло 12 чисел газети, що була справжньою трибуною української фракції. «Наша газета, — писалося у вступній статті, — буде тим телеграфічним дротом, що з'єднуватиме український нарід з його депутатами для спільної праці і боротьби за землю і волю». Співробітниками газети були члени другої та першої Думи, а також петербурзькі громадяни». *Лотоцький О.* Літературна праця // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 174–175.

⁵¹³ Див. документ № 149.

⁵¹⁴ *Грушевський М.* Справа українських кафедр і наші наукові потреби // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 458–484. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵¹⁵ Михайло Грушевський виїхав з Києва 18 листопада 1907 року, а 18–19 травня 1907 року (старого стилю) був у Львові. Щоденник М. С. Грушевського / Публ. та комент. І. Гирича // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 20.

⁵¹⁶ Шварц Олександр Миколайович — міністр освіти (січень 1908 — жовтень 1910) Російської імперії.

⁵¹⁷ Вольф Маврикій Осипович —видавець, власник книгарень у Петербурзі.

⁵¹⁸ Див. прим. 189.

⁵¹⁹ Див. прим. 326.

⁵²⁰ Баулов — власник книгарні у Петербурзі.

⁵²¹ *Грушевський М.* Збірник статей «Визволення Росії і українське питання» // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 383–544. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵²² *Грушевський М.* За український маслак // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 537. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵²³ Сендерко Макарій Іванович.

⁵²⁴ Через заборону виступати українською мовою «Наукове товариство імені Шевченка» та «Українське наукове товариство» відмовлялися брати участь у XIV Археологічному з'їзді у Чернігові 1908 року.

⁵²⁵ «Павло Петрович Пелехин, син знатного професора медичної академії та сам професор (хірургії) тої ж академії, до старих літ нічим не виявляв своїх українських симпатій, а вийшов в демісію, став гарячим патріотом... Захопив його перспективами розвою діяльності Наукового Т[овариств]ва ім[ені] Шевченка у Львові, і Пелехин дав 45,000 гульдєнів на купівлю дома «Т[овариств]ва». Але скоро прийшов до себе і став ті гроші назад вимагати. А як Т[овариств]во не могло та і не мало формальної рації ті гроші повертати, бо вложило їх у купівлю дому, згідно з волею жертводавця, то сей останній носився з думкою судового процесу. Вже й знай-

шов було якогось адвоката на Буковині, — особу дуже підозрілу (назвиська його зараз не пригадаю). Старання мої та інших земляків одговорити його од такого скандального процесу не мали впливу...». *Лотоцький О.* Старша громада // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 57–58.

⁵²⁶ Законопроект «Об языке преподавания в начальных школах местностей с малорусским населением» від 29 березня 1908 р.

⁵²⁷ *Грушевський М.* Українці в новій Думі // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 3: 1907 — березень 1917. — Львів: Світ, 2005. — С. 141. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵²⁸ Див. прим. 124.

⁵²⁹ Колесса Олександр Михайлович — мовознавець, історик літератури.

⁵³⁰ *Лотоцький О.* Безвістний поет-демократ // Літературно-науковий вістник. — Львів; К., 1909. — Т. 45. — Кн. 1. — С. 77–96.

⁵³¹ Ковалевський Максим Максимович.

⁵³² Глібовицький Микола Павлович — галицький письменник. Детальніше див.: *Грушевський М.* Українство і всеслов'янство: На українські теми // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 66–72.

⁵³³ Див. прим. 5.

⁵³⁴ *Єфремов С.* Історія українського письменства. — К.: Вид-во «Український учитель», видано за допомогою М. Дмитрієва, 1911. — 466 с.

⁵³⁵ Отчет Крестьянского поземельного банка за 1906 год: Обзор деятельности банка. — СПб., 1908. — 485 с.

⁵³⁶ Книжки, які Віктор Піснячевський привіз із Києва.

⁵³⁷ *Грушевський М.* Украинский вопрос / проф. Мих. Грушевский. — СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1907. — 34 с.

⁵³⁸ *Грушевський М.* Рух політичної і суспільної української думки в ХІХ столітті // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 397–404. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵³⁹ *Грушевський М.* Єдність чи розпад // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 405–412. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵⁴⁰ *Грушевський М.* Національне питання й автономія // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 413–420. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵⁴¹ Див. прим. 319.

⁵⁴² *Грушевський М.* Украинство в России, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»). — СПб.: Типография Т-ва «Общественная Польза», 1906. — 48 с.

⁵⁴³ Див. прим. 430.

⁵⁴⁴ Протягом 1908–1916 рр. «Типография Императорской академии наук» видала 12 випусків «Энциклопедии славянской филологии».

⁵⁴⁵ Михайло Стасюлевич зняв з себе повноваження редактора журналу 30 жовтня 1908 р.: «От редактора журнала «Вестник Европы» / М. Стасюлевич // Вестник Европы. — 1908. — Т. VI. — С. 1.

⁵⁴⁶ Бобринський Володимир Олексійович — засновник «Галицько-руського благотворительного общества» у Петербурзі.

⁵⁴⁷ «М[ихайло] В[асильович] Красовський був головою російської делегації на пражському слов'янському з'їзді, де провадилася завзята агітація проти українства». «Боротьбу все з тими ж мазепинцями (переважно своїми, що обсіли “Малороссию”) провадили “Русское собрание” (брала там участь переважно група людей, що близькі були до “Нового времени”) та “Клуб общественных деятелей”, проваджений нашим таки землячком чернігівським — сенатором М[ихайлом] В[асильовичем] Красовським...». *Лотоцький О.* «Слав'янська» політика в українській справі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 467.

⁵⁴⁸ Див. прим. 350.

⁵⁴⁹ Отчет Крестьянского поземельного банка за 1906 год: Обзор деятельности банка. — СПб., 1908. — 485 с.

⁵⁵⁰ Єфремов Сергій Олександрович.

⁵⁵¹ Стаття не була опублікована.

⁵⁵² «Ідейним виломом із усіх слов'янських товариств, які існували в Росії, було засноване р[оку] 1908 у Москві, з ініціативи Ф[адєя] А[нтоновича] Чудовського “Общество славянской культуры”, яке ставило собі завданням “изучение жизни славян и ознакомление с произведениями славянской и общечеловеческой культуры в целях взаимного единения (культурного и экономического) на этой почве, дорожа индивидуальными особенностями всякой национальности”. Ся остання риса найбільше одрізняла дане т[овариство] од інших т[ак] зв[аних] “славянских”, а додержання її стало й фактично можливим, бо на чолі т[овариства] став академік Ф[едір] Є[вгенович] Корш». *Лотоцький О.* «Слав'янська» політика в українській справі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 469.

⁵⁵³ «Однакового з “Славянським обществом” типу було засноване р[оку] 1902 “Галицько-руское общество», тільки менш активне. Тут “подвизалися” в більшості ті самі особи, що брали участь і в “Слав[янском] обществе”: В[олодимир] Бобринський (брав участь усюди, де могла бути мова про мазепинців), А[нтон] Будилович... Д[митро] Вергун». *Лотоцький О.* «Слав'янська» політика в українській справі // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 465–466.

⁵⁵⁴ Вергун Дмитро Миколайович — редактор віденського журналу «Славянский век» у 1900–1905 рр.

⁵⁵⁵ Філевич Іван Порфирівич — професор історії Варшавського університету.

⁵⁵⁶ Псевдонім Віктора Онуфрійовича Піснячевського.

⁵⁵⁷ Погодін Олександр Львович — російський вчений-філолог.

⁵⁵⁸ Козловський Всеволод Олександрович — редактор «Громадської думки» та «Літературно-наукового вістника».

⁵⁵⁹ Білоусенко О. Нова Рада, Український літературний альманах під редакцією М. П. Старицького, О. П. Косач, Л. М. Старицької, І. М. Стешенка, Київ, 1908 / *О. Лотоцький* // Літературно-науковий вістник. — Львів; К., 1909. — Т. 46. — Кн. 6. — С. 597–599.

⁵⁶⁰ Рудченко Іван Якович — український етнограф.

⁵⁶¹ Псевдонім Панаса Яковича Рудченка.

⁵⁶² Білоусенко О. Нова поетична сила / *О. Лотоцький* // Літературно-науковий вістник. — Львів; К., 1909. — Т. 47. — Кн. 7. — С. 4–16.

⁵⁶³ Лисенко Микола Віталійович — український композитор.

⁵⁶⁴ Лисенко Андрій Віталійович — брат М. Лисенка.

⁵⁶⁵ «Видавці Гранати спочатку планували втиснути наше підприємство як відділ у ширше многотомове видання “Народы России”, але врешті погодились на видання окремої української енциклопедії в чотирьох томах». *Лотоцький О.* Енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 157.

⁵⁶⁶ Кревецький Іван Іванович — історик Галичини, завідувач бібліотеки НТШ у Львові.

⁵⁶⁷ Лозинський Михайло Михайлович — журналіст, співробітник газети «Рада».

⁵⁶⁸ Сучасна назва — Тарту.

⁵⁶⁹ Стебницький Петро Януарійович.

⁵⁷⁰ «Село» — щотижневий часопис під редакцією М. Грушевського. Виходив у Києві протягом 1909–1911 рр.

⁵⁷¹ Ямпольська Ганна Платонівна — знайома М. Грушевського.

⁵⁷² Див. прим. 5.

⁵⁷³ Див. прим. 531.

⁵⁷⁴ Див. прим. 293.

⁵⁷⁵ Пс. 87: 18.

⁵⁷⁶ «Бідність української лектури для дітей спонукувала мене працювати над збільшенням тої лектури. Найперше писав я для власних дітей. У народних піснях наших єсть багато матеріалу такого педагогічного значіння, що з ним трудно порівняється штучна поезія, як рівно ж єсть багато таких високо драматичних моментів, що на тому тлі не тяжко утворити відповідне оповідання. Той пісенний матеріал, вибраний мною з наших таких багатих етнографічних збірників та зібраний безпосереднє з народних уст у шкільні мої роки, й служив для мене основою в літературних спробах у згаданому напрямі... Друге видання мого “Вінка” погодився друкувати знаний московський видавець Ів[ан] Дм[итрович] Ситін. Р[оку] 1911 й вийшла в світ та книжка розміром більш 500 сторін, багато ілюстрована (більш 100 малюнків)». *Лотоцький О.* Літературна праця // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 194, 196.

⁵⁷⁷ Ситін Іван Дмитрович — петербурзький видавець.

⁵⁷⁸ «Я запропонував запросити на фактичного редактора економічного відділу Мих[айла] Ів[ановича] Туган-Барановського. Кандидатуру сю зустрінуто скептично з тої причини, що М[ихайло] І[ванович] Туган-Ба-

рановський до того часу далеко стояв од українських інтересів, навіть в своїх наукових працях не виявляв зацікавлення спеціально тереном українським...». *Лотоцький О.* Енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 160.

⁵⁷⁹ «“Малоросія — казав він (розуміється по-російськи, як і всі засідання, з огляду на участь росіян, провадилося в російській мові), — так органічно увійшла в економічний оборот цілої Росії, що я не уявляю які сторони та як саме можна було б виділити для окремого дослідження як факти українського значіння. І я не гадаю, щоб такі досліди, коли б були й можливі, могли б скласти цілий том. Але в кожному разі з інтересом послухаю, який єсть план щодо сього”». *Лотоцький О.* Енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 162.

⁵⁸⁰ «Склад і текст видання було вже усталено, тому було можливо передати те видання якомусь сторонньому, приватному видавцеві, застерігши лише, щоб було дотримано видання в тому вигляді, який мав “Кобзар” у двох попередніх виданнях; тим більше можна було се зробити, що через рік уже кожний мав право видавати твори Шевченка. З моєї ініціативи зацікавився справою московський видавець І[ван] Д[митрович] Ситін, але поінформувавшись в цензурних сферах, запропонував деякі купюри; та на те не могли петербурзькі українці погодитися. Були відомості, що й Ситін дістав листа з застереженням од тих “самоотверженних” землячків, які протестували проти повного видання “Кобзаря”». *Лотоцький О.* Видання повного «Кобзаря» // *його ж.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 139–140.

⁵⁸¹ Государственный контроль, 1811–1911. — СПб.: Государственная типография, 1911. — 358 с.

⁵⁸² Див. прим. 309.

⁵⁸³ Див. прим. 293.

⁵⁸⁴ Див. прим. 5.

⁵⁸⁵ Лист М. Славінського до М. Грушевського від 22 вересня 1911 року // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 45–47.

⁵⁸⁶ Шероцький Костянтин Віталійович — мистецтвознавець, художник.

⁵⁸⁷ *Рудницький С.* Очерк географии Украины // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — СПб.: типография т-ва «Общественная Польза», 1916. — С. 361–380.

⁵⁸⁸ Русов А. Статистика украинского населения Европейской России. Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — СПб.: типография т-ва «Общественная Польза», 1916. — С. 381–406.

⁵⁸⁹ Грушевська Ольга Олександрівна — дружина О. Грушевського.

⁵⁹⁰ *Томашевский С.* Угорская Русь // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — СПб.: типография т-ва «Общественная Польза», 1916. — С. 421–426.

⁵⁹¹ Охримович В. Галиция // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — СПб.: типография т-ва «Общественная Польза», 1916. — С. 407–418; його ж Буковина. — Там само. — С. 419–420.

⁵⁹² Залізник Микола Кіндратович.

⁵⁹³ Дорошенко Володимир Іванович.

⁵⁹⁴ Кузеля Зенон Францискович.

⁵⁹⁵ Лист В. Дорошенка до О. Лотоцького від 25 липня 1912 року // ЦДІАК України. — Ф. 1225. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 1–2.

⁵⁹⁶ «В Петербурзі ж довелося мені познайомитись з так само інтересною постаттю новонаверненого українця Івана Миколайовича Полторацького. Виростав поза Україною, приїхав на рідну землю вже в зрілі літа, і тут очі його розкрилися на рідну справу. Приїздив до Петербургу на короткий час, у справах українського асекураційного товариства, в якому він працював разом з Ф[едором] П[авловичем] Матушевським. Людина розумна, повна енергії. До українських справ ставився з палом прозеліта. На жаль, дочасно помер на початку 1914 р[оку]». *Лотоцький О.* Столичні гості // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 163.

⁵⁹⁷ Іванов Сергій Олексійович — член IV Державної думи від Києва.

⁵⁹⁸ «Член Думи Савенко, сей, як про його висловився другий київський депутат проф[есор] С[ергій] Іванов, “оратор известного установленного правительством образца”, фабруючи брехливі цитати з “Ради”, заявляє, що українцям “нужны те реформы, которые могли бы разрушить великую Россию”, що українство “грозит смертельной опасностью великому русскому государству”, повторює заявлені наклепи, що українські діячі підкуплені німцями та ставить дуже, на його думку, лукаве питання: до правительства якої держави звертаються українці та діячі українські за інструкціями». *Лотоцький О.* Третя Дума // його ж. Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 69.

⁵⁹⁹ Могилянський Михайло Михайлович.

⁶⁰⁰ Книгарня «Літературно-наукового вістника» у Києві.

⁶⁰¹ Псевдонім Юрія Пилиповича Тищенка.

⁶⁰² Див. прим. 575.

⁶⁰³ Див. прим. 599.

⁶⁰⁴ Див. прим. 598.

⁶⁰⁵ Каррік Валерій Вільямович — російський письменник і художник.

⁶⁰⁶ *Грушевський М.* Археологічні сліди життя на українській території // його ж. Історія України-Руси. — Т. 1: До початку XI віка, видання друге, розширене. — Львів: Друкарня НТШ, 1904. — С. 18–41.

⁶⁰⁷ *Вовк Хв.* Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Києві // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. I. — С. 1–32.

⁶⁰⁸ *Вовк Хв.* Магдаленське майстерство на Україні // Записки НТШ. — Львів, 1902. — Т. XLVI. — Кн. 2. — С. 1–12.

⁶⁰⁹ *Беляшевский Н.* Первобытный человек на берегах реки Днепра вблизи г. Киева // Киевская старина. — К., 1890. — № 4. — С. 1–21.

⁶¹⁰ *Партицький О.* Велика слов'янська держава перед двома тисячами літ. — Львів: Друкарня НТШ, 1889. — 100 с.

⁶¹¹ *Партицький О.* Старинна історія Галичини. — Т. 1: від VII-ого віку перед Христом до року 110 по Христі. — Львів: Друкарня НТШ, 1894. — 390 с.

⁶¹² *Грушевський М.* Анти: уривок з «Історії України-Руси» // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 6: 1895–1900. — Львів: Світ, 2004. — С. 452–464. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

⁶¹³ *Грушевський М.* Справа етнографічної приналежності осадників // *його ж.* Історія України-Руси. — Т. 1: До початку XI віка. — Видання 2-е, розширене. — Львів: Друкарня НТШ, 1904. — С. 42–61.

⁶¹⁴ *Грушевський М.* Словянська колонізація українсько-руської території // *його ж.* Історія України-Руси. — Т. 1: До початку XI віка. — Видання 2-е, розширене. — Львів: Друкарня НТШ, 1904. — С. 143–211.

⁶¹⁵ Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка. — Львів: Друкарня НТШ, 1895. — 123 с.

⁶¹⁶ *Паначовний М.* Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теперішньої Кубанської області та суміжних з нею місць // *Записки НТШ.* — Львів, 1893. — Т. II. — С. 5–61.

⁶¹⁷ *Грушевський М.* Спірні питання староруської етнографії // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 83–99. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁶¹⁸ *Костомаров Н.* Две русские народности (в переводе Ф. В.) // *його ж.* Історичні монографії Миколи Костомарова. — Тернопіль, 1886. — (Руська історична бібліотека; Т. 2).

⁶¹⁹ *Грушевський М.* Подніпров'є в другій половині XIII–XVI в. // *його ж.* Історія України-Руси. — Т. III: до року 1340. — Львів: Друкарня НТШ, 1900. — С. 205–238.

⁶²⁰ *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 75–82. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁶²¹ Див. прим. 13.

⁶²² Корш Федір Євгенович народився 22 квітня (4 травня) 1843 р.

⁶²³ *Корж Хв.* Хулителям Шевченка / Ф. Корш // Літературно-науковий вістник. — К., 1914. — Т. 65. — Кн. 2. — С. 288.

Віталій Тельвак (Дрогобич)

Листи Михайла Грушевського з рукописного відділу Інституту російської літератури РАН

Листи Михайла Грушевського — найбільш розлого складова його творчої спадщини. Значна її частина, що на сьогодні опублікована у серії «Епістолярні джерела грушевськознавства» (шість томів, сьомий — у друці) та на сторінках різноманітних видань, походить з архівосховищ нашої держави. Тож грушевськознавці дедалі частіше говорять про потребу пошуку епістолярної грушевськіани в архівах інших країн, передусім сусідніх. І тут, природно, у першу чергу йдеться про російські колекції, адже українського вченого пов'язували тривалі у часі, а подекуди й доволі приязні взаємини з визначними гуманітаріями імперії Романових, більшість з яких співпрацювали з академічними установами, навчальними закладами та видавництвами тогочасної столиці — Петербурга. Саме з архівних колекцій цього міста походить більшість виданої на сьогодні російської епістолярної грушевськіани¹. При цьому найбільша увага дослідників прикута до фондів найстарішого в Росії (заснованого 1728 р.) Санкт-Петербурзького філіалу архіву Російської

¹ Пасько І. З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) // Архіви України. — 1996. — № 1–3. — С. 98–109; Макаров В. Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 89–105, № 6. — С. 25–37; «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые (1914–1916 гг.) / Публ. А. Варлыго // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 175–199; Ссылка М. С. Грушевского / Подготовил П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — СПб., 1998. — С. 207–262; Копилов С. Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського // Україна крізь віки: 36. наук. пр. на пошану акад. НАН України проф. В. Смолія. — К., 2010. — С. 1021–1028; Тельвак В. Листування Михайла Грушевського з Миколою Марром // Український історичний журнал. — 2014. — № 4. — С. 219–225; Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2017. — Т. CCLXX. — С. 313–334; Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Михайла Сперанського // Український археографічний щорічник. — К., 2018. — Вип. 21/22. — С. 787–798.

Академії наук². Натомість практично зовсім не зауважується евристичний потенціал інших петербурзьких установ.

До однієї з них — Інституту російської літератури РАН («Пушкинский дом») та його Рукописного відділу — ми хочемо привернути увагу у цій публікації. На відміну від академічного архіву, де зібрані листи М. Грушевського до його російських колег-гуманітаріїв (що відповідно позначилося й на специфіці змісту епістолярного діалогу), в Рукописному фонді ІРЛІ відклалися звернення українського вченого до представників петербурзького видавничого світу. У віднайдених листах до Ернеста Радлова³, Віктора Миролюбова⁴, Михайла Лемке⁵, Венедикта М'якотіна⁶ та Богдана Марковича⁷ порушуються, насамперед, різноманітні видавничі питання: справи з друком творів М. Грушевського та його батька Сергія Федоровича; обговорюється співпраця вченого з такими авторитетними російськими органами, як «Журнал Министерства народного просвещения», «Русское богатство» та «Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни»; порушуються питання пошуку співробітників і матеріалів для видань самого українського історика («Літературно-науковий вістник», «Україна»). Як відомо, ця проблематика й по сьогодні значною мірою перебуває на периферії зацікавлень грушевськознавців, тож опубліковані листи стимулюватимуть увагу до згаданих сюжетів.

Наведені нижче листи, за винятком одного до Е. Радлова⁸, на сьогодні не публікувалися. Також, крім підготовленого Д. Дорошенком

² Тельвак В. Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН // Scriptorium nostrum. — Херсон, 2017. — Вип. 3 (9). — С. 94–100.

³ Рукописный отдел Института русской литературы (далі – Рукописный отдел ИРЛИ), Ф. 252 (Архив Радлова Э. Л.). — Оп. 2. — Ед. хр. 449 (Грушевский, Михаил Сергеевич. Письма (11) к Радлову, Эрнесту Львовичу. 1909 г., январь 30 1915 г., май 11). 11 п., 19 лл.

⁴ Рукописный отдел ИРЛИ, Ф. 185 (Архив В. С. Миролюбова). — Оп. 1. — № 457 (Грушевский, Михаил Сергеевич. Письма (7) его к Миролюбову, Виктору Сергеевичу, 1913 г., июль 29, (август 11) 7 пр. 10 лл.).

⁵ Рукописный отдел ИРЛИ, Ф. 661 (Арх. М. К. Лемке). — № 356 (Грушевский Михаил Сергеевич. Письма его (2) к Лемке Михаилу Константиновичу). — 4 лл.

⁶ Рукописный отдел ИРЛИ. – Ф. 495 (Архив Мякотина В. А.). – № 147 (Україна. Науковий тріохмісячник українознавства. К В. А. Мякотину. Киев, 5 / I 1914). 3 л.; Рукописный отдел ИРЛИ, Ф. 495 (Архив Мякотина В. А.). — № 195 (Грушевский М. Письма (2) его в редакцию ж-ла «Русское Богатство»). 1912, 3 лл.

⁷ Рукописный отдел ИРЛИ. — № 9598. — Л. 1–2.

⁸ Варлыго А. «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые, 1914–1916 гг. // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 191. Передрук в: Ссылка М. С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — СПб., 1998. — С. 246–247.

звернення редколегії «України», решта надрукованих листів написані рукою М. Грушевського. Насамкінець слід згадати, що наведеними текстами грушевськіана в Рукописному відділі ІРЛІ далеко не вичерпуються — пов'язані з життям та діяльністю українського історика сюжети трапляються в епістолярії Дмитра Багалія, Олексія Шахматова, великого князя Костянтина та інших фондоутворювачів. Всебічне опрацювання цих колекцій — ще одне актуальне завдання едиційного грушевськознавства, до якого ми хочемо звернути увагу колег цією публікацією.

* * *

При археографічному опрацюванні листів упорядник максимально зберігав особливості авторського написання. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над рядками) не застерігаються. Зміни в авторський текст внесено лише в таких випадках: за сучасним правописом подано вживання розділових знаків, написання слів разом, окремо, через дефіс; назви творів, періодичних видань та видавництв автор писав у лапках і без них — у публікації подаємо скрізь у лапках. Збережено підкреслення автора у текстах листів. Авторські дати і місця написання листів наведено там, де вони є в оригіналі; встановлені за поштовими штемпелями чи упорядником дати та місця подано в заголовку листа у квадратних дужках із відповідним коментарем. Слова, правильність прочитання яких викликає сумнів, як і позначені трикрапкою непрочитані частини листа, взято у кутові дужки.

Висловлюємо подяку директору Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві С. Паньковій за консультації та можливість користуватися рукописом підготовленого нею до друку тексту щоденника М. Грушевського.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову¹

[Львів]²

Многоуважаемый Эрнест Львович!

Вы были так любезны, что по просьбе Николая Ивановича³ наводили справку в Ученом комитете⁴ об учебнике моего покойного отца⁵ («Первая учебная книга церк[овно]-слав[янского] языка», М[оск]ва, 1901)⁶. Вероятно Николая Ивановича в Петербурге нет, потому что он давно не откликался, и я позволю себе воспользоваться своим мимо-летным знакомством с Вами (у пок[ойного] Бычкова⁷, если помните) и

обратиться к Вам с покорной просьбой — не отказать справиться об этом учебнике, очень важном для нас, детей пок[ойного] С. Ф. Грушевского, потому что с ним связаны не только наши материальные интересы, но и судьба капитала, завещанная им⁸ на нар[одную] школу⁹ (он должен пополниться доходом с этой книги, когда дойдет до суммы 100000 руб.). Последнее известие я имел от Ник[олая] Ивановича от 27 ноября, что доклад рецензентом написан, но еще не заслушан. Не откажите справиться о дальнейшей судьбе книги и сообщить через Николая Ивановича, если он в Петербурге, или прямо мне. Весьма буду Вам за такую любезность обязан.

С совершенным почтением

М. Грушевский (*підпис*)

Lemberg (Австрия), Профессору Университета Мих. Серг. Грушевскому.

30 / I (12 / II) [1]902 [р.].

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 1–2. Оригинал, автограф, рукопис.

№ 2

Михайло Грушевський — Эрнесту Радлову

[Львів, квітень 1902 р.]¹⁰

Многоуважаемый Эрнест Львович!

Как противоядие опубликованному в мартовской книге «Журнала Министерства Нар[одного] Просвещения» исключению учебника из каталога, подумал я дать в апрельской объявление о выпуске нового исправленного издания книги, согласно указаниям комитета. Знакомый мой имеет в понедельник занести это объявление в редакцию с просьбой поместить его на видном месте, на первой странице объявлений. О сем же покорнейше прошу Вас со своей стороны — чтобы это желание было исполнено, если нет препятствий. Вернулся домой только вчера!

С искренним почтением

М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 10. Оригинал, автограф, рукопис.

№ 3

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Львів, червень 1902 р.]¹¹

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

Хочу послать — как говорил Вам, если вспомните, экземпляры нового издания учебника славянского языка¹² в Ученый Комитет, чтобы это издание получило разрешение (чтобы следующее имело право на употребление). Не откажите писнуть два слова, какова атмосфера: тогда, по Вашим словам, была не плохая, не испортилась ли сейчас. Чтобы возможно меньше затруднить Вас, прилагаю конверт, напишите одно слово — посылайте или — не время еще. Несколько месяцев я мог бы подождать.

Ваш М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 13. Оригінал, автограф, рукопис. На полях листа напис олівцем: Грушевський С. Ф. Первая учебная книга церк[овно]-славянского языка.

№ 4

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Львів]¹³, 22 / IX (5 / X) [1]903 [р.].

Многоуважаемый Эрнест Львович!

Не сочли ли бы уместным поместить на страницах «Журнала Мин[истерства] Нар[одного] Просвещения»¹⁴ библиографическую статью о научном издании Товариства імени Шевченка, отметившего десять лет со времени своего преобразования в ученое общество¹⁵? Хотя некоторые журналы (особенно «Известия» Академии и «Киевская Старина») поместили отзывы об отдельных изданиях его, но в России вообще очень мало знают их и пользуются заключающимся в них научным материалом. Обзор этот сделал бы я сам¹⁶ или с участием специалистов по разным отраслям знаний; подписаться в таком случае мы могли бы инициалами. Статья состояла бы главным образом из перечня более важных статей и материалов, с кратким указанием их содержания. Никаких националистических и политических элементов в ней не будет. Размер можете указать сами: я предлагал бы 1 ½ – 2 листа. Что скажете на это? Как Ваше здоровье и где проводили лето? Я ездил в мае, а лето проводил дома, на подгородной вилле¹⁷, которую себе устроил в прошлом году.

Преданный Вам
М. Грушевский (*підпис*)

Львов, ул. Понинского 6.

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 3–4. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 5

Михайло Грушевський — Эрнесту Радлову

[Листопад – грудень 1903 р.]¹⁸

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

По интересующему Вас вопросу: Безконфессийность признана в Австрии майскими законами 1868 г. Безконфессийные заключают браки пред гражданской властью (старостою <...>) и у нее же получают метрики для детей; дети безконфессийных могут воспитываться в безконфессийности. Родители конфессийные должны воспитывать своих детей в своих конфессиях, только после 14 лет их дети могут перейти в безконфессионность. В школах дети безконфессионных не обязаны учиться религии (конфессионных — обязательно должны). В суде вместо присяги они могут ограничиваться честным словом (или присягать по своему старому исповеданию). Такая практика довольно выработана в Вене и Чехии, где есть довольно безконфессионных. В других провинциях только единицы, и на практике им приходится встречаться с разными трудностями, так как в литературе вопрос о безконфессийных не достаточно обработан. Особенно если оба супруга не значатся официально безконфессийными — они должны воспитывать детей в конфессии родителей, и пр[очее]. В Венгрии, где обязателен гражданский брак, а церковный — дело личного желания, как во Франции, вопрос о безконфес[сионности] не встречается с такими затруднениями на практике.

Прося передать мой поклон супруге Вашей, остаюсь преданный
М. Грушевский (*підпис*)

Р. S. Вы изъявили согласие на помещение следующего обзора изданий «Общества имени Шевченка». Если я поручу по моим указаниям составить обзор другому лицу и только просмотрю его для печати, это не изменит, вероятно, дела?

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 16–17. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 6

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Львів, травень 1908 р.]¹⁹

Искренне уважаемый Эрнест Львович!

Давно я Вам не напоминал о себе. Теперь посылаю небольшую статейку — рецензию на академический сборник о Юрие П²⁰. Рецензии на него у Вас пока не было; буде же Вы имеете что-нибудь уже, то не откажите передать мою в редакцию «Известий отд[еления] рус[ского] языка», А. А. Шахматову (академия Наук)²¹.

Я дал этой рецензии заглавие, если оно Вам не мешает.

С искренним уважением

М. Грушевский (*підпис*)

О последующем не откажите черкнуть два слова — Львов, ул. Понинского 6, Мих. Серг. Грушевскому.

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 18. Оригинал, автограф, рукопис.

№ 7

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Львів, 14 березня 1909 р.]²²

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

Наткнулся на одну иллюстрацию. Молодой человек подал недавно прошение о допущении к экзамену на аттестат зрелости в качестве экстерна. Училищный совет Галиции²³ края не разрешил, потому что он безконфессийный. Его ходатайство петента²⁴ пред Министерством остаются бесплодны. Совет пояснил, что он поступил согласно желанию местного катол[ического] архиепископа.

Ваш М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 5. Оригинал, автограф, рукопис. Поштова картка.

№ 8

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Київ, кінець вересня – початок жовтня 1909 р.]²⁵

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

Три дня тому отправлено в Ученый Комитет прошение от моей матушки, о распространении допущения «Первой Учебной Книги церковно-славянского языка» С. Ф. Грушевского на настоящее 32-е издание. Если будете иметь возможность облегчить ему плавание, то не откажите.

С искренним почтением

Ваш М. Грушевский (*підпис*)

Может быть, буду иметь возможность вскоре позать Вашу руку.

*Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 11.
Оригінал, автограф, рукопис.*

№ 9

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Грудень 1909 р.]²⁶

Глубокоуважаемый Эрнест Львович!

Случайно пришлось мне быть в Петербурге в октябре²⁷, по литературным делам²⁸, заходил и к Вам, но сказали, что Вы еще не вернулись²⁹. Узнал случайно, что дело кассы литераторов задело и Вас, но в конце концов обошлось. Весьма порадовался последнему.

Позволю себе побеспокоить Вас вот по какому делу:

Я упоминал как-то в разговоре с Вами о школе, которая по завещанию моего отца на оставленные им средства имеет открыться в Киеве³⁰. Киевский попечитель затормозил, домогаясь, чтобы деньги были переданы округу, между тем как наследники уже имели соглашение с городом. Теперь попечитель уступает, написал Управе и, говорят, отнесся в Министерство о неимении или разрешении препятствий и передает деньги городу. Было бы желательно, чтобы из Министерства выразили полное согласие на передачу денег городу (город присоединит свои средства к завещанным и устроит большую школу).

На прошение моей матушки в Ученый комитет о допущении 32 издания учебника («Первая учебная книга церковно-славянского языка

С. Ф. Грушевского») еще не последовало ответа. Может быть, будете иметь случай посодействовать. И простите за беспокойство.

Преданный Вам

М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 14–15. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 10

Михайло Грушевський — Эрнесту Радлову

[Львів]³¹, 14.V. [1]914 [р.].

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

Позвольте напомнить вам во благовремение Ваше благое обещание дать для «Украины»³² статью о Сковороде (его философии или морали) как Вам выйдет — на лист-два, или меньше³³. Так как вы вероятно переходите уже на вакационное положение, то вам нетрудно будет уделить на это время. А выслать прошу лучше всего на мои руки, заказною бандеролью (адрес — Lemberg, проф. М. С. Грушевскому, просто).

Я три недели тому назад «вступил в отправление обязанностей», буду читать еще недель семь с лишком, «летний семестр»³⁴. Работаю по рукописям в библиотеке Оссолинских, доканчивая VIII [том] «Истории».

Масарик³⁵ вцепился опять в историю <Швегла>³⁶, кажется, сводит счеты с лидерами Млодочехов³⁷. Компания действительно <сурьезная>.

Преданный Вам

М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 6. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 11

Михайло Грушевський — Эрнесту Радлову

[Симбірськ]³⁸, 11. V. [1]915 [р.].

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

При чтении курсов древней русской истории Багалея³⁹ и Любавского⁴⁰, вышедших в последнее время (1914 и 1915)⁴¹, у меня явился ряд мыслей относительно того, что называется древней русской исто-

рией, ее изучения и особенно — университетском преподавании ее. Наиболее подходящим местом для них был бы «Журнал Министерства Нар[одного] Просв[ещения]». Не нашлось ли бы в июльской или августовской книжке его для статьи приблизительно в 1–1,5 листа свободного места? Статья имела бы характер не полемический, а теоретический — исходя из постановки предмета и различных вопросов его в упомянутых курсах⁴².

Я сейчас в Симбирске⁴³ (мой адрес просто — проф[ессору] М. С. Г[рушевско]му — я живу на даче, но в черте города, и хожу, если не ежедневно, то через день на почту за корреспонденцией, очень хорошая принудительная прогулка). Недавно мне разрешили переехать в Казань⁴⁴, но я здесь хорошо устроился на лето, на даче у Волги, и двигаться отсюда до осени было бы убыточно и не имело бы смысла.

Если, может быть, на вакациях Вам бы случилось проехаться по Волге, вспомните обо мне и загляните — здесь хорошо.

Искренно Вас уважающий

М. Грушевски[й]

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 8–9. Оригінал, автограф, рукопис.

Варлыго А. А. «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые, 1914–1916 гг. // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 191.

Ссылка М. С. Грушевского / Подготовил П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — СПб., 1998. — С. 246–247. Подается за оригиналом.

№ 12

Михайло Грушевський — Віктору Миролубову⁴⁵

[Криворівня]⁴⁶, 29 / VII (11 / VIII) [1]913 [р.].

Искренноуважаемый Виктор Сергеевич!

Простите, что побеспокою Вас. Дело вот в чем. Покойный Мих[аил] Коцюбинский⁴⁷, интересовавшийся моею беллетристикою, незадолго перед своею смертью сообщал мне, что вошел с Вами в переговоры относительно помещения у Вас (в «Заветах»⁴⁸?) переводов моих рассказов и, опираясь на выраженном Вами согласии, поручил одному лицу перевод их. Лицо это к переводу действительно приступило и обратилось ко мне с вопросом, что с ними делать. Я затруднился дать ему какой-нибудь ответ и отослал к Мих[аилу] Михайловичу, но тот за это время разхворался окончательно и вскоре умер. Добыв после значительных мытарств Ваш адрес, я позволю себе обратиться к Вам с

просьбой не отказать в уведомлении — остаётся ли Вы при намерении напечатать эти рассказы, сколько приблизительно места для них желаете уделить (рассказы не велики, в среднем по полулисту, и есть их всех этих, о которых речь, восемь, помнится), указывали ли Вы Мих[аилу] Михайловичу, какие рассказы Вы желаете иметь — я вообще не знаю, насколько Вы вообще были осведомлены во всем этом, и хотел бы это выяснить.

Еще раз извиняюсь и остаюсь с совершенным уважением к Вам
Мих. Грушевский (*підпис*)

Мой адрес Львов, Мих. Серг. Грушевскому, проф. унив. — но сейчас прилагаю мой дачный, для скорости.

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 1–2. Оригинал, автограф, рукопис.

№ 13

Михайло Грушевський — Віктору Миролубову

10 (23) VIII. [1]913 [р.].

Искренноуважаемый Виктор Сергеевич!

Очень Вас благодарю за скорый ответ! Очень рад буду поработать с Вами вместе в проектируемом журнале. Спишусь с переводчиком и соберу переводы нескольких рассказов. Не знаю, не будут ли они по своему характеру слишком интеллигентские для популярного журнала.

Посмотрите — и если они действительно не будут подходить к уровню его, то не откажите пристроить в другом подходящем месте; я предполагал бы три рассказа, в сумме около 1 ½ – 2 листа. Итальянским объединением и французскою революцією занимается один мой слушатель, хороший популяризатор⁴⁹, я с ним повидаюсь и поговорю и результат Вам сообщу. Сам я рад писать как историк Украины и еще более — как публицист по национальному вопросу. Ожесточенная национальная борьба Австрии, в которой мне пришлось стоять так близко, и эти ужасающие оргии последних балканских событий⁵⁰ все более развивают во мне желание посильно служить «миру народов», прежде всего в России, конечно, но если бы статьи на темы необходимости уважения к национальным интересам народов России, их свободного самоопределения и равноправия, охраны меньшинств, федеративного строя и национально-территориальной автономии были бы желательны в Вашем журнале, я поработал бы в этом направлении с большим удовольствием.

Осенью этого года я рассчитываю быть в Петербурге и, если Вы там останетесь — рад был бы повидать Вас и поговорить с Вами по всяким этим вопросам. Поэтому если будете писать мне, то кроме вопроса о журнале и моем участии напишите мне о Вашем местопребывании осенью и зимою — где Вы предполагаете жить, и где я мог бы Вас настичь, как человек тоже кочующий.

Через несколько дней я выезжаю во Львов, мой адрес — просто Львов (Lemberg), проф. М. Грушевскому.

Что значит, что повесть Винниченка⁵¹ прервалась в «Заветах»? если Вы знаете и если это не секрет, может быть, осведомите меня при случае в двух словах; украинские писатели в русских журналах — это во всяком случае любопытное явление как симптом.

Искренне уважающий Вас

Мих. Грушевский (*підпис*),

с. Криворівня.

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 3–4. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 14

Михайло Грушевський — Віктору Миролубову

[Львів]⁵²

Искренне уважаемый Виктор Сергеевич!

Переводчик мой еще странствует, будет на месте 12 сент.

<...> что у него есть. На первый раз я пришлю Вам 3 рассказа: один меньше ½ листа; другой ½ л., третий ок[оло] ¾ листа, не позже 20 октября или и раньше. Буду стараться статью <...> если <...>, то на 15 окт. Слушатель мой предлагает на первый раз статью о Мирабо, если угодно? Если будет принципиальное согласие, он вышлет кой-какие книги.

Искренно уважающий Вас

Мих. Грушевский (*підпис*).

8 / IX. [1]913 [p.].

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 5. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 15

Михайло Грушевський — Віктору Миролюбову

[Київ]⁵³

Многоуважаемый Виктор Сергеевич!

Посылаю Вам одновременно статью свою, которую озаглавил «Национальный мир или национальная война?». Прочтите и сообщите, подойдет ли та Вам, по возможности скорее. Пиша ее, я старался идти навстречу высказанным Вами пожеланиям, но в конце концов не знаю, насколько она подойдет к характеру проектируемого журнала. Печатаемая, можно пропустить всякие обещания дальнейших статей на нац[иональные] темы, если это не будет в Ваших планах.

Разказы vyšлю в скором времени — уже из Львова, куда теперь направляюсь. Там поговорю и с автором «Мирабо»⁵⁴, хотя я, по правде сказать, не уверен, что из этого что-нибудь выйдет — это впечатление я получил из разговора с ним перед моим выездом.

Искренне уважающий

Мих. Грушевский (*підпис*).

5 / X. [1]913 [р.].

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 6–6 зв. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 16

Михайло Грушевський — Віктору Миролюбову

[Львів, жовтень 1913 р.]⁵⁵

Искренноуважаемый Виктор Сергеевич!

Из Киева я послал Вам 5/X статью по нац[иональному] вопросу, а отсюда 11/X три разказа («Ночь», «Предок», «Пенаты»), жду Вашего отзыва, статью, если не подойдет, прошу вернуть немедленно. Разказы нужно дать все три разом, в этом порядке, с пометой — авторизированный перевод с украинского, а имя или три буквы в скобках, или <...> имя, а в примеч[аниях], что они печатались в «Літ[ературно-]Наук[ових] Вістниках» под буквами. Черкните два слова уже в Киев, Паньковская 9.

Ваш М. Грушевский (*підпис*).

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 7–7 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Поштова картка.

№ 17

Михайло Грушевський — Віктору Миролубову

[Початок листопада 1913 р.]⁵⁶

Київ, Паньковская, 9

Искренноуважаемый Виктор Сергеевич!

Довольно давно, в октябре послал я Вам перевод трех рассказов, прося, если они Вам не подходят, вернуть поскорей. До сих пор я не имел от Вас известия о судьбе таковых. Черкните или верните.

С сов[ершенным] почтением

М. Грушевский (*підпис*).

Я запечатал было уже это письмо, когда принесли Ваше письмо; итак, будьте добры прислать мою рукопись.

*Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 8.
Оригінал, автограф, рукопис.*

№ 18

Михайло Грушевський — Віктору Миролубову

[Київ, листопад 1913 р.]⁵⁷

Многоуважаемый Виктор Сергеевич!

Получил Ваше письмо и свою рукопись. Вот это и вышло, как я писал — трудно писать для издания, которого не видишь. Понятие популярности очень растяжимое: я понимал популярно для читателя все же более или менее интеллигентного; в этом письме я выразил сомнение по поводу рассказов, потому что они имеют характер интеллигентский, но Вы просили прислать; я и остался при указанном впечатлении. А в одном письме в качестве критерия неожиданно для меня явился «грамотный крестьянин»⁵⁸.

Мы, украинские интеллигенты, менее всего повинны в пренебрежении читателем из народа — мы его обслуживаем очень усердно. В последние годы я был ближайшим сотрудником газеты для крестьян и рабочих⁵⁹, написал несколько книг для читателей минимальным цензом. При этом я не вычитал из Ваших писем этого минимального ценза, и вот вышло не по адресу. Если рассказы Вам не подойдут, вышлите их, пожалуйста, в Киев, Паньковская, 9, мне.

Искренноуважающий

Мих. Грушевский (*підпис*).

*Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 9–10.
Оригінал, автограф, рукопис.*

№ 19

Михайло Грушевський — Михайлу Лемке⁶⁰

[Львів]⁶¹, 29 / XII (11 / I). [1]903 [р.].

Многоуважаемый Михаил Константинович!

Ваше приглашение к сотрудничеству совпало с письмом моего доброго знакомого — школьного товарища М. А. Славинского⁶², это он передал Вам рукопись мою («Очерк истории укр[аинского] народа»), которую я просил его <...>. Это может послужить <...> вместо заявления моей готовности к сотрудничеству. Зная Ваши работы и видя круг лиц, в котором Вы общаетесь, могу судить о направлении Вашего книгоиздательства.

Прежде всего речь может идти, конечно, об «Очерке истории украинского народа», который мне хотелось бы видеть изданным как можно скорее, так как в такой книге ощущается в России настоящая нужда. Я предлагаю ее на одно или два издания, всего в 5000 экз. — выпустить сразу, в том издании было бы лучше для дешевизны, а я думаю, можно вполне надеяться, что 5000 разойдутся. Внешность могла бы быть довольно приличная, — 8⁰, около 1600–1800 букв лист. Карту одну или лучше — две, я пришлю их как поскорее. Одна глава из середины также осталась у меня — она может быть выслана немедленно. Вероятно, для цензуры придется сделать некоторые купюры в последней главе — я писал ее для заграничного издания (и при исключении просил бы не замарывать так, чтобы нельзя было прочитать, а карандашом).

Я мог бы также предложить Вам один или два сборника статей по истории Украины, которые могли бы иметь интерес <...> у Вас, так как печатались по-малорусски, а издания в Россию не допускались. Одну серию можно бы собрать написанных очень общедоступно. Можно бы подумать и о предприятиях еще более значительных, но на это будет нужно время. Пока же я хотел бы сговориться с Вами относительно издания «Очерка» и прошу поспешить с сообщением Ваших соображений по сему поводу.

Готовый к услугам

Мих. Грушевский (*нідпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 661. — № 356. — Л. 1–2 зв. Оригинал, автограф, рукопис.

№ 20

Михайло Грушевський — Михайлу Лемке

[Львів]⁶³

Многоуважаемый Михаил Константинович!

Недавно, выезжая из Петербурга, переслал мне М. А. Славинский Ваше письмо, где были изложены Ваши соображения относительно моей книги. Оно мне уяснило, т[ак] ск[азать], Вашу позицию в этом вопросе, и я нахожу, что с Вашей точки зрения вполне правы. Так как я мотивов Ваших не знаю, то и промедлил с ответом на Ваше письмо от 3/1 [1]904.

<...> все переменяла война⁶⁴, и она, вероятно, отзывалась и на Ваших издательских планах. Но так как можно надеяться, что со временем она все-таки окончится, а надо много не <...>, то я на Ваши вопросы в упомянутом письме все-таки отвечаю. Относительно сборника статей я не знаю, насколько желательны были бы Вам статьи вполне специального характера. У меня их довольно много было. Меньше таких, которые, при научности, были бы написаны достаточно легко для читателя из публики. Таких я мог бы <...>:

1) Движение южнорусских общин против княжеско-дружинного строя в XIII в.

2) Галицкое боярство XII–XIII в.

3) Хмельницкий и его движение.

4) Столетие «Энеиды» Котляревского в «Киев[ской] Старине» 1892, II.

5) — печаталась по-русски — Барская околичная шляхта — всего 6 ½ листов по 35 тыс. букв.

Специальных перечислять не буду.

Более общий характер имеют:

Положение сельского духовенства в XVII в. в Галиции, по актам.

Экономическое положение крестьян в коренных имениях Галиции XVI в. (4 статьи).

Заметки по истории казачества (в форме рецензии).

Для специалистов была бы особенно важна:

Хронология событий галицко-волынской летописи.

Грамоты кн. Льва.

Что до «более крупных предприятий», то я имел в виду издание на русском языке большой истории Украины, которой вышло 4 тома. Ник. Ив. Кареев, которого вы знаете, имеет мою историю и, кажется, мои «Розвідки і матеріали», где вышли по большей части упомянутые статьи. Если бы не было, то я их вышлю через него, если хотите. При

случае сообщите и напишите. Теперь — сейчас я все равно не имел бы возможности взяться за просмотр статей и редакцию правок.

С совершенным уважением,

Мих. Грушевский (*підпис*)

2 (15) / III [1]904 [р.].

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 661. — № 356. — Л. 3–4 зв. Оригінал, автограф, рукопис. На першій сторінці надписано олівцем іншим почерком «5/III».

№ 21

Михайло Грушевський — редакції журналу «Русское богатство»⁶⁵

В редакцию «Русского Богатства»

Статью (по поводу Медема⁶⁶) по национальному вопросу оканчиваю и вышлю в конце этой недели⁶⁷. Очень прошу ее не откладывая рассмотреть, если Вам подходит, пустить ее не откладывая тоже, потому что статья Медема печаталась в августе и сентябре⁶⁸. Если же она Вам не подойдет или потребовала больших изменений, буду покорнейше просить немедля ее вернуть в Киев, чтобы я без опоздания мог отдать в другой журнал. Если бы Вы, не помещая, задержали у себя, причинили бы мне очень большую неприятность. Равным образом я не хотел бы ни в каком случае — как писал в первом письме, чтобы статья шла с редакционной оговоркою — тогда верните лучше.

С совершенным уважением

М. Грушевский (*підпис*)

Киев, Паньковская 9, кв. 12.

19 / XI [1]912 [р.].

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 495. — № 195. — Л. 1–1 зв. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 22

Михайло Грушевський — редакції журналу «Русское богатство»

[Київ, 3–22 грудня 1912 р.]⁶⁹

В редакцию «Русского Богатства»

Ваши замечания показывают, что отмеченные места требуют действительно смягчения или изменения, так как очевидно не достаточно ясно изложены.

Если, говоря об агрессивном национализме, я употребил выражение передовые круги, то это lapsus, нужно смягчить безусловно, подставить — либеральные, культурные или что-нибудь, по контексту.

Говоря об южном южнозаводском районе, я разумел не столько именно Донецкий, сколько Екатеринославскую губернию вообще (с днепровскими районами); Донецкий район тоже имеет сельское население преимущественно украинское (в Бахмутовском 58 % украинцев, славяногорском 55 %, мариупольском 51 %) то можно бы для избежания сомнений вставить в соответ[ствующем] месте — имею в виду главным образом приднепровские уезды и что-нибудь под[обное].

О Евреях: как территориалист я не могу относиться к исканиям Евреями территории осудительно и в своей статье я не могу допустить какого-нибудь осуждения, но еврейского вопроса в России эта территория не разрешит, евреи в России останутся, и я признаю необходимости обретения ее прав на местах самым решит[ельным] образом; если есть какая-нибудь неясность в изложении, ее нужно устранить в указанном смысле.

Если была бы возможность мне прислать кор[ректорский] оттиск, это дало бы возможность мне <...>. Ваши изменения — я прислал бы Вам на другой день. Если невозможно, полагаюсь на Вашу опытность и такт.

С истинным почтением

М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 495. — № 195. — Л. 2–2 зв. Оригинал, автограф, рукопис.

№ 23

Михайло Грушевський та Дмитро Дорошенко⁷⁰ — Венедикту
М'якотіну⁷¹

Київ. 5 / I 1914 [р.]
№ 25⁷²

Многоуважаемый Венедикт Александрович!

С нового года Наукове Товариство наше приступает к изданию нового журнала, трехмесячника «Україна», посвященного украиноведению вообще, преимущественно в области истории, истории права, литературы, лингвистики, этнографии и т. п. В журнале будут помещаться статьи, заметки, сообщения, библиографическая хроника, рецензии. Было бы в высокой степени для нас желательным, чтобы Вы приняли участие в «Україні», присылая нам статьи, заметки, рецензии. Позволяем себе надеяться, что Вы не откажете нам в любезном согласии и уведомите нас, когда и какого материала мы можем ожидать от Вас для «України»⁷³.

С совершенным уважением

М. Грушевский (*підпис*)

Д. Дорошенко (*підпис*)

Рукописний отдел ИРЛИ. — Ф. 495. — Ед. хр. 147. — Л. 1–1 зв. Оригінал, автограф, рукопис. У лівому верхньому куті аркуша — штамп «Україна. Науковий трьохмісячник українознавства видає Українське Наукове Товариство в Києві. Редакція і контора при Бюро Т-ва: Київ, В.-Підвальна, 3б, кв. 8». Листа написано рукою Д. Дорошенка, М. Грушевський поставив свій автограф під зверненням.

№ 24

Михайло Грушевський — Богдану Марковичу⁷⁴

[Львів-Київ, кінець листопада — перша половина грудня 1907 р.]⁷⁵

Милостивый Государь Богдан Афанасьевич!

Не попеняйте на продолжительное мое молчание — не было денег, которые мне хотелось послать с письмом же. Теперь посылаю Вам купон на 250 р. = 237. 50 коп. Эту сумму наполню до 500 р. в феврале, а остальные 250 р.* — по выходе книги, что будет иметь место, вероятно, в августе. Книга выйдет с оберткою киевского (часть) и львовского

* Авторська виноска зірочкою: Или сколько будет причитаться по расчету по 75 руб. за лист.

(остальное) [изданий]⁷⁶, в общем не более 5000 экз. До распродажи ее Вы не будете давать прав никому на отдельное издание тех произведений, какие будут в ней заключаться, ни на перепечатку отдельных произведений. Было бы желательно в этом отдельном издании дать также перевод последних произведений на украинские темы, на великор[усском] языке, буде таковые окажутся, но это уже особая статья, и об этом будет время столкнуться.

Я постараюсь доставить Вам важнейшее, что будет издано на украин[ском] языке о Вашей матери⁷⁷. Должен предупредить, что в редак[ционном] портфеле ЛНВісника есть также воспоминания А. М. Кулиш⁷⁸, недоброжелательные для покойницы⁷⁹. Они будут изданы позже, не в 1-ой книге, которая будет как бы посвящена Вашей матери, так будет лучше.

То, что пойдет в ЛНВ, будет издано в кн. I–V вероятно, все остальное — прямо в отдельную книгу⁸⁰. Я получил «Дяка», «Хапка», «Гайдамаки», «Пройдисвіт», «Письма из Парижа II и III»⁸¹; прошу возможно скорее остальное.

До 15 дек[абря] для скорости прошу посылать во Львов (ул. Понинского 6).

С почтением

М. Грушевський (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — № 9598. — Л. 1–2. Оригінал, автограф, рукопис.

КОМЕНТАРІ

¹ Радлов Ернест Леопольдович (1854–1928) — російський історик філософії, філолог і перекладач. Син педагога і етнографа Л. Ф. Радлова. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, слухав лекції в Берлінському та Лейпцизькому університетах. Читав курси лекцій з історії філософії, логіки і психології у низці навчальних закладів Санкт-Петербурга. Публікувався в багатьох російських та зарубіжних філософських журналах. Впродовж багатьох років і працював в Імператорській (1880–1899), а пізніше (1916–1927) у вже перейменованій Російській публічній бібліотеці, пройшов шлях від помічника бібліотекаря до завідувача філософським відділенням. У 1917–1924 рр. — директор бібліотеки. Був членом наукового комітету при Міністерстві народної освіти і спершу помічником редактора, а з 1899 р. редактором «Журналу Міністерства народної освіти». У 1920 р. обраний членом-кореспондентом Російської Академії наук. 1887 р. переклав на російську мову «Етику» Аристотеля. Під його редакцією були опубліковані російською «Феноменологія духу» Гегеля, твори Фіхте, Мальбранша тощо. Спільно з В. Соловйовим редагував філо-

софську частину словника Брокгауза і Єфрона, написав більше ста словникових статей з філософії.

² Місце написання встановлено за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

³ З великою долею вірогідності можна припустити, що йдеться про давнього петербурзького приятеля М. Грушевського відомого російського історика та політика Миколу Івановича Карєєва (1850–1931). У фонді Грушевських відклалися численні листи російського вченого до українського колеги, в яких йдеться про його допомогу в полегодженні видавничих справ М. Грушевського в російській столиці (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 518).

⁴ Йдеться про Особовий відділ Вченого комітету Міністерства народної освіти.

⁵ Йдеться про Сергія Федоровича Грушевського (1830–1901).

⁶ М. Грушевський згадує останнє прижиттєве — 28-ме видання підручника свого батька «Первая учебная книга церковно-славянскаго языка».

⁷ Бичков Афанасій Федорович (1818–1899) — російський історик, археограф, бібліограф, палеограф.

⁸ Про заповіт Сергія Грушевського див. докл.: *Кучеренко М. Сергій Федорович Грушевський та його духовний заповіт // Записки НТШ. — Львів, 2012. — Т. ССLXIII: Праці Філологічної секції. — С. 681–702.*

⁹ Згідно із заповітом С. Грушевського, частину його спадщини спадкоємці мали «употребить на открытие или в г. Киеве, или в г. Владикавказе одного начального мужского бесплатного училища в ведомстве Министерства народного просвещения моего имени, при чем часть определяемого мною на этот предмет капитала должна быть употребляема на постройку дома под училище или на покупку для него дома, а остальные (из ста тысяч) деньги должны быть положены на вечные времена в Государственный банк с тем, что проценты с капитала должны идти на жалованье законоучителя и учителя, на библиотеку и учебные пособия и на содержание дома и прочие расходы в размере штата начального Министерства народного просвещения училища, а остатки процентов должны: в размере одной половины приобщаться к капиталу для его увеличения, а другая половина их должна употребляться на снабжение беднейших учеников училища одеждою и обувью и учебными пособиями, по постановлению совета училища» (*Кучеренко М. Сергій Федорович Грушевський та його духовний заповіт // Записки НТШ. — Львів, 2012. — Т. ССLXIII: Праці Філологічної секції. — С. 697–698*). Як духівник заповіту, М. Грушевський за узгодженням з рідними обрав для училища Київ, а саме місце на Петропавлівській площі на Куренівці, де компактно мешкала незаможна корінна українська людність. Проект будівлі виконав головний архітектор міста Е. Братдман, фасад на вимогу М. Грушевського оздоблено в стилі українського модерну за проектом В. Кричевського. Будівництво розпочалося в 1910 р., 26 грудня 1911 р. училище було відкрите. Детальніше див.: *Ковалинський В. Духівниця педагога // Пам'ять століть. — 1996. — № 2. — С. 93–96.*

¹⁰ Цей лист є змістовим продовженням попереднього листа. Приблизно датувати його дозволила згадка про вміщення в березневій книжці «Журналу Міністерства народної освіти» інформації про вилучення 28-го видання «Первой учебной книги церковно-славянского языка» з каталогу (див.: ЖМНП, 1902. Март. Ч. СССХХХХ. С. 54). Згідно щоденника М. Грушевського, у цей час він був у Львові.

¹¹ Цей лист є змістовим продовженням попередніх двох листів. В ньому йдеться про спробу видати нове, 29-те видання, та пошуки підтримки у Вченому комітеті. Рішення комітету було прийнято 3 (16) липня 1902 р. (див. про це, зокрема, лист від 21 липня за ст. ст. 1902 р. П. Лупова, який сприяв у цьому М. Грушевському (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 617. — Арк 2–2 зв.), а також повідомлення про допущення книги (ЖМНП. — 1902. Август. — Ч. СССХХХХІІ. — С. 113). Згідно щоденника М. Грушевського, у цей час він був у Львові.

¹² Йдеться про підручник батька М. Грушевського: *Грушевский С. Первая учебная книга церк[овно]-славянского языка* (Багато видань).

¹³ Місце написання встановлено за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

¹⁴ «Журнал Министерства народного просвещения» – щомісячне періодичне видання, яке виходило протягом 1834–1917 рр. у Санкт-Петербурзі. Його редакторами в різні роки були О. Нікітенко, К. Ушинський, Ю. Рехневський, І. Галанін, О. Георгієвський, Є. Феоктистов, Л. Майков, В. Василевський, Ф. Батюшков. Як друкований орган відомчого підпорядкування спрямовувався насамперед на висвітлення стану справ у російській педагогіці та розвитку педагогічної думки й освіти. Структурно поділявся на офіційну та неофіційну частини. Тематика публікацій часопису значно розширилася з середини 60-х років XIX ст., коли на його сторінках почали регулярно з'являтися статті з археології, російської, української та всесвітньої історії, джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін, мовознавства, історії літератури, історії й теорії мистецтв, проблем правознавства і соціології, студії з географії, природознавства й математики, етнографічні й антропологічні матеріали. Від 1837 р. в журналі регулярно вміщувалися бібліографічні покажчики та каталоги нової російської та закордонної книжкової продукції. Від 1872 р. редколегія часопису почала випускати як додаток «Сборник статей по классической филологии». В різний час із виданням співпрацювали відомі педагоги, письменники, історики, фахівці в галузі літератури і мовознавства. Серед них: М. Гоголь, М. Довнар-Запольський, М. Любавський, В. Сергієвич, І. Тихомиров, К. Харлампович та ін.

¹⁵ Утворене 23 грудня 1873 р. у Львові Літературне товариство імені Т. Шевченка у 1892 р. змінило назву на Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

¹⁶ Такий огляд вийшов друком за авторства М. Грушевського: *Грушевский М. Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения. — 1904. — Кн. 3. — С. 117–148.*

¹⁷ Йдеться про куплений Грушевськими на Гуцульщині будинок у селі Криворівня, де вони проводили літні місяці. Як з'ясувала Світлана Панькова, уперше вчений завітав туди ще в 1902 р., а вже від 1907 р. подружжя мешкало у власній садибі, куди часто приїздили рідні та друзі (Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // Український археографічний щорічник. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 826–832). Часом Криворівню відвідувала настільки представницька громада українських діячів (родина Крушельницьких, В. Гнатюк, Ф. Красицький, М. Коцюбинський, І. Франко та ін.), що село отримало назву «українських Афін». До нашого часу господа Грушевських не збереглася — у липні 1917 р. під час свого відступу будинок спалили російські війська.

¹⁸ Приблизно датувати цей лист дозволила згадана у попередньому листі М. Грушевського пропозиція про друк на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения» огляду видань НТШ.

¹⁹ Встановити місце та дату написання листа М. Грушевського допоміг його зміст, в якому вказано про рецензію на збірку про Болеслава-Юрія II, а також щоденник історика, де згадано про відправлення статті до «Журнала Министерства народного просвещения» (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 186 зв.).

²⁰ Йдеться про працю: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, сообщенных О. Гонсиоровским, А. Куником, А. Лаппо-Данилевским, И. Линниченко, С. Пташицким и И. Режабком. — СПб., 1907. — 335 с.

²¹ Згадана в листі рецензія вийшла на сторінках «Записок НТШ»: Грушевський М. [Рец.] Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, сообщенных О. Гонсиоровским, А. Куником, А. Лаппо-Данилевским, И. Линниченко, С. Пташицким и И. Режабком, СПб., 1907, 335 с. // Записки НТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXII. — Кн. 2. — С. 216–219.

²² Дату відправлення встановлено за поштовим штепелем на картці. У цей час, згідно зі щоденником М. Грушевського, він перебував у Львові.

²³ Училищный совет Галиции — йдеться про Крайову шкільну раду (КШР) — орган управління освітою в Галичині, що діяв у Львові в 1868–1921 рр.

²⁴ Патент — з польської — прохач.

²⁵ Приблизну дату написання листа встановлено за його змістом і щоденником М. Грушевського: в ньому йдеться про підготовку 32-го видання «Первой учебной книги церковно-славянского языка» С. Грушевського, котра тривала протягом 1909 р. (книга вийшла друком у 1910 р.); також М. Грушевський натякає Е. Радлову на можливість скорого побачення в Петербурзі. Ця подорож до російської столиці була спричинена листом О. Шахматова від 28 вересня 1909 р., в якому йшлося про потребу прибути на нараду видавців енциклопедії «Украинский народ в его настоящем и прошлом»; до Петербурга М. Грушевський вирушив 6 жовтня 1909 р. В цей час, згідно зі щоденником, М. Грушевський був у Києві.

²⁶ Приблизно датувати цей лист дозволив щоденник М. Грушевського, в якому в нотатці від 1 грудня 1909 р. описано згадані в листі події з резолюцією: «Треба писати Радлову» (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 312 зв.).

²⁷ М. Грушевський був у Петербурзі протягом 8–14 жовтня 1909 р.

²⁸ Див. коментар № 22.

²⁹ М. Грушевський заходив до Е. Радлова 10 жовтня 1909 р., згадавши про це в щоденнику: «Заїздив до Радлова, але він в отпуску» (ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 302 зв.).

³⁰ Див. коментар № 9.

³¹ Місце написання листа встановлене за змістом.

³² Йдеться про заснований М. Грушевським журнал «Україна», котрий виходив з перервами протягом 1914–1930 рр. Див. докл.: *Савчук І. Михайло Грушевський та журнал «Україна»* (проблемно-тематичний аналіз публікацій // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. XIV–XV. — Дрогобич: Коло, 2011. — С. 274–285; *Савчук І. Авторська географія співробітників журналу «Україна»* // *Spheres of culture*. — Lublin: Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 2012. — Vol. 1. — S. 247–255; *Савчук І. Редакційна політика М. Грушевського в журналі «Україна» (до 1918 року)* // *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр.* — Вип. 36. — Дрогобич, 2015. — С. 72–83. — (Серія «Історія»).

³³ Жодної публікації Е. Радлова на сторінках «України» не з'явилося.

³⁴ Йдеться про виклади М. Грушевського у Львівському університеті.

³⁵ Томаш Гарріг Масарик (1850–1937) — чехословацький філософ, політичний і державний діяч, перший президент Чехо-Словаччини (1918–1935). М. Грушевський був особисто знайомий з Т. Масариком.

³⁶ Швегла Антонін (1873–1933) — чехословацький державний і політичний діяч. Один із лідерів Аграрної партії (з 1909 р. голова її ЦК). У 1918–1920 рр. міністр внутрішніх справ Чехо-Словацької держави. У 1922–1929 рр. (з перервою) прем'єр-міністр.

³⁷ Молодочехи, або Національна партія вільнодумних — чеський суспільно-політичний рух і політична партія (з 1874 р.) в Австро-Угорщині. Молодочехи домагалися автономії чеських земель у складі Австро-Угорщини шляхом перетворення її на Австро-Угро-Чеську монархію. Ідеологом і багаторічним лідером партії був Карел Крамарж.

³⁸ Місце відправлення встановлено за змістом листа.

³⁹ Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) — український історик та громадський діяч, учень В. Антоновича, академік ВУАН (1919).

⁴⁰ Любавський Матвій Кузьмич (1860–1936) — російський історик, дослідник українського минулого; ректор Московського університету (1911–1917), академік АН СРСР (1929–1931).

⁴¹ Вочевидь, йдеться про праці: *Багалея Д. Очерки из русской истории*. — Т.1, 2. — Харьков, 1911–1913; *Любавский М. Лекции по древней русской истории до конца XVI века*. — М., 1915.

⁴² Запланована М. Грушевським рецензійна стаття так і не з'явилася друком на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения», хоча, як дозволяє припустити пізніший (від 16 жовтня 1915 р.) лист ученого до О. Лаппо-Данилевського, цей огляд таки було опубліковано: «По-сылаю Вам и свои заметки по поводу новых курсов, к сожалению, выга-дывая место, в них кое-что пропустили существенное» (Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2017. — Т. CCLXX. — С. 333). В бібліографіях М. Грушевського відсутня інформація про ці «заметки», що спонукає до пошукової праці шпальтами тогочасних російських часописів.

⁴³ На засланні в Симбірську М. Грушевський перебував протягом лютого–вересня 1915 р.

⁴⁴ До Казані Грушевські переїхали у вересні 1915 р.

⁴⁵ Миролюбов, Віктор Сергійович (1860–1939) — російський літератор, видавничий діяч. Навчався в Московському університеті. За політичну неблагонадійність був висланий до Самари, де зблизився з передовою інтелігенцією. Навчався оперному мистецтву у Італії, в 1892–1897 рр. співав на сцені Великого театру. З 1898 р. очолив літературно-науковий «Журнал для всех», розрахований на широке коло демократичних читачів. На початку 1900-х рр. піддався містико-релігійним настроям, що відбилося на напрямку журналу; М. Горький і низка прогресивних письменників відійшли від нього. Восени 1906 р. «Журнал для всех» був закритий за публікацію статей про революційний рух. У 1910 р. на запрошення М. Горького редагував збірники видавництва «Знання». Разом з А. Амфітеатовим редагував журнал «Современник». У 1912–1913 рр. — завідував літературним відділом журналу «Заветы». У 1914–1917 рр. видавав «Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни». Нестійкість його політичних позицій позначилась у співпраці з правоесерівською газетою «Воля народа» (1917). Після жовтня 1917 р. працював у Центральному кооперативному видавництві, редагував журнал «Артельное дело».

⁴⁶ Місце написання листа встановлено за його змістом.

⁴⁷ Коцюбинський Михайло Михайлович (17 вересня 1864 — 25 квітня 1913) — український письменник, громадський діяч, голова «Просвіти» в Чернігові. М. Коцюбинський був поціновувачем художнього таланту М. Грушевського та сприяв перекладам і публікації його белетристики в російських часописах. Див. про це докл.: Горинь В. Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського // Український історик. — 2004. — Т. XLI–XLII. — С. 252–270.

⁴⁸ «Заветы» — російський щомісячний літературно-політичний журнал есерівського напрямку. Виходив протягом квітня 1912 р. — серпня 1914 р.

⁴⁹ З великою долею вірогідності можна припустити, що йдеться про представника львівської історичної школи М. Грушевського українського політичного і громадського діяча, публіциста, дипломата, діяча українсько-

го соціал-революційного руху, організатора студентських громад у Києві і Львові, одного із засновників СВУ (1914) Миколу Кіндратовича Залізняка (1888–1950). Він був автором багатьох розвідок із філософії та методології історії, а також праць із всесвітньої історії, зокрема й згаданої книги «Велика французька революція» (кн. 1, Львів, 1914).

⁵⁰ Йдеться про дві Балканські війни (1912–1913 і 1913 р.), у результаті яких Балканські держави визволили терен Європи від османського загарбання за винятком невеликої області навколо Константинополя (Східної Фракії). Балканські війни призвели до загострення протистояння у Європі, що прискорило початок Першої світової війни.

⁵¹ Винниченко Володимир Кирилович (1880[1]–1951) — український політичний та державний діяч, прозаїк, драматург та художник.

⁵² Місце написання листа встановлено за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

⁵³ Місце написання листа встановлено за його змістом.

⁵⁴ Див. коментар № 47.

⁵⁵ Місце написання листа встановлено за його змістом; дату — за наступним листом М. Грушевського.

⁵⁶ Приблизну дату написання листа встановлено за його змістом: М. Грушевський згадує, що перед відправленням кореспонденції отримав відмовного листа В. Миролубова. Цей лист відклався в архіві українського вченого (ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 637. — Арк. 4–4 зв.) і датований В. Миролубовим 17 (30) жовтня 1913 р.

⁵⁷ Приблизну дату написання листа встановлено за змістом попередньої кореспонденції, в якій М. Грушевський просить терміново повернути його статтю. В листопаді 1913 р. М. Грушевський здебільшого проживав у Києві, саме туди йому надсилав свою кореспонденцію В. Миролубов.

⁵⁸ Цей лист за 17 (30) жовтня 1913 р. відклався в архіві М. Грушевського (ЦДІАК України — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 637. — Арк. 4–4 зв.).

⁵⁹ Йдеться про редаговані М. Грушевським газети «Село» та «Засів», котрі виходили протягом 1909–1912 рр.

⁶⁰ Михайло Костянтинівич Лемке (1872–1923) — російський історик російської журналістики, цензури і революційного руху. У 1898–1901 рр. — завідувач редакції «Орловского вестника»; у 1901–1902 рр. — редактор «Приднепровского края» (Катеринослав); в 1903–1904 рр. — завідувач історичного відділу ліберального видавництва М. Пирожкова; у 1906 р. — редактор бібліографічного журналу «Книга»; в 1915–1916 рр. — військовий цензор у ставці верховного головнокомандувача; у 1920–1921 рр. — один із редакторів «Книги и революции». Співпрацював у «Русском богатстве», «Мире божьем», «Былом», «Современном мире», «Русских ведомостях» та ін. журналах і газетах. М. Лемке досліджував головним чином епоху Миколи I і 1860-х років — займався вивченням творчості Герцена, Чернишевського, Писарева, сатиричної журналістики та ін. За його редакцією вийшли «Записки і щоденник» О. Нікітенко (вид. 2-е, СПб., 1905), зібрання творів Добролюбова (4 тт., СПб., 1911), «М. М. Стасюлевич і його су-

часники в їх листуванні» (СПб., 1911–1913; вийшло 5 тт.), повне зібрання творів і листів Герцена (22 тт., 1915–1925).

⁶¹ Місце написання листа встановлене за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

⁶² Славінський Максим Антонович (1868–1945) — український громадсько-політичний діяч, поет, перекладач, дипломат, публіцист, редактор. В один час із М. Грушевським навчався в Київському університеті.

⁶³ Місце написання листа встановлено за щоденником М. Грушевського.

⁶⁴ Йдеться про російсько-японську війну (6 лютого 1904 – 14 жовтня 1905) — війну між Російською і Японською імперіями за контроль над Маньчжурією і Кореєю, в якій Росія зазнала нищівної поразки.

⁶⁵ «Русское богатство» — щомісячний літературний і науковий журнал, що видавався в Санкт-Петербурзі протягом 1876–1918 рр.

⁶⁶ Володимир Давидович Медем (партійні псевдоніми — Грінберг, Гольдблат) (1879–1923) — єврейський політичний діяч, один з лідерів та ідеологів Бунду.

⁶⁷ Йдеться про публікацію: *Грушевский М.* На национальные темы // Русское богатство. — 1913. — № 1. — С. 225–243.

⁶⁸ Йдеться про публікацію: *Медем В.* К постановке национального вопроса в России // Вестник Европы. — 1912. — Кн. VIII. — С. 149–163; Кн. IX. — С. 149–165.

⁶⁹ Дату написання листа встановлено за змістом: в листі відображено реакцію М. Грушевського на редакційні зауваження стосовно його статті «На национальные темы», висловлені в листі В. М'якотіна від 3 грудня 1912 р. (ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 654. — Арк. 3–4). На цей лист М. Грушевського В. М'якотін відповів листом від 22 грудня 1912 р. (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 654. — Арк. 5).

⁷⁰ Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) — український політичний діяч, дипломат, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф.

⁷¹ М'якотін Венедикт Олександрович (1867–1937) — російський історик, публіцист, політичний діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, після чого був залишений при університеті для підготовки до професорського звання. 1889 р. вийшла перша його праця «Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов». У 1891–1900 рр. викладав історію в різних навчальних закладах, зокрема в Олександрівському ліцеї та Військово-юридичній академії Генерального штабу, читав лекції з історії України для української молоді, що навчалася в Санкт-Петербурзі. На початку 1890-х років жив у Києві, працюючи під керівництвом Івана Луцицького над соціально-економічною історією Гетьманщини. На основі архівних документів, знайдених у Київському, Харківському, Чернігівському і Московському архівах, опублікував «Дела по истории крестьянства левобережной Малороссии в XVIII ст.» («Русское богатство», 1894, кн. 2–4), «К истории Нежинского полка» (С.-Петербург, 1896). В останній праці з певними застереженнями солідаризувався з Олександром Лазаревським, який негативно ставився до козацької стар-

шини, звинувачуючи її в пригніченні українського селянства та рядового козацтва. З 1894 р. — автор, співробітник і член редакції (1904) ліберально-народницького часопису «Русское богатство». У роки революції 1905–1907 рр. разом з А. Пешехоновим став організатором і керівником Народно-соціалістичної партії. Не раз зазнавав арештів і висилання із Санкт-Петербурга під нагляд поліції. Був одним із лідерів Трудової групи в 1-й Державній думі Російської імперії. Вітав Лютневу революцію 1917 р., а Жовтневий переворот у Петрограді 1917 р. вважав справою групи політичних терористів. Брав активну участь в організації Союзу відродження Росії (квітень 1918), із вересня 1918 р. виконував завдання цього союзу в Києві, Єкатеринодарі, Ростові-на-Дону, Одесі, Миколаєві. У 1920 р. заарештований більшовиками у справі Тактичного центру, звільнений у квітні 1921 р., наступного року з великою групою російської інтелігенції висланий з Росії без права повернення.

⁷² Вочевидь, це число означає порядковий номер надісланого звернення до запрошуваних співробітників журналу «Україна».

⁷³ В архіві М. Грушевського відклався лист-відповідь В. М'якотіна на це звернення редакторів «України»:

СПб., Матвеевская, 11, кв. 79. 18/I [1]914 [р.].

Многоуважаемый Михаил Сергеевич,
я охотно готов откликнуться на Ваше и г. Дорошенка предложение и давать «Україні» все, что будет у меня подходящего. Боюсь только, что в ближайшее время я не смогу быть особенно полезен Вашему журналу, т. к. сейчас «Р. Богатство» берет почти все мое время.

Уважающий Вас

В. Мякотин (*підпис*)

(ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 654. — Арк. 10).

⁷⁴ Маркович Богдан Опанасович (1853–1915) — російський публіцист, син українських письменників Марка Вовчка (Марії Маркович) і Опанаса Марковича. Закінчив курс математичного факультету Петербурзького університету. У студентські роки був неодноразово підданий арештам і адміністративним карам за революційну діяльність. У 1884 р., працюючи вчителем у Ростові-на-Дону, був заарештований у справі народо-вольців. Приїхавши восени 1885 р. відбувати адміністративне заслання у с. Вільному Новомосковського повіту Катеринославської губернії, 5 листопада 1885 р. був заарештований і доправлений до новомосковської тюрми, де перебував 16 місяців. Звільнившись, переїхав до Астрахані, згодом — до Саратова, де працював у місцевих газетах. У 1900-х роках Б. Маркович переїхав до Петербурга, де продовжив публіцистичну діяльність у газетах «Биржевые ведомости» та «Санкт-Петербургские ведомости». Видав декілька підручників з математики.

⁷⁵ Приблизно датувати час написання листа дали змогу його зміст і листи до третіх осіб: М. Грушевський інформує про отримання праць Мар-

ко Вовчок, про що також згадує у листі до В. Доманицького від 26 листопада 1907 р.; також автор листа згадує дату 15 грудня. Згідно зі щоденником М. Грушевського, у зазначений час він був у Львові та Києві.

⁷⁶ Йдеться про першу книгу 41-го тому (січень 1908 р.) «Літературно-наукового вістника», присвяченого пам'яті Марка Вовчка.

⁷⁷ Йдеться про письменницю і перекладачку Марію Олександрівну Вілінську (прізвище за першим чоловіком — Маркович, за другим чоловіком — Лобач-Жученко; найвідоміший псевдонім — Марко Вовчок; 10 (22) грудня 1833 – 28 липня (10 серпня) 1907).

⁷⁸ Йдеться про українську письменницю Олександру Михайлівну Білозерську-Куліш (Ганну Барвінок) (1828–1911).

⁷⁹ Йдеться про спогади Ганни Барвінок про Марка Вовчка, написані після її смерті, котрі вона запропонувала М. Грушевському опублікувати на сторінках «Літературно-наукового вістника». Втім, у них було багато несправедливого на адресу небіжчиці, тож М. Грушевський відмовився їх друкувати. Своє роздратування позицією редактора журналу авторка висловила в кількох листах до нього (*Мицик Ю., Чепела Ю., Шолудько І.* Листи Ганни Барвінок (Олександри Куліш) до Михайла Грушевського // *Сіверянський літопис.* — 2006. — № 2. — С. 35).

⁸⁰ Йдеться про видання: Марко Вовчок. Посмертні оповідання. — Київ, 1910.

⁸¹ Згадані в листі твори Марка Вовчка з'явилися друком на сторінках «Літературно-наукового вістника» протягом 1908 р.

Листи Михайла Грушевського до Аркадія Лященка

Цією публікацією листів Михайла Грушевського до Аркадія Лященка ми продовжуємо багатолітню працю як українських і російських істориків¹, так і нашу власну², з оприлюднення найбільш розлогого й інформативно-насиченого епістолярію видатного вченого, котрий відклався у фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву Російської Академії наук³. Власне, надрукований нижче епістолярій до певної міри підсумовує цю тривалу публікаторську роботу, адже невиданими залишаються лише стислі листи М. Грушевського, що по одній одиниці відклалися у фондах Афанасія Бичкова⁴, Володимира Майкова⁵ та Олек-

¹ Пасько І. З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) // Архіви України. — 1996. — № 1–3. — С. 98–109; Макаров В. Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 89–105, № 6. — С. 25–37; «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые (1914–1916 гг.) / Публ. А. А. Варлыго // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 175–199; Ссылка М. С. Грушевского / Подготовил П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — Спб., 1998. — С. 207–262; Копилов С. Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського // Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України проф. В. Смолія. — К., 2010. — С. 1021–1028.

² Тельвак В. Листування Михайла Грушевського з Миколою Марром // Український історичний журнал. — 2014. — № 4. — С. 219–225; Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2017. — Т. CCLXX. — С. 313–334; Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Михайла Сперанського // Український археографічний щорічник. — К., 2018. — Випуск 21/22. — С. 787–798.

³ Тельвак В. Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН // Scriptorium nostrum. — Херсон, 2017. — Вип. 3 (9). — С. 94–100.

⁴ Санкт-Петербургский филиал архива РАН (далі — ПФА РАН), Ф. 764 (Бичков Афанасий Федорович, академик). — Оп. 2. — Ед. хр. 240 (Грушевский Михаил Сергеевич, академик. Письмо к А. Ф. Бичкову). Львов 1898 г. 7 октября. — Л. 1–1 об.

⁵ ПФА РАН, Ф. 738 (Майков Владимир Владимирович). — Оп. 2. — Ед. хр. 31 (Грушевский Михаил Сергеевич, историк. Письмо его к Майкову В. В.). — 1 откр. 1913 г.

сандра Орлова⁶, а також нечисленний офіційний епістолярій з академічної справи українського історика⁷.

Більшість цього епістолярію видатного історика написано російською — рідною мовою його кореспондентів. А. Ляченко — один із небагатьох адресатів М. Грушевського, кому він до російської столиці писав українською. Це було зумовлене київськими коренями самого А. Ляценка. Оскільки його особа є призабута сучасними історіографами, стисло зупинимося на основних фактах біографії вченого. Рід Ляченків походив з полтавських козаків, а сам майбутній учений народився в Києві 26 січня 1871 р. У травні 1888 р. він закінчив Першу житомирську гімназію і через матеріальну скруту в родині вступив не до Петербурзького університету, як хотів, а до Петербурзького історико-філологічного інституту, де студенти мали повне утримання. Втім, на останніх курсах перевівся до Петербурзького університету, який закінчив 1892 р. Від осені 1893 р. почав працювати у приватній жіночій гімназії Бібікової; протягом 1894–1901 рр. викладав російську мову та літературу в Реформаторському училищі; від 1902 р. і практично до останніх років життя викладав та виконував обов'язки інспектора Петровського комерційного училища, деякий час був його директором. Був членом (деякий час скарбником та президентом) Російського бібліологічного товариства. Від 1921 р. — діяльний член, заступник голови Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді. Від квітня 1921 р. — старший бібліотекар Академії наук, а від травня 1922 р. — завідувач Слов'янського відділення бібліотеки Академії наук. Член Петербурзького педагогічного товариства, завідувач його бюро. У 1905 р. видавав та редагував журнал «Вестник Коммерческого Образования». Активний співробітник журналів «Киевская старина», «Русская старина», «Библиограф», «Исторический вестник», «Книжный вестник», «Славянское обозрение», «Живая старина», «Русская школа», «Русская мысль» та ін. Автор багатьох праць з історії давньоруської (насамперед, літописів і билинного епосу) та нової російської літератури. Член НТШ та УНТ, член-кореспондент ВУАН (1925) та АН СРСР (1927). Помер А. Ляченко 12 вересня 1931 р. Перелік його найбільш важливих наукових праць наведено в некролозі авторства близького приятеля А. Ляценка В. Перетца⁸.

⁶ ПФА РАН. — Ф. 763 (Орлов Александр Сергеевич). — Оп. 3. — № 33 (Грушевский, акад. Украинской А. Н. Телеграмма его Орлову А. С. Из Киева [1927]). 1 л. 5 / 11.

⁷ ПФА РАН. — Ф. 2 (Канцелярия Конференции АН и Секретариат АН СССР). — Оп. 17. — Ед. хр. 167 (Грушевский М. С.). — 49 л.

⁸ *Перетц В.* Список важнейших работ, опубликованных членом-корреспондентом Академии наук СССР и Всеукраинской Академии наук А. И. Ляченко // Труды Института славяноведения АН СССР. — 1932. — Т. 1. — С. 375–376.

А. Лященко не належав до близького кола кореспондентів М. Грушевського, про що, зрештою, свідчить і загалом нечисленний епістолярій. Більше того, з листа українського історика від 12 жовтня 1924 р. ми дізнаємося, що до цього часу вони навіть не були особисто знайомі, хоча відвідини М. Грушевським російської столиці до початку Першої світової війни були регулярними. Разом із тим, для автора «Історії України-Руси» його кореспондент був надзвичайно важливим як доброзичливий популяризатор друкованої продукції НТШ на сторінках російських академічних журналів⁹, а згодом — у 1920-х рр. — як один із активних петербурзьких співробітників видань Історичної секції ВУАН. У другій половині 1920-х років двох славістів зблизило зацікавлення давньоруською писемністю — вони обмінювалися власними працями та рецензували твори один одного. Власне, згадані теми й домінують у нижченаведених кореспонденціях. Свідченням вагомості національно-культурного служіння А. Лященка для київських українців стало обрання його до складу УНТ у вересні 1909 р.¹⁰, а у 1925 р. — ВУАН.

Опубліковані листи відклалися в особовому фонді А. Лященка в Санкт-Петербурзькому філіалі архіву РАН¹¹. Листи-відповіді самого російського вченого на сьогодні не віднайдені — в родинному фонді Грушевських у ЦДІАК України відклався лише один лист за 1900 р.¹². Його ж чернетка знаходиться серед листів М. Грушевського до А. Лященка. Листування двох істориків, як свідчить його зміст, збереглося далеко не повністю, причиною чого були знані дослідникам втрати архіву українського вченого внаслідок частих переїздів, арештів, перлюстрацій і вилучень. Загальна кількість віднайдених на сьогодні листів М. Грушевського становить десять одиниць. Крім них, у справі відклалися також виготовлені типографським способом звернення голови УНТ М. Грушевського і секретаря Ради товариства І. Чопівського із запрошенням до співпраці у його виданнях (№ 4) та нагадуванням необхідності сплатити членські внески (№ 5). Віднайдені листи охоплюють період з 1900 р. по 1927 р.; всі вони написані рукою М. Грушевського.

⁹ Лященко А. Сообщение о «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка в 1895 г.» (т. V–VIII) // Отчеты о заседаниях Императорского общества любителей древней письменности в 1895–1896 гг. — СПб., 1896. — Т. 120; Лященко А. Издания ученого Общества имени Шевченко во Львове в 1898 году // Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской академии наук. — 1900. — Т. V. — С. 705–718.

¹⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ), Ф. X. — № 32919. — Арк. 17 зв.

¹¹ ПФА РАН. — Ф. 156 (Лященко А. И.). — Оп. 2. — Ед. хр. 113 (Грушевский Михаил Сергеевич, академик. Письма его А. И. Лященко). 21 л.

¹² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 305. — Арк. 25–28.

* * *

При археографічному опрацюванні листів упорядник максимально зберігав особливості авторського написання. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над рядками) не застерігаються. Зміни в авторський текст внесено лише в таких випадках: за сучасним правописом подано вживання розділових знаків, написання слів разом, окремо, через дефіс; назви творів, періодичних видань та видавництва автором писалися в лапках і без них — у публікації подаємо скрізь у лапках. Збережено підкреслення автора у текстах листів. Авторські дати і місця написання листів наведено там, де вони є в оригіналі; встановлені за поштовими штемпелями чи упорядником дати та місця написання подано в заголовку листа у квадратних дужках із відповідним коментарем. Слова, правильність прочитання яких викликає сумнів, як і позначені трикрапкою непрочитані частини листа, взято у кутові дужки.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

[Львів], 10 (23) [червень—серпень]¹ 1900 [р.].

Високоповажний Добродію!

Від С. Л. Пташицького² довідався я, що Ви піднялися подавати до «Известий»³ петерб[урзької] академії <огляд> наукових публікацій на українсько-руській мові. Наш обопільний інтерес — не тільки читачів «Известий», а й українсько-руських наукових робітників, — аби сі огляди були можливо повні. Тому прошу Вас без церемоній звертатися на адресу Н[аукового] тов[ариства] ім. Ш[евченка] чи до мене особисто, якби Вам треба було яких-небудь відомостей або видань. При тім звертаю Вашу увагу на те (може бути й уже звісне Вам), що в словянським відділі академії наук сього року скомплектовано галицькі наукові видання. 2) В «Записках наук[ового] тов[ариства] ім. Шевч[енка]»⁴ даються огляди галицьких periodica й наукових видань, що вийшли поза Товариством. 3) Від сього року виходить осібно «Хроніка Наук[ового] Тов[ариства] ім. Ш[евченка]»⁵, де дається виказ видань, ним виданих.

З огляду, що петерб[урзька] цензура дуже немилосердна на наші видання, було б найліпше, якби Ви порозумілися з редакцією «Известий» так, аби потрібні Вам видання ми могли послати на адресу академії.

З глибоким поважанням.

М. Грушевський (*підпис*)

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 1–2. Оригінал, автограф, рукопис. Лист написаний на бланку НТШ. Л. 3–3 зв. — недатована чернетка листа-відповіді А. Ляценка⁶.

№ 2

Львів, 2 (15) / IX 1900 [р.].

Високоповажний Добродію!

Сьогодні посилаю Вам книжки — дещо за гроші, як єсьте писали⁷, дещо просимо прийняти в дарунок, — на бібліотеку академії в двох бандеролях. Чи маєте Ви в ній наш «Літературно-Науковий Вістник»⁸ також?

Чи не можна би посилати книжки для Вас на бібліотеки закритою посылкою? Се коштує дешевше? Просимо відписати, а відповідно до того вишлемо решту книжок, які Ви собі бажали.

Українські видання з Росії нам для нашої бібліотеки були б дуже користні. Звертаю увагу Вашу на «Хроніку Наук[ового] Тов[ариства] ім. Ш[евченка]», де дається виказ наших видань і їх змісту. Ч. 3 «Хроніки» вийде за тиждень і піде з найбільшою посылкою до Вас.

Здоровлю Вас сердечно! Щиро прихильний Вам.

М. Грушевський (*підпис*)

Гроші можете посилати гультенами чи рублями, як Вам наручніше круглими сумами.

Ага, чи видання «истор[ично]-фильол[огічної] секції» мають значити секцію фільольогічну? Бо у нас історична секція має осібні видання, а фільольогічна також особно.

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 4–5. Оригінал, автограф, рукопис. Лист написаний на бланку НТШ.

№ 3

[Львів]⁹, 20 / IX 1900 [р.].

Високоповажний Добродію!

З прикrostію довідався я, що директорка нашої книгарні¹⁰ висилаючи книжки для Вас, замість того аби написати на кожній книжці Ваше ім'я, як я наказав, надписала Ваше ім'я на бандеролі зверху. Поправити було вже запізно. Прошу отже вибачити книгарні сей недо-

гляд і не зражатися тим. Пізнійше вже він не повториться, а якби сі посилки цензура завернула, то ми вишлемо на ново уже так, як Ви казали.

З глибоким поважанням
М. Грушевський (підпис)

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 6–6 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Лист написаний на бланку НТШ.

№ 4

[Київ, 1911 р.]¹¹

Високоповажний Добродію!

Дбаючи про можливо більшу продуктивність наукових засідань Товариства і разом з тим про матеріал до його «Записок»¹², Рада Українського Наукового Товариства має честь просити Вас взяти участь в працях Товариства і повідомити, на який місяць ми можемо рахувати одержати від Вас науковий доклад для засідань и на яку тему.

Голова М. Грушевський.
Секретар Ів. Чопівський¹³.
Адреса: Велика Володимирська, 42.

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 7. Оригінал, типографський друк, адресу написано від руки.

№ 5

[Київ, 1911 р.]¹⁴

Високоповажний Добродію!

Рада Українського Наукового Товариства має честь повідомити Вас, що за Вами лічиться незаплачени членські вкладки за 1909, [19]10, [19]11 р. в сумі п'ятнайцяти рубл. З огляду на § 24¹⁵ статуту Рада Товариства просить Вас поспішити з уплатою означеної суми до кінця сього місяця.

Голова М. Грушевський.
Секретар Ів. Чопівський.

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 8. Оригінал, типографський друк.

№ 6

[Київ]¹⁶

В[ельми]Поважний Аркадій Йоакимович!

В. Н. Перетц¹⁷ передав мені Ваші пропозиції. Стаття 3) (про Котляревського) — уже була надрукована по-російськи — не бачу причин друкувати ще раз по-укр[аїнські], хочби і в перерібці: я був зовсім противником таких паралельних публікацій, а тепер, коли можливості друкуватися ще зменшились, — тим більше*. Листи Куліша¹⁸ — коли не були надруковані (Ви знаєте, що опубліковано багато, особливо в «К[иївській] Старині»¹⁹), вповні пожадані, — розуміється, в оригіналі і з захованням оригінальної правописи. По умовам нашим трудно дати більше зразу як 24 сторінки, рахуючи на сторону 2850 букв, тому, може, краще обробити частинами, кожду окремо (переносів з книги до книги у нас нема).

Розвідки про Олафа²⁰ й Ізяславову літопись дуже пожадані, але теж по можности не більше ½ аркуша, — зрештою напишіть, коли мають бути більші. Бажані й матеріяли, й статті, але в найближчих книжках більше місця для статей, ніж для матеріялів; я найбільше був би рад статі про Олафа, коли вона не велика.

Дуже пожадані матеріяли не великі, але інтересні — який-небудь цікавий лист, документ, невиданий вірш, тощо, з пояснюючою заміткою. Сього треба якнайбільше, і завжди єсть місце. З російського перекладеться — хоча се робить деякі технічні труднощі і лягає на авторський гонорар.

І кн. «Укр[аїни]»²¹ зараз по виході дістанете — і побачите що нам треба. Потрібні і рецензії дуже.

З щирим привітом

М. Грушевський (*підпис*).

25.VIII. [1]924 [р.].

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 10–11. Оригінал, автограф, рукопис.

* Се прошу мати на увазі і щодо Ваших статей, котрі будете друкувати у нас: не повторяти по-російськи.

№ 7

[Москва, 12 жовтня 1924 р.]²²

Високоповажний Аркадій Якимович.

Замітка Ваша про лист Куліша²³ цікава, і я хотів би її дати зараз до друку, тому спішу звернути В[ашу] увагу:

З вступу не ясно, чи в Пушкін[ському] Домі²⁴ переховується тільки виписка, зроблена при перлюстрації, чи цілий лист? (коли цілий, то бажано дати його тепер весь).

В кождім разі текст треба дати в правописи оригіналу, ми так це друкуємо. Я хотів був повернути Вашу замітку Вам для виправки, але її, мабуть, прийдеться Вам нам написати однаково наново, тому спішу, для швидкості, сповістити Вас карткою. Кінцева замітка занадто загальна, її краще пропустити.

Дуже був би рад з Вами познайомитись²⁵, і чекатиму обіцяних статей.

Ваш М. Грушевський (*підпис*).

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 12. Оригінал, автограф, рукопис. Поштова картка. На картці два штемпелі: московський (12.10.1924) та ленінградський (14.10.1924).

№ 8

[Київ]²⁶, 30.X.1924 [р.].

Високоповажний Аркадій Якимович!

Одержав В[аші] тексти (Куліша²⁷), піде в кн. IV «Укр[аїни]» (здаємо до друку)²⁸. Просимо поспішити статтями — особливо про Трігва-сона²⁹, більше буде місця в кн. I. 1925, а далі й іншими статтями (Ізя-слав, Іван Гост[иний] син³⁰) і листами Плетнева. Статтю В[ашу] про Дюка³¹ прочитав і, хоч не в усім згоджуюсь (може, дам широкую рецензію) до «Укр[аїни]»³²), але вважаю В[аш] метод вповні научним і дуже був би рад, коли б Ви продовжили В[аші] студії по билинам далі.

З щирим привітом Вам і всім.

М. Грушевський (*підпис*).

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 13. Оригінал, автограф, рукопис. На бланку історичної секції ВУАН.

[Київ]³³, 8. IV. [1]925 [р.].

Високоповажний Аркадій Якимович!

Тільки що одержав Ваші статті з листом. Згадуєте попередній В[аш] лист — про книгу Бравна, але я його не дістав. І се було причиною, що я в листах до В[олодимира] М[иколайовича]³⁴ нарікав, що Ви не сповнили Ваших обіцянок. Дуже рад Вашим статтям і дуже прошу далі не забувати як статтями, так і матеріалами. Прегарно коментований Вами лист Квітки³⁵ з сього погляду взірцевий і викликає бажання якомога більше від Вас всякого такого добра. Дамо в переклад, на жаль, мало людей охочих перекладати чужі писання, таких, що можуть «з толком» перекладати, через се приходиться їм платити доволі багато — і черга з перекладами досить довга. Ну, та і з поміщенням статей трохи трудно — тоді, як ми з Вами говорили було просторіш, а тепер пішли літературні й історичні юбілеї один за другим³⁶, і місця для неювілейних статей зовсім мало; кажу се для того, щоб Ви не міркували, що пройде трохи часу, поки побачите їх в друку. Але я старатимусь пропустити їх якнайскоріше³⁷, як тільки можна, і прошу обіцяних листів Куліша й тому под[ібні] матеріали далі.

Коректи, на жаль, ніяк не можна посилати. По договору з видавництвом коректа має бути протягом 22 годин повернена друкарні. Се нам дуже прикро, особливо, коли оригінал писаний — можливі непрочитані слова, але друкарня і видавництво твердо стоять на своїм. Взагалі видавати приходиться з страшними труднощами, я се все з хохляцької упертости витягаю!

Прошу написати по щирости, чи Вам посилати наші видання, — бо ми посилаємо, відтягаючи вартість від гонорара (видання не наше, а Держ[авного] Вид[авництва], воно дає редакції примірники з опустом 30 %). Тепер кінчимо друк III кн. за 1925 р.

З щирим привітом

М. Грушевський (*підпис*).

Р. S. Може б Ви написали коротку рецензію на цю книгу Брауна, котру використали в Вашій праці (Das historische <...>)? Ваші праці про билину мене дуже цікавлять³⁷; в IV томі «Іст[орії] літератури»³⁸, котрий тепер друкується, я присвятив їй багато <уваги>; я хочу післати Вам аркуші — з огляду, що моя книга вийде скорше Вашої статі про Івана³⁹, може, вони Вам піддадуть деякі гадки, на котрі Ви схочете зареагувати.

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 14–16. Оригінал, автограф, рукопис. Л. 17–17 зв. — копія цього листа іншою рукою.

¹³ Думаю — Квітку в IV, Олафа в V кн. «України», Івана в «Чернігів[ський] Збірник».

№ 10

[Київ]⁴⁰, 27.VI.1925 [р.].

Високоповажний Аркадій Якимович!

Дуже дякую за «Слов[янские] Известия» і за Вашу студію про Іллю і Сина⁴¹; я проглянув її побіжно тільки — я тепер дуже зайнят іншою працею; мені дуже приємно, що Ви далі працюєте над билинами, не кожда розвідка удається, але Ваше бажання локалізувати і хронологізувати теми дуже добре. <...> «Губернія» есть тут, нема потреби щось переписувати з неї.

<Поминка> про Чужбинського⁴² річ добра — тільки «Україна» страшенно перетяжена матеріалом, отже, щось коротке тільки!

Держ[авне] Вид[авництво] Укр[аїни] переживає кризу, спинено все крім підручників, і тільки на 1/X визначить перспективи на 1925/6. Тому я досі нічого не написав Вам про папери Куліша. На 1/X поїду до Харкова щось довідатись.

З щирим поздоровленням

М. Грушевський (підпис).

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 18–18 зв. Оригінал, автограф, рукопис. На бланку АК ВУАН.

№ 11

[Київ, 29.XII.1926 р.]⁴³

Спасибі, Високоповажний Аркадій Якимович, за Вашу працю про Еймунда⁴⁴, що саме отримав. Сором нам, що досі не могли Вам післати видрукованої Вашої студії про Івана Гостиного сина⁴⁵. Уже були здали до друкарні рукописи, аж Держ[авне] Видавництво знов закапризувало, воловодимось уже другий місяць і не можемо добитись друку.

Щирий привіт з Новим Роком.

Ваш М. Грушевський (підпис).

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 19. Оригінал, автограф, рукопис. Поштова картка. На картці штемпель: Київ, 29.XII.1926.

Високоповажний Аркадій Якимович!

На жаль, «Чернігівський збірник»⁴⁷ ще не друкується — не вважаючи на всі наші натиски на Держ[авне] Вид[авництво], і Ваш додаток можна буде додати. Щодо статті Вашої про билини, зміст її дуже інтересний, і з огляду, що я сподіваюсь літом добути в своє розпорядження книжку «Записок іст[орико]-філ[ологічного] від[ділу]»⁴⁸, я думаю, що зможу без великої затримки її таки умістити. Але якщо вона написана на рос[ійській] мові, то добре було б, щоб її переклали в Вашому Товаристві українському⁴⁹, я свого часу писав В. М. Перетцу — що випадало б перекладати статті в Ленінграді, бо тут трудно перекладати все, що присилають по-російськи.

Статті Ваші про саги мене дуже займають, і якщо я урву десь час, то буду рад написати про Вашу Еймунд[ову] сагу⁵⁰ — але тепер я дуже занятий, завалений всякими неприємностями і нездоров. Про <Ф. Ключу> коротко написав я в т. V «Іст[орії] Укр[аїнської] літ[ератури]»; точне видане його листування дуже бажане — але так трудно тепер що-небудь видавати. За ці 3 роки я цілком знеохотився до сеї справи — маса прикростей, даремних зусиль, і незвичайно малі результати.

З щирим привітом.

М. Грушевський (*підпис*).

12.XII.[1]927 [р.].

ПФА РАН. — Ф. 156. — Оп. 2. — Ед. хр. 113. — Л. 20. Оригінал, автограф, рукопис.

КОМЕНТАРІ

¹ В листі М. Грушевський не вказав місяць написання листа; приблизно встановити його дозволив єдиний з віднайдених на сьогодні листів-відповідей А. Ляценка від 24 серпня 1900 р., в якому він перепрошує кореспондента, «що трохи зіпзнівся з відповідью» (ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 305. — Арк. 25). Місце написання встановлене за змістом.

² Пташицький (Ptaszycki) Станіслав-Людвік (1853–1933) — польський і російський філолог та історик. Професор (1918). Член Польської академії мистецтв (чл.-кор. — із 1904, дійсний член — із 1931), Варшавського наукового товариства, Польського історичного товариства (почесний член — із 1925), Польського геральдичного товариства, Товариства історії при Петербурзькому університеті та ін. польських і російських наукових товариств. Протягом 1877–1918 рр. — асистент і доцент у Петербурзькому

університеті, водночас викладав у Петербурзькій духовній академії (1892–1918).

³ Йдеться про «Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности» — друкований орган Відділення російської мови і словесності Академії наук. Заснований в 1852 р., виходив до 1863 р. і потім відновлений в 1896 р. «Известия» видавалися випусками (по 6 випусків на рік) або листами (24 листи з додатком становили один том). При «Известиях» виходили «Прибавления». Всього з «Прибавлениями» вийшло 10 томів. «Известия» виникли з ініціативи І. І. Срезневського, який був їх редактором. В «Додатках» друкувалися «Памятники и образцы народного языка и словесности русских и западных славян» і «Материалы для словаря сравнительного и объяснительного». У виданні журналу брали участь: А. Х. Востоков, кн. П. А. Вяземський, Я. К. Грот, П. А. Лавровський, В. І. Григорович, І. І. Давидов, С. П. Шевирьов, А. Ф. Гільфердінг, П. А. Плетньов, В. А. Жуковський та ін.

⁴ «Записки Наукового товариства імені Шевченка» («Записки НТШ») — видання, що його здійснює НТШ від 1892 р. «Записки НТШ» є головним серійним виданням товариства за всіх періодів його існування. До розбудови видання особливих зусиль доклав М. Грушевський, під чією редакцією вийшло 107 його томів.

⁵ «Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка» (до 1905 р. — «Хроніка Українсько-Руського Наукового Товариства ім. Шевченка») — бюлетень, що публікував звіти й матеріали з діяльності НТШ. Протягом 1900–1914 рр. виходила квартално (59 чч.), з 1918 р. (за воєнні роки 1914–18 рр. вийшли чч. 60–62) неперіодично. Разом за 1900–1939 рр. побачили світ у Львові 74 чч. З відновленням НТШ в еміграції вийшли за час від 1939 р. до 1949 р. 75–76 чч.; від 1949 р. до 1953 р. вийшло 77 ч. (1954), за 1963 р. ч. 79 і за 1964 р. — 65 ч. 80 (1966).

⁶ Як згадувалося вище, оригінал цього листа відклався у родинному архіві Грушевських. Наводимо його зміст:

СПб., 24 авг[уста] [1]900 [р.].

Шановний добродію!

Дуже дякую за прихильний лист Ваш. Вибачайте, що трохи зіпзнівся з відповіддю. Я сам по каталогу книгарні Товариства ім. Шевченка вибрав наукові і інші видання, котрих не було в славянському відділі Петербур[зької] академічної бібліотеки.

В II кн. «Известий» 1900 р., котра скоро вийде з друку, поміщена моя (коротка) рецензия видань Товариства 1898 р.; в 4 кн. маємо надію обговорити видання — 1898 р. Потім, з 1901 р. будемо слідити за науковою діяльністю високоповажного Товариства імені Шевченка наможливо акуратно.

Дякую Вам за добре слово і обіцяну допомогу. Тепер ще я не могу заплатити всі гроши за всі видання Товариства. Коли матиму, то вишлю і відзначу, що для мене найбільш потрібно. Поки що, як буде ласка Ваша, я хтів

би одержати «Записки» 1900 року; всі томи «Етн[ографічного] Збірника», «Етнологич[ні] матер[іали]», видання истор[ично]-фильол[огічної] секції і «Историю України-Руси». Прошу Вас завітнати мене, кільки відзначени зараз видання куштують. Потрібну суму вишлю як можно скорійш. Переслати для мене книжки можно просто по адресу русского и словян[ского] отдела библиотеки Академії Наук, в Спб.; тільки треба на кожном екземплярі для мене назначеному надписати: для А. І. Лященка і предварити мене листом о посилці.

Скоро вишлю деяки (невеличкі) подарунки для библиотеки Тов[ариства] ім. Шевченка. Чи потрібно Вам видання на укр[аїнській] мові з Російської України?

Прошу писати по адресу: С Петербург. Подольская, д. 11, кв. 12, Аркадію Іоакимовичу Лященко.

З глибоким поважанням

А. Лященко (*підпис*).

ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 305. — Арк. 25–28.

⁷ Див. попередній коментар.

⁸ «Літературно-науковий вістник» — перший всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний часопис, що виходив з 1898 р. по 1932 р., заснований з ініціативи М. Грушевського.

⁹ Місце написання листа встановлене за змістом.

¹⁰ Йдеться про Климентину Панкевичеву.

¹¹ Дату надсилання звернення визначено за згадуванням Івана Чопівського як секретаря Ради Українського наукового товариства: згідно з протоколами УНТ, він був обраний секретарем Ради УНТ на її засіданні 30 січня 1911 р. (ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 32919. — Арк. 29) і пробув на цій посаді до 15 січня 1912 р., коли на засіданні Ради УНТ відмовився від обов'язків «внаслідок хвороби» (Там само. — Арк. 35). Місце написання звернення встановлене за змістом.

¹² Йдеться про «Записки УНТ».

¹³ Іван Адриянович Фещенко-Чопівський (1884–1952) — учений-металург, громадський і політичний діяч, міністр господарства УНР.

¹⁴ Дату та місце підготовки звернення визначено за тою ж логікою, що й стосовно попереднього документа.

¹⁵ У згаданому § 24 Статуту УНТ йшлося: «Действительные члены и члены-соревнователи уплачивают ежегодно членские взносы в размере пяти рублей в год» (Устав Украинского научного общества в г. Киеве // *Онопрієнко В., Рєєнт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. — К., 1998. — С. 144).

¹⁶ Місце написання листа встановлене за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

¹⁷ Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) — український філолог, дослідник і видавець пам'яток давньої української літератури і української творчості, історик і теоретик літератури, текстолог, організатор

українського наукового життя. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1893). Працював у середніх школах Санкт-Петербурга. Був викладачем Археологічного інституту (1902) та приват-доцентом Петербурзького університету з 1897 р. У 1903 р. переїхав до Києва та був професором Київського університету на кафедрі історії російської літератури та мови. Член Київського товариства старожитностей і мистецтв. Лауреат Макаріївської премії. Дійсний член Російської Академії наук (1914), академік УАН (1919). З 1917 р. по 1921 р. брав участь у роботі з організації Самарського університету. У 1921–1925 рр. — професор Петроградського університету. В 1921 р. ініціював постанови Товариства дослідників української історії, писемності та мови в Петрограді. У квітні 1934 р. був заарештований у справі «Російської національної партії». Засуджений на заслання до Саратова, де й помер.

¹⁸ Йдеться про українського письменника, фольклориста, етнографа, мовознавця, перекладача, критика, редактора, видавця Пантелеймона Куліша (1819–1897).

¹⁹ «Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний та літературний часопис. Видавався у Києві російською мовою і українською (в російській транслітерації з 1905 р., в українській з 1906 р.) протягом 1882–1906 років. У 1907 р. змінив назву на «Україна» і видавався переважно українською мовою.

²⁰ Йдеться про працю: *Лященко А.* Сага про Олафа Трігтвасона й літописне оповідання про Ольгу. (Присвячується В. О. Давидову) // *Україна*. — 1926. — Кн. 4 (18). — С. 3–23.

²¹ Йдеться про заснований М. Грушевським журнал «Україна», який виходив з перервами протягом 1914–1930 рр. Див. докл.: *Савчук І.* Михайло Грушевський та журнал «Україна» (проблемно-тематичний аналіз публікацій) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. — Вип. XIV–XV. — Дрогобич: Коло, 2011. — С. 274–285; *Савчук І.* Авторська географія співробітників журналу «Україна» // *Spheres of culture*. — Lublin: Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 2012. — Vol. 1. — S. 247–255; *Савчук І.* Редакційна політика М. Грушевського в журналі «Україна» (до 1918 року) // *Проблеми гуманітарних наук*. — Дрогобич, 2015. — Вип. 36. — С. 72–83. — (Серія «Історія»).

²² Місце та дату відправлення встановлено за поштовим штампелем.

²³ Йдеться про статтю: *Лященко А.* Перлюстрований лист П. Куліша до С. Т. Аксакова // *Україна*. — 1924. — Кн. 4. — С. 83.

²⁴ Пушкінський дім — історична, неповна назва Інституту російської літератури Російської Академії наук, музейний та науково-дослідницький заклад у Санкт-Петербурзі.

²⁵ Після Москви М. Грушевський вирушив до Ленінграда. Восени 1924 р. український вчений здійснив подорож українськими та російськими науковими центрами. В листі до К. Студинського від 11 жовтня 1924 р. він писав: «Я “подорожую”: був в Харкові, Москві, Петербурзі, тепер вертаю» (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) /

Упоряд., археогр. передм. Г. Сварник. — Львів – Нью-Йорк, 1998: Видавництво М. П. Коць. — С. 161).

²⁶ Місце написання листа встановлене за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

²⁷ Див. коментар № 18.

²⁸ Див. коментар № 23.

²⁹ Див. коментар № 20.

³⁰ Йдеться про статтю: *Лященко А.* Былина про Івана Гостиного сина // Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. Записок Українського Наукового Товариства в Києві (тепер Історичної Секції при Українській Академії Наук) том XXIII. — К., 1928. — С. 235–261.

³¹ Йдеться про статтю: *Лященко А.* Былина о Дюке Степановиче // Известия Отделения русского языка и словесности. — 1925. — Т. XXX. — С. 45–142.

³² На цю статтю М. Грушевський рецензії не написав.

³³ Місце написання листа встановлене за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

³⁴ Йдеться про В. М. Перетца.

³⁵ Йдеться про статтю: *Лященко А.* Лист Г. Ф. Квітки до І. М. Снегірєва // Україна. — 1925. — Кн. 5 (14). — С. 103–107.

³⁶ Йдеться про книги журналу «Україна», присвячені ювілеям М. Костомарова, революції 1905 р., повстання декабристів та ін.

³⁷ Виразом такого зацікавлення була, між іншим, рецензія М. Грушевського на працю А. Лященка: *Грушевський М.* [Рец.] А. И. Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде. (Sertum bibliologicum в честь проф. А. И. Малеина. Петроград, 1922, С. 94–136) // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 191–192.

³⁸ Йдеться про працю М. Грушевського «Історія української літератури» в шести томах.

³⁹ Див. коментар № 30.

⁴⁰ Місце написання листа встановлене за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

⁴¹ Йдеться про працю: *Лященко А.* Былина о бое Ильи Муромца с сыном // Краткий отчет о деятельности Общества любителей древней письменности за 1917–1923 гг. — Л., 1925. — С. 36–68.

⁴² Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (1816–1875) — український письменник, етнограф, фольклорист, історик, мовознавець, мандрівник. Справжнє прізвище — Афанасьєв, псевдоніми — Чужбинський, Невідомий, Лубенец, Пустинник та ін.

⁴³ Місце та дату відправлення встановлено за поштовим штемпелем.

⁴⁴ Йдеться про працю: *Лященко А.* Eymundar Saga и русские летописи // Известия АН СССР. VI серия. — Т. XX. — 1926. — № 12. — С. 1061–1086.

⁴⁵ Див. коментар № 30.

⁴⁶ Місце написання листа встановлене за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

⁴⁷ Йдеться про започатковане М. Грушевським періодичне видання «Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали».

⁴⁸ Йдеться про «Записки історично-філологічного відділу» — неперіодичні наукові збірники Історично-філологічного відділу ВУАН, які видавалися в Києві упродовж 1919–1931 рр. за редакцією П. Зайцева, А. Кримського, М. Грушевського та О. Грушевського. У «ЗІФВ» вміщувалися розвідки та матеріали з усіх періодів історії України, історії суспільно-політичної думки, етнографії, фольклористики, мистецтва, мовознавства, а також наукова хроніка, огляди, рецензії, бібліо- та біографічні матеріали українських учених. Вийшло 26 книг у 22-х випусках (подвійні книги 2/3, 7/8, 13/14, 21/22), з яких тільки 6-та, 11-та, 17-та, 20-та, 24-та, 26-та складаються з праць Історичної секції ВУАН.

⁴⁹ Йдеться про Товариство дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді — історично-наукове товариство, культурно-просвітницька та громадська установа, що об'єднувала літературознавців, фольклористів, етнографів, мовознавців, істориків, археологів, мистецтвознавців для дослідження української історії, мови та літератури й поширення україніки в Росії. Засноване з ініціативи акад. В. М. Перетца та А. Й. Лященка 25 грудня 1921 р. як «Товариство прихильників української історії, писемності та мови в Петрограді», в 1933 р. перейменоване на «Українське наукове товариство», яке того ж року було оголошене «контрреволюційною організацією», багато його членів були репресовані за т. зв. «Справою славистів». Діяло як комісія, а з 1928 р. — як філія ВУАН. Очолювали товариство В. Перетц, а потім Б. Крижанівський та В. Корабльов. Секретарями працювали І. Фетисов, К. Копержинський, К. Черняк. Були надруковані «Звідомлення» за 1922–1926 рр., випуски «Наукового збірника» та окремі праці членів товариства. Вилучено зі складу ВУАН за рішенням листопадової 1933 р. сесії Ради ВУАН.

⁵⁰ Див. коментар № 44. На цю працю М. Грушевський рецензією так і не відгукнувся.

**Лист Закордонного Комітету Української партії
соціалістів-революціонерів «До Голови Української
Центральної Ради пана Михайла Грушевського»**

У біографії видатного українського історика та відомого політика доби Української революції 1917–1923 рр. Михайла Грушевського є кілька малодосліджених сторінок, які і до сьогодні викликають жваві дискусії у середовищі вчених-грушевськознавців. Однією з них є повернення колишнього голови Української Центральної Ради (УЦР) до Радянської України у березні 1924 р.

Відзначаємо, що це питання має вже солідну історіографію. Зокрема, у радянській науковій літературі, яка характеризувалась високим рівнем заідеологізованості, М. Грушевський вважався «українським буржуазним націоналістом», «контрреволюціонером»¹, і тому, апіорі, й мови не було про справді наукові підходи до вивчення його життя та діяльності. Повернення до України М. Грушевського радянські історики, зокрема Михайло Рубач, розцінювали як «зміновіхівство»² та подавали як приклад переваги комуністичного ладу. На нашу думку, вважати ці висновки та оцінки дійсно науковими немає жодних підстав. Напевно, єдиним винятком можна вважати статтю відомого радянського історика Федора Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну»³, присвячену 100-річчю з дня народження славетного вченого. На ґрунтовній джерельній базі, використовуючи документальний потенціал фонду родини Грушевських у ЦДІАК України, автор проаналізував усі можливі причини повернення історика на Батьківщину, хоча й не зміг повністю відмовитись від комуністичної політизованої риторики.

¹ *Пиріг Р.* Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р. — К.: Український ін-т національної пам'яті, 2012. — С. 89.

² Советская историческая энциклопедия. — М.: Гос. научное издательство «Советская энциклопедия», 1963. — Т. 4. — С. 859; Українська радянська енциклопедія. — К.: Поліграфкнига, 1979. — Т. 3. — С. 202.

³ *Шевченко Ф.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. — 1966. — № 11. — С. 13—30.

У середовищі українських еміграційних та діаспорних дослідників бачимо цілком протилежну ситуацію. Для них М. Грушевський був надзвичайно авторитетним істориком і політиком. Українські еміграційні вчені звертались і до питання повернення історика до Радянської України. Серед них бачимо прізвища Наталії Полонської-Василенко⁴, Олександра Шульгина⁵, Матвія Стахів⁶, Івана Кедрин⁷, Василя Дубровського⁸, Володимира Дорошенка⁹, Олександра Оглоблина¹⁰, Томаса Приймака¹¹, Ореста Субтельного¹², Аркадія Жуковського¹³, Любомира Винара¹⁴, Сергія Плохія.

Одним з перших вітчизняних українських вчених, які започаткували повернення спадщини великого українця у кінці 80-х років ХХ ст., був Ярослав Дашкевич. Він наголошував: «Немає підстав уважати, що заяви Грушевського, що він повернувся виключно до наукової праці, не

⁴ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: Нарис історії. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 44.

⁵ Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський — як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. — Париж; Мюнхен: Записки НТШ, 1969. — Т. 186. — С. 151–152.

⁶ Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів // Записки НТШ. — Нью-Йорк, 1978. — Т. 197. — С. 109–147.

⁷ Кедрин І. Михайло Грушевський — не один, а більше їх (Спогади і рефлексії) // Український історик. — 1984. — № 1–4. — С. 260–261.

⁸ Дубровський В. Рецензія на енциклопедичну статтю М. А. Рубача «Грушевський, Михаил Сергеевич», Советская историческая энциклопедия, М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963, Т. 4, С. 857–859 // Український історик. — 1966. — № 1–2. — С. 109.

⁹ Дорошенко В. Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист // Овид. — 1957. — № 11. — С. 18–19.

¹⁰ Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик. — 1996. — № 1–4. — С. 81–82.

¹¹ Prymak Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. — Toronto: University of Toronto Press, 1987. — P. 206–207.

¹² Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 347.

¹³ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 123.

¹⁴ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. — Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто: Українське історичне товариство, 1981. — С. 35; його ж. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934–1984 рр.) // Сучасність. — 1984. — № 11 — С. 94; його ж. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). — К.: Вид-во ім. Олени Теліги. — 1995. — С. 50; його ж. Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби» // Український історик. — 1996. — № 1–4. — С. 87.

були правдиві і щирі»¹⁵ і таким чином виокремлював, напевно, найбільш популярну причину повернення історика до України з еміграції. Автори колективної монографії «М. С. Грушевський і Academia» Павло Сохань, Василь Ульяновський та Сергій Кіржаєв також вважали однією з основних причин повернення М. Грушевського його прагнення займатись науковою працею¹⁶. З цією тезою погоджувалися Олександр Рубльов¹⁷, Леонід Решодько¹⁸, Володимир Трощинський¹⁹, Володимир Потульницький²⁰, Віталій Масненко²¹. Крім того, Павло Сохань відзначав, що історик повертався «з вірою, що в Україні він зможе більше зробити корисного в ім'я майбутньої незалежності»²².

У численних працях питання повернення М. Грушевського досліджував визначний український грушевськознавець Руслан Пиріг²³. Він, а також Валентина Піскун²⁴, Ярослав Малик²⁵, Ігор Верба, Юрій Шаповал²⁶ стверджували, що не може бути однієї причини рееміграції сус-

¹⁵ *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. — С. 369.

¹⁶ *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.* С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — С. 61.

¹⁷ *Рубльов О.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 51.

¹⁸ *Решодько Л.* Повернення на Україну // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К.: Веселка, 1992. — С. 381–391.

¹⁹ *Трощинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К.: Інтел, 1994. — С. 40.

²⁰ *Потульницький В.* Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С. 57.

²¹ *Масненко В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — К.; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. — С. 40.

²² *Сохань П.* Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 29. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

²³ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — 198 с.; *його ж.* Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 4–19; *його ж.* Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу // Українська історична наука на шляху творчого поступу. — Луцьк, 2007. — С. 358–364; *його ж.* Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. — 2007. — Вип. 91/93. — С. 47–50.

²⁴ *Піскун В.* Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К., 2002. — С. 45–54.

²⁵ *Малик Я.* Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. — Львів, 2011. — С. 141, 153.

²⁶ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Україна, 1996. — С. 19–34; *Шаповал Ю.*

пільствознавця. На його вибір впливали різні фактори. Суттєвий вклад у розуміння причин повернення М. Грушевського до України внесли також Ігор Гирич²⁷ та Тетяна Бевз²⁸.

Варто звернути увагу на те, що одним із шляхів для з'ясування дійсних причин та мети повернення М. Грушевського є розширення джерельної бази з цього питання. Зокрема, відома українська дослідниця Світлана Панькова відзначає, що, вивчаючи цей доленосний крок колишнього голови УЦР, історики не використовують усіх наявних в українських архівах джерел. Наприклад, не досліджено реакцію української політичної еміграції на такий вчинок ученого, його неопубліковане листування до брата Олександра й сестри Ганни, епістолярій доньки Катерини²⁹. Безумовно, слід погодитися з такою думкою знаної вченої-грушевськознавця.

Загалом можна виділити кілька груп джерел з проблеми повернення М. Грушевського, звісно, не претендуючи на вичерпність переліку: документи партійних та державних органів Української Соціалістичної Радянської республіки (УСРР) і Союзу Радянських Соціалістичних Республік, документи Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), матеріали преси, щоденники, мемуарна література, публіцистичні праці, епістолярій. Вважаємо, що дослідники не повною мірою використовують їхній інформаційний потенціал.

Відтак у нашій публікації спробуємо відповісти на питання, якою ж була реакція на повернення М. Грушевського у середовищі його партійних колег та одночасно політичних опонентів — членів Закордонного Комітету УПСР (ЗК УПСР), який очолював напевно найвідоміший його політичний супротивник часів еміграції Микита Шаповал. Саме в його особовому фонді 3563 «Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) — політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр

Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора у 2-х т. — Т. 1. — К., 2004. — С. 306–325; *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. — С. 221–228.

²⁷ *Гирич І.* Нове цінне джерело в галузі грушевськознавства // Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К.: Смолоскип, 2016. — С. 700–704.

²⁸ *Бевз Т.* Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів // 36. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства. — 2009. — Т. XXIII — С. 384.

²⁹ *Панькова С.* «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. — лютий 1924 р.) // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. VII. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту» ЦДАВО України зберігається джерело, яке нас цікавить: лист ЗК УПСР до видатного історика й політика під назвою «До Голови Української Центральної Ради пана Михайла Грушевського», на зміст якого нам і слід звернути увагу.

Але спочатку з'ясуємо, в яких умовах і чому він створювався. У цьому ж фонді відклалась постанова ЗК УПСР від 8 грудня 1923 р., яка теж безпосередньо стосується питання рееміграції славетного історика. Вона стала реакцією на лист «був[шого] голови Закордонної делегації проф. М. Грушевського», надрукованого 2 грудня у 191-му числі львівської газети «Діло»³⁰ і була написана М. Шаповалом. У постанові критикувалась політична діяльність М. Грушевського, починаючи з часів його головування в УЦР. Повернення історика до України трактується як зрада та «ганебний вчинок нового Юди українського народу»³¹.

Важливу інформацію про ситуацію з написанням цього листа бачимо і у фонді 3911 «Празький відділ закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, м. Прага». Наприклад, одним із питань, яке розглядала празька група УПСР на засіданні від 12 грудня 1923 р., було повернення М. Грушевського до України. Никифір Григоріїв заявив, що «в зв'язку з відїздом до України Грушевського тт. мусять на це відреагувати, надіславши йому листа. Цей лист складений ЗК і переданий групам»³².

У «Щоденнику» Микити Шаповала теж знаходимо цікаві факти про обставини створення листа. Запис, який нас цікавить, датований 27 грудня 1923 р.: «8. XII. Закордонний Комітет УПСР ухвалив текст листа до Грушевського з приводу його повороту на Україну. Листа написав я»³³. Також дізнаємось, що остаточну редакцію листа було ухвалено 5 січня 1924 р. і, крім того, «З Києва одержано листа від Наталки Коцюбинської, що вони згодні з нами. Вони проти поїздки Грушевського. Лизанівський про це написав до Грушевського»³⁴. Тобто основним автором листа був саме М. Шаповал, і перед тим, як його надіслати М. Грушевському, лист обговорювався партійними групами і до нього вносились певні зміни.

Таким чином, члени ЗК УПСР написали це послання, дізнавшись, що М. Грушевський остаточно вирішив повернутися до України. У ли-

³⁰ Діло. — 1923. — № 191. — 2 грудня.

³¹ ЦДАВО України Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 96.

³² ЦДАВО України Ф. 3911. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 61.

³³ Шаповал М. Щоденник / Упор. С. Зеркаль. — Новий Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала, 1958. — Ч. 1: від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. — С. 96.

³⁴ Там само. — С. 97.

сті головна увага акцентувалася на тому, що титул «Голови Центральної Ради» належить не славетному історичу, а українському народові³⁵, що цей титул став символом «суверенних прав України»³⁶. Відтак, М. Грушевського застерігали: «Ви збираєтесь їхати для “культурної роботи” в самий тяжкій для українського народу момент... Своїм переїздом на Україну Ви поставите під окупаційну владу свій високий титул... Ви підтвердите буцім то на Україні добре. Окупанти приплеснуть в долоні і скажуть: перший Голова Української Держави з нами (нишком додадуть: він узаконює нашу окупацію України, в наші руки віддає те, що з довір'ям дав йому Український Народ)»³⁷.

Автор нагадував М. Грушевському і про соціалістів-революціонерів, «імя яких Ви носили, і достоєнство якого проміняли на “катедру історії” од московської влади на Україні» та вважав, що «зробивши шкоду нашій партії, посіявши в нас розбрат, втягши її на боротьбу з московськими комуністами, проливши її кров, своїм поворотом в цей час Ви зробили б їй останню ганьбу...»³⁸. У цьому питанні з М. Шаповалом теж можна посперечатись, адже завдяки саме авторитету М. Грушевського УПСР здобула більше можливостей для реалізації своєї політичної програми, головні успіхи есерівських організацій в еміграції пов'язані теж передусім з діяльністю славетного історика, а перед поверненням до України у 1924 р. він вже не брав активної участі у партійній діяльності і не міг впливати на тодішні здобутки і невдачі есерівської партії за кордоном.

Також політика запитували: «Невже Ви вірите, що сучасна окупація дасть Вам можливість працювати для добра українського народу? Невже Ви не бачите, що тут закордоном в культурному оточенні де до Вашої розпорядимости всякі бібліотеки й архіви, Ви можете в сто раз більше зробити для розвитку української культури, ніж на Україні під доглядом чека?»³⁹. Насамкінець лунало останнє прохання, яке є фактично лейтмотивом усього листа: «Ми хочемо вірити, що Ви спинитесь над прірвою і повернетесь від неї»⁴⁰. Бачимо, що М. Шаповал зі своїми прихильниками вважали основною метою рееміграції М. Грушевського його бажання займатись розвитком української культури та науки. Вони не змогли зрозуміти, що славетний історик хотів досягнути набагато більшого. Він прагнув використати революційний потенціал більшовиків на користь позитивного вирішення української справи, а культура з наукою були не стільки метою, скільки одним із засобів

³⁵ ЦДАВО України Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 109.

³⁶ Там само. — Арк. 110.

³⁷ Там само. — Арк. 111–112.

³⁸ Там само. — Арк. 117.

³⁹ Там само. — Арк. 118.

⁴⁰ Там само.

власне політичної боротьби. Тобто есери намагались цим листом якимось чином вплинути на таке рішення відомого історика і, можливо, навіть переконати його не повертатись на Батьківщину.

Слід сказати, що у справі 240 фонду 3563 ЦДАВО України збереглося кілька копій листа. Зокрема, тут бачимо і рукописний оригінал⁴¹ та деякі рукописні робочі замітки⁴², але без дати. За почерком можна визначити, що вони написані М. Шаповалом.

Крім того, є три друковані копії. Відзначаємо різницю у написанні дати. На останній сторінці першої з них⁴³ стоїть дата 8 грудня 1923 р. Вказано також місце написання — Прага⁴⁴. Наступна копія⁴⁵ датована теж у кінці, де олівцем написано 8. XII.⁴⁶ Останній друкований варіант листа⁴⁷ взагалі без дати. На перших сторінках усіх трьох копій олівцем проставлено дату 21. XII. 1923 р. Вважаємо, що це може бути час, коли листа відправляли іншим партійним групам для обговорення і внесення певних змін. Наприклад, у першому листі над цією датою теж олівцем написано: «Т. Голові Подібрядської групи У.П.С.Р. — обміркувати на групі і надати зауваження»⁴⁸, у другому — «Т. Ісаєвичу — надати свої зауваження»⁴⁹, у третьому — «Т. Голові Празької групи У.П.С.Р. — обміркувати на групі і надати зауваження», а під цим «Н. Гр.»⁵⁰, тобто, найвірогідніше, розсилкою вказаних копій листа займався Н. Григоріїв.

Разом з тим, друкована копія листа російською мовою знаходиться і у справі № 42 фонду № 357 «Грушевський Михайло Сергійович (17 вересня 1866 – 25 листопада 1934) — український історик, літературознавець, соціолог, письменник, громадський і політичний діяч, академік» Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського⁵¹. Ця справа датована 19 квітня 1924 р., напевно саме тоді копію листа ЗК УПСР отримали радянські органи влади. Цікавою є приписка у кінці останнього аркуша: «Основание: Доклад Врид. Уполномоченного I-й гр. Ф. Эймонтова. От Зак. Ком. УПСР. Письмо это Грушевск. получил еще в январе в Вене и дал тогда им ответ. Сейчас это письмо послано в Киев не для вручения Грушевскому, а,

⁴¹ ЦДАВО України Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 90–94.

⁴² Там само. — Арк. 95–97.

⁴³ Там само. — Арк. 98–108.

⁴⁴ Там само. — Арк. 108.

⁴⁵ Там само. — Арк. 109–119.

⁴⁶ Там само. — Арк. 119.

⁴⁷ Там само. — Арк. 120–130.

⁴⁸ Там само. — Арк. 98.

⁴⁹ Там само. — Арк. 109.

⁵⁰ Там само. — Арк. 120.

⁵¹ ІР НБУВ Ф. 357. — Од. зб. 42. — Арк. 1–5.

очевидно, для рассмотрения в укр. обществе с целью компрометир. Груш. [Сообщи] наши сведения о Грушевском. Е. К. 19/IV»⁵². Тобто, якщо вірити цій інформації, М. Грушевський не тільки отримав цього листа, але й дав на нього свою відповідь. Як бачимо, після повернення колишнього лідера Закордонної делегації УПСР на Батьківщину прайські есери намагались відбілити себе та якимось чином зашкодити М. Грушевському, інакше важко пояснити доцільність відправлення листа до УСРР. На нашу думку, ініціатором цього цілком міг бути лідер ЗК УПСР М. Шаповал.

* * *

Текст листа публікується за друкованою копією, розміщеною на аркушах 109–119 справи 240 фонду 3563. Для неї характерні певні смислові виправлення та доповнення, зроблені олівцем, які, за винятком лексичних помилок, роз'яснюються у примітках. Лексика подається без змін; також збережено пунктуацію оригіналу, помилки беззастережно виправлені.

ДОКУМЕНТ

До Голови Української Центральної Ради
пана Михайла Грушевського

Низчепідписані прочитали в «Ділі» (з 2 грудня ц. р. ч. 190) Вашого листа до редакції¹, в якому Ви спростовуєте, що ніколи на Україну не прохались, а разом з тим сповіщаєте, що внесли 23 листопаду «заяву» про поворот на Україну, і чекаєте «потрібних документів», щоб повернутися на Україну. Документи маєте одержати від влади «Союза Советских Социалистических Республик», або ясніше кажучи від воєнно-окупаційної влади Росії на Україні. Подібні випадки не новина: ще раніш Моркотун², Порш³, а ось недавно Тютюник⁴ зробили те саме. Але ми не звертали на те уваги тому, що згадані вище особи (є ще й не згадані — дрібні індивіди) належать самі собі, а тому й розпоряджаються самі собою, як своєю «свої власні <...>».

Не те з Вами. Ми вас не можемо ставити на один рівень з Моркотунами, Тютюниками і т. ин.

Ми, соціалісти революціонери, яким укр. народ виявив своє найбільше довір'я, пославши нас як більшість до Української Центральної Ради, де ми своїми голосами обрали Вас Головою Української Центральної Ради і таким способом вручили Вам головний провід в боротьбі українського народу за його визволення, почувши про Вашу «заяву»

⁵² ІР НБУВ Ф. 357. — Од. зб. 42. — Арк. 5.

з бажанням повернутися на Україну в цей час, коли вона перебуває ще під чужою окупацією не можемо мовчки пройти мимо цього, а вважаємо своїм обов'язком звернутися до Вас з словом запитання і застереження з приводу Вашої заяви і виявлених в ній стремлінь бо заслуга, чи вина обрання Вас Головою Української Центральної Ради в першу чергу лягає на нас. Ми гадаємо, що Вам належить тільки Ваше бренте існування й наукова слава, а Ваш титул Голови Української Центральної Ради в якій Україна вклала весь зміст своєї найбільшої визвольної ідеї і ідеї своїх суверенних державних прав належаться українському народові. Цей титул і вкладена в нього ідея суверенності українського народу є тим, що сучасне покоління повинно передати як незаплямоване, чесноздобуте добро в спадщину слідуючим поколінням, щоб то нашої історії.

Представники українського народу, серед яких в більшості були ми, соціалісти революціонери, передаючи Вам головний прапор української визвольної боротьби думали, що довіряють його першому громадянинові Української Республіки, її вірному солдатіві, що героїчно хоронитиме його, доки буде живий, героїчно винесе його з нещасливого бою, і берегтиме на грудях аж до того часу, коли можна його буде знов розгорнути, високо підняти в гору і побідно внести його у визволену обітовану Рідну Землю.

Довір'ям представників Українського Народу цей прапор суверенної державності України було доручено Вам. І коли прапор було вибито з ваших рук весною 1918 р.⁵, то ні одного слова докору не сказав ніхто Вам, носителіві титула першого Голови Української суверенної Державності. І так і досі Уповноважені представники народу знали, що робили: хоч би які були політичні і персональні розходження Ваші з ким будь, але вони вірили, що Ви будете охороняти свій титул-символ суверенних прав України — передасте його тому, кому він належить, незаплямованим. Щоб для історії залишилась невмируща цінність, справдішня національна святощі.

І от тепер опубліковано Ваш лист.

Вже давно ходили чутки, що Ви хочете зрадити своєму високому становищу, іноді навіть здавалося, що Ви вже це довершили, особливо, коли виїхали на Україну Ваші ближчі співробітники⁶, але виявилось, що Ви стояли на сторожі довіреного Вам скарбу і, хоч суб'єктивно Ви були охоплені сумнівами, спокусами, що сіяли навколо Вас вороги України, однак об'єктивно Ви стояли на постерунку гідності.

«Він уже не з нами, але він ще з Україною», казали ми і цього було для нас досить. Але тепер читаємо, що Ви збираєтесь їхати на Україну, повержену крахом під ногами московської окупації. Під ті ноги шпурляєте Ви свій високий титул-символ суверенної України, одержаний через нас від українського трудящого люду.

На яку ж Україну Ви їдете і чого?

Чи Ви хочете їхати як революціонер, щоб схватитись в бійці з ворогом, щоб рискнути своїм життям, щоб підняти народ своїм прикладом на останню боротьбу? Ні, Ви збіраєтесь їхати забезпечені «потрібними документами» од ворога що захопив наш край і насміявся з свободи і прав народу, що знехтував його право на продукт його праці, що знущається з його права на волю. Ви збіраєтесь їхати на Україну під час, коли вже довершується її розпродажа імперіялістичному капіталові, коли окупаційна комуністична буржуазія грабує й проторгує останнє добро нашого народу, який не має підстав для існування не має шкіл, позбавлений книжок, науки; який вдягає в рядна і мотузяні чоботи підрастаюче ограбоване з усіх людських прав і можливостей покоління. Це все Ви можете прочитати в «Крику села»⁷ передрукованому з окупаційних «Вістей» в тому ж числі «Діла» в якому Ви оповістили про свій намір їхати на Україну.

Ви збіраєтесь їхати для «культурної роботи» в самий тяжкій для українського народу момент: народ вже розплюшує очі, щоб побачити своїх ворогів, в повній їх моральній наготі, щоб побачити, як він тяжко в самоті своїй помилився, як його цинічно було одурено.

Своїм переїздом на Україну Ви поставите під окупаційну владу свій високий титул даний Вам од народу і тим самим знов затуманите народню свідомість і розуміння сучасних відносин.

Своїм поворотом Ви підтвердите буцім то на Україні добре. Окупанти приплеснуть в долоні і скажуть: перший Голова Української Держави з нами (нишком додадуть: він узаконює нашу окупацію України, в наші руки віддає те, що з довір'ям дав йому Український Народ).

Але що скаже Український Народ? І всі чесні борці за волю України, яких Ви ж скликали до боротьби? Вони скажуть сумне і страшне слово про могили якими засіяна вся Україна, про десятки і сотні тисяч жертв, поляглих в боротьбі з комуністичною Московщиною, про сотні тисяч вдів і сиріт, що залишилися від тієї боротьби, на яку закликав і яку розпочав Михайло Грушевський. Народ вкаже на мільйони померлих з голоду в ограбованій і знасилюваній Москвою Україні, на зруйноване господарство, на порожні поля, на виздохлу худобу, на розвалені школи, і покаже себе в рям'ї, ряднах і мотузяних постолах, виснаженого, опльованого, знасилюваного, прикутого до немилосердної праці для московської панщини. А представники Українського народу, живі ще свідки неліцемерно під присягою покажуть і всенародно засвідчать, що перший Голова Української держави був відповідальним ініціатором і провідником тих, що війну з московським більшевизмом розпочали, вели, народ на неї кликали, і противників цієї війни «зрадниками» узивали і карали. І коли московський більшевизм йшов на Україну з визвольними гаслами соціалізму, національного самоозначення, націо-

нального, політичного, суспільно-господарського визволення, тоді Ви з своїми однодумцями виповіли йому війну во ім'я суверенности Української держави, головою і символом якої Ви були, а тепер — коли той московський більшовизм обернув Україну в пустиню, інкорпорував її в склад Росії, коли запродав її добро і волю й працю й землю хижому капіталові і віддав Україну на розтерзання старорежимникам та європейським та НЕПокомуністичним капіталістам, а тепер Ви збираєтесь їхати на Україну.

Коли був на Україні соціалістичний український уряд з Чеховським і Винниченком на чолі⁸, Ви були до його в непримиримій опозиції, а тепер збираєтесь іти до співробітництва з соціально-реакційним буржуазно-більшовицьким капіталом, і лютим чекізмом. Невже Ви примиряєтесь з буржуазним більшовизмом, оповіщаючи війну навіть комуністичному більшовизмові? Це може в багатьох викликати жажливе підозріння що Ви проголошували війну комунізмові, як прихильник буржуазії, пішли в українську соціалістичну партію, щоб з середини її гнати проти революції трудового народу, а тепер своїм прикладом суггесціонуете примирення з новою реакційною більшовицькою буржуазією, як то далеко більш благородно (коли в цім випадкові можна вживати це слово) зробили московські сменовсховці? Ми ж не можемо допустити думки, що Ви були між українськими соціалістами буржуазним Конрадом Валєнродом⁹?

Закликаючи український народ на війну, з комуністичним більшовизмом, Ви зігнорували тоді голоси, які пропонували Вам ухилення од нерівної і кривавої боротьби, щоб уратувати Україну од мільонів людських жертв. Ви покликали на війну, санкціонували навіть прихід німців, яких українському народові так криваво-тяжко довелося виганяти і суверенну республіку свою відновляти. В цій праці Ви участі не прийняли, на ніякий компроміс з українськими соціалістами що прогнали приведених Вами німецьких генералів, Ви не пішли.

А коли в боротьбі України за свою суверенність було покладено гори трупів, коли окупація розстріляла і знищила сотні тисяч людей, коли осиротила Україну і переполовинила її героїв, коли військовим чоботом придавила мільйони трудящих і віддала їх на грабіж своїй новій буржуазії, і на насильство своїм отвертим катам — тоді Ви збираєтесь їхати до співробітництва з насильниками?

Тоді, коли саме треба що-б перед світом лунав протестуючий голос, не зв'язаний ворогом, коли трудящим України потрібна вільна трибуна, коли потрібна всесвітня демонстрація вільного прапора України, тоді Ви збираєтесь йти в моральне і фізичне підданство московської окупації до хору насильників. Яка страшна ганьба, яка нечувана була б це зрада трудящого люду України і яке моральне самогубство в історії визвольної боротьби!

І коли б ви сказали, що в лихий час для народу йдете працювати для його культурно-науково, то й це було б дивовижно, коли Ви маєте повну змогу так працювати закордоном і то навіть на катедрі історії України. Одначе коли б навіть такої змоги закордоном не було, то все таки перший Голова Української держави не сміє йти на співробітництво з окупантами України.

На Україні є чимало українських професорів і без Вас. Нехай працюють, але Голова Української Центральної Ради є один. Обмінити Голову Укр. Центр. Ради на звичайного професора може тільки та людина, яка або не розуміє всієї ваги цього титулу і зв'язаних з ним обов'язків перед народом, або та, яка на дароване народом довіря і пошану дивиться як на засоби до задоволення своїх особистих потреб.

Ми цим не пересуджуємо питання чи повинен хто небудь в цих обставинах йти для культурної праці на Україні чи ні, і зовсім не осуджуємо тих, що там вже працюють для народу. Борці за волю України, що там залишилися під час навали ворога — виконують свій обов'язок, і перед їхньою працею, стражданнями, недолею ми побожно схиляємо голови. Ми почуваємо, що служимо з ними разом спільній справі, хоч і в різних ролях, як того вимагає принцип поділу праці. Тільки трубадури окупаційного режиму добровільні яничари викликають в нас огиду, а не мученики всенародньої повинности. І коли еміграції судилося робити добре діло для України, або переносити злидні її, ми всі повинні надати найглибший зміст нашої праці і заслужити для неї всенароднє признание. У кожного народу в часи лихоліття була і буде еміграція, а трудящий поневолений народ навіть мусить її мати для своєї ж користі. І чесні подвижники соціалізму навіть добровільно їхали на еміграцію, щоб звонити в дзвін визволення і кликати на боротьбу всіх чесних серцем. І революціонери-емігранти — і Герцен¹⁰, і Бакунін¹¹, і Лавров¹², і Маркс¹³, і Мадзіні¹⁴, і Кошут¹⁵, і Драгоманов¹⁶, і Подолинський¹⁷ і багато інших, — всі вони не боялися тягару еміграційного життя давши високі зразки терпеливості, витривалості і високого розуміння свого обов'язку.

І чи не достойний наслідування приклад дав світові Голова революційної Угорської Держави Кошут, що вірно служив прапорові, який дано було йому 1848 року. 45 років перебував на еміграції, де і вмер, не бажаючи зганьбити свій принцип самостійности: він не повернувся «для культурної роботи» до Угорщини, котра була майже самостійною, котра його кликала, кликали його найближчі друзі, що упокорилися перед Габсбургами. Служивши принципові самостійности, перший голова Угорської самостійної держави перебув 45 років на еміграції, не мігши схилитись перед принципом майже самостійности. Але в яку Україну Ви повертаєтесь: де самостійною і суверенною є тільки окупація, а Україну вже обернено не в державу, а в ледве Україну.

А ось Вам приклад з рідної історії: вимандрувавши з України 1709 р., (не головою держави!) Пилип Орлик¹⁸ більш тридцять років мандрував по світу возячи за собою символ тогочасної української державности — гетьманську булаву, яку взяв не в таких обставинах, коли б вона була втіхою, а швидче, як виконавець заповіту товариського, як обов'язок друга і цей козак з родиною в незвичайних злиднях і пригодах умер емігрантом підкреслюючи свій обов'язок «шефа козацької нації», носителя державної суверенности. Він не був соціалістом, можливо він не знав високої моралі, любови до трудящого люду, але який високий дух виявив він, як носитель принципу суверенности козацької (української) нації.

Багато визначних діячів революції 1709 р. піддалось чоботові окупації з тим, щоб погинути без користи для свого народу і безславно для свого імені. І щоб вернутись до нових часів треба згадати не голову Української Держави, а висланця тільки Київської громади — Михайла Драгоманова, для свого часу не титулованого, а тільки морального носителя української духової суверенности. Занедбавши вигоди виїхав добровільно на еміграцію (а тоді ж сил для української культурної праці на Україні було менше ніж тепер) і став віщим дзвоном українського народу, двадцять років перетерпівши і пішовши в могилу на чужій землі. Не як Київський професор, а тільки як самоотвержений емігрант Драгоманів зробив незабутню для України працю. А що коли б він повернувся на Україну (як Лев Тихомиров¹⁹ то що) то яким би жалюгідним і дрібним він став би перед очима українського народу тоді впрочім ще сліпого. А тепер, коли мільйони селян і робітників, основа нашого народу, вже прозрілі, то якими очима вони поглянуть на Вас, вознесеного ними в перший день їх наївного дитячого ще прозріння, на Вас, який повернув би тепер не до їх, прозрівших остаточно в муках неволі, а до їхніх ворогів?

Перший голова селянсько-робітничої української держави кидає свій титул під ноги лютої і кровожерної московської окупації! Уявіть собі вираз тих українських намучених очей, коли вони глянуть на Вас, заосмотреного в «потрібні документи» від окупаційної московської влади.

І ми, і тисячі наших однодумів, змушені будемо сказати тоді отверто українському народові, кого ми обирали на першого голову Української суверенної Держави. І то вже будуть наші останні слова до Вас і про Вас. Особливо нас, соціалістів-революціонерів, імя яких Ви носили, і достоєнство якого проміняли на «катедру історії» од московської влади на Україні. Зробивши шкоду нашій партії, посіявши в нас розбрат, втягнувши її на боротьбу з московськими комуністами, проливши її кров, своїм поворотом в цей час Ви зробили б їй останню ганьбу, глузуючи з сотень-тисяч жертв веденого нею трудового селянства. Хай за-

лишаються при Вас всі Ваші властивості – вони є Вашою власністю, але не маєте права самовільно розпорятися власністю українського народу, якому належить делегований Вам титул Голови Держави, якого Ви вже не можете морально повернути назад. Коли не шкодуєте, як людина, своєю репутацією, то не топчіть всеукраїнську власність, як українець. Не викликайте духа чорної жалоби українського народу з прірви отчаю і скорби.

Такі наші слова остороги, які говоримо в безмірній щирості і з великого жалю. Наше покоління здригнеться великим болем, коли уздрить Вас, носителя титулу першого Голови Української вільної держави, по шляху до тих меж, з-за яких нема повороту. Ми не тішимо себе ніякими надіями що до Вашої особи, але вважаємо за свій обов'язок апелювати до Вашого сумління, як українця, не має права всеукраїнську а не Вашу власність забирати від українського народу і кидати під ноги його ворогові, бо український народ ніколи не вибачить Вам того, що цей народ Ви могли б зробити злочинцем проти себе самого: хіба народ і його представники могли свідомо робити злочинство вибираючи Вас на голову держави.

Коли не жаліли живих людей, то пожалійте нещасну історію України і не записуйте на її сторінки вчинок, що покрийє на всі віки ганьбою Ваше ім'я.

Ми хочемо вірити, що Ви спинитесь над прірвою і повернетесь від неї.

Пригадайте, що ви писали на протязі свого життя, куди і до чого кликали український народ. Уявіть собі, щоб Ви написали були в своїй історії про Мазепу²⁰, як би він з Бендер²¹ повернувся був на милость Петра²²! Пригадайте ті рядки своєї праці, в яких Ви навіки зганьбили своїх попередників за вчинки подібні до того, який оце Ви збираєтесь зробити.

Невже Ви вірите, що сучасна окупація дасть Вам можливість працювати для добра українського народу? Невже Ви не бачите, що тут закордоном в культурному оточенні де до Вашої розпорядимості всякі бібліотеки й архіви, Ви можете в сто раз більше зробити для розвитку української культури, ніж на Україні під доглядом чека? Невже Ви не знаєте, що українські академики для своєї наукової праці не мають можливості навіть отримати книжку із закордону?

Подумайте на тим, що робите, Ви можете заспокоїть себе, можете заспокоїть власне сумління, але ніколи не змусите український народ думати так, як Вам хочеться щоб він думав про Вас. Він буде думати так, як Ви того заслужите своїми вчинками. Він буде думати про Вас так, як Ви навчили його думати про тих, хто покидав його в тяжкі години лихоліття.

Невже Вас вабить «слава» Самойловича²³ та Гладкого²⁴? Чи Ви не знаєте долі Дорошенка²⁵?

Ви ж відповідаєте не тільки перед собою і не тільки перед нами а перед цілою майбутньою українською вічністю. Хочете Ви того чи ні, а Ви вже собі не належите. Вас буде судити не тільки Ваше сумління, а всі нащадки тих мільйонів українського трудового люду, якій в сердечній ширості склав на Ваші руки довіря і провід в боротьбі за його національне й соціальне визволення за незалежну республіку, вільного українського народу.

КОМЕНТАРІ

¹ Тут автори послання припустилися помилки, адже насправді лист М. Грушевського до редакції львівської газети «Діло» було уміщено у 191-му випуску, хоча дата проставлена правильно: 2 грудня 1923 р. Лист уміщено на 6-ій сторінці газети.

² Імовірно йдеться про Сергія Моркотуна (1893–1971) — секретаря гетьмана П. Скоропадського. З 1919 р. перебував у Парижі (Франція). У 1922 р. приїхав до України, але невдовзі повернувся до Європи.

³ Якщо йдеться про Миколу Порша (1879–1944) — українського політичного діяча, члена УСДРП, то автори листа помилились, адже він не повертався до УСРР.

⁴ Тютюнник Юрій (1891–1930) — генерал-хорунжий армії УНР. У 1923 р. в результаті проведеної радянськими спецслужбами оперативної комбінації був виведений із-за кордону на радянську територію та заарештований. Не знаючи цих обставин, автори листа могли думати, що Ю. Тютюнник добровільно перейшов до УСРР.

⁵ Йдеться про гетьманський переворот, що відбувся 29 квітня 1918 р., коли УЦР та її голова М. Грушевський були усунуті від влади.

⁶ В еміграції М. Грушевський очолював Закордонну делегацію УПСР. Втративши надію на легалізацію своєї партії в УСРР, члени делегації вирішили повертатися на Батьківщину, хто коли зможе. У 1922 р. до УСРР виїхали І. Штефан, М. Чечель, О. Жуковський та В. Залізняк, у 1923 р. — П. Христюк, 1924 р. — М. Шраг.

⁷ Замітка «Крик села» була вміщена на 1–2 сторінках випуску 191 газети «Діло» від 2 грудня 1923 р.

⁸ Винниченко Володимир — Голова Генерального секретаріату та Ради народних міністрів УНР (28.06.1917–30.01.1918); Чехівський Володимир — Голова Ради народних міністрів УНР (26.12.1918–13.02.1919).

⁹ «Конрад Валленрод» — поема Адама Міцкевича. Головний герой поеми ще дитиною потрапив у полон до германців з Тевтонського ордену, отримав нове ім'я, досяг успіхів у військовій справі. Дорослою людиною він повертається до Литви, щоб подолати німецький Тевтонський орден, що загрожував його вітчизні. Сили нерівні, і досягти перемоги йому не вда-

ється. Тоді він вирішує назватися німецьким графом Конрадом Валленродом. У столиці ордену Марієнбурзі 1391 р. відбуваються збори, щоб обрати нового голову ордену. Саме Валленрода обирають магістром, вірячи, що він підкорить Литву. Але Конрад Валленрод приводить своє військо до поразки і рятує Литву від Тевтонського ордену ціною свого життя.

¹⁰ Герцен Олександр (1812–1870) — російський письменник, публіцист, літературний критик, громадський і політичний діяч. З 1847 р. і до смерті жив за кордоном у Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії.

¹¹ Бакунін Михайло (1814–1876) — російський політичний діяч, один з головних ідеологів і практиків анархізму. У 1840 р. виїхав за кордон. З 1851 по 1861 рр. перебував у російській в'язниці та на засланні, звідки втік і повернувся до Європи.

¹² Лавров Петро (1823–1900) — теоретик російського революційного народництва, філософ, соціолог, публіцист. З 1870 р. жив у Лондоні та Парижі.

¹³ Маркс Карл (1818–1883) — німецький філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, один із засновників І Інтернаціоналу. З 1849 р. постійно жив у Лондоні.

¹⁴ Мадзіні Джузеппе (1805–1872) — італійський мислитель і революціонер, ідеолог і керівник республікансько-демократичного руху в період національного визволення та об'єднання Італії. У 1831 р. емігрував до Франції, жив також у Швейцарії та Великобританії.

¹⁵ Кошут Лайош (1802–1894) — угорський державний діяч, революціонер, юрист, прем'єр-міністр і правитель-президент Угорщини в період Угорської революції 1848–1849 рр. З 1849 р. в еміграції, жив у Туреччині, Великобританії, США та Італії.

¹⁶ Драгоманов Михайло (1841–1895) — український громадський та політичний діяч, історик, філософ, публіцист, фольклорист, літературознавець. З 1876 р. жив в еміграції у Швейцарії та Болгарії.

¹⁷ Подолинський Сергій (1850–1891) — український учений, мислитель, громадський і політичний діяч. У 1872–1874 рр. та 1878–1885 рр. жив за кордоном у Парижі, Лондоні, Цюриху, Женеві.

¹⁸ Орлик Пилип (1672–1742) — гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710–1714), гетьман України в еміграції (1714–1742). За межами України жив у Швеції, Австрії, Чехії, Греції, Молдові.

¹⁹ Тихомиров Лев (1852–1923) — російський суспільно-політичний діяч, член народницької організації «Народна воля». У 1882–1888 рр. жив у Швейцарії та Франції. Відмовившись від революційних переконань, отримав помилування від російської влади і повернувся у 1889 р. на Батьківщину. Після цього став прибічником монархічної форми правління.

²⁰ Мазепа Іван (1639–1709) — військовий і політичний діяч, гетьман Війська Запорозького у 1687–1709 рр.

²¹ Бендери — місто на території Молдавії, куди після поразки шведсько-української армії у Полтавській битві 27 червня 1709 р. прибув Іван Мазепа разом зі шведським королем Карлом XII. На той час належало Османській імперії. Нині м. Тігіна у Молдові.

²² Петро I (1672–1725) — московський цар (із 1682 р.), імператор (із 1721 р.), фундатор Російської імперії.

²³ Самойлович Іван (16..?–1690) — гетьман Лівобережної України у 1672–1687 рр.

²⁴ Гладкий Йосип (1789–1866) — останній кошовий отаман Задунайської Січі (1827–1828). У 1828 р. перейшов на службу до Російської імперії. За військові заслуги отримав чин полковника і дворянство. У 1832–1853 рр. був наказним отаманом Азовського козацького війська.

²⁵ Дорошенко Петро (1627–1698) — український гетьман (1665–1676), державний діяч, воєначальник і дипломат. Потрапивши в критичне політичне становище, в умовах наступу лівобережних козацьких і російських полків у вересні 1676 р. був змушений зректися влади на користь Івана Самойловича. У березні 1677 р. на вимогу російського царя Федора Олексійовича приїхав до Москви. У 1677–1678 рр. перебував під арештом. Протягом 1679–1682 рр. обіймав посаду в'ятського воєводи. 1684 р. одержав у власність с. Ярополче (нині с. Ярополець Московської області, Російська Федерація), де й прожив до смерті.

«Має історичну цінність»: справа-формуляр ДПУ УСРР на Федора Савченка (структура та документи)

Одним із найближчих співробітників академіка Михайла Грушевського у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) у 1924–1931 рр. був Федір Якович Савченко (1892–1938 [?]). Його життєпис досить докладно досліджений українським істориком Олександром Рубльовим¹.

Уродженець Полтавщини, Федір Савченко здобував вищу освіту у Ніжинському історико-філологічному інституті ім. князя Безбородька та Петербурзькому історико-філологічному інституті. З 1914 р. він — як професорський стипендіат — перебував за кордоном, де згодом долучився до українського еміграційного руху. Після знайомства у 1919 р. із М. Грушевським, що тоді виїхав з України на еміграцію, Ф. Савченко став брати активну участь у роботі заснованого Грушевським у Женеві Українського соціологічного інституту (УСІ), разом із Катериною Грушевською відвідував науковий семінар УСІ², увійшов до Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів.

У березні 1924 р. М. Грушевський, що незадовго перед тим був обраний дійсним членом ВУАН, повернувся до радянської України. За

¹ Див.: Рубльов О. Особистий секретар академіка М. С. Грушевського: Ф. Я. Савченко // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. — К., 1991. — С. 168–173; його ж. «Аташе» академіка М. С. Грушевського: Савченко Федір Якович // Реабілітовані історією. — К.; Полтава, 1992. — С. 50–57; його ж. Повертаючись до надрукованого [З приводу публікації: Гирич І., Кіржаєв С. До історії Всеукраїнської академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року» // Український археографічний щорічник. — Вип. 1 (4). — К., 1992. — С. 332–340] // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 428–434; його ж. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004; його ж. Савченко Федір Якович // Енциклопедія історії України: В 10 т. — Т. 9: Прил–С. — К., 2012. — С. 419.

² Див.: Матяш І. Український Соціологічний Інститут М. С. Грушевського: основні напрямки та етапи діяльності // Український історик. — Нью-Йорк; Київ; Львів, Торонто; Париж, 2000. — № 4. — С. 44–56; Судин Д. Празький період діяльності Українського Соціологічного Інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.) // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. — Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2013. — Вип. 7. — С. 230–244 та ін.

його пропозицією повернувся у листопаді 1924 р. в Україну й Федір Савченко. Відтоді до дня свого арешту 8 березня 1931 р. Савченко працював поруч із М. Грушевським в Історичних установах ВУАН та редакції журналу «Україна», виконував численні доручення академіка у Києві та тодішній столиці УСРР Харкові³, був його особистим секретарем та «аташе»⁴, його «правою рукою». Хоча науково-організаційна діяльність забирала у Савченка багато часу, він підготував кілька наукових праць, найбільш вартісною з-поміж яких є монографія «Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.», що вийшла у 1930 р.

Доля Федора Савченка склалася так само трагічно, як і у більшості з «грушев'янців». Після арешту у справі міфічного «Українського національного центру» («УНЦ») та майже року слідства вченого було засуджено до п'яти років позбавлення волі, які він провів у Суздальському та Ярославському політизоляторах. Після звільнення у 1936 р. Савченко був засланий до Саратова, де йому пощастило влаштуватись викладачем англійської та італійської мов.

Проте вже у жовтні 1937 р. його, як і багатьох інших українських засланих науковців, які мешкали у Саратові, було знову заарештовано. За звинуваченням у приналежності до вигаданої НКВС «контрреволюційної есерівської націоналістичної групи» Савченко отримав ще 10 років таборів. Що відбувалося далі — достеменно не зрозуміло. З уривчастих даних знаємо, що за нез'ясованих обставин справу Ф. Я. Савченка постановою УГБ УНКВС по Саратовській області РСФРР від 4 січня 1938 р. було виділено на додаткове опрацювання⁵. Подальша доля історика невідома, ймовірно, Федір Савченко загинув під час слідства або у таборах.

Оскільки у списках репресованих, укладених Міжнародним товариством «Меморіал», даних про нього немає, можна припустити, що Федора Яковича Савченка у справі 1937 року досі не реабілітували. На жаль, ознайомитись із його «саратовською» архівно-кримінальною справою, що (маю надію) зберігається в Центральному архіві ФСБ Російської Федерації, поки неможливо.

³ Див.: *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.* С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — 320 с.; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). — К., 1999. — 433 с.

⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // *Записки НТШ.* — Т. CLXXIII: Праці Історично-філософської секції. Зб. на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. — Париж, Чикаго, 1962. — С. 31.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), Ф. 263. — Оп.1. — Спр. 49534 (архівно-слідча справа на Ігнатієнка Варфоломія Андріяновича). — Арк. 118.

Багато цінної інформації про діяльність Ф. Савченка та осіб, які працювали з ним у різний час пліч-о-пліч, зокрема у ВУАН, міститься у його архівно-кримінальній справі 1931 р., що зберігається у Галузевому державному архіві СБУ (ГДА СБУ). Донедавна дослідникам були відомі два томи із 122-томної справи «УНЦ»⁶, які стосувалися вченого. У 47-му томі на 179 аркушів та 48-му на 171 аркуш справи «УНЦ», крім традиційних документів діловодства ДПУ УСРР (анкети арештованого, протоколів обшуку, постанови про вирок, протоколів очних ставок тощо), містяться також 18 багатосторінкових свідчень Ф. Савченка (у тому числі власноручні та їх машинописні копії), які він давав після арешту (від 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 22 і 26 березня, 12 і 22 травня, 26 і 28 червня, 12, 25 і 29 липня та 14 жовтня 1931 р.).

Офіційно справа «УНЦ» була розсекречена у 2011 р., хоча професійні історики мали можливість ознайомитись з її окремими томами ще у 1991 р. в Архіві КДБ України. Тоді ж, у 2011-му, було розсекречено ще один том із справи «УНЦ» (т. 48-а), що є частиною архівно-кримінальної справи Ф. Савченка. У цьому 87-сторінковому томі 81 аркуш складають власноручні свідчення Савченка від 31 липня 1931 р., що чомусь не були вчасно включені до попередніх томів та раніше дослідниками не вивчалися⁷.

У серпні 2018 р. співробітники ГДА СБУ у відповідь на мій запит повідомили⁸, що збереглася справа-формуляр на Федора Савченка⁹. Вона також була розсекречена у 2011 р., проте досі не була предметом наукового дослідження. Видається доцільним провести детальний аналіз документів, які в ній збереглись.

Справа-формуляр на Федора Яковича Савченка складається з одного досить грубого тому на 558 аркушів. Вона була заведена уповноваженим контррозвідувального відділу Київського губернського відділу ДПУ УСРР Борисом Борінім 9 січня 1925 р. та отримала номер 1881. Підставою для взяття Савченка на облік була, як зазначалось, його «антирадянська діяльність» «українського правого забарвлення»¹⁰.

Справа оправлена у палітурку із титулом «Архів ВУЧК-ГПУ-НКВД-НКГБ», що свідчить, що вона була остаточно оформлена не раніше 1941 р. Подвійної нумерації сторінок у справі практично немає

⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — К.: Критика, 1999. — С. 44.

⁷ Архівно-кримінальна справа на Савченка Федора Яковича // Галузевий державний архів СБУ (далі — ГДА СБУ). — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 59881-ФП, тт. 47, 48 та 48-а.

⁸ Складаю щирю подяку співробітникам ГДА СБУ, зокрема Тетяні Ємець та — особливо — Георгію Смирнову, які допомагали мені в архівних пошуках.

⁹ Справа-формуляр на Савченка Федора Яковича // ГДА СБУ. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. С-5529.

¹⁰ Там само. — Арк.1.

(така подвійна нумерація присутня лише на перших 15 аркушах), отже, фактично зберігся весь документальний масив, включений до справи-формуляру на момент її архівування. За час зберігання справи її кілька разів під час архівних звірок перенумеровували, що відображено на палітурці (справа, крім вже зазначеного номеру 1881, мала архівні номери 8223 та 15232, тепер — С-5529).

Документи на початку справи розміщені у правильному хронологічному порядку, але із аркуша 163 починається плутанина, спочатку незначна, у межах кількох місяців 1927/1928 року. З аркуша 281 хронологія повністю збивається, документи 1930 року розміщуються за документами 1928 року, потім йдуть документи 1929-го та 1928-го, потім знову 1930-го і, нарешті, 1931 років. Імовірно, архівіст, який цю справу формував, поспішав упорядкувати документи (або ж втомився), бо, крім хронологічної непослідовності у другій частині справи, бачимо ще й низку дублікатних машинописних копій.

Останні у справі документи за 1948, 1959–1960 та якогось із 1970-х рр. (точний рік не зазначений) стосуються її зберігання в архіві. З-поміж них виділяється постанова комісії, що працювала в Архіві КДБ УРСР у 1960 р. Після перегляду справи в ухваленому 31 жовтня 1960 р. висновку зазначалось, що справа-формуляр на Ф. Савченка залишена на подальше зберігання в Архіві КДБ УРСР як така, що «має історичну цінність», бо «об'єкт справи Савченко був секретарем М. С. Грушевського»¹¹.

Всього у справі відклалось 442 документи від 1921 до 1970-х рр. (документи, представлені у кількох копіях (їх 22), вважаємо одним документом)¹². Найбільше документів — 143 — збереглося за 1928 р., трохи «відстають» 1930 та 1927 рр. (98 та 87 документів відповідно), найменше — 3 та 4 документи відповідно — стосуються 1921 та 1931 рр. Уявлення про хронологічний вимір справи якнайкраще дає рисунок 1.

Наявні у справі-формулярі документи можна умовно розділити на п'ять груп. До першої групи доцільно віднести документи внутрішнього документообігу ДПУ УСРР. Це заповнена чекістами анкета «об'єкта обліку» (в даному випадку — Федора Савченка)¹³, листи уповноважених та постанови у справі Ф. Савченка, агентурні завдання та довідки, агентурні записки, записи телефонних розмов, поточне чекістське листування, а також укладені на основі оперативних даних меморандуми та зведення Секретного відділу ДПУ УСРР та витяги з них. Останні документи представлені машинописними копіями, завіреними уповноваженими особами, а інші документи — в основному оригінали.

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. С-5529. — Арк. 557.

¹² Тут і далі всі підрахунки авторки.

¹³ ГДА СБУ. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. С-5529. — Титульний аркуш. Цей документ пошкоджений — правий нижній кут, де мала б бути наклеєна світлина Ф. Савченка, відірваний.

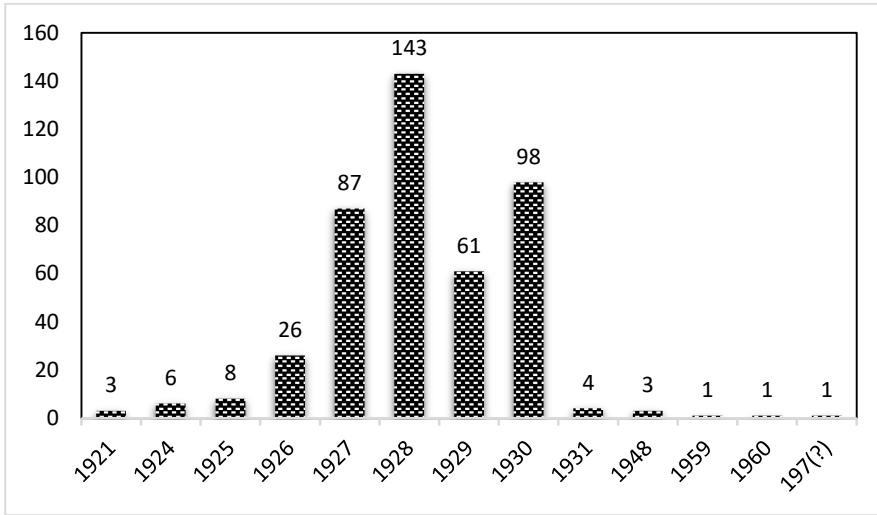

Рис. 1. Кількість документів у справі-формулярі Ф. Савченка по роках (представлені у кількох примірниках документи рахуються як один документ)

Другу, найчисленнішу в даній справі-формулярі, групу документів складає перлюстрована кореспонденція. Перлюстровані листи збережені у машинописних копіях (у деяких випадках представлені одні й ті самі листи у кількох примірниках), що завірені підписом уповноваженого Секретного відділу ДПУ УСРР Філіпа Такке-Долореску (1902–1937), який керував перлюстрацією листування М. Грушевського¹⁴ і, відповідно, Ф. Савченка. Збереглися листи не лише Савченка та до нього, а й листи третіх осіб. Також до справи долучені газетні вирізки, що були відправлені разом з листами, та машинописні копії з них.

Оригінали вилучених документів та листів можна вважати третьою документальною групою. Це, зокрема, посвідчення Ф. Савченка, видане Комісією із закордонних закупівель Наркомату освіти РСФРР у Берліні 13 листопада 1924 р., що дозволяло Федору Яковичу в'їхати на територію СРСР, провезти книжки згідно зі списком та друкарську машинку, що, як позначено, була «його знаряддям праці»¹⁵. Посвідчення було вилучено у дослідника на станції Себеж Псковської області РСФРР разом із двома машинописними копіями його англомовного, написаного ще 7 листопада 1921 р., листа від імені об'єднаної Української національної ради до британського прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа¹⁶.

¹⁴ Білокінь С. Чекісти і справа-формуляр Михайла Грушевського // Слово Промісвіти. — К., 2017. — Ч. 31 (927). — 3–9 серпня. — С. 4.

¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. С-5529. — Арк. 9–11.

¹⁶ Там само. — Арк. 5–8; 2–3 зв. (переклад листа рос. мовою).

Надзвичайно цінним видається й конфіскований ДПУ УСРР лист голови Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) Кирила Студинського до Ф. Савченка від 19 лютого 1930 р. через його начебто «контрреволюційний характер». У справі-формулярі збереглися конверт, в якому було відправлено лист зі Львова до Києва, автограф листа К. Студинського, вкладені до конверта газетні вирізки з «Діла», копія листа правління НТШ (на бланку НТШ) до голови Українського академічного комітету у Празі Дмитра Антоновича¹⁷.

Достатньо представницькою четвертою групою документів є машинописні копії (інколи також у кількох примірниках) донесень секретних співробітників (скорочено — сексотів) ДПУ УСРР під прізвишками «Академик», «Белый» / «Білий», «Дипломат», «Европеец», «Октябрина», «Турбогенератор», «Франт» та інших, що працювали серед академічних науковців. Практично всі ці доноси відклались також у справах-формулярах на М. Грушевського та О. Грушевського. До цієї групи додамо й машинописну копію протоколу Спільного зібрання ВУАН 1927 р., що, очевидно, була передана одним із сексотів, який мав безпосередній стосунок до діловодства ВУАН.

Нарешті, останню, п'яту, групу формують машинописні копії витягів з протоколів допитів та свідчень заарештованих у справі «Спілки визволення України» Всеволода Ганцова, Володимира Дурдуківського, Володимира Міяковського, Миколи Левченка, Миколи Павлушкова, Володимира Підгаєцького та Григорія Холодного.

Кількісно ці групи документів представлені у справі-формулярі таким чином:

Рис. 2. Кількість документів у справі-формулярі Ф. Савченка по групах (представлені у кількох примірниках документи рахуються як один документ)

¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. С-5529. — Арк. 295.

122 донесення, що відклались у справі-формулярі на Ф. Савченка за 1925–1930 рр., були подані щонайменше 26-ма сексотами (кілька доносів не підписані). Найбільш «продуктивними» були сексоти «Белый», «Деха», «Европеец», «Лохвицький» / «Медведев» та «Турбогенератор».

№ п/п	Секретні співробітники	1925	1926	1927	1928	1929	1930	Разом
1.	«Академік»		1	3				4
2.	«Антоненко»						1	1
3.	«Белый»/ «Білий»	1	2	2	5		1	11
4.	«Величко»					2		2
5.	Грицай М. З.			2				2
6.	«Деха»				1		8	9
7.	«Дипломат»		3		1			4
8.	«Евгения»			1				1
9.	«Европеец»			5	6			11
10.	«Звено»				1	1	1	3
11.	«Карпенко»						1	1
12.	«Кассир»						1	1
13.	«Квитка»			3				3
14.	«Культурник»				2	1	1	4
15.	«Литератор»				1			1
16.	«Лохвицький» / «Медведев»						8	8
17.	«Метеоров»						1	1
18.	«Октябрина»		1					1
19.	«Петров»					1		1
20.	«Светлова»						3	3
21.	«Советская»						1	1
22.	«Спілка»					1		1
23.	«Твердый»				1	1	1	3
24.	«Турбогенератор» /«Турбо»			16	17	4		37
25.	«Франт»		2	1				3
26.	«Холмський»						1	1
27.	Прізвисько не зазначено		2				2	4
	РАЗОМ	1	11	33	35	11	31	122

Табл. 1. Секретні співробітники ДПУ УСРР — автори доносів, що відклались у справі-формулярі на Федора Савченка за 1925–1930 рр.

Із шести років найбільше доносів фіксуємо у трьох: у 1927, 1928 та 1930 рр. ДПУ УСРР зібрало у даній справі-формулярі приблизно однакову кількість повідомлень — 33, 35 та 31 (див. рис. 3).

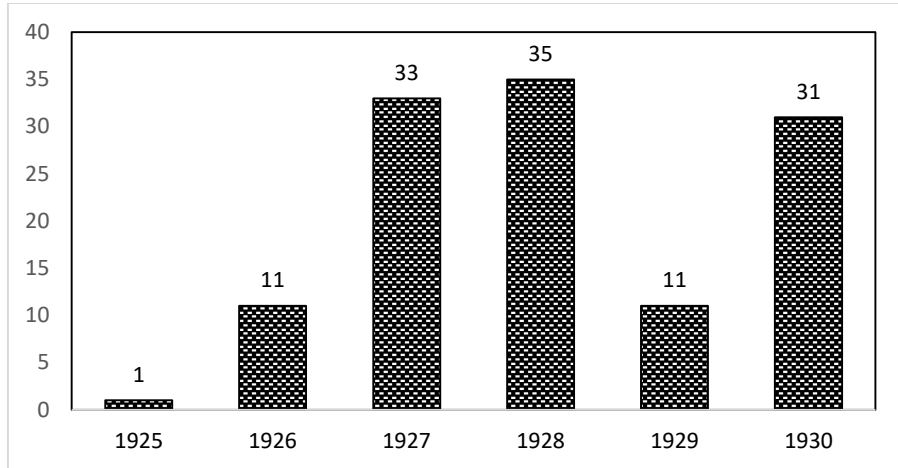

Рис. 3. Кількість повідомлень секретних співробітників за 1925–1930 рр., що відклались у справі-формулярі на Федора Савченка

На відміну від справ-формулярів на М. Грушевського та О. Грушевського, в яких частка доносів значно вища за перлюстровану кореспонденцію, справа-формуляр на Ф. Савченка дає можливість відновити, бодай частково, втрачений в роки репресій епістолярій вчених. Зокрема, збереглися копії листів Федора та Ольги Савченків до Михайла, Марії та Катерини Грушевських, Кирила Студинського; Михайла Грушевського до К. Студинського, Олександра Преснякова, Мирона Кордуби; Ольги Савченко до чоловіка; Володимира Перетца до Михайла Грушевського та Сергія Єфремова; Володимира Яковича Гнатюка, Івана Коссака, Михайла Слабченка, Володимира Щепотьєва до Федора Савченка; Костянтина Воблого до К. Студинського та багато інших. І якщо деякі оригінали листів можна знайти в різних особових фондах, то листи до Федора та Ольги Савченків існують виключно у перлюстрованому вигляді (частково ці листи потрапили також до справ-формулярів на Михайла та Олександра Грушевських).

Дослідження справи-формуляра на Федора Яковича Савченка лише розпочато. Надалі стоять завдання публікації (можливо, серійної) збережених у справі донесень секретних співробітників ДПУ УСРР та перлюстрованої кореспонденції із відповідним коментуванням. Доцільним виглядає також джерелознавче порівняння даної справи із іншими справами-формулярами, що були заведені на істориків у 1920-ті рр., виявлення як унікальних, так і повторюваних документів, їх зіставлення та аналіз (наразі відомо лише про шість таких збережених у ГДА СБУ

справ-формулярів — це справи-формуляри на М. Грушевського, О. Грушевського, К. Штеппу, П. Курінного, П. Глядківського, Ф. Савченка; літерна справа-формуляр «Беглецы» / «Втікачі» містить матеріали на В. Денисенка). Перспективним видається і завдання дослідження діяльності комісії КДБ УРСР 1960 р., яка ухвалила цю справу зберегти.

* * *

Як додаток до цієї статті публікую документи, що потрапили до складу справи-формуляру Федора Савченка лише через те, що в них згадувалось його прізвище. Йдеться про копії шести листів Михайла Грушевського до дружини Марії Сильвестрівни та доньки Катерини за січень–лютий 1928 р. Наприкінці грудня 1927 р. Катерина у супроводі матері виїхала у закордонне відрядження і до липня 1928 р. перебувала в Австрії, Франції та Німеччині. Імовірно, М. Грушевський написав за цей час рідним не один десяток листів, але наразі оригінали цих листів не виявлені. Тому публікація збережених і дуже інформативних шести листів М. Грушевського, хай навіть і перлюстрованих, має неабияку вагу.

Видається, ці листи були скопійовані безперечно фаховою машиністкою-копійсткою (копійстом, копійстами?), яка (який, які?) змогла майже повністю відчитати почерк М. Грушевського. На користь професійної підготовки копійста свідчать вжиті у машинописі друкарські знаки: дві косі риски (/ /) позначають перехід на іншу сторінку листа (листівки), низка крапок (.....) — непрочитаний текст. Замість літер «і» та «е», яких, вірогідно, не було у розкладці друкарської машинки, використовувались літери «ї» та «є» (дана особливість тексту у публікації не передана). Деякі листи містять виправлення, зроблені, імовірно, уповноваженим Секретного відділу ДПУ УСРР Ф. Такке-Долореску, який не лише визначав кількість копій (позначки про потрібні для ДПУ УСРР 4–8 копій є на кожному листі), а й засвідчував їх своїм підписом.

Археографічне опрацювання перлюстрованих машинописних копій листів М. Грушевського здійснено відповідно до усталених в Україні правил. Документи розміщено за хронологічним принципом. Кожний забезпечено заголовком, в якому зазначено його порядковий номер у публікації, адресанта й адресата, а також дату та місце написання. У легендах зазначено місце зберігання документа та наявні на документах рукописні позначки. Мовно-стилістичні особливості текстів збережено. Граматичні та пунктуаційні помилки виправлені без застережень, оскільки не зрозуміло, хто їх припустився — автор чи копійст-перлюстратор. Великі літери, вжиті перлюстратором ДПУ УСРР для виділення прізвищ, збережені (водночас зауважу, що це правило було застосовано непослідовно, є багато імен, які не були набрані великими літерами). Скорочені слова та ініціали розкрито у квадратних дужках. Неправильно прочитані імена виправлені із відповідними коментарями. Непрочитані перлюстратором місця позначені крапками (як в оригіналі) та від-

биті кутовими дужками (<.....>). Підкреслення в документах відтворено без застережень. Назви згаданих у листах періодичних видань узяті в лапки. Листи прокоментовані.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

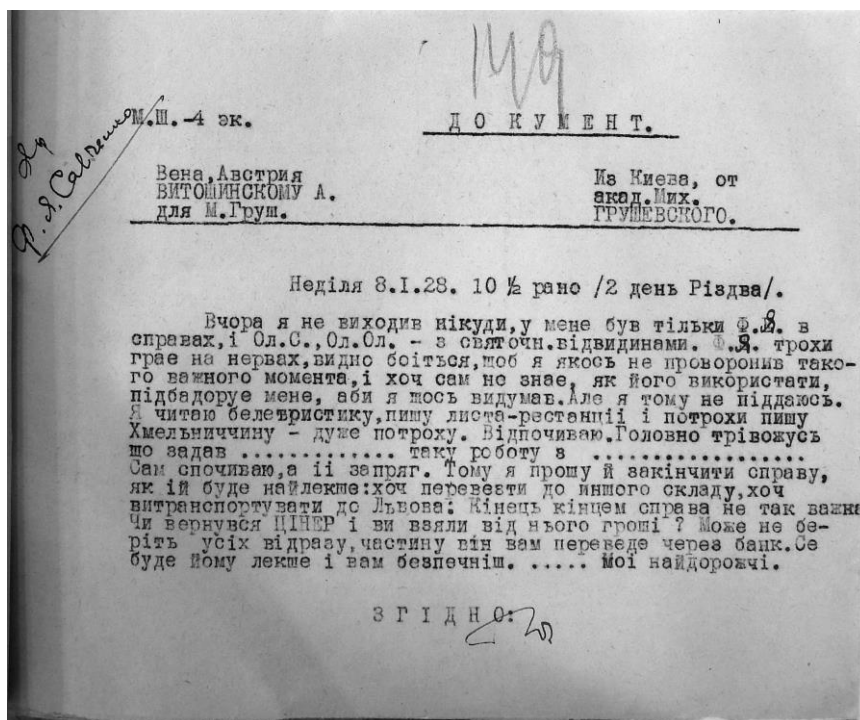
**Перлюстрований лист М. С. Грушевського до Марії
Сильвестрівни та Катерини Михайлівни Грушевських з Києва до
Відня від 7 січня 1928 р.**

М. Ш. — 4 эк[земпляра] ¹	<u>Д О К У М Е Н Т</u>
Вена, Австрия,	От акад. ГРУШЕВСКОГО Мих.
ВИТОШИНСЬКОМУ ²	из Киева
Для М. Груш[евской]	

Різдво, 7/I-28 р. — рано.

Ще раз з святами, найдорожчі. Я стрів свята на самоті — не хотілось ніякої компанії, тільки коти були зі мною. Я почуваю себе добре, спокійно і урівноважено. Рано був у мене Ф[едір] Я[кович]³ і П[авло] С[еменович]⁴. Академія чекає ревізорів, між тривогою і надіями, що се скінчиться нічим кінець кінцем. Писав мені Вол[одимир] Ник[олайович]⁵, що проти кандидатури БАГАЛІЯ⁶ ПЛАТОНОВ⁷ назива мою кандидатуру, але за новим статутом Акад[емія] вже сама не ставить кандидатур, а розподає поставлені наук[овими] установами, то що, так от може б Істор[ична] Секція⁸ поставила // тільки він боїться, що чутки про мої «бої з Акад[емією]»⁹ зроблять неприємний настрій. Я думаю нічого не відписувати <.....> як ви знаєте те що <.....> від нього «ничого не поделаешь, совершенно верно». М[арія] Арк[адіївна]¹⁰ забігала відпроситися до Житомира до в[ів]торка, се мені не подобалось, але я не міг затримувати. Па. Па.

ГДА СБУ, Ф. 65. — Оп. 1 — Спр. С-5529. — Арк. 148. Машинописна копія. У лівому верхньому куті позначка синім чорнилом «дф¹¹ Ф. Я. Савченко».

Перлюстрований лист Михайла Сергійовича Грушевського до Марії Сильвестрівни та Катерини Михайлівни Грушевських з Києва до Відня від 8 січня 1928 р. ГДА СБУ. — Ф. 65. — Оп. — 1. — Спр. С-5529. — Арк. 149.

№ 2

Перлюстрований лист М. С. Грушевського до Марії Сильвестрівни та Катерини Михайлівни Грушевських з Києва до Відня від 8 січня 1928 р.

М. Ш. — 4 эк[земпляра]
Вена, Австрия,
ВИТОШИНСКОМУ А.
Для М. Груш[евской]

ДОКУМЕНТ

Из Киева, от
акад. Мих.
ГРУШЕВСКОГО.

Неділя 8.1.28.

10 ½ рано (2 день Різдва).

Вчора я не виходив нікуди, у мене був тільки Ф[едір] Я[кович] в справах, і Ол[ександр] С[ергійович]¹², Ол[ьга] Ол[ександрівна]¹³ — з святочн[ими] відвідинами. Ф[едір] Я[кович] трохи грає на нервах, вид-

но боїться, щоб я якось не проворонив такого важного момента, і хоч сам не знає, як його використати, підбадьорює мене, аби я щось видамав. Але я тому не піддаюся. Я читаю белетристику, пишу листа-рестанції¹⁴ і потрохи пишу Хмельниччину¹⁵ — дуже потроху. Відпочиваю. Головно тривожусь, що задав <.....> таку роботу з <.....>. Сам спочиваю, а її запряг. Тому я прошу й закінчити справу, як їй буде найлегше: хоч перевезти до іншого складу, хоч витранспортувати до Львова: кінець кінцем справа не так важна. Чи вернувся ЦП[П]ЕР¹⁶ і ви взяли від нього гроші? Може не беріть усіх відразу, частину він вам переведе через банк. Се буде йому легше і вам безпечніш. <.....>. Мої найдорожчі.

ГДА СБУ, Ф. 65. — Оп.1. — Спр. С-5529. — Арк. 149. Машинописна копія. У лівому верхньому куті позначка синім чорнилом «дф Ф. Я. Савченко».

Катерина Грушевська із улюбленцями (імовірно, Мімпулькою та Котком).
Фото другої половини 1920-х рр. З фондів Історико-меморіального музею
Михайла Грушевського.

№ 3

**Перлюстрований лист М. С. Грушевського до Марії
Сильвестрівни та Катерини Михайлівни Грушевських з Києва до
м. Ортман в Австрії від 19 січня 1928 р.**

М. Ш. — 4 эк[земпляра]
Австрия, Ортман¹⁷
М. ГРУШЕВСЬКА

Д О К У М Е Н Т

от М. ГРУШЕВСКОГО
из Киева

19/I-28 р. рано.

<.....> Від Студ[инського]¹⁸ був лист з великими <.....> «Думам»¹⁹. ПЕРЕТЦ говорив в присутності Ф[едора] Як[овича], що от він не бачив «Дум», давніш прислали, мовляв, а тепер щось ні²⁰. Я побачу, може й вишукаю ще для нього²¹. Прийшла мені гадка — чи не вписати його нарешті вибрати ТИМЧЕНКА²², на що я <.....> недавно. Сьогодні якраз Засід[ання] Іст[орично]-філ[ологічного відділу], побачу. <.....> прийшли зрано оба, випили теплого молочка і кож-
дий ліг на своїм місці — М. у Кул[юниному]²³ ліжку, а К.²⁴ у мене на
столику. Па.

*ГДА СБУ Ф. 65. — Оп.1. — Спр. С-5529. — Арк. 151. Машинописна ко-
пія. У лівому верхньому куті позначка фіолетовим чорнилом «дф Ф. Я. Сав-
ченко». Дата «19/I-28 р. рано» вписана перед текстом олівцем.*

№ 4

**Перлюстрований лист М. С. Грушевського до Марії
Сильвестрівни та Катерини Михайлівни Грушевських з Києва до
м. Ортман в Австрії від 27 січня 1928 р.**

М.Ш. — 6 эк[земплярів]

Д О К У М Е Н Т

Австрия, Ортман
М. ГРУШЕВСЬКА

из Киева от
Мих. ГРУШЕВСКОГО

27/I-28 р.

Значить, вівторок було обслідування II, а потім I відділу, в сере-
ду III відділу²⁵, а ввечері розмова комісії з «профактивом», то значить
ГЕРМАЙЗЕ²⁶, ДОРОШКЕВИЧ²⁷, ТКАЧЕНКО²⁸ і К⁰, а сьогодні цілком
несподівано вийшло обслідування Істор[ичної] секції і Істор[ичних]

установ Академії. Про обслід[ування] І відділу я вже дещо писав. Були закликані всі штатні, нештатні і технічні співробітники, але запросини були розіслані тільки по комісіям впередень. На пропозицію ОЗЕР[СЬКОГО]²⁹ КРИМСЬКИЙ³⁰ мав схарактеризувати роботу, але балакав, як блазень, між инчим відкликався дуже часто до мене, в однім місці, коли він став відкликатись до мого свідоцтва, чи були коли-небудь у відділі непорозуміння, я сказав: «Кто старое помянет, тому глаз вон». Коли він скінчив і ОЗЕР[СЬКИЙ] запропонував взяти слово присутнім, ніхто не відмовився, тоді взяв я. Говорив про те, що безосновно відсувають на другий план Істор[ично]-філ[ологічний] відділ перед природничим. Висловивши признання за підвищення платні наук[овим] співробітникам], висловив побажання, щоб вищим категоріям була дана більша платня — керівники, напр[иклад], доведені до викладачів ВУЗ'ів І категорії, себто 180 карб. Потім про потребу значніших операційних коштів і кращої платні для нештатних і т. д. Дальше дискусія не розвинулась, кождий коротко говорив про потреби своєї установи, а Крим[ський] до кожного давав свої уваги. ОЗЕР[СЬКИЙ] висловив невдоволення з такої узкості дискусії, зробив різку увагу КР[ИМСЬКО]МУ, що він бере на глум марксизм. КРИМ[СЬКИЙ] пустився до фразі, що він хотів би зложити з себе всякі обов'язки etc³¹.

В ІІ відділі, як повідали, дуже всідали на те, що в Академії перевагу має історія над природни[чи]ми науками (особливо говорилося з <.....> Крим[ським]), так що се до річи вийшло, що я, не знавши сього, виступив з обороною гуманітарних наук. ІІІ від[ділу] ОЗЕР[СЬКИЙ] закинув, що він тільки ще в ембріоні: І відділ організував роботу, ІІ відділ стоїть в половині, а ІІІ тільки в ембріоні. Напирив на марксизм, але <.....> то ПТУХА³² і ВОБЛИЙ³³ (як в І від[ділі] Крим[ський]) рішучо заявили, що вони з марксизмом не мають діла (на що ЛЕВІК³⁴ нагадав ЛЕНІНА³⁵ — що в кожній дисципліні мусить бути марксів[ський] метод).

Субота. З вчорашнього сеансу я і Ол[ександр] Серг[ійович] вдоволені, <.....>. Ів.³⁶ теж, а Ів[ан] Ів[анович]³⁷ навіть <.....>, але Ф[едір] Я[кович] зістався невдоволений, що я його <.....>. В середу я трохи покричав на нього за деякі його недогляди, то він се мені зробив сьогодні реванш: вчитав мораль, що я не досить гостро ставлюся до супротивних, і недосить висуваю своїх. Я йому теж дещо вчитав, але в самій приятельській формі все се пройшло, тільки забрало мені час і трохи зіпсувало настрої. Так що я замісць <.....> по обіді пішов на прохід і купив потом чайної ковбаси.

Я тішуся з вашого доброго настрою, і що ви тутешнього добра «лишені». Як я вам писав, я подав офіційну заяву про бажання своє поїхати до Флоренції і Осло на конгреси³⁸, але якби там не було ви не <.....> вилежуйтесь, поправляйтесь і доходьте до повного здоров'я.

САВЧЕНКО мабуть по закінченню обслідування полетить до Харкова (дуже він заворушився) <.....>. Постараюсь добути ліцензію на перевід грошей вам з Кул[юненого] гонорару — частину, розуміється. До обслідування Істор[ичної] секції додаю: ОЗ[ЕРСЬКИЙ] категорично обіцяв підтримати <.....>. Інституту прим[ітивної] культури на 1.X.³⁹ «<.....>» принаймні 2-х наук[ових] співроб[ітників] для академ[ічних] комісій. Добути дотацію для Істор[ичної] секції. Коли вона оформиться, проведе свій статут — тоді і № 35⁴⁰ закріпити за нею. № 37⁴¹ не впускати з рук. Одним словом, вповні йде назустріч всьому, навіть тому, що я й не зачипав (№ 37) — не знаю, чи він се від Леон[іда] Макаровича⁴² довідався, чи від САВЧЕНКА. Наскільки він зможе це здійснити, побачимо.

Як бачите, я не маю часу скучати. Духом з вами. Па.

ГДА СБУ Ф. 65. — Оп.1. — Спр. С-5529. — Арк. 158. Машинописна копія. У правому верхньому куті позначка синім чорнилом «дф Ф. Я. Савченко».

№ 5

Перлюстрований лист М. С. Грушевського до Марії Сильвестрівни та Катерини Михайлівни Грушевських з Києва до м. Ортман в Австрії від 31 січня 1928 р.

М.Ш. — 8 ек[земплярів]

ДОКУМЕНТ

Австрія, Ортман
М. ГРУШЕВСЬКА

от Мих. ГРУШЕВСЬКОГО
из Киева

31.I.28

<.....> Я здоров і почуваю себе добре. Трохи мало часу — і тому не пишу так багато, як би хотів. Досі не вибрався до Китаїва⁴³, завести Сокіркові гроші, хоча погода гарна і дорога мабуть теж можливо. Може відбувши засідання дослідчої катедри⁴⁵ — досить мені неприємна тепер стала взагалі ся катедра, після виступів КЛИМЕНКА⁴⁵, ДАНИЛЕВИЧА⁴⁶, ГЕРМАЙЗЕ і т. д., в справі Сильв[естра] Вас[ильовича]⁴⁷ і Сергія⁴⁸, я виберусь туди, переїхатись і поговорити про можливості розгортання від саду.

Ф[едір] Я[кович] взагалі виявляє останніми часами багато енергії, відносини між нами дуже добрі, на проєкті свого дійсного членства він терпеливо жде ходу подій⁴⁹. Я, здається, писав, що Оз[ерський] категорично обіцяв Інститут примітивної культури до 1.X (але так само обі-

цяв при обслідуванні і Мат[в]ій⁵⁰), та[ки]м чином розділити катедру на два відділи⁵¹, як проектували Дан[илевич] і Клим[енко], а як дійсних членів я назвав крім тебе і Ф[едора] Я[ковича] ще Філарета КОЛЕС[С]У⁵² і КОПЕРЖИНСЬКОГО⁵³. На Філ[арета] К[олессу] він згодився з великою охотою, бо йому вже вих[ва]ляв його КВІТКА⁵⁴; Інтересувався ТРЕЙКО⁵⁵, як своїм товаришем, коли я сказав, що маю його на увазі як канд[идата] на співробітника, завважив, що він не доктор, очевидно вважаючи, що міг би бути дійсним членом.

Я сподівався, що Ф[едір] Я[кович] поїде в Харків і виходить нову ліцензію на висилку вам, але тепер, поки йтимуть в Харк[ові] наради в справі Академії, се не зручно. Я писав, щоб ви прислали мені якусь довідку санаторії, що ви з 14.І там і ще пробудите приблизно стільки-то — се буде аргументом для ліцензії. Але повторю нічого собі не робіть видатків.

В дослідчій катедрі Герм[айзе] [у] вівторок поставив внесок на припущення до праці аж 5 своїх з семінару, між тим і ГАВРИЛЕНКА⁵⁶. Припущення ще не запевняє, розуміється, що вони будуть <.....> на аспірантуру і се цікаве з них підуть ще сього року. Я нагадував <.....>, щоб <.....>, але вона ще сього не зробила. Пропозиція ГЕРМАЙЗЕ видимо зворушила й інших і, можливо, що Ол[ександр] Серг[ійович], Данилевич теж запропонують своїх. Тепер заминає прохдження Косташук⁵⁷.

Я вніс пропозицію МАРКОВСЬКОГО⁵⁸ — він подав заявку на наук[ового] співробітника, але ДАНИЛЕВИЧ дуже енергійно підтримавши як одного з <.....> професорів укр[аїнського] унів[ерситету] (його потім виперли з ІНО) висловився, що його треба на дійсного члена, з чим і я вповні згодився. Коли я спитав, чи може нехай би він щось прочитав в катедрі, Дан[илевич] заявив, що для кандидата на дійсного члена це зовсім зайве.

Перед тим пропонувався ГАСВСЬКИЙ⁵⁹ і як ти знаєш, в катедрі сю пропозицію прийняли прихильно. Але занявся іншими клопотами / м[іж] ин[шим] виступив в 1 зас[іданні]. <.....> нової комісії давнього укр[аїнського] письменства⁶⁰, на котре він мене спеціально запрохував і при тім в листі писав, що він чув, що хтось в Спільн[ім] зіб[ранні] надужив його імені — нічого подібного не було, а була офіціальна заява його проти моєї Осібної гадки⁶¹, я написав йому, що вітаю нову комісію, але на засід[ання] не пішов, тих засідань стільки, що не поспієш, — так от ГАСВСЬКИЙ був занедбав свою справу, але я його викликав і сказав, щоб не прогаяв часу. Можливо, що катедра значно оновиться. Па.

ГДА СБУ Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. С-5529. — Арк. 216. Машинописна копія. У лівому верхньому куті позначка синім чорнилом «дф Ф. Я. Савченко».

№ 6

**Перлюстрований лист М. С. Грушевського до Марії
Сильвестрівни та Катерини Михайлівни Грушевських з Києва до
м. Ортман в Австрії від 3–5 лютого 1928 р.**

М. Ш. — 8 эк[земплярів] ДОКУМЕНТ

Австрія, Ортман
М. ГРУШЕВСЬКИЙ

від Мих. ГРУШЕВСЬКОГО
із Києва

3.II.28 р.

<.....> Правда, я сказано втомився і ростроївся від різних неприємних дрібниць на сьогоднішнім засіданню Бюро Істор[ичної] секції, але пообідавши проспав з 1 ½ години, і потім у мене пили чай Ол[ександр] Серг[ійович] з Ол[ьгою] Ол[ександрівною], але я все-таки серйозно заклопотаний тим, що я <.....> все більшим членом різних підприємств і ініціатив, тим часом як мені треба б вести лінію на їх зменшення.

Неділя 5.II.

Я тільки що, подрімавши, встав по обіді і одержав карточку 45 з 31.I і лист КОПЕРЖИНСЬКОГО. Він пише, що до 15.II пришле свою працю. КОЛЕССИ я визначив останнім терміном кінець лютого. Ти питаєш, коли будемо віддавати «Перв[існе] Гром[адянство]»⁶² до друку. Як ти скажеш. Чи ти тепер пришлеш статтю до друку, чи будеш відкладати до Парижа. Або може до Ст. Габріель? Я вповні <.....> на твою волю і рішення. «Перв[існе] Гром[адянство]» можна і затримати і навпаки прикласти всі старання, щоб воно вийшло в березні. З попереднього листа виходило, що ти свою статтю остаточно вигладила до друку. В такім разі пришли і ми зараз почнемо.

Ф[едір] Я[кович] лишив записку, що неодмінний⁶³ їде сьогодні до Харкова, ніби-то в справі Правописної комісії. Тиждень тому комісія, Л. М. Левицький і КОРНЮШИН⁶⁴ поїхали до Харкова. Потім пройшла чутка, що СКРИПНИК⁶⁵ їде сюди — нібито на виставку РУХ. Тепер значить навпаки. Ф[едір] Я[кович] дуже нервується і чекає подій. Я почуваю себе добре, тільки засідання, говорення і т. д. дуже мене утірають. В п'ятницю я ледве на ногах тримався. Але се нервово і потім проходить швидко.

Па.

<.....> На вчорашній нараді в справі бібліограф[ічного] огляду за рік 1927⁶⁶ сиділи БЕЛІНГ⁶⁷, АРНОЛЬД⁶⁸, ГОЛЬДМАН⁶⁹ і говорили по-українськи оден другого краще. Є все-таки щось позитивне.

ГДА СБУ Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. С-5529. — Арк. 158. Машинописна копія. У лівому верхньому куті позначка сірим олівцем «д/ф Ф. Я. Савченко».

КОМЕНТАРІ

¹ Тут і далі скороченням «М. Ш.», тобто «машинописные копии» позначено кількість віддрукованих примірників документа.

² Листи для Марії Сильвестрівни та Катерини Михайлівни Грушевських надходили на адресу правника Айталя Вітошинського (1875–1943), що тоді мешкав у Відні.

³ Савченко Федір Якович.

⁴ Глядківський Павло Семенович (1896–1979) — історик, на той час — аспірант Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН, очолюваної М. Грушевським, коректор та секретар редакції журналу «Україна».

⁵ Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) — академік РАН (з 1914 р.) та ВУАН (з 1919 р.).

⁶ Йдеться про вибори до Академії наук СРСР, підготовка до яких розпочалась наприкінці 1927 р. (проведені були у січні 1929 р.). У 1928 р. після довгих консультацій в академіки АН СРСР були висунуті академіки ВУАН Д. Багалій та М. Грушевський. Під час засідання Комісії з історичних наук АН СРСР 19 жовтня 1928 р. кандидатура Д. Багалія була знята (Багалій взяв самовідвід). Див.: Государственный архив Российской Федерации. — Ф. Р-3316. — Оп. 45. — Д. 4: Стенографический отчет заседания Комиссии по наукам историческим. — Л. 92.

⁷ Платонов Сергій Федорович (1860–1933) — російський історик, академік АН СРСР з 1920 р. У 1928 р. був головою Комісії з історичних наук АН СРСР, де обговорювалось питання виборів дійсних членів та членів-кореспондентів АН СРСР.

⁸ Історична секція у складі І-го (Історико-філологічного) відділу ВУАН.

⁹ Йдеться про давній конфлікт між М. Грушевським, з одного боку, та А. Кримським і С. Єфремовим, з другого (мав персональні, академічно-фінансові та ідеологічні виміри), що відкрито проявився наприкінці 1927 р. Детально див.: *Гурич І. Б., Кіржаєв С. М.* До історії Всеукраїнської академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року» // Український археографічний щорічник. — Вип. 1 (4). — К., 1992. — С. 332–340; *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв*

єв С. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — С. 100–110.

¹⁰ Жуковська Марія Аркадіївна (1894–?) — бібліотекарка Історичної секції ВУАН.

¹¹ Тут і далі — «дф» або «д/ф» — дело-формуляр (укр.: справа-формуляр).

¹² Грушевський Олександр Сергійович (1877–1942[?]) — історик, брат М. С. Грушевського, який жив з ним в одному будинку по вул. Паньківській, 9.

¹³ Грушевська Ольга Олександрівна (1878–1961) — бібліотекарка, перекладачка, дружина Олександра Сергійовича Грушевського.

¹⁴ Так у документі.

¹⁵ Мова йде про підготовку М. Грушевським 9-го тому «Історії України-Руси». У 1928 р. вийшла перша частина тому, у 1931 р. — друга частина. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9: Роки 1650–1657. — Ч. 1: Перша половина. Хмельниччина роки 1650–1653. — К., 1928. — 869 с.; Ч. 2: Друга половина: Хмельниччина роки 1654–1657. — К., 1931. — С. 870–1631.

¹⁶ У документі помилково написано «Цінер». Ціппер Альберт (1855–1936) — доктор права, австрійський письменник, есеїст, перекладач, уродженець м. Львова. Довірена особа українських науковців (зокрема М. Возняка та М. Грушевського) у Відні, через яку надсилались гроші з радянської України.

¹⁷ Майже одразу після приїзду до Відня Катерина Грушевська через хворобу змушена була лікуватись. З 14 січня 1928 р. (див. лист № 5) до кінця квітня вона перебувала у санаторії для легеневих хворих «Вінервальд» у містечку Ортман у Нижній Австрії (нині район міста Перніц, округ Вінер-Нойштадт, федеральна земля Нижня Австрія, Австрія), приблизно за 80 км від Відня.

¹⁸ Студинський Кирило Йосипович (1868–1941) — український літературознавець, голова НТШ у Львові у 1923–1932 рр., постійний кореспондент М. Грушевського та Ф. Савченка.

¹⁹ Наприкінці 1927 р. було опубліковано перший том упорядкованого К. Грушевською корпусу «Українські народні думи», що отримав схвальні оцінки. Див.: *Українські народні думи.* — Т. 1 корпусу. Тексти №№ 1–13 / Вст. ст. К. Грушевської. — К., 1927. — 397 с.

²⁰ Про те, що В. Перетц не отримав том «Українських народних дум», він жалівся також літературознавцю Михайлу Несторовичу Сперанському. У листі до Сперанського 9 січня 1928 р. Перетц, зокрема, зазначив: «Вы счастливее меня — Катруся мне “Думы” не прислала». І далі Перетц додавав: «Вероятно, старый Михайло лютует на меня за то, что я не одобряю его нового кляузничества: он приготовил и в Общ[ем] с[обрании] прочел, а предварит[ельно] послал в Харьков “суплику”, где жалуется на то, что Презид[иум] Академии не заботится о нем, т. е. о его Истор[ической] Ком[иссии], не дает сотрудников и т. п. На это последовала острая реплика — где все его жалобы разрушены и О[бщее] с[обрание] выразило пожелание,

чтобы отд[ельные] члены не ездили партизански в Харьк[ов] с хлопотами об отд[ельных] учр[еждениях], ибо есть для сего О[бщее] с[обрание] и Президиум <...>. Что же касается жалоб на недостаток сотр[удников] — то в пример поставили нашу А[кадемию] н[аук], где в Истор[ической] и Археогр[афической] Ком[иссиях] — всего 5 шт[ук] сотр[удников], а у Груш[евского] — уже 11! И это при том, что многие другие ком[иссии] УАН либо вообще не имеют шт[атных] сотр[удников], либо имеют по одному. Все это распалило М[ихайла] С[ергееви]ча до крайности. Я, получив от него эту “суплику” — не зная о дальнейшем — написал ему письмо, которое — к моему удивлению, как потом я узнал, — привело те же аргументы, что и ответы Президиума! Но, конечно, то, что я писал ему по-дружески — там было сказано довольно остро». Цит. за: Робинсон М. М. С. Грушевський и русская академическая элита // Славянський альманах 2008. — М., 2009. — С. 190.

²¹ М. Грушевський, очевидно, таки «вишукав» книгу для В. Перетца, бо той написав дуже прихильний та великий рецензійний огляд праці К. Грушевської. Див.: *Перетц В.* Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 7. — С. 73–132.

²² Тимченко Євген Костянтинович (1866–1948) — мовознавець-україніст. У листі йдеться про пропозицію М. Грушевського про обрання Є. Тимченка у дійсні члени ВУАН.

²³ Грушевські у родині лагідно називали доньку Катерину Кулюнею.

²⁴ М. та К. — клички котів, які жили в родині Грушевських у 1928 р. У тогочасних листах Грушевських згадуються коти Мімпулька, Мімпулька (очевидно, це якраз «М.») та «Котко», «Кіся» (можливо, це якраз «К.»). Див.: Лист К. М. Грушевської до Г. С. Грушевської від 13 січня 1933 р. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 1235. — Спр. 1430. — Арк. 1; Лист М. С. Грушевської до Г. С. Грушевської з літа 1931 р. // Там само. — Спр. 1425. — Арк. 413; Лист К. М. Грушевської до О. О. Грушевської від 26 січня 1928 р. // Там само. — Спр. 1396. — Арк. 24. Останній лист повністю опублікований: *Матяш І.* «Бажаю всего наилучшего і спокою і радости» (листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. — Т. 4. — К., 2003. — С. 207–208).

²⁵ У січні–лютому 1928 р. ВУАН перевіряла комісія на чолі з головою Укрнауки Ю. Озерським. У листі йдеться про черговість перевірки структурних підрозділів ВУАН: I (Історико-філологічного), II (Фізично-математичного) та III (Соціально-економічного) відділів.

²⁶ Гермайзе Осип Юрійович (1892–1958[?]) — український історик, дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН.

²⁷ Дорошкевич Олександр Костянтинович (1889–1946) — український літературознавець.

²⁸ Ткаченко Микола Михайлович (1893–1965) — український історик та археограф, у 1928 р. — науковий співробітник Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН.

²⁹ Озерський Юрій Іванович (1896–1937) — державний освітній діяч. На той час — голова Укрнауки Наркомату освіти УСРР.

³⁰ Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) — український історик та філолог. У 1918–1928 рр. — неодмінний секретар ВУАН.

³¹ Etc. — скорочено від латинського *et cetera*, тобто інші, тощо, і так далі.

³² Птуха Михайло Васильович (1884–1961) — український демограф, академік ВУАН (з 1920 р.), директор Демографічного інституту, що входив до складу III (Соціально-економічного) відділу ВУАН.

³³ Воблий Костянтин Григорович (1876–1947) — український економіст, академік ВУАН (з 1919 р.), у 1925–1929 рр. — голова III (Соціально-економічного) відділу ВУАН.

³⁴ У тексті помилково написано «Левик». Левік Рувім Самійлович (1889–1937) — український філософ, компартійний та освітній діяч, у січні–лютому 1928 р. — член комісії з перевірки ВУАН.

³⁵ Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870–1924) — російський політичний та державний діяч, теоретик комунізму.

³⁶ Особа за одним ініціалом не встановлена.

³⁷ Імовірно, мова про Щітківського Івана Івановича (1866–1942) — культурного та громадського діяча. У 1928 р. — співробітник редакції журналу «Україна».

³⁸ М. Грушевський планував побувати на міжнародних історичних конгресах, зокрема на 6-му Міжнародному конгресі істориків в Осло (він був навіть включений до програми конгресу як співголова секції нової і сучасної історії Європи), але не отримав дозволу на виїзд. Радянську Україну в Осло представляли М. Яворський та В. Юринець (загалом від СРСР було 17 вчених).

³⁹ У 1928 р. М. Грушевський виступив з пропозицією про створення на базі Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН, яку він очолював, двох інститутів — Інституту примітивної культури та Українського історичного інституту. Незважаючи на обіцянки, жодна із названих установ створена не була.

⁴⁰ Мова йде про будинок за адресою Київ, вул. Короленка (нині — Володимирська), 35, якого було передано ВУАН і навколо якого розгорнулася боротьба. Зрештою, будинок зайняла Історична секція ВУАН.

⁴¹ У будинку по вул. Короленка (нині — Володимирська), 37 у квартирі 12-а з 1924 р. розміщувались Історичні установи на чолі з М. Грушевським, редакція журналу «Україна», там же жили в окремих кімнатах Ф. Савченко з дружиною та М. Жуковська. У спеціальній «гостьовій» кімнаті під час своїх приїздів до Києва зупинявся акад. К. Студинський. Див.: Юркова О. Світлина з ювілею М. Грушевського 1926 р.: проблеми атрибуції // Український історичний журнал. — 2016. — № 6. — С. 24–41.

⁴² Левитський (Левицький) Леонід Макарович (1892–1973) — український освітній діяч. У 1922–1930 рр. був уповноваженим Укрнауки Наркомату освіти УСРР у Києві.

⁴³ У Китаєві — мальовничій південній околиці Києва — М. Грушевський з 1924 р. винаймав будинок для творчості та відпочинку. Див.: *Панькова С.* «Треба жити як можна!»: Михайло Грушевський в Китаєві // Веб-портал Історико-меморіального музею Михайла Грушевського: [Електронний ресурс]. Реж. доступу: <http://immh.kiev.ua/treba-zhiti-yak-mozhna/>

⁴⁴ Науково-дослідна кафедра історії України при ВУАН була створена М. Грушевським у 1924 р. Детальніше про кафедру див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). — К., 1999. — 433 с.

⁴⁵ Клименко Пилип Васильович (1887–1955) — український історик, дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України (1925–1930).

⁴⁶ Данилевич Василь Юхимович (1872–1936) — український історик, дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України (1924–1929).

⁴⁷ Глушко Сильвестр Васильович (1896–1961) — український історик, на той час аспірант Науково-дослідної кафедри історії України.

⁴⁸ Шамрай Сергій Вікторович (1900–1939) — племінник М. Грушевського, на той час аспірант Науково-дослідної кафедри історії України.

⁴⁹ М. Грушевський ще влітку 1927 р. висунув Ф. Савченка на посаду дійсного члена Науково-дослідної кафедри історії України. 12 лютого 1928 р. Укрнаука затвердила його та К. Грушевську на посадах дійсних членів.

⁵⁰ Яворський Матвій Іванович (1885–1937) — український історик, державний діяч, очільник Укрнауки при Наркоматі освіти УСРР у 1925–1927 рр.

⁵¹ Згідно з рішенням пленуму Науково-дослідної кафедри історії України 21 лютого 1928 р. замість трьох секцій (методології і соціологічного обґрунтування історії; соціально-економічної історії України та історії культури) було створені два відділи — Відділ історії України та Відділ примітивної культури і народної творчості.

⁵² Колесса Філарет Михайлович (1871–1947) — український етнограф. Хоча Ф. Колесса співробітничав з кафедрою ще з літа 1927 р. його затвердження дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України відбулось у жовтні 1928 р., та й то після кількох нагадувань М. Грушевського на адресу Укрнауки.

⁵³ Копержинський Костянтин Олександрович (1894–1953) — український літературознавець. Став дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України у березні 1928 р.

⁵⁴ Квітка Климент Васильович (1880–1953) — український музикознавець-фольклорист, голова Музично-етнографічного кабінету ВУАН (1922–1933).

⁵⁵ Особа не встановлена, імовірно, копіїст-перлюстратор помилився у відтворенні прізвища.

⁵⁶ Гавриленко Тодор Матвійович (1899–1939) — український історик. У 1926–1928 рр. — кандидат в аспіранти, у 1928–1930 рр. — аспірант Науково-дослідної кафедри історії України.

⁵⁷ У машинописі перлносторованого листа прізвище дослідника помилково вказано як «Коспошук». Костащук Василь Миколайович (1885–1932) — український історик. У 1928–1930 рр. — аспірант Науково-дослідної кафедри історії України.

⁵⁸ Марковський Михайло Миколайович (1869–1946) — український літературознавець. Затверджений дійсним членом кафедри наприкінці грудня 1928 р.

⁵⁹ Гасвський Степан Юхимович (1876–1975) — український літературознавець, церковний діяч. У 1928–1930 рр. був науковим співробітником кафедри.

⁶⁰ Комісія давнього українського письменства ВУАН була створена постановою Спільного зібрання ВУАН 28 листопада 1927 р. Очолив Комісію акад. В. Перетц.

⁶¹ Мова про «Осібну гадку академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року». Див.: Український археографічний щорічник. — Вип. 1 (4). — К., 1992. — С. 332–340.

⁶² Мова про періодичний часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», що у 1926–1929 рр. видавався Асоціацією культурно-історичного досліду (складалась з Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності ВУАН, а також Кабінету примітивної культури та народної творчості при ВУАН, що діяла при Науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН). Редактором часопису була К. Грушевська.

⁶³ Мова про неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського.

⁶⁴ Корнюшин Федір Данилович (1893–1938) — український державний і партійний діяч. У 1926–1928 рр. був відповідальним секретарем Київського окружного комітету КП(б)У.

⁶⁵ Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) — український державний і партійний діяч. У 1927–1933 рр. — народний комісар освіти УСРР.

⁶⁶ В часопису «Україна» у низці чисел за 1927–1928 рр. публікувались бібліографічні огляди «Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України», де подавались матеріали не лише з української історії, етнографії, фольклору чи літературознавства, а й з права, медицини, геології, економіки, зоології, математики, техніки та ін.

⁶⁷ Белінг Дмитро Євстахійович (1882–1949) — український гідробіолог.

⁶⁸ Скоріше за все, мова про Кристера Арнольда Едмундовича (1886–1937) — українського правознавця. У 1920-х рр. очолював Комісію для виучування звичаєвого права України, у жовтні 1927 р. створив та очолив Комісію для виучування радянського права ВУАН.

⁶⁹ Гольдман Олександр Генріхович (1884–1971) — український фізик.

Іменний покажчик

- Авалішвілі (Авалов) З. 317, 400
Адамський Л. 67, 99
Адоратський В. 169
Айналов Д. 236, 386
Аксаков С. 450
Альонова М. 392
Амфітеатров А. 434
Анненков К. 279, 395
Анненський І. 283
Антонович В. 8, 15, 16, 18, 26, 30, 31, 39–42, 56, 57, 76, 78, 81, 101, 102, 116, 125, 127, 133, 141, 179, 195, 196, 203, 207, 216, 237, 320, 331, 367, 369, 370, 378, 382, 433
Антонович Д. 477
Антонович М. 135
Апостол Д. 101–114
Апостол П. 103
Арабажин К. 287, 325, 395
Аркас М. 136–141
Асап див. Черкаський І.
Аскеназі Ш. 169
Астаф'єв С. 236, 387
Афанасьєв-Чужбинський О. 453
Багалій Д. 181, 185, 192, 216, 225, 320, 371, 382, 412, 418, 433, 489
Бадені К. 207, 379
Бакунін М. 466, 470
Бантиш-Каменський Д. 109
Банулеско-Бодоні Г. 188, 191, 197, 374
Барадулін Г. 375
Баранцевич К. 394
Барвінський Б. 91, 92
Барвінський О. (псевд. Ратай) 30, 40, 66, 85, 90, 127, 144, 146–149, 153–157, 371
Батюшков Ф. 431
Башков А. 377
Бевз Т. 458
Безбородько О. 79, 472
Бекетов П. 109
Белановська 203
Белінг Д. 494
Беренштам В. 239, 387
Берло Г. 385
Бернштам Г. 239, 387
Бичков А. 430, 439
Білозерська-Куліш О. (псевд. Ганна Барвінок) 438
Білокінь С. 5, 476
Білоусенко І. див. Лотоцький О.
Білоусенко О. див. Лотоцький О.
Біляшівський М. 20, 21, 26, 73, 367, 408
Блюмович І. 379
Бобжинський М. 142
Бобринський В. 185, 346, 348, 405
Бобринський О. 373
Богданов Е. 375
Бодуен де Куртене І. 309, 399
Бона Сфорца 15
Борін Б. 474
Борковський О. 145, 146, 171
Боровиковський Л. 385
Бородаєвський С. 318, 400
Борщак І. 120
Боцяновський В. 132
Брадтман Е. 430
Браудо О. 272–276, 392
Браун 447
Брікнер А. (Брюкнер О.) 9, 97, 116–119, 128

- Брокгауз Ф. 282, 328, 393, 430
Бубнов М. 56, 80
Будай Л. 38
Будилович А. 405
Бурлака Г. 5, 9, 61, 63, 70
Бутич І. 14
Бутич М. 14
Бучинський Б. 91, 92
Бучинський М. 92
Валуєв П. 71
Ваніни 385
Варлиго А. 410, 411, 419, 439
Василевський В. 199, 431
Василенко М. 8, 54, 55, 78, 167, 326
Вауманс К. 108
Вейнберг П. 282, 393, 394
Велецький С. 181, 371
Верба І. 5, 457, 458
Вергун Д. 348, 405
Верзилов А. 40
Вернадський В. 8, 103, 441, 461
Верстюк В. 63
Верхратський І. 147, 165
Винар Л. 5, 6, 13, 64, 147, 159, 456
Винниченко В. 317, 421, 435, 465, 469
Вислобоков К. 105
Вікул П. 202, 377
Вілінська М. (псевд. Марко Вовчок) 248, 437, 438
Вітошинський А. 489
Вітте С. 285, 294, 296, 297, 342, 394, 395
Владига О. 14, 15
Владимиров П. 377
Владимирський-Буданов М. 16, 18, 193–195, 375
Воблий К. 479, 492
Вовк Ф. (псевд. Волков Ф.) 61, 81, 151, 304, 309, 340, 367, 400, 408
Вовчок Марко див. Вілінська М.
Водотика С. 14
Воєйков О. 236, 387
Воєнський К. 395
Войцеховський К. 143, 144
Володимир Великий 8, 15, 29, 41, 55, 56, 78, 108, 205, 377, 382, 385, 492
Володкович К. 32, 90, 91
Володкович С. 247
Вольський А. 318, 400
Вольф М. 275, 336, 337, 391, 403
Воробйов М. 109
Востоков А. 450
Вяземський П. 450
Гавриленко Т. 493
Гагарін К. 386
Гасєвський С. 494
Галанін І. 431
Галій М. 10
Ганейзер Є. 292, 294, 396
Ганцов В. 477
Гапанович П. 201, 203, 377
Гарматій Л. 261, 390
Гартнер Ф. 370
Гдешинський П. 375
Георгієвський О. 431
Герасимчук В. 27, 91, 93
Гермайзе О. 487, 491
Герцен О. 435, 436, 466, 470
Гессен Й. 270, 283, 303, 391
Гетч О. 9, 118, 120
Гешель А. 378
Гирич І. 5, 8, 10, 13, 14, 17, 27, 29–31, 33, 40, 41, 54, 61, 67, 69, 74, 99, 136, 162, 163, 389, 402, 403, 458, 472, 489
Гільфердінг А. 450
Гладкий Й. 469, 471
Глібовицький М. 340, 404
Глушко С. 27, 493

- Глядківський П. 480, 489
 Гнатюк В. 30, 32, 33, 35, 36, 39, 57, 64, 151, 222, 265, 266, 278, 307, 308, 322, 338, 339, 378, 399, 479
 Гоголь М. 253, 255, 256, 389, 390, 431
 Голійчук Ф. 91
 Головатий А. 248, 388
 Головкін Г. 104
 Голубєв С. 384, 387
 Голубовський П. 29, 41, 78, 167, 225
 Гольдман О. 494
 Гонсіоровський О. 432
 Гонта І. 321
 Горинь В. 150, 151, 434
 Горленко В. 236, 386
 Гошовська М. 169
 Грановський Б. 63
 Григоріїв Н. 461
 Григорович В. 450
 Григорович-Барський К. 95, 96
 Григорович-Барський П. 95
 Грицак Я. 99, 150, 151
 Грінченко Б. (псевд. Чайченко Василь) 31, 33, 42–49, 51, 58, 64, 163, 165, 227, 248, 313, 324, 325, 374, 384
 Грот Я. 450
 Грушевська Г. 458
 Грушевська К. (псевд. Кулюня) 10, 363, 458, 472, 479, 480–484, 486, 489–491
 Грушевська М. 10, 227, 229, 232, 235, 237, 239–242, 249–251, 257, 288, 301, 306, 312, 320, 331, 332, 338, 342, 344, 357, 363, 381, 480–482, 484, 486, 488, 489
 Грушевська О. 360, 407, 490, 491
 Грушевський Г. (псевд. Чулай Грицько) 185, 363, 371
 Грушевський Марко 185, 192, 200, 209, 372
 Грушевський Михайло (псевд. Сергієнко М.) 5–484
 Грушевський О. 84, 217, 240, 265, 277, 281, 298, 311, 316, 318, 332, 342, 355, 358, 360, 365, 369, 490, 491
 Грушевський С. 63, 388, 411, 430
 Грущенко С. див. Іваницький С.
 Губчак М. 146
 Гулак М. 222
 Гуржій О. 14, 102
 Гранати 112, 350–352, 356, 359–364
 Давидов В. 452
 Давидов І. 450
 Данилевич В. 42, 56, 487, 493
 Дашкевич Я. 66, 229, 456, 457
 Демиденко А. 59
 Демченко Т. 374
 Денисенко В. 480
 Джиджора І. 27, 30, 35–37, 57, 74, 77, 83, 91, 94–97, 104, 109–114, 152
 Дзьобан О. 91
 Дмитрієв М. 283, 285, 318, 394, 400, 404
 Дмитрієвський О. 208, 223, 380, 383
 Добродеева С. 380
 Доброклонський О. 205, 206, 379
 Добролюбов М. 435
 Довгалецький М. 216, 382
 Довнар-Запольський М. 41, 93, 125, 431
 Долгорукі 106
 Долинський М. С. 313, 317, 321, 325, 326, 399, 400
 Доманицький В. 42, 51, 70, 71, 135, 139, 275, 280, 305, 308,

- 317, 320, 332, 336, 339, 392,
398, 400, 438
Донцов Г. 371
Донцов Д. 9
Дорошенко В. 10, 43, 75, 150,
151, 317, 318, 362–364, 408,
456
Дорошенко Д. 80, 152, 166, 280,
298, 305, 392, 400, 411, 428,
436
Дорошенко П. 113, 469, 471
Дорошкевич О. 491
Дохольський О. 385
Драгоманов М. 127, 156, 262,
296, 317, 320, 466, 467, 470
Дубовський Б. 143
Дубровський В. 456
Дуда-Дудинський О. 400
Дурдуківський В. 42, 477
Дурново П. 300, 398
Енгельгард М. 168
Ертель О. 232, 385
Євг Л. див. Ляцький Л.
Євфимовський В. 27
Єлецький П. 72, 166, 410, 411,
419, 439
Ємець Т. 474
Єфименко О. 52, 60, 128, 276,
282, 307, 318, 325, 328, 392,
393, 396, 402
Єфремов С. 31, 32, 42–46, 48–
50, 58, 162, 234, 242, 248, 262,
274, 277, 280, 281, 283, 313,
317, 342, 347, 376, 380, 388,
389, 394, 400, 404, 405, 479,
489
Єфрон І. 430
Ждаха А. 388
Жебуньов Л. 77, 164
Житецький Г. 52, 122, 286, 318,
320, 332, 395, 400
Житецький П. 81
Жук А. 363, 364
Жуковська М. 490, 492
Жуковський А. 456
Жуковський В. 450
Жуковський О. 8, 469
Журба О. 15
Забіла Я. 309, 318, 399, 400
Забіяка І. 95
Завадський В. 377
Завальнюк О. 65
Зайцев П. 454
Зайцева З. 65, 82, 82, 95
Заленський В. 285, 395
Залізник В. 469
Залізник М. (псевд. Дашинич-
Кульчицький Р.) 206, 362–
364, 379, 408, 435
Замойський Т. 229
Запорожець П. див. Троць-
кий П.
Зашкільняк Л. 5, 14, 99, 148
Заячківський М. 36
Зеленогорський О. 370
Зеркаль С. 459
Зильберберг 382
Зубрицький М. 88
Йорга Н. 118, 130
Іваницький С. (псевд.
Грушенко Сергій) 223, 226,
227, 375, 382–384
Іванов П. 88
Іванов С. 363, 408
Ігнатієнко В. 473
Іконников В. 56, 167, 201, 376
Ісаєвич Д. 461
Кавунник В. 5, 9, 175, 176
Кадлец К. 118
Казимир III 98, 124
Казимир IV 71
Каманін І. 181, 236, 369, 370,
386
Камінський Я. 119, 120, 125
Кандиба О. (псевд. Олесь
Олександр) 350, 352

- Капраль М. 5, 7, 93
Карбасников М. 254, 256–259, 261, 265, 268, 273, 274, 276, 277, 280, 284, 292, 296, 297, 300, 301, 305–307, 316, 327, 336, 337, 352, 353, 354, 358
Карєєв М. (Карєєв Н.) 272, 283, 305, 317, 391, 393, 425, 430
Карл XII 101, 470
Каррік В. 366, 408
Катерина I 106
Катерина II 371
Качкан В. 90
Качмар В. 65
Квітка Г. 447, 453
Квітка К. 493
Кедреновський С. (псевд. Юрковиця Степан) 182, 371
Кедрин І. 456
Керенський О. 162
Кибальчич Т. 207, 221, 223, 379
Кирило Єрусалимський 205, 379
Ківлицький Є. 203, 378
Кізоветтер О. 122
Кіпріанович Г. 206, 379
Кіржаєв С. 27, 457, 472, 473, 489
Клейгельс М. 285, 395
Клименко П. 487, 493
Климкович К. 255, 389
Климчук М. 60
Клосовський О. 236, 386
Кнауер Ф. 76, 80
Кобеко Д. 293, 294, 396
Кобрич Г. 63
Ковалевський М. 304, 309, 317, 345, 346, 398, 404
Ковалинський В. 430
Козловський В. 30, 349, 405
Козловський І. 218, 382
Коко Є. 130
Кокорєв В. 265, 266, 279, 390
Кокошкін Ф. 162
Колесса О. 36, 340, 404
Колесса Ф. 144, 493
Колянковський Л. 9, 97, 98, 99, 119, 120, 124, 126, 128, 169
Комар М. див. Комаров М.
Комаров М. (псевд. Комар М., Уманець М.) 248, 378, 379, 382, 384, 388
Кондуфор Ю. 458
Кониська М. 250, 304, 305, 325, 343, 398
Кониський Г. 181, 374, 380, 383
Кониський О. (псевд. Перебендя) 30, 39, 40, 42, 56, 85, 147, 153, 154, 156, 175, 176, 242, 243, 247–249, 260, 304, 344, 345, 354, 366, 368–370, 374, 381, 383, 387, 388, 398
Кононенко М. 385
Копач І. 126
Копержинський К. 454, 493
Копилов С. 410, 439
Корабльов В. 454
Кордуба М. 27, 84, 90, 111, 126, 135, 236, 386, 479
Корзон Т. 126
Корнюшин Ф. 494
Короленко В. 266, 492
Корф М. 184, 372
Корчак-Новицький Г. 370, 376, 379–382, 386, 387
Корш Ф. 285, 349, 357, 360, 368, 395, 405, 409
Косач Л. (псевд. Леся Українка) 43, 262, 389
Косач О. (псевд. Олена Пчілка) 387, 394, 406
Коссак І. 479
Косташук В. 487, 494
Костомаров М. 181, 368, 371, 409, 453

- Коструба Т. 112
Котляревський І. 232, 260, 425, 445
Коцко А. 144
Коць М. 453
Коцюбинська Н. 459
Коцюбинський М. 64, 248, 419, 432, 434
Кошиць О. 317, 400
Кошут Л. 466, 470
Кравцов Д. 27
Крамаренко М. 370
Крамарж К. 433
Красицький Ф. 432
Красовський М. 346, 348, 405
Кревецький І. 27, 37, 38, 43, 48, 91, 406
Кривоніс М. 108
Крижанівський Б. 454
Крижановський Г. 378
Крикун М. 5, 14
Кримський А. 51, 85, 243, 325, 333, 349, 357, 388, 389, 454, 472, 485, 489, 492, 494
Крип'якевич І. 27, 66, 91, 125, 135, 161
Кристер А. 494
Кричевський В. 430
Крупницький Б. 13
Крушельницькі 432
Кугутяк М. 65
Кузеля З. 91, 362, 408
Кукша 201, 377
Кулаковський П. 14, 15
Кулаковський Ю. 80
Куліш П. 248, 309, 438, 445–448, 452
Кульженко С. 87, 96, 133, 170, 379, 385
Кульчицький Л. 160, 161, 169
Кунік А. 432
Купчинський О. 111
Курилишин К. 157
Курінний П. 480
Кутшеба С. 93
Кучеренко М. 5, 63, 430
Кучинський А. 208, 210, 211, 381
Кюрі-Склодовська М. 433, 452
Лаврецький С. 370
Лавров П. див. Тищенко Ю.
Лавров Петро 466, 470
Лавровський П. 450
Лазаревський О. 50, 140, 223, 236, 384, 387, 436
Ламанський В. 282, 393, 394, 410, 439
Лаппо І. 94
Лаппо-Данилевський О. 72, 79, 275, 305, 392, 410, 432, 434, 439
Лашенков Н. 209, 211, 379, 381
Лебедев Н. 279, 377
Лебединцев П. 205, 216, 220, 279, 372, 379
Лев І Данилович 73, 133, 340
Лев Кишка 202, 377
Левашова К. 383
Левицький Є. 157
Левицький К. 145, 147, 148, 151, 374
Левицький Л. 488, 492
Левицький М. 165, 318, 400
Левицький О. 40–42, 50, 57, 242, 248
Левік Р. 492
Левченко М. 477
Ледницький О. 311, 399
Лемке М. 10, 411, 424, 425, 435
Ленін В. див. Ульянов В.
Леопардов М. 378
Лепкий Б. 90
Лесгафт П. 325, 401
Лесевич В. 32, 51
Леся Українка див. Косач Л.
Леціус Й. 56, 76, 80

- Лизанівський І. 459
 Линниченко І. 5, 133, 134, 432
 Липинський В. 5, 107, 108, 136–138, 140, 141, 457
 Липківський С. 175, 177, 179, 181, 184–190, 192, 193, 196, 201, 203, 205, 207–209, 212, 214, 217, 235, 239, 242, 369, 370, 374, 375, 377, 380, 383
 Лисенко А. 406
 Лисенко М. 237, 238, 350, 387, 406
 Лисенко Н. 5, 70
 Лівотов Є. 380
 Лілеєв М. 205, 206, 208, 209, 379, 380
 Лісснер Г. 378
 Лісснер Е. 378
 Ллойд Джордж Д. 476
 Лобанський О. 198, 370, 372, 375
 Лобода А. 76, 80
 Лозинський М. 35, 36, 39, 158, 317, 321, 352, 363, 364, 400, 406
 Ломницький Н. 295, 302, 398
 Лотоцька Н. 253, 306, 331, 341, 342, 356, 358, 389, 399 380, 389
 Лотоцька О. 242, 337, 341, 342, 355, 356, 363, 365, 383
 Лотоцький Б. (псевд. Буся) 325, 337, 353
 Лотоцький О. (псевд. Білоусенко О., Білоусенко І., Spectator) 9, 31, 32, 42, 43, 45–47, 50–54, 73, 75, 88, 132, 175–409
 Лука див. Скочковський Л.
 Лукич В. 389
 Лукіянович Д. 36
 Луппов П. 252, 264, 389
 Лучицький І. 57, 76, 81, 194, 223, 291, 309, 350, 393, 396, 436
 Любавський М. 93, 418, 431, 433
 Любарт 71
 Любенький О. див. Лотоцький О.
 Ляскоронський В. 236, 386
 Ляцький Л. 121
 Лященко А. 10, 439–441, 443, 449, 451–454
 М'якотін В. 10, 187, 272, 273, 283, 286, 305, 374, 391, 411, 428, 436, 437
 Магунь М. 5
 Мадзіні Д. 466, 470
 Мазепа І. 101, 106, 111–113, 161, 182, 183, 189, 191, 194, 196–198, 200, 203, 223, 321, 371, 384, 468, 470
 Мазурок О. 134
 Майборода Р. 14, 61
 Майков В. 439
 Майков Л. 431
 Макарій (Булгаков) 227, 228, 384
 Макарій (Сушкін, Сушков) 380
 Макаров В. 89, 410, 439
 Маковей О. 64, 232, 235, 385, 386
 Максимейко М. 191, 374
 Максименко 194
 Максимович М. 60
 Малєїн О. 453
 Малик Я. 457
 Малиновський О. 374
 Малишевський І. Г. 205, 339, 379, 404
 Маліженковський М. 379
 Малінін В. 210
 Мальбранш Н. 429
 Мамонтов А. 377

- Мандрик І. 134
Маніковський Ф. 379
Маркевич О. 5, 19, 370, 386
Маркович Б. 437, 438
Маркович Д. 297, 304, 312, 398
Маркович О. 428
Марковський М. 494
Маркс К. 466, 470
Марр М. 410, 439
Мартиненко О. 66
Мартинов 273
Масарик Т. 418, 433
Масненко В. 5, 457
Матвеев В. 377
Матушевський Ф. 32, 42, 45–47, 139, 313, 317, 400, 408
Матяш І. 472, 491
Медведєв С. 382, 394, 478
Медем В. 426, 436
Мельник О. 38, 95
Мельник-Антонович К. 40, 57, 216, 369, 382
Меншиков О. 103, 106
Меркушев М. 377
Миролюбов В. 10, 411, 419–423, 434, 435
Миронець Н. 76, 162, 164
Миропольський С. 193, 217, 375, 380, 382
Михайлов П. 122
Михайловський П. 97
Михальчук К. 132, 241
Мицик Ю. 438
Мількович В. 9, 118, 126, 127
Мілюков П. 162, 303
Мірабо О. 421, 422
Міцкевич А. 469
Міяковський В. 477
Могила П. 238, 239, 387
Могилянська О. 314, 400
Могилянський М. 363, 400, 408
Молотов В. 169
Молчановський Н. 147
Мордовець-Сліпченко Д. 255, 282, 284, 285, 289, 391, 393–395
Моркотун С. 462, 469
Мороз М. 64
Мочульський М. 39, 152
Мудрий В. 65
Музичко О. 5
Музичук О. 158
Мухін М. 200, 293, 376
Наголкін В. 182, 371
Наулко В. 61
Науменко В. 30, 39, 40, 47, 49, 50, 52, 57, 81, 82, 162, 163, 204, 239, 254, 283, 285, 312, 378–380, 389, 394, 395
Наумов Ф. 103, 107
Недільський С. 202, 377
Некрашевич І. 221, 222, 383, 384
Нестор Літописець 15, 205, 207, 379, 380, 384
Нечуй-Левицький І. 135, 142, 143, 153, 154, 164, 165, 237, 387
Никитенко О. 431, 435
Ниркін М. 396
Ніковський А. 76, 139, 162
Ніщинський П. 253–255, 258, 270, 277, 279, 389
Новицький Я. 181
Обалковський Б. 23
Овсянико-Куликовський Д. 309, 317, 325, 399
Оглоблін М. М. 186, 373
Оглоблін М. Я. 194, 375, 386
Оглоблин О. 125, 456
Огоновський О. 211, 381
Озерський Ю. 491, 492
Олаф Тріггвасон 445, 447, 452
Олена Пчілка див. Косач О.
Олесь О. див. Кандиба О.
Ольденбург С. 285, 395

- Ольховський Г. 202, 377
Онопрієнко В. 451
Орлик П. 106, 467, 470
Орлов О. 440
Осадчий Т. 181, 371, 383
Оссолінські 229, 231, 418
Острожський К. 226, 321, 384
Охрименко С. 227
Охримович В. 36, 157, 408
Павленков Ф. 181, 372
Павлик М. 127
Павлов А. 198, 376
Павлов М. 123
Павловський І. 181, 371
Павловський М. 48, 49
Павлуцький Г. 76, 80
Павлушков М. 489
Падалка Л. 177, 196, 363, 368
Палацький Ф. 154
Панафідін А. 257, 267
Паначовний М. 409
Панкевичева К. 451
Панківєв 32
Паньківський К. 208, 232, 381
Панькова С. 5, 7, 9, 37, 59, 63, 74, 76, 77, 83, 175, 176, 309, 311, 314, 316, 319, 321, 412, 432, 458, 493
Папакін Г. 5, 7, 13
Папе Ф. 93
Папков О. 194, 197, 375
Партицький О. 258, 261, 367, 390, 408, 409
Пастернацький Ф. 236, 387
Пасько І. 410, 439
Пачовський М. 165
Педич В. 6, 89, 111
Пелехин П. 235, 270, 339, 340, 386, 403
Перебендя О. див. Кониський О.
Перетц В. 42, 56, 76, 79, 80, 440, 445, 449, 451, 453, 454, 479, 489, 490, 491
Песьковський М. 372
Петлюра С. 48, 49
Петрашевич Г. 134
Петрашевський П. 177, 369
Петро І 106, 371, 468, 371
Петро ІІ 102, 103
Петров А. 193, 198, 210, 217, 219, 220, 371, 375, 381
Петров В. 228, 229
Петров І. 384
Петров М. 208–210, 216, 225, 380–382
Петровський С. 202, 377, 382,
Петрушевич Є. 291
Пешехонов А. 437
Пешков О. (псевд. Горький М.) 267, 390, 434
Пилющенко Н. 377
Пипін О. 132, 272, 273, 391
Пиріг Р. 5, 63, 455, 457
Пирожков М. 53, 282, 310, 312–314, 316, 347, 393, 399, 435
Писарев Д. 435
Підгасцький В. 477
Піскун В. 457
Піснячевський В. (псевд. Горленко А.) 139, 140, 262, 275, 329, 331, 332, 348, 390, 391, 402, 404, 405
Піхно Д. 168, 192, 374
Платонов С. 489
Плетньов П. 446, 450
Плетньова Н. 382
Плохинський М. 181, 370
Плохій С. 13, 27, 60, 66, 85, 99, 456
Побєдоносцев К. 212, 381
Погодін О. 348, 350, 351, 352, 405
Подолінський С. 466, 470
Покровський М. 133
Покровський О. 80
Покровський Ф. 202, 203, 377, 378

- Полонська-Василенко Н. 456, 473
Полторацький І. 363, 408
Полуботок П. 104, 105, 107, 112
Попов 275, 327, 336, 337, 339, 343, 344, 391, 401
Поремба М. 389
Порш М. 462, 469
Потебня О. 236, 387
Потульницький В. 457
Пресняков О. 479
Приймак Т. 456
Пристайко В. 457, 474
Пришляк В. 5, 37, 77, 83, 94, 101, 102–104, 106, 108–114, 223
Пріцак О. 13, 27, 101
Прокопович В. 42
Прохаска А. 88, 93, 97, 123, 279
Пташицький С. 26, 89, 236, 386, 432, 442, 449
Птуха М. 492
Пузина К. 236, 337, 340, 386
Пушкін О. 234, 328, 358, 411, 446
Пшеничний Є. 150, 159
Пясецький Г. 201, 377
Равіта-Гавронський Ф. 116, 119, 120, 124, 126, 129, 130, 134, 160
Радлов Е. 10, 411–418, 429, 433
Радлов Л. 429
Радченко К. 121
Расевич В. 66, 143
Ревакович Т. 36
Редліх О. 118
Реснт О. 451
Режабек І. 432
Рехневський Ю. 431
Решодько Л. 457
Редін Є. 236, 386
Рильський Т. 40, 230, 241
Ришков М. 131
Рклицький М. 318, 400
Робінсон М. 491
Родоський О. 202, 377
Рожков М. 168
Роздольський О. 152
Роман Ю. 378
Романови 120, 131, 161, 371, 410
Романович-Ткаченко Н. 10
Романовський В. 167
Романчук Ю. 151, 153, 154, 157, 158
Рубач М. 455, 456
Рубінштейн С. 375
Рубльов О. 457, 472
Руданський С. 248, 251, 253, 254, 385, 388, 389
Руденко І. (псевд. Чуб) 179, 370, 376
Рудницький С. 88, 151, 360, 362, 382, 407
Рудченко П. (псевд. Мирний П.) 26, 248, 349, 406
Русов О. 50–52, 285, 294, 309, 310, 312, 313, 318, 360, 395–397, 399, 400, 407
Русова С. 50, 73, 280, 310, 317, 318, 392, 399, 401
Савва В. 79
Савел'єв М. 169
Савенко А. 123, 170, 363, 408
Савченко О. 469
Савченко Ф. 10, 472–480, 487, 489, 490, 492, 493
Савчук І. 433, 452
Сагайдачний П. 113
Саксаганський П. 229
Саладілов П. 282, 285, 394, 395
Самойлович І. 469, 471
Сапега П. 23
Сварник Г. 5, 66, 453
Сварник І. 5
Свидригайло 71

- Святополк-Мирський П. 31, 120, 275, 276, 278, 279, 392
 Семашко П. 15
 Сементовський М. 236, 386
 Сендерко М. 403
 Сергієнко М. див. Грушевський М.
 Серебренников В. 223, 232, 384, 385
 Середенко Ю. 76, 162
 Сергєєв М. 236, 387
 Сергєєвич В. 387, 431
 Сигизмунд III 23
 Сидоров О. 38, 48
 Сидоряк Ю. 94–95, 97
 Симашкевич 389
 Симиренко В. 32, 39, 41, 54, 56, 77
 Синицький М. 38
 Сиркін А. 377
 Ситін І. 357, 406, 407
 Сікорський І. 123, 129, 130
 Сімович В. 390
 Сімоні П. 236, 387
 Сірко І. 374
 Сіцінський Ю. 208, 262, 380, 381
 Скаржинська К. 236, 386
 Сковорода Г. 14, 179, 183, 190, 183, 418
 Скоропадський І. 101, 105
 Скоропадський П. 8, 469
 Скочиляс І. 106
 Скочковський Л. 196, 200, 375, 376
 Скрипник М. 494
 Скрипчук В. 94, 95
 Слабченко М. 5, 479
 Славік Я. 9, 118, 130
 Славінський М. (псевд. Стависький М., Малий Пророк) 51, 53, 200, 263, 267, 268, 308, 310, 312, 313, 346, 369, 390, 407, 424, 425, 436
 Слепушкін І. 185, 191, 195, 201, 373
 Смаль-Стоцький С. (псевд. Смалець) 195, 370
 Смирнов Г. 474
 Смолій В. 102, 105, 410, 439
 Смолька С. 128
 Снегірьов І. 453
 Соболевський О. 202, 377
 Созанський І. 91
 Сойкін П. 387
 Соловійов 277
 Соловійов В. 429
 Соломон 375, 381
 Сорін В. 169
 Сохань П. 5, 457, 473, 489
 Сперанський М. 439, 490
 Сребницький І. 222, 383
 Срезневський І. 227, 384, 450
 Срібний Ф. 91
 Стадник М. 27
 Стадницький А. 191, 197, 202, 374
 Старицька-Черняхівська Л. 406
 Старицький М. 242, 384, 385, 387, 406
 Старковський В. 181
 Старовойтенко І. 5, 75, 76, 139, 162, 164
 Старовойтенко П. 378, 379
 Стасюлевич М. 273, 275, 276, 279, 283, 284, 289, 302, 303, 336, 339, 361, 371, 373, 387, 391, 405, 435
 Стахів М. 456
 Стебницький П. 31, 45, 46, 51, 52, 73, 74, 164, 282, 285, 307, 309, 312, 315, 316, 318, 324–326, 336, 344, 354, 357, 369, 393–396, 399, 400, 403, 406
 Стеллецький М. 208, 209, 380

- Степаненко Б. 139
Степаненко В. 274, 277, 280, 391
Степченко О. 164
Стефаник В. 144, 149, 317
Стефановський 277
Стешенко І. 40, 48, 165, 386, 406
Сторожев В. 122
Стороженко А. 86, 87, 133, 170
Студинський К. 66, 90, 144, 374, 452, 477, 479, 490, 492
Субтельний О. 456
Суворін О. 275, 276, 280, 283, 284, 289, 303, 336, 337, 391
Судин Д. 472
Судієнко М. 103
Сухомлинов В. 167
Сушко О. 37, 88, 91
Таганцев М. 282, 393, 394
Такке-Долореску Ф. 476, 480
Тарновський В. 108, 109
Твардовський К. 64, 65, 143
Теліга О. 456
Тельвак Вікторія 88
Тельвак Віталій 5, 6, 9, 10, 13, 66, 67, 78, 89, 97, 98, 99, 111, 115, 120, 123, 125, 157, 166, 167, 410, 411, 434, 439
Терлецький О. 88, 375
Тимченко Є. 187, 195, 209, 211, 374, 491
Титов Ф. 216, 217, 227, 232, 382, 384, 385
Тиховський 223
Тихомиров І. 376, 431
Тихомиров Л. 467, 470
Тихонов В. 230, 385
Тищенко Ю. (псевд. Сірий, Лавров П., Пилипович П.) 30, 38, 57, 95, 97, 162, 364, 408
Ткаченко М. 491
Тодійчук О. 5, 75
Томашівський С. 9, 27, 33, 34–38, 41, 44, 64, 88, 117–119, 122, 127, 135, 150–152, 159, 160, 362, 407
Тройницький М. 396
Троїцький І. 373
Троцький П. (псевд. Запорожець Павло) 178, 189, 191, 194, 200, 206, 208–210, 214, 216, 217, 369
Трошинський В. 457
Труш І. 35, 145, 146, 151
Туган-Барановський М. 357, 406
Турцевич А. 202, 377
Тютюнник Ю. 462, 469
Улащик Н. 88
Ульянов В. (псевд. Ленін В.) 168, 169, 492
Ульяновський В. 136, 138, 457, 473, 489
Уманець М. див. Комаров М.
Уманець Ф. 384
Ушинський К. 431
Фамінцин А. 285, 395
Федір III 471
Федоровський М. 269, 391
Федорук Я. 5
Федотов-Чеховський О. 105
Фелонюк А. 5, 7, 93
Феодосій Печерський 228, 229
Феодосій Углицький 375
Феоктистов Є. 431
Фесенко Є. 349, 387
Фетисов І. 454
Фещенко-Чопівський І. 441, 444, 451
Філевич І. 181, 348, 370, 405
Фінкль Л. 169
Фіхте Й. 429
Фішер К. 109
Флоринський Т. 78, 80, 121, 123, 131–133, 166, 206, 237, 238, 241, 285

- Фортунатов П. 285, 395
 Франко І. 5, 6, 9, 30, 32, 33, 35–37, 39, 40, 49, 57, 63, 64, 119, 122, 126, 135, 136, 145–148, 156–158, 162, 165, 225, 232, 235, 236, 262, 308, 317, 320, 321, 322, 333, 372, 385, 389, 398, 399, 432, 472
 Франц І 111
 Фронцкевич Г. 386
 Халак Н. 5
 Хаханов О. 197, 376
 Хмельницький Б. 5, 108, 113, 126, 181, 191, 201, 249, 370, 373, 425, 483, 490
 Ходушина О. 371
 Холодний Г. 477
 Хоменко В. 8, 9, 455
 Хоткевич Г. 139, 387
 Храновський Л. 247, 344, 388
 Хрисогелос Н. 371
 Христофор (Сулима) 205, 209, 211, 379, 381
 Христюк П. 469
 Цегельський Л. 36
 Цимбал Б. 373, 374
 Цитович М. 76
 Ціппер А. 490
 Чепела Ю. 483
 Чепелянський В. 163
 Черкаський І. (псевд. Асап) 186, 188, 189, 195, 199, 200, 373, 374
 Чернецький С. 145, 146
 Чернишевський М. 435
 Чернявський М. 237, 386
 Черняк К. 454
 Черняхівський О. (псевд. Лікар) 211, 381
 Чехівський В. 469
 Чечель М. 8, 469
 Чечулін М. 122
 Чижевський П. 318, 400
 Чикаленко Є. 8, 31–33, 35, 39, 44–49, 53–55, 57, 74–76, 138, 139, 151, 152, 162–165, 248, 283, 312, 324, 396
 Чистович І. 205, 379
 Чоколов І. 386
 Чубатий М. 135
 Чудовський Ф. 405
 Шамрай С. 486, 493
 Шаповал М. 8, 9, 458–462
 Шаповал Ю. 5, 457, 474
 Шарловський А. 97
 Шахматов О. 88, 89, 285, 306, 317, 345, 355, 357, 395, 410, 412, 416, 432, 439
 Швегла А. 418, 433
 Шевирьов С. 450
 Шевченко Т. 5, 6, 9, 15, 19, 59, 63, 64, 70, 72, 88, 90, 116, 131, 132, 141, 142, 144, 146, 147, 149–151, 154–157, 160, 175, 184, 192, 211, 230, 237, 244, 246, 248, 258, 275, 282, 321, 306, 328, 343, 344, 347, 363, 365, 366, 383, 388–391, 397, 400–403, 407, 409, 414, 415, 431, 441, 450, 451, 457, 477
 Шевченко Ф. 102, 455
 Шевчук Г. 63
 Шемет В. 73, 152
 Шемякин В. 384
 Шероцький К. 359, 361, 407
 Шингарьов А. 162
 Шліомович Е. 374
 Шмідт П. 271–273, 288, 391, 396
 Шнайдер Ю. (псевд. Кравченко Уляна) 235, 237, 386
 Шолудько І. 438
 Шраг І. 64, 73, 283, 285, 291, 314, 317, 329, 332, 333, 343, 344, 348, 354, 388, 394, 402
 Шраг М. 469

- Штеппа К. 480
Штефан І. 469
Штібе Р. 9, 118
Шульга В. 5, 10
Шульгин О. 456
Шухевич В. (псевд. Шумило)
148, 149, 153, 229, 384
Щепотьєв В. 479
Щербань Т. 451
Щербина В. 196, 372, 382
Щітківський І. 492
Щурат В. 232, 235, 237, 385,
386, 389
Щуровський О. 181, 182, 187,
188, 191, 197, 216, 217, 370
Южаков С. 328
Юзефович Б. 56, 78, 79, 168,
192, 375
Юринець В. 492
Юрій-Болеслав 416, 432
Юркевич В. 27
Юркевич О. 46
Юркова О. 5, 10, 27, 182, 472,
473, 493
Юрковиця С. див.
Кедреновський С.
Яблоновський А. 84, 93, 97, 181
Яворницький Д. 206, 216, 217,
374
Яворський М. 492, 493
Яковенко В. 370
Яковенко Н. 99, 100, 106
Ямпольська Г. 354, 406
Ярослав Мудрий 207, 321, 379
Ярошевич А. 318, 400
Ясевич-Бородаєвська В. 394
Ясинський Б. 75, 227
Ястребов В. 203, 378
Ясь О. 5, 102
Яцимірський О. 122, 305, 317,
332, 392
Яцків М. 389

Відомості про авторів

Гирич Ігор — д. іст. н., завідувач відділу Джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Кавунник Валентин — к. іст. н., науковий співробітник відділу Джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Панькова Світлана — директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Київ).

Папакін Георгій — д. іст. н., директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Пришляк Володимир — к. іст. н., доцент кафедри Нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Тельвак Віталій — д. іст. н., професор кафедри Давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

Хоменко Віталій — аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Юркова Оксана — к. іст. н., провідний науковий співробітник відділу Історії України 20–30-х років XX ст. Інституту історії України НАН України.

ЗМІСТ

Від редакції	5
--------------------	---

1. СТУДІЇ

<i>Георгій Папакін.</i> Археографічний доробок Михайла Грушевського (з наукової спадщини вченого)	13
<i>Ігор Гирич.</i> Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції	29
<i>Світлана Панькова.</i> Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського: між двома «українськими крилами в могутнім національнім леті»	59
<i>Володимир Пришляк.</i> «Вів свою лінію українську»: гетьман Данило Апостол в оцінці Михайла Грушевського	101
<i>Віталій Тельвак.</i> Михайло Грушевський у полемічному просторі Центрально-Східної Європи зламу століть: наукове, громадське, приватне	115

2. ДЖЕРЕЛА

<i>Валентин Кавунник, Світлана Панькова.</i> Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914)	175
<i>Віталій Тельвак.</i> Листи Михайла Грушевського з рукописного відділу Інституту російської літератури РАН	410
<i>Віталій Тельвак.</i> Листи Михайла Грушевського до Аркадія Ляценка	439
<i>Віталій Хоменко.</i> Лист Закордонного Комітету Української партії соціалістів-революціонерів «До Голови Української Центральної Ради пана Михайла Грушевського»	455
<i>Оксана Юркова.</i> «Має історичну цінність»: справа-формуляр ДПУ УСРР на Федора Савченка (структура та документи)	472
Іменний покажчик	495
Відомості про авторів	509

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СТУДІЇ ТА ДЖЕРЕЛА

Книга 1

Літературний редактор — *Лариса Білик*
Іменний покажчик — *Віталій Хоменко*
Художнє оформлення, макетування,
коректура — *Дмитро Гордієнко*

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
м. Київ, 01001
e-mail: inst_archeos@ukr.net

Підписано до друку 26.12.2018 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 29,5. Обл. вид. арк. 31